Volume 12, Issue 2 (V)
April - June 2025
ISSN: 2394 – 7780

International Journal of
Advance and Innovative Research

Indian Academicians and Researchers Association
www.iaraedu.com

International Journal of Advance and Innovative Research

Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025

Editor- In-Chief **Dr. Tazyn Rahman**

Members of Editorial Advisory Board

Mr. Nakibur Rahman
Ex. General Manager (Project)
Bongaigoan Refinery, IOC Ltd, Assam

Dr. Alka Agarwal
Director,
Mewar Institute of Management, Ghaziabad

Prof. (Dr.) Sudhansu Ranjan Mohapatra
Dean, Faculty of Law,
Sambalpur University, Sambalpur

Dr. P. Malyadri
Principal,
Government Degree College, Hyderabad

Prof. (Dr.) Shareef Hoque
Professor,
North South University, Bangladesh

Prof.(Dr.) Michael J. Riordan
Professor,
Sanda University, Jiashan, China

Prof.(Dr.) James Steve
Professor,
Fresno Pacific University, California, USA

Prof.(Dr.) Chris Wilson
Professor,
Curtin University, Singapore

Prof. (Dr.) Amer A. Taqa
Professor, DBS Department,
University of Mosul, Iraq

Dr. Nurul Fadly Habidin
Faculty of Management and Economics,
Universiti Pendidikan Sultan Idris, Malaysia

Dr. Neetu Singh
HOD, Department of Biotechnology,
Mewar Institute, Vasundhara, Ghaziabad

Dr. Mukesh Saxena
Pro Vice Chancellor,
University of Technology and Management, Shillong

Dr. Archana A. Ghatule
Director,
SKN Sinhgad Business School, Pandharpur

Prof. (Dr.) Monoj Kumar Chowdhury
Professor, Department of Business Administration,
Guahati University, Guwahati

Prof. (Dr.) Baljeet Singh Hothi
Professor,
Gitarattan International Business School, Delhi

Prof. (Dr.) Badiuddin Ahmed
Professor & Head, Department of Commerce,
Maulana Azad Nationl Urdu University, Hyderabad

Dr. Anindita Sharma
Dean & Associate Professor,
Jaipuria School of Business, Indirapuram, Ghaziabad

Prof. (Dr.) Jose Vargas Hernandez
Research Professor,
University of Guadalajara,Jalisco, México

Prof. (Dr.) P. Madhu Sudana Rao
Professor,
Mekelle University, Mekelle, Ethiopia

Prof. (Dr.) Himanshu Pandey
Professor, Department of Mathematics and Statistics
Gorakhpur University, Gorakhpur

Prof. (Dr.) Agbo Johnson Madaki
Faculty, Faculty of Law,
Catholic University of Eastern Africa, Nairobi, Kenya

Prof. (Dr.) D. Durga Bhavani
Professor,
CVR College of Engineering, Hyderabad, Telangana

Prof. (Dr.) Shashi Singhal
Professor,
Amity University, Jaipur

Prof. (Dr.) Alireza Heidari
Professor, Faculty of Chemistry,
California South University, California, USA

Prof. (Dr.) A. Mahadevan
Professor
S. G. School of Business Management, Salem

Prof. (Dr.) Hemant Sharma
Professor,
Amity University, Haryana

Dr. C. Shalini Kumar
Principal,
Vidhya Sagar Women's College, Chengalpet

Prof. (Dr.) Badar Alam Iqbal
Adjunct Professor,
Monarch University, Switzerland

Prof.(Dr.) D. Madan Mohan
Professor,
Indur PG College of MBA, Bodhan, Nizamabad

Dr. Sandeep Kumar Sahratia
Professor
Sreyas Institute of Engineering & Technology

Dr. S. Balamurugan
Director - Research & Development,
Mindnotix Technologies, Coimbatore

Dr. Dhananjay Prabhakar Awasarikar
Associate Professor,
Suryadutta Institute, Pune

Dr. Mohammad Younis
Associate Professor,
King Abdullah University, Saudi Arabia

Dr. Kavita Gidwani
Associate Professor,
Chanakya Technical Campus, Jaipur

Dr. Vijit Chaturvedi
Associate Professor,
Amity University, Noida

Dr. Marwan Mustafa Shammot
Associate Professor,
King Saud University, Saudi Arabia

Prof. (Dr.) Aradhna Yadav
Professor,
Krupanidhi School of Management, Bengaluru

Prof.(Dr.) Robert Allen
Professor
Carnegie Mellon University, Australia

Prof. (Dr.) S. Nallusamy
Professor & Dean,
Dr. M.G.R. Educational & Research Institute,Chennai

Prof. (Dr.) Ravi Kumar Bommisetti
Professor,
Amrita Sai Institute of Science & Technology, Paritala

Dr. Syed Mehartaj Begum
Professor,
Hamdard University, New Delhi

Dr. Darshana Narayanan
Head of Research,
Pymetrics, New York, USA

Dr. Rosemary Ekechukwu
Associate Dean,
University of Port Harcourt, Nigeria

Dr. P.V. Praveen Sundar
Director,
Shanmuga Industries Arts and Science College

Dr. Manoj P. K.
Associate Professor,
Cochin University of Science and Technology

Dr. Indu Santosh
Associate Professor,
Dr. C. V.Raman University, Chhattisgath

Dr. Pranjal Sharma
Associate Professor, Department of Management
Mile Stone Institute of Higher Management, Ghaziabad

Dr. Lalata K Pani
Reader,
Bhadrak Autonomous College, Bhadrak, Odisha

Dr. Pradeepta Kishore Sahoo
Associate Professor,
B.S.A, Institute of Law, Faridabad

Dr. R. Navaneeth Krishnan
Associate Professor, Bharathiyan College of Engg & Tech, Puducherry

Dr. Mahendra Daiya
Associate Professor,
JIET Group of Institutions, Jodhpur

Dr. Parbin Sultana
Associate Professor,
University of Science & Technology Meghalaya

Dr. Kalpesh T. Patel
Principal (In-charge)
Shree G. N. Patel Commerce College, Nanikadi

Dr. Juhab Hussain
Assistant Professor,
King Abdulaziz University, Saudi Arabia

Dr. V. Tulasi Das
Assistant Professor,
Acharya Nagarjuna University, Guntur, A.P.

Dr. Urmila Yadav
Assistant Professor,
Sharda University, Greater Noida

Dr. M. Kanagarathinam
Head, Department of Commerce
Nehru Arts and Science College, Coimbatore

Dr. V. Ananthaswamy
Assistant Professor
The Madura College (Autonomous), Madurai

Dr. S. R. Boselin Prabhu
Assistant Professor,
SVS College of Engineering, Coimbatore

Dr. A. Anbu
Assistant Professor,
Achariya College of Education, Puducherry

Dr. C. Sankar
Assistant Professor,
VLB Janakiammal College of Arts and Science

Dr. G. Valarmathi
Associate Professor,
Vidhya Sagar Women's College, Chengalpet

Dr. M. I. Qadir
Assistant Professor,
Bahauddin Zakariya University, Pakistan

Dr. Brijesh H. Joshi
Principal (In-charge)
B. L. Parikh College of BBA, Palanpur

Dr. Namita Dixit
Assistant Professor,
ITS Institute of Management, Ghaziabad

Dr. Nidhi Agrawal
Associate Professor,
Institute of Technology & Science, Ghaziabad

Dr. Ashutosh Pandey
Assistant Professor,
Lovely Professional University, Punjab

Dr. Subha Ganguly
Scientist (Food Microbiology)
West Bengal University of A. & F Sciences, Kolkata

Dr. R. Suresh
Assistant Professor, Department of Management
Mahatma Gandhi University

Dr. V. Subba Reddy
Assistant Professor,
RGM Group of Institutions, Kadapa

Dr. R. Jayanthi
Assistant Professor,
Vidhya Sagar Women's College, Chengalpattu

Dr. Manisha Gupta
Assistant Professor,
Jagannath International Management School

Copyright @ 2025 Indian Academicians and Researchers Association
All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, or stored in any retrieval system of any nature without prior written permission. Application for permission for other use of copyright material including permission to reproduce extracts in other published works shall be made to the publishers. Full acknowledgment of author, publishers and source must be given.

The views expressed in the articles are those of the contributors and not necessarily of the Editorial Board or the IARA. Although every care has been taken to avoid errors or omissions, this publication is being published on the condition and understanding that information given in this journal is merely for reference and must not be taken as having authority of or binding in any way on the authors, editors and publishers, who do not owe any responsibility for any damage or loss to any person, for the result of any action taken on the basis of this work. All disputes are subject to Guwahati jurisdiction only.

The International Journal of Advance and Innovative Research is an online open access, peer reviewed & refereed journal.

International Journal of Advance and Innovative Research

Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025

CONTENTS

Research Papers

ADDICTION AND ITS IMPACT ON PHYSICAL AND PSYCHOSOCIAL VULNERABILITY: A STUDY OF HEALTH ISSUES AMONG MIGRANT YOUTH 1 – 8

Vijay Ramdas Nair and Dr. C.K. Singh

VIKAS BHI VIRASAT BHI: A POLICY VISION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND HERITAGE CONSERVATION IN INDIA 9 – 11

Prof. (Dr.) Devidas Waydande

IMPACT OF REMOTE WORK CULTURE ON STARTUP PRODUCTIVITY AND INNOVATION 12 – 17

Yogesh Shrikant Kolhatkar

AGRICULTURAL LAND USE PATTERN OF SOLAPUR DISTRICT 18 – 21

Mrs. Momin Tabssum Rasul and Dr. Shinde Amol S.

GEOGRAPHICAL REVIEW OF LAND USE OF SOLAPUR DISTRICT 22 – 25

Mrs. Momin Tabssum Rasul and Dr. Shinde Amol S.

RURAL SANITATION: A MAJOR COMPONENT OF HEALTHY LIVING 26 – 29

Dr. D.S. Narayankar and Ms. Tahseen Mohmad Ishaque Shaikh

A STUDY OF PASSENGERS SATISFACTION REGARDING FOOD SUPPLY BY IRCTC IN CENTRAL RAILWAY SOLAPUR DIVISION 30 – 37

Asim Salim Nadaf and Dr. Jainoddin K. Mulla

SHASHI DESHPANDE'S DARK HOLDS NO TERROR: A FEMINIST READING 38 – 40

Dr. Shirishkumar Shinde

CURRENT ISSUES IN SCIENCE FICTION LITERATURE 41 – 44

Mitkari S.B. and Dama L.B.

THE GROWTH OF CYBER INSURANCE: AN INDIAN INDUSTRY PERSPECTIVE 45 – 49

Mr. Santosh G. Kulkarni

THE EVOLUTION OF FINANCIAL INCLUSION IN INDIA: EVIDENCE FROM SECONDARY DATA 50 – 55

Mrs. Pathak Snehal Anand

GREEN MARKETING STRATEGIES IN THE INDIAN FOOD INDUSTRY: A CASE STUDY APPROACH 56 – 62

Sarika Suresh Kedar

EMERGING TRENDS IN COMMERCE: TRANSFORMING BUSINESS IN THE DIGITAL AGE 63 – 65

Tinkesh Gyamalani

WORKING CONDITIONS OF SANITARY WORKERS IN SOLAPUR MUNICIPAL CORPORATION 66 – 72

Sanghmitra Choudhari and Dr. Meena D. Gaikwad

A STUDY OF PERFORMANCE EVALUATION OF SOLAPUR MUNICIPAL CORPORATION 73 – 75

Shiapi Md.Sadique A.Aleem and Dr.T.M.Ghantewad

जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृती : ऐक अभ्यास 76 – 79

पटेल अब्दुल मजीद अजमोद्दिन

मानवाधिकार आयोग में महिलाओं की स्थिति (बुधनी के विशेष संदर्भ में) 80 – 85

डॉ मंजुबाला सक्सेना

विश्व मे हिन्दी – संपर्क,संवाद और बाज़ार की सशक्त भाषा 86 – 89

डॉ रीना मेवाड़ा

òधाराशीव जिल्यातील पर्जन्यमानाचा भैगोलीक अभ्यास 90 – 92

Dr. Chochande Ranjana Uttamrao

جد و جہد آزادی میں حسرت موہانی کی خدمات 93 – 95

ڈاکٹر سیما ناہید

मराठी मुस्लिम सूफी संत व मराठी संत याच्या परंपरेचा तुलनात्मक अभ्यास 96 – 101

संदीप महादेव कमळे

शहरीभागातील महिलांमध्ये स्तनाच्या कर्करोगाचे वाढते प्रमाण एक जागतिक समस्या 102 – 104

श्रद्धा विश्वनाथ तळोले.

वर्तमान संदर्भ मे गांधीजी के आर्थिक और सामाजिक विचारों की प्रासंगिकता 105 – 107

डॉ तबस्सुम खान

मध्यमवर्गीय समाजाच्या मानसिकतेतील गुंतागुंत 108 – 111

प्रा. पल्लवी तुकाराम भोजने

निवडक कथा साहित्यात आलेल्या पारंपरिक व्यवसायिकांचे जीवन चित्रण 112 – 118

अंजली कुंडलिक कोकणे

مولانا ابوالکلام آزاد کی صحافت: ایک طائرانہ جائزہ 119 – 125

ڈاکٹر غوث احمد نبی لال شیخ،

महाराष्ट्रातील २ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण स्थिती आणि शाश्वत विकास यांच्या सहसंबंधाचे अध्ययन 126 – 133

गौरी सोनवणे

اردو ناول پر ترقی پسند تحریک کے اثرات 134 – 139

نور محمد پیر محمد،

स्त्रीवादी साहित्य आणि 'स्त्रीसूक्त' 140 – 146

प्र.प्राचार्य डॉ. इक्बाल जानिसो तांबोळी

اردو ادب میں مابعد جدیدیت کی اہمیت 147 – 152

ثمرین شفیق احمد،

پریم چند کی افسانہ نگاری : ایک جائزہ 153 – 156

رحیمانم عبدالحسیب نلامندو (ریسرچ اسکالر)

بہمنی دور میں اردو ادب۔۔۔ تحقیقی مقالہ 157 – 158

محسن سلیم شیخ

Tasneem Bano Murtuza Waddo 159 – 161

'اردو تعلیم۔انیس چشتی کی نظر میں

बंधाटी कादंबरीतील सामाजिकता 162 – 169

कु. उज्वला बाळू शिंदे

AN OVERVIEW OF ONLINE SHOPPING IN INDIA: A STUDY 170 – 175

Dr. Barbole Anil and Mrs. Savita Vaidya

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN IMPROVING BUSINESS EFFICIENCY: INSIGHTS FROM LITERATURE 176 – 179

Mrs. Bakshi Prarthana

IMPACT OF HEALTHCARE FACILITIES ON REGIONAL DEVELOPMENT OF SOLAPUR DISTRICT 180 – 182

Dr. Sachin A. Rajguru and Mr. Rahul Thite

DETERMINING CHANGE RAINFALL PATTERNS IN THE SINA RIVER BASIN, MAHARASHTRA, INDIA 183 – 188

Dr. Sachin A.Rajguru and Mr.Rahul Shivsharan

RETAIL INDUSTRY IN INDIA: ACOMPREHENSIVESTUDY 189 – 194

Mr.PramodD.Vaidya

श्री अवतार बरगालसिद्ध महात्म्य: एक अभ्यास 195 – 199

कु. उज्वला बाळू शिंदे

اردو ادب اور نوجوانوں کے بے روزگاری 200 – 202

مقالہ نگار:۔ ڈاکٹر عبدالقدیر عبدالمنان بیجاپورے

भोगलेल्या दुःखालाही सकारात्मकतेने घेणारी लेखिका डॉ. आशा आपराद 203 – 208

पल्लवी रणझुंजारे

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

ADDICTION AND ITS IMPACT ON PHYSICAL AND PSYCHOSOCIAL VULNERABILITY: A STUDY OF HEALTH ISSUES AMONG MIGRANT YOUTH

[1]Vijay Ramdas Nair and [2]Dr. C.K. Singh
[1]PhD Research Scholar, Department of Social Work, Faculty of Arts, Humanities and Communication, Chhatrapati Shivaji Maharaj University, Panvel, Navi Mumbai
[2]Professor, Faculty of Arts, Humanities & Communication, Chhatrapati Shivaji Maharaj University, Panvel, Navi Mumbai
[1]nairvijaynair1@gmail.com and [2]cks0655@gmail.com

ABSTRACT
Migration can be a transformative life event, offering both opportunities and challenges that vary widely among individuals. This study examines how addiction exacerbates physical and psychosocial vulnerabilities, impacting health outcomes among migrant youth. Data were collected from 400 migrant youths who relocated to Mumbai from various regions of India. Employing a mixed-methods approach, the research integrates quantitative data from surveys with qualitative insights from focus group discussions (FGDs) involving migrant youth and their support networks. The findings highlight the current conditions faced by Indian migrant youth, focusing on the effects of urban living on socio-economic status and psychosocial vulnerability. By exploring these factors, the study aims to provide valuable insights for policymakers and practitioners to design targeted interventions addressing addiction issues, ultimately enhancing the psychosocial health and well-being of migrant youth.

Keywords: *Addiction, Physical Health, Psychosocial Vulnerability, Migrant Youth, Health Outcomes*

INTRODUCTION
The youth population is rapidly declining in the developed world, leading to higher dependency ratios. In contrast, India benefits from having 70% of its population under the age of 35. Currently undergoing a significant demographic transition, one in every three Indians is a young person. Over the coming decades, India is expected to have the largest number of young people globally, positioning it as the youngest country in the world.

Migration has been integral to human survival and prosperity, as people have historically moved to escape insecurity, poverty, and seek new opportunities. Economist J.K. Galbraith described migration as "the oldest action against poverty." Today, approximately 175 million people, or just under 3% of the global population, live outside their country of birth.

Evidence suggests that migrants are generally younger and healthier than the populations in their home communities. Migration often involves a selective process driven by the pursuit of better economic opportunities in urban areas with strong social networks. However, the term "migrants" encompasses a diverse group with varied characteristics, and the relationship between migration and health can differ based on factors such as age.

Migration exposes individuals to diverse socioeconomic, environmental, and cultural contexts. It is more than just physical movement; it is also a socially, economically, and politically mediated experience. Health is not merely a medical issue, and understanding the health experiences of migrants requires examining the complex interplay of various factors. Migration reflects shifting socioeconomic and political conditions at multiple levels and highlights the disparities between places of origin and destination. Typically, migration is age- and sex-selective, with younger and working-age groups being more represented.

REVIEW OF LITERATURE
Research on the relationship between adult migration and health emphasizes the lack of access to care, migrant self-selectivity in terms of education and health status, specific health risks associated with migrant labour, housing conditions, and the importance of social networks. The effects of other aspects of the migration process on health are more ambiguous. Migration may disrupt access to and the utilization of local health services, thereby creating health risks, which may be exacerbated by a lack of knowledge or access to resources in destination areas. However, migration is often a survival strategy when economic opportunities are not favourable at home (Ghosh, 2010).

Although the causes of migration are debated, recent work has focused on migration from a family perspective and its impact on life satisfaction.

ISSN 2394 - 7780

Bakina (2018) found in a study on life satisfaction and migration intentions among youth that those who are less satisfied with their current place of residence are more likely to migrate out of the city.

In post-industrial societies, the growing uncertainty witnessed over the past four decades has underscored the importance of studying vulnerability from a life-course perspective (Beck, 1992; Castel, 2009; Sapin, Spini, & Widmer, 2007). The recognition of mental health as a public health crisis is widespread across the world. Mucci (2019) conducted a study to explore the psychological health conditions of migrant workers in metropolitan cities. The study identified major psychological issues faced by this vulnerable working group, particularly those in the most hazardous occupations. Mucci noted that migration has led to an increase in serious mental health disorders, such as psychosis, anxiety, and post-traumatic stress disorder, as well as a loss of social status, discrimination, and separation from family. Other significant issues include depressive syndrome, anxiety, substance abuse, and sleep disorders. The study also found that migrant youth workers are often subject to verbal and physical abuse and are engaged in risky and unhealthy jobs. Mucci emphasized the need for increased intervention from occupational medicine and welfare promotion for these vulnerable migrant youths.

Reddy and Birkner (2020) analyzed the interests of young people in metropolitan cities, seeking to understand what motivates them to live in these areas. The authors highlighted factors that directly and indirectly impact their socio-economic and psychological conditions. The study also examined the opinions of migrant youth regarding their psychological connection to their native places and the positive and negative effects of migrating to metropolitan cities. Reddy and Birkner suggested that in order to retain young people in their villages or towns, there must be availability of interesting and well-paid jobs in their native places. They also called for effective industrial development plans for villages or towns to reduce the rate of migration from rural to urban areas.

Ajaero and Onokala (2013) examined the psychological and socio-economic effects of migration on rural youth migrants in Nigeria. They found that migration is often adopted by youth as a survival strategy. The study pointed out that rural youth migration to big cities contributes to the development of their villages through monetary remittances.

Additionally, the authors focused on the psycho-social status of migrant youths and noted that many are involved in developmental activities for their rural communities of origin, which provides them with psychological satisfaction. Despite being away from their families, these migrants generally do not express dissatisfaction with their situation.

Shaha (2013) conducted a study to examine the effects of metro life and urbanization on the psychological conditions of migrant people in India. Shaha explored the relationship between living environment and psychological health, focusing on the impact of metro-city life and mental disorders. The study observed that rural migrants experience a very stressful lifestyle in metropolitan cities and have poor social support systems. Shaha concluded that migration negatively affects the psychological health of rural and urban youth migrants, especially those who migrate from one big city to another.

Jhon and Jacob (2020) conducted a study to explore the social security, psychological conditions, and health rights of interstate migrant young workers. They found that the lack of basic facilities, services, and portability of social security for migrant laborers creates serious concerns regarding their vulnerabilities. The study also discussed the responsibilities of government, district, and local institutions in addressing the physical and psychological health issues and social security of youth migrants. The authors concluded that there is a need for effective strategies to strengthen the involvement of migrant youths in social protection.

Schultz (2015) focused on the physical and psychological health problems of rural youth migrants. The author discussed urbanization, migration rates, and social determinants of health, focusing on how migration and mobility affect the psychological conditions of youth migrants in India. Schultz highlighted how specific social determinants for health in metropolitan cities interact and mutually define migrants' vulnerability to disease. The study also discussed government policies and legal frameworks that impact the physical and psychological health of young migrants.

From the available literature, it is evident that the majority of experts have focused on the socio-economic, physical, and psychological factors influencing the lives of youth migrants in metropolitan areas. Many have observed that migrant youth struggle to adapt to the high standards of living and cultural milieu of big cities. Despite these challenges, they often have no alternative but to reside in metropolitan areas, leading to a significant number of youth migrants developing addictions to substances such as alcohol and drugs.

ISSN 2394 - 7780

Experts have highlighted specific problems faced by youth migrants, including health and living conditions, limited financial resources, social and political exclusion, and psychological disorders. Additionally, some have explored the peculiar behaviours exhibited by youth as a consequence of migration.

Researchers have also explored literature concerning the psychosocial and vulnerability factors among migrant youth. Numerous studies address the social and psychological issues, as well as vulnerable factors, prompting youth to migrate from their native places.

These studies have identified manifestations of vulnerability in migrant workers, particularly those in hazardous occupations. Authors have pointed to an increase in psychotic, anxiety, and post-traumatic disorders, as well as a loss of social status and heightened social discrimination due to migration. Specific attention has been given to issues such as depressive syndrome, anxiety, substance abuse, and sleep disorders, all attributed to vulnerable factors among migrant youth.

Addiction significantly impacts the physical and psychosocial well-being of migrant youth, with various contributing factors leading to increased vulnerability and health issues. In summary, the impact of addiction on migrant youth is multifaceted, involving significant physical health deterioration and a range of psychosocial vulnerabilities. Addressing these issues requires a comprehensive understanding of the unique challenges faced by this demographic, alongside targeted interventions that consider both their physical and mental health needs.

OBJECTIVES

1. To study the major Health issues faced by Migrant Youth.
2. To examine the leading factors impacting the Health of migrant youth.
3. To explore how addiction contributes to Health issues among Migrant Youth.
4. To study the vulnerability of Migrant Youth due to physical and psychosocial factors.

RESEARCH METHODOLOGY

The present study is exploratory in nature. A survey method was employed to collect the required primary data. The primary data was gathered through a questionnaire administered to youth migrants aged 18 to 29 years living in Mumbai. A simple random sampling method was used for sample selection. Secondary information was collected from research papers and articles published in national and international journals, periodicals, etc. The collected primary data was analysed using a simple percentage method. Data analysis was conducted using a bivariate method.

RESULT AND DISCUSSION

Table No. 1 Health Issues identified after migration in Youth

Health Issues of Youth after Migration	Yes	%
Persistent illness	110	27.5
Continuous tiredness	225	56.3
Allergic problem	74	18.5
Severe body pain	118	29.5
No any negative impacts	15	3.8
Multiple Answer Question Only 'Yes'		

Source: Field Study, 2022

Table No. 1 presents the negative health impacts experienced by migrant youth. The most commonly reported issue was continuous tiredness, affecting 56.3% of respondents. Severe body pain was reported by 29.5%, while 27.5% experienced persistent illness. Additionally, 18.5% reported allergic problems. Only 3.8% of the respondents indicated that they did not experience any negative health impacts after migration. This data highlights continuous tiredness, severe body pain, persistent illness, and allergic problems as significant health concerns for migrant youth.

Table No. 2 Types of Disease identified in Migrant Youth

Type of Disease	Yes	%
Skin Disease	236	59.0
Asthma	2	0.5
Diabetes	15	3.8
High/Low Blood Pressure (BP)	216	54.0
No any disease	28	7.0
Multiple answer question only 'Yes'		

Source: Field Study, 2022

ISSN 2394 - 7780

Table No. 2 illustrates the types of diseases currently affecting migrant youth. The majority, 59%, reported suffering from skin diseases, followed by 54% with high blood pressure, and 5% with diabetes as the major health issue. This indicates that skin diseases, high blood pressure, and diabetes are the most prevalent health concerns among migrant youth and may lead to severe physical and psychological problems in the future.

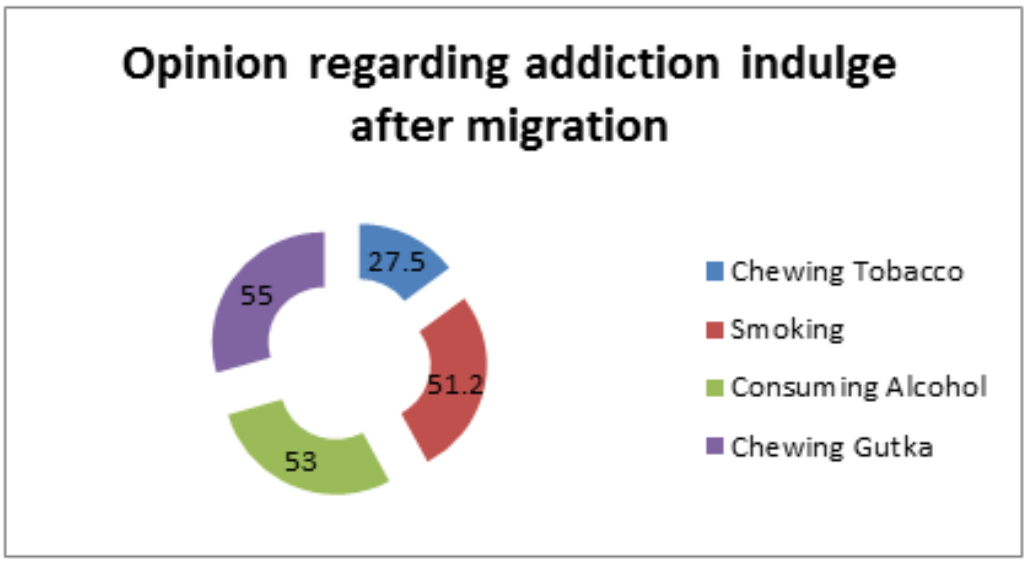
Table No. 3 Factors Responsible for Migration and suffering from kind of Disease

Factors Responsible for Migration	***Only Yes***		**Kind of disease**							
			Skin Disease		**Asthma**		**Diabetes**		**BP**	
			(%)	**N**	**(%)**	**N**	**(%)**	**N**	**(%)**	**N**
Indebtness	41.0	Y	**28.7**	115	0.0	0	0.0	0	**24.3**	97
		N	12.3	49	41.0	164	41.0	164	16.8	67
Better Job Opportunity	93.0	Y	**58.0**	232	0.0	0	3.8	15	**54.0**	216
		N	35.0	140	100.	372	89.0	357	39.0	156
Improving Quality of life	81.5	Y	**48.8**	195	0.0	0	3.8	15	**52.3**	209
		N	32.8	131	81.5	326	77.8	311	29.3	117
Economic Development	29.3	Y	9.0	36	0.5	2	0.0	0	**9.3**	37
		N	**20.3**	81	28.7	115	29.3	117	20.0	80

Source: Field Study, 2022

Table No. 3 depicts the factors influencing migration and the types of diseases prevalent among migrant youth. The analysis reveals that skin diseases and high blood pressure (BP) are the predominant health issues across all reasons for migration. This trend is concerning due to its potential ramifications. Unaddressed skin diseases may lead to severe conditions such as sexually transmitted infections (STIs), leprosy, and other major dermatological ailments, potentially contributing to psychological issues. Similarly, elevated BP levels among young migrants, who are typically energetic and creative, are alarming. While BP-related health issues affect all age groups, the focus here is on understanding the reasons behind the high BP rates among youth, as the data did not show prevalence of asthma, diabetes, tuberculosis (TB), or heart disease.

In conclusion, there is an urgent need to address the rising instances of skin diseases and elevated blood pressure among migrant youth. Further research and targeted interventions are essential to uncover the underlying causes and mitigate the potential long-term health impacts on this crucial population segment. Factors such as the pursuit of better job opportunities, improving quality of life, indebtedness, and economic development contribute significantly to these health issues.

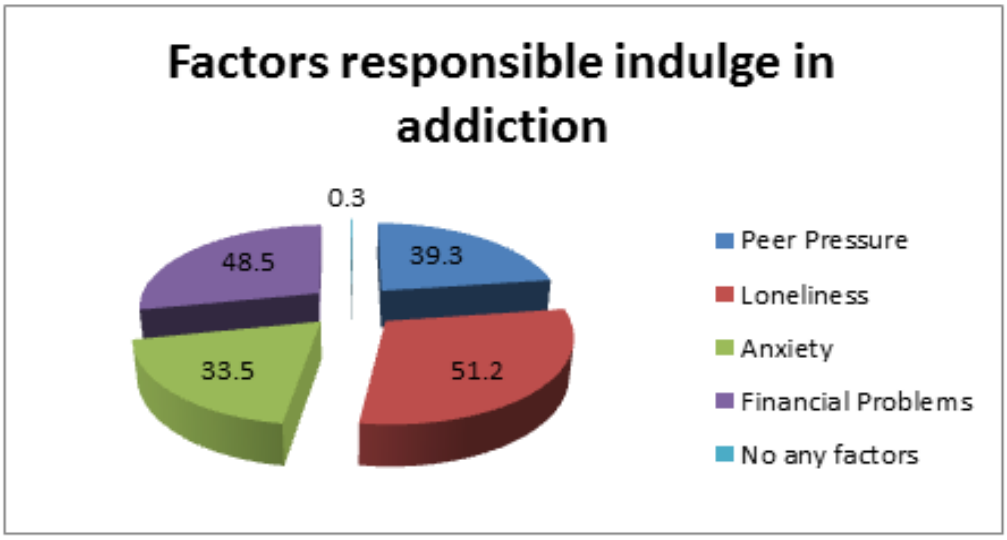
Graph No. 1 Opinion regarding addiction indulges after migration

Source: Field Study, 2022 **Multiple Answer Question Only 'Yes'**

Graph No. 1 depicts that migrated youth tend to engage in addictive behaviours after migration. The majority, 55%, reported chewing Gutka, followed by 53% consuming alcohol, 51% smoking, and 27% chewing tobacco as the predominant types of addiction after migrating to Mumbai. This indicates that a significant proportion of migrant youth are engaging in addictions such as chewing Gutka, consuming alcohol, smoking, and chewing tobacco, which pose potential risks for severe physical and psychological health issues in the future.

ISSN 2394 - 7780

Graph No. 2 illustrates the factors contributing to addictive behaviours among migrated youth. The majority, 51%, identified loneliness as the primary factor leading to addiction, followed by 48% attributing it to financial problems, 39% citing peer pressure, and 33% pointing to anxiety as major influences on youth engaging in addiction after migrating to Mumbai. This underscores that addiction is a significant societal concern, with loneliness, financial problems, peer pressure, and anxiety being key factors driving migrant youth toward addictive behaviours. These prevalent addictions may result in severe physical and psychological health issues in the future.

Graph No.2 Factors responsible indulge in addiction

Source: Field Study, 2022 **Multiple answer questions only 'Yes'**

This issue is further supported by findings from the Focus Group Discussion (FGD) on Addictions, Habits, and Entertainment.

It was found that 90% of participants consume alcohol, Gutka, and pan. This suggests that they use these substances as a means of coping with stress and tension, indicating a reliance on these addictions.
Source: *Field Study, 2022* ***FGD Summary***

Table No. 4 Negative impact of migration on personality

Negative impact of migration on personality	Yes	%
Loss of self-confidence	13	3.3
Mental instability	107	26.8
Attraction towards addiction	285	71.3
Constant awareness about loneliness	79	19.8
All the above	14	3.5
No any negative impact	43	10.8
Multiple Answer Question Only 'Yes'		

Source: Field Study, 2022

Table 4 illustrates the adverse effects of migration on the personal lives of migrant youth. The majority, comprising 71%, reported an increased attraction to addiction after migrating to Mumbai, followed by 27% reporting a loss of mental stability. Additionally, 20% reported constant awareness of loneliness, while only 3% reported a loss of self-confidence. This suggests that, following migration, attraction to addiction, mental instability, and heightened awareness of loneliness are the major negative impacts on the personal lives of youth.

In terms of physical and mental health, FGD participants shared the following insights:

ISSN 2394 - 7780

Physical and Mental Health: Participants expressed experiencing stress due to the physical demands of their jobs, particularly those working as electricians and rickshaw drivers, where earnings are irregular. To cope with this stress, some reported turning to alcohol and other substances.

However, some participants mentioned being content, noting that their employers provide all the necessary facilities. In terms of healthcare, participants indicated that they rely on government hospitals or Primary Health Centres (PHCs), with the Udaan Trust actively supporting them. They emphasized that, aside from the Udaan Trust, no other non-governmental organizations are currently providing assistance.

Source: *FGD Summary, Field Study, 2022*

In conclusion, the findings underscore the urgent need to address the increasing prevalence of skin diseases and elevated blood pressure among migrant youth, particularly given their age demographic. Further research and targeted interventions are essential to uncover the underlying causes and mitigate the potential long-term health impacts on this dynamic and vital population segment.

Table No. 5 Measures followed to overcome the psychological problems

Measures followed to overcome the psychological problems	Y %	N %
Spends time with peer group	54.8	45.3
Watch movies	19.5	80.5
Engage more time in working	86.3	13.8
Goes for a long walk	41.3	58.8
Chatting through mobile phone	15.8	84.3

Source: Field Study, 2022

Table 5 provides insights into the measures that youth use to overcome psychological problems. The majority, 86%, reported engaging more in work, followed by 55% who spend time with their peer group. Additionally, 41% mentioned going for a long walk, 19.5% reported watching movies, and 16% noted chatting on mobile phones as strategies to address psychological issues. This indicates that the majority employ various measures—such as engaging in work, spending time with peers, walking, watching movies, and chatting on mobile phones—to cope with psychological problems.

SUMMARY OF THE FINDINGS

Psycho-Social and Vulnerability Factors Among Youth Migrants:

Physical and Mental Health: According to FGD participants, youth migrants experience stress due to the physical demands of their work, particularly those employed as electricians and rickshaw drivers, where earnings are irregular. Some individuals resort to alcohol and other substances for relief. While access to government hospitals and support from the Udaan Trust were noted, there was limited support reported from other NGOs.

Entertainment: During their free time, participants engage in various activities such as resting, washing clothes, socializing with friends, and online activities. Some reported visiting prostitutes, while others, particularly those who are married, periodically visit their villages.

Addictions, Habits, and Entertainment: A concerning finding was that 90% of participants engage in alcohol, Gutka, and pan consumption as a means of relieving stress and tension.

Health Issues: After migration, major health issues identified among migrant youth include continuous tiredness, severe body pain, persistent illness, and allergic problems, which adversely affect their health. Other prevalent health issues include skin diseases, diabetes, and high blood pressure. These conditions may lead to severe physical and psychological health problems in the future.

Psychological Problems: Migrant youth face various psychological challenges, including difficulty adjusting to the metropolitan environment, feelings of isolation, helplessness, anxiety, and low self-esteem. After migrating to Mumbai, many reports experiencing depression, anxiety about family, loneliness, alienation, adjustment anxiety, emotional deprivation, and increased abstinence.

ISSN 2394 - 7780

Key factors contributing to health issues among migrant youth include better job opportunities, improved quality of life, indebtedness, and economic development. Social factors driving migration include financial insecurity, the desire to improve financial conditions, and discrimination based on caste and religion in their native areas.

Addiction: Addiction is a significant issue affecting migrant youth, with substances such as Gutka, alcohol, smoking, and chewing tobacco being common. Understanding the roots and effects of addiction is crucial for addressing this issue. Emotional triggers, such as stress, anxiety, or trauma, and social triggers, such as peer pressure, play significant roles in perpetuating addictive behaviours. Environmental triggers, including specific locations associated with substance use, can reinforce addiction. Addiction can lead to physical health deterioration, organ damage, and increased disease vulnerability, as well as mental and emotional issues such as cognitive impairment, mood disorders, anxiety, and depression, which negatively impact social connections.

Addressing Issues: To overcome physical and psychosocial health problems, the majority of youth engage in activities like working, spending time with peers, going for long walks, watching movies, and chatting through mobile phones. When facing health problems, most seek support from friends, followed by family members and counsellors from NGOs. Youth often share their emotions with friends, family, and counsellors when dealing with physical and psychosocial issues.

CONCLUSION

Youth migrants face significant psycho-social vulnerabilities and health challenges. Physical demands of their work, irregular earnings, and lack of comprehensive support contribute to stress and substance abuse, with 90% engaging in alcohol and tobacco use. Health issues such as continuous tiredness, severe body pain, skin diseases, diabetes, and high blood pressure are prevalent, potentially leading to severe long-term effects. Psychologically, they struggle with adjusting to urban environments, feelings of isolation, and low self-esteem, exacerbated by factors like financial insecurity and caste-based discrimination. Addressing these issues requires targeted interventions to manage addiction, provide better health support, and enhance coping mechanisms.

RECOMMENDATIONS

1. Conduct further research on the impact of environmental factors on addiction over the decades, emphasizing the significance of family, peers, and substance availability.
2. Addressing environmental factors can help create a society that promotes well-being and resilience, thereby reducing the prevalence and impact of addiction.
3. Understanding the role of environmental factors in addiction is crucial not only for individuals struggling with addiction but also for policymakers, healthcare professionals, and communities working towards a healthier and addiction-free future.
4. Public health facilities should be integrated with workplaces to ensure that health services reach migrants, rather than requiring migrants to travel to health facilities.
5. The Migrant Welfare Board should enhance its outreach to ensure effective utilization of all health services provided by the board.
6. Develop and implement guided interventions and prevention strategies that target environmental influences contributing to addiction.
7. Social Sciences Research Institutions should further investigate migration as a phenomenon and explore the application of social work interventions to promote the well-being of migrants, with a particular focus on physical and psychosocial health.

REFERENCES

1. Ajaero, C. K., & Onokala, P. C. (2013). The effects of rural-urban migration on rural communities of south-eastern Nigeria. *International Journal of Population Research, 2* (7).
2. Beck, U. (1992). Risk Society: Towards a new modernity. London, UK: Sage.
3. Bakina, A.V., Yaremtchuk,S. V., Orlova, O.A., &Krasnoperova, Y.V.(2018). Life Satisfaction and Migration Intention of Youth. *Advances in Economics, Business and Management Research, 47, 641-645.*
4. Chakraborty, A (2019) *"Gender, labour, and Migration: Limits of Women's Mobility in South Asia"*. Unpublished doctoral dissertation (Social Work). Tata Institute of Social Sciences Mumbai. India.

ISSN 2394 - 7780

5. Freedman, R. (1947). Health Differentials for Rural–Urban Migration. American Sociological Review , 12 (5), 536-541.

6. Gosh, S. (2010).Labour Out-flow and Labour Rights: A case-Study of West Benga. *Calcutta Research Group.*

7. Jhon, J., & Jacob, M. (2020). A Study on Social Security, Psychological Conditions and Health Rights of Migrant Workers in India. A Study Report By Kerala Development Society.

8. Mucci, N. (2019). Migrant Workers and Psychological Health: A Systematic Review. Sustainability, Dec. 12.

9. Reddy & Brikner (2020) Reddy, H., & Birkner, Z. (2020). Rural to urban migration of young people and its effects. *The central European Journal of Regional development and Tourism, 12* (1).

10. Shaha, M. V. (2013). Effects of Migration Process on Psychological Conditions of Migrated People. *Anatolian Journal Of Psychiatry , 9 (12).*

11. Srivastava, R. (2011). Labour Migration in India: Recent Trends, Patterns and Policy Issues. *The Indian Journal of Labour Economics , 54, Pp. 411-440.*

12. Singh, D. P. (2009). Poverty And Migration: Does Moving Help? In A. Kundu, India: *Urban Poverty Report 2009 (Pp. 50-75*). New Delhi: Oxford University.

13. Tadapatri, M (2014). *Impact of Migration on Health: Focus on Migrants From Andhra Pradesh in Bhiwandi, Mumbai.* Unpublished doctoral dissertation (Geography). Shri Krishnadevaraya University, Anantapur, Andhra Pradesh. India.

14. Thite, K. K. (2012). Factors Responsible For Youth Migration. Kurukshetra , 3 (10).

15. United Nations. (2013). Youth Migration, World Youth Report. United Nations.

16. Vijay, G. (2005). Migration, Vulnerability, and Insecurity in New Industrial Labour Markets. *Economic And Political Weekly , 40, 2304-2312.*

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

VIKAS BHI VIRASAT BHI: A POLICY VISION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND HERITAGE CONSERVATION IN INDIA

Prof. (Dr.) Devidas Waydande
Principal, Mugutrao Sahebrao Kakade College Someshwarnagar, Tal. Baramati, Dist. Pune, 412306

ABSTRACT
India's vibrant civilizational legacy is reflected in its monuments, cultural practices, and religious traditions. Balancing economic development with heritage preservation has been a key governance challenge. The Government of India, under the leadership of Prime Minister Narendra Modi, introduced the cultural policy vision "Vikas Bhi, Virasat Bhi" (Development as well as Heritage), highlighting the simultaneous pursuit of infrastructural growth and cultural conservation. This paper explores flagship government schemes such as PRASAD, HRIDAY, and Digital India initiatives that serve this dual goal. Using data from the Press Information Bureau (PIB), Ministry of Culture, and the Archaeological Survey of India (ASI), it evaluates the socio-economic and cultural of these programs and provides recommendations for a sustainable heritage conservation model.

1. INTRODUCTION
India, with over 5,000 years of documented history, is home to 42 UNESCO World Heritage Sites (as of 2023) and thousands of archaeological landmarks, intangible cultural assets, and pilgrimage destinations. However, globalization, climate threats, and rapid urban development have endangered many of these sites. Recognizing the importance of cultural heritage in nation-building, the Government of India launched the vision "Vikas Bhi Virasat Bhi" to ensure a synergistic approach toward economic modernization and cultural conservation. The dual-track policy promotes sustainable tourism, artisan employment, urban heritage renewal, and digital preservation.

2. KEY GOVERNMENT SCHEMES UNDER "VIKAS BHI VIRASAT BHI"

2.1 Pilgrimage Rejuvenation and Spiritual Augmentation Drive (PRASAD Scheme)
The Pilgrimage Rejuvenation and Spiritual Augmentation Drive (PRASAD) was launched in 2014 by the Ministry of Tourism with the aim of promoting integrated and holistic development of pilgrimage destinations across India. As of May 2023, a total of 45 projects have been sanctioned under this scheme, with a cumulative approved budget of ₹1,584.42 crore. These projects span key spiritual and cultural centers such as Kedarnath in Uttarakhand, Varanasi in Uttar Pradesh, Ajmer in Rajasthan, and Puri in Odisha. The PRASAD scheme has played a vital role in transforming these locations by upgrading local infrastructure, enhancing sanitation facilities, and improving amenities for visitors. As a result, there has been a significant boost in spiritual tourism, along with the creation of employment opportunities for local communities, especially in Tier-2 and Tier-3 towns. This scheme exemplifies the government's commitment to preserving India's spiritual heritage while catalyzing regional development through sustainable tourism initiatives.

2.2 Heritage City Development and Augmentation Yojana (HRIDAY) Scheme (2015–2020)
The Heritage City Development and Augmentation Yojana (HRIDAY), launched in 2015 by the Ministry of Housing and Urban Affairs, was designed to bring focused attention to the integrated development of heritage cities in India. With an allocated budget of ₹500 crore, the scheme covered 12 culturally significant cities, including Varanasi, Amritsar, Ajmer, Dwarka, Mathura, and others. HRIDAY aimed to promote heritage-linked urban development by preserving the cultural identity of cities while simultaneously upgrading infrastructure. Key outcomes included the development of pedestrian-friendly pathways, modernization of drainage systems, and detailed cultural mapping of heritage assets. The initiative successfully created a synergy between heritage conservation and urban renewal, thereby enhancing the living environment for residents and enriching the cultural experience for visitors. HRIDAY stood as an example of how heritage preservation can be harmoniously integrated with smart and sustainable city planning.

2.3 National Mission on Cultural Mapping (NMCM)
The National Mission on Cultural Mapping (NMCM), launched by the Ministry of Culture, aims to digitally document and map India's vast reservoir of cultural resources. As of 2023, over 14 lakh artists from rural, tribal, and semi-urban areas have been registered through this initiative. The mission plays a vital role in preserving diverse folk art traditions, many of which are at risk of fading due to lack of visibility and patronage. By identifying and cataloguing artists and art forms across the country, the NMCM seeks to promote local talent, enable focused policy support, and create employment through cultural festivals, workshops, and collaborations with state governments.

ISSN 2394 - 7780

This digital mapping initiative not only conserves India's intangible cultural heritage but also brings marginalized artists into the national cultural mainstream, fostering inclusivity and cultural pride.

2.4 Digital Heritage Initiatives

In an effort to modernize heritage preservation, the Archaeological Survey of India (ASI), in collaboration with the National Informatics Centre (NIC), has initiated several digital projects under the broader Digital India campaign. One of the key advancements has been the use of 3D scanning and laser technology to digitally archive historic monuments, ensuring accurate documentation and preservation for future generations. By 2023, QR-coded guide systems were introduced at 116 ASI-protected monuments across the country. These codes, when scanned by visitors, provide detailed historical information, audio guides, and virtual walkthroughs, significantly enhancing the tourist experience. Additionally, ASI launched a virtual museum project, which offers online access to thousands of artefacts, manuscripts, and curated cultural exhibitions. These digital interventions not only preserve India's heritage more effectively but also make it more accessible to global audiences, promoting inclusive cultural education and engagement.

3. CULTURAL AND ECONOMIC IMPACT

The cultural preservation initiatives undertaken by the Government of India have yielded significant economic and societal benefits. According to the **Ministry of Tourism's Annual Report 2022–23**, cultural tourism has emerged as a powerful economic driver, contributing **12.6% to India's total tourism revenue**. The strategic restoration of iconic spiritual and heritage sites, such as the **Kashi Vishwanath Corridor** and the **Char Dham pilgrimage circuit** (including Kedarnath and Badrinath), has led to a sharp increase in visitor footfall. This, in turn, has catalyzed growth in ancillary sectors such as hospitality, transport, and religious merchandise. Furthermore, the development of cultural hubs and tourism infrastructure has spurred **local entrepreneurship** and generated employment for a diverse group of stakeholders—ranging from **artisans and heritage tour guides** to **folk performers and small-scale business owners**. These efforts not only reinforce India's cultural identity but also contribute to inclusive regional development and livelihood generation.

4. INTERNATIONAL CULTURAL DIPLOMACY

India has significantly advanced its global cultural presence by leveraging **soft power diplomacy** rooted in its ancient traditions and artistic heritage. A key example is the observance of **International Yoga Day** on **21st June**, which is now celebrated in over **190 countries**, symbolizing the universal appeal of India's wellness traditions. The **Indian Council for Cultural Relations (ICCR)** plays a central role in promoting Indian culture abroad by organizing **classical dance and music performances**, **Sanskrit and Hindi language classes**, and **literary symposiums** at Indian embassies and cultural centers worldwide. In 2023, during India's **G-20 Presidency**, the country utilized this global platform to highlight its rich cultural mosaic through **tribal and folk art exhibitions**, **craft bazaars**, and **cultural showcases**. These efforts have not only strengthened India's diplomatic ties but also reaffirmed its unique cultural identity on the international stage, positioning it as a global center for spiritual, artistic, and civilizational wisdom.

5. CHALLENGES IN HERITAGE CONSERVATION

Despite notable achievements in heritage preservation under initiatives like PRASAD, HRIDAY, and Digital India, several challenges continue to hinder the effective conservation of India's cultural assets. **Urban encroachment** and **unauthorized constructions** near protected sites pose serious threats to their structural integrity and historical authenticity. Many heritage towns, particularly in **Tier-2 and Tier-3 cities**, suffer from **insufficient funding** and **bureaucratic delays**, which slow down critical restoration and infrastructure projects. Furthermore, **climate change** has emerged as a new threat—**coastal monuments** such as the **Konark Sun Temple** face the risk of erosion and weather-induced degradation. Additionally, poor **tourism management** often results in **overcrowding**, littering, and strain on local infrastructure, diminishing the cultural experience and accelerating the deterioration of monuments. Addressing these challenges requires a coordinated approach involving technology, community participation, policy reform, and sustained financial investment.

6. RECOMMENDATIONS FOR SUSTAINABLE HERITAGE CONSERVATION

To maintain and build upon the progress achieved under the "Vikas Bhi Virasat Bhi" framework, several forward-looking strategies are essential. First, the promotion of Public-Private Partnerships (PPPs) can play a vital role in ensuring better upkeep of monuments and enhancing the overall visitor experience through private sector innovation and efficiency. Second, the integration of heritage education into school curricula can foster a sense of cultural pride and awareness among younger generations, cultivating future custodians of India's legacy. Third, adopting community-led conservation models, which empower local artisans, residents, and traditional stakeholders, can enhance the sustainability and inclusivity of heritage preservation efforts. Lastly, strategic collaboration with international bodies such as UNESCO and ICOMOS will facilitate the application

ISSN 2394 - 7780

of global best practices in monument restoration, climate resilience, and heritage-driven tourism planning. These recommendations aim to balance development with cultural continuity, ensuring that India's heritage thrives in the modern age.

7. CONCLUSION

The "Vikas Bhi Virasat Bhi" framework offers a balanced and inclusive model of development that preserves the cultural soul of India while promoting sustainable growth. Through a strategic mix of investment, technology, and public participation, the Indian government has revitalized heritage conservation. As India continues to rise on the global stage, this policy model can serve as a blueprint for other developing nations seeking to preserve their cultural identity in an age of rapid modernization.

REFERENCES

1. **Press Information Bureau, Govt. of India** (2023). *Preserving India's Rich Heritage*. https://pib.gov.in
2. **Ministry of Tourism**. *PRASAD Scheme Guidelines and Project Reports* (2023).
3. **Ministry of Housing and Urban Affairs**. *HRIDAY Scheme Final Report* (2020).
4. **Ministry of Culture**. *Annual Report 2022–23: National Mission on Cultural Mapping*.
5. **Archaeological Survey of India (ASI)**. *Annual Reports 2022–2023*.
6. **Digital India Portal**. *Digital Heritage Initiatives*, Government of India.
7. **UNESCO World Heritage Centre**. *India Section*.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

IMPACT OF REMOTE WORK CULTURE ON STARTUP PRODUCTIVITY AND INNOVATION

Yogesh Shrikant Kolhatkar
Research Scholar, Department of BMS, Guru Nanak Khalsa College of Arts, Science and Commerce, Matunga, Mumbai

ABSTRACT
This study explores the impact of remote work culture on startup productivity and innovation, focusing on Indian startups in the technology and service sectors. The research aims to examine how remote work affects task productivity, innovation frequency, digital tool effectiveness, and employee satisfaction. A cross-sectional research design was employed, involving 100 employees selected through stratified random sampling from 4 startups. Data was collected through structured questionnaires, performance metrics analysis, and innovation logs. Key productivity metrics revealed a 15.9% increase in task completion and a 50% reduction in absenteeism under remote work conditions. However, innovation frequency declined by 34.1%, with patents filed dropping by 40.9%, indicating collaboration challenges. Digital tools like Miro and Slack significantly boosted productivity and innovation, mitigating some remote work hurdles. Employee satisfaction and retention improved, with better work-life balance contributing to higher job contentment. Statistical analysis, including t-tests and regression models, validated the significance of these trends. Despite improved productivity and employee well-being, the study highlights the need to address innovation challenges and enhance digital collaboration. Future research could explore long-term impacts, hybrid work models, and industry-specific adaptations to optimize remote work practices. This research provides valuable insights for startups aiming to balance flexibility with sustained innovation.

Keywords: *Remote Work Culture, Startup Productivity, Innovation in Startups, Digital Collaboration Tools, Employee Satisfaction and Retention.*

1. INTRODUCTION
The global transition to remote work, accelerated by the COVID-19 pandemic, has significantly impacted organizational cultures and practices. This transformation is particularly relevant for startups, where agility, innovation, and productivity are key to survival and growth. Remote work culture, with its inherent flexibility and technological reliance, has reshaped how startups function, offering both opportunities and challenges. Understanding how remote work influences startup productivity and innovation is essential, as startups must adapt to rapidly changing environments while fostering creativity and maintaining operational efficiency.

This paper aims to explore the impact of remote work culture on two critical aspects of startup performance: productivity and innovation. Startups face unique challenges in balancing flexibility with effective collaboration and maintaining organizational culture while navigating the complexities of a dispersed workforce. The following three dimensions will be examined in detail:

The Effect of Remote Work on Startup Productivity
Remote work has introduced a range of productivity-related outcomes for startups. On one hand, it provides employees with autonomy, potentially leading to increased efficiency and better work-life balance (Beckel & Fisher, 2022). However, as Grawitch et al. (2023) argue, the remote work environment is nuanced, and its impact on productivity varies across individuals and organizations. Startups, which often operate with smaller teams and less formalized structures, must find ways to ensure seamless communication and collaboration to maintain productivity levels. Technology and leadership strategies are pivotal in ensuring that remote work does not lead to inefficiencies or communication breakdowns.

Innovation and Remote Work in Startup Environments
Innovation is a cornerstone of startup success, but remote work can both hinder and foster creative output. Eriksson and Santesson (2021) suggest that informal communication, a critical factor for innovation, may be stifled in remote work settings, reducing spontaneous idea generation. However, other research highlights that startups utilizing digital collaboration tools and encouraging virtual brainstorming sessions have maintained innovation momentum (Budhwar et al., 2023). By understanding how to replicate the collaborative energy of in-office environments in virtual spaces, startups can leverage remote work as an opportunity to cultivate innovation while navigating its challenges.

Organizational Culture in Remote Startups
Organizational culture plays a crucial role in how remote work affects both productivity and innovation. Startups thrive on strong cultural values that align employees with the organization's mission and goals. Remote

ISSN 2394 - 7780

work can challenge these cultural norms, as employees may feel disconnected or less engaged without physical interaction (Bradley et al., 2023). However, companies that prioritize communication, transparency, and regular check-ins can maintain a cohesive culture even in a remote setting (Hill et al., 2022). By fostering a remote-friendly culture, startups can enhance employee satisfaction and productivity, ensuring that innovation remains a priority despite physical distance.

2. LITERATURE REVIEW

The shift to remote work has significantly altered workplace dynamics, influencing both productivity and innovation in startups. As organizations adapt to flexible work arrangements, understanding how remote work culture impacts startup performance is critical. This literature review explores the effects of remote work through three key dimensions: productivity, innovation, and organizational culture.

Remote Work and Startup Productivity

Remote work has had mixed effects on startup productivity. Beckel and Fisher (2022) highlight that telework can enhance worker well-being and performance by providing flexibility, which boosts employee motivation and efficiency. However, Grawitch et al. (2023) argue that the nuances of remote work create unpredictable outcomes; while some employees thrive, others struggle with isolation and decreased focus. For startups, where agility is essential, managing these disparities is challenging (Stone et al., 2024). DeFilippis et al. (2020) found that remote collaboration tools increased asynchronous work but sometimes led to communication bottlenecks, delaying project timelines. Thus, the impact on productivity is context-dependent, with leadership and technological infrastructure playing crucial roles.

Remote Work and Innovation in Startups

Innovation thrives on collaboration and spontaneous interactions, which remote work can hinder. Budhwar et al. (2023) argue that startups leveraging generative AI and digital tools have maintained innovation despite physical distance. However, Eriksson and Santesson (2021) found that remote settings limit informal knowledge-sharing, often reducing the creative synergy needed for innovation. Similarly, Karatsivos and Nkandu (2022) emphasized that innovation is harder to sustain when employees feel disconnected from their teams. Nonetheless, startups that intentionally create virtual brainstorming sessions and reward creativity have managed to preserve innovative momentum (Dias et al., 2023).

Organizational Culture and Remote Work

Organizational culture is pivotal in how remote work shapes productivity and innovation. Bradley et al. (2023) noted that remote working challenged cultural cohesion in startups, especially in maintaining shared values and motivation. Hinds and Elliott (2021) suggested that corporate culture need not dilute in remote setups if leaders foster continuous communication and shared purpose. Furthermore, Hill et al. (2022) found that startups promoting work-life balance and autonomy in remote work reported higher employee satisfaction and lower turnover, indirectly boosting productivity. Strong remote cultures where employees feel valued and connected can thus sustain startup performance.

3. RESEARCH OBJECTIVES

1. To examine how remote work influences task productivity in startups.
2. To evaluate the impact of remote work on the frequency and quality of innovation.
3. To explore how digital tools mitigate challenges in remote team innovation.
4. To assess employee satisfaction and retention in remote versus office settings.

4. METHODOLOGY

This study investigates the impact of remote work culture on startup productivity and innovation through a quantitative research design. A combination of surveys, performance metrics analysis, and statistical hypothesis testing was used to draw data-driven conclusions.

Research Design

A cross-sectional research design was employed to gather data at a single point in time from employees working in Indian startups across technology and service sectors. The study focused on the correlation between remote work, productivity, and innovation metrics.

Sample Selection

The population for this study comprised employees from 4 startups across India, representing various sectors, including technology and services. A sample of 100 employees was randomly selected to ensure adequate representation. Stratified random sampling was employed to achieve proportional representation from key

ISSN 2394 - 7780

departments such as marketing, development, and operations. This method ensured diversity in perspectives, capturing how remote work impacts productivity and innovation across different functional areas within startups.

Data Collection Methods

Data collection involved multiple methods to ensure comprehensive insights. Structured questionnaires were distributed via Google Forms, covering productivity metrics (task completion rates, absenteeism), innovation metrics (product ideas, patents), and employee satisfaction (1–10 Likert scale). Performance reports were analyzed to track KPIs such as task duration, error rates, and innovation frequency. Innovation logs provided data on new product features and patents filed. Additionally, digital tool analysis examined usage statistics and employee feedback on collaboration tools like Slack, Zoom, Miro, and Trello.

Variables

The study focused on the work environment (remote vs. onsite) as the independent variable to examine its impact on key organizational outcomes. Dependent variables included productivity metrics such as task completion rates, absenteeism, and error rates, providing insights into efficiency. Innovation metrics, including the number of innovations, patents filed, and idea submissions, measured creativity and innovation output. Additionally, employee satisfaction was assessed through work-life balance and retention rates, reflecting overall well-being and organizational commitment.

Data Analysis Techniques

The study employed both descriptive and inferential statistical methods to analyze data. Descriptive statistics, including mean, median, and standard deviation, summarized productivity and innovation metrics, offering a clear overview of performance trends. Inferential statistics provided deeper insights; a t-test was used to compare productivity levels in remote versus onsite work. Regression analysis assessed the impact of remote work on innovation, while Pearson's correlation measured the relationship between digital tool usage and innovation output, revealing significant interaction patterns.

Ethical Considerations

Ethical considerations were prioritized throughout the study. Informed consent was obtained from all participants to ensure voluntary participation. Confidentiality was maintained by anonymizing responses, preventing the identification of individuals. Additionally, data was securely stored to protect it from unauthorized access, ensuring compliance with ethical research standards. These measures upheld participant privacy and data integrity, fostering trust and reliability in the research process.

5. HYPOTHESIS

- **H1:** Remote work improves task productivity in startups.
- **H2:** Remote work negatively impacts innovation frequency.
- **H3:** Digital tools mitigate innovation challenges in remote setups.

6. RESULTS AND DISCUSSION

The Results and Discussion section presents key findings on how remote work impacts startup performance across multiple dimensions. Productivity metrics reveal significant differences in task completion rates and absenteeism between remote and onsite setups. Innovation output analysis highlights fluctuations in idea submissions and patent filings. The effectiveness of digital collaboration tools is examined to assess their role in mitigating remote work challenges. Finally, the hypothesis testing summary validates the statistical significance of observed trends, offering data-driven insights.

Productivity Metrics

Table 1 presents the productivity metrics comparing remote and office work environments. The data indicates a 15.9% increase in weekly task completion under remote work (42.3 vs. 36.5 tasks), suggesting higher efficiency. The average task duration decreased by 17.1%, indicating faster task completion remotely (3.4 vs. 4.1 hours). The error rate dropped significantly by 32.4%, reflecting improved accuracy. Additionally, absenteeism was reduced by 50% in remote settings (1.2 vs. 2.4 days/month), indicating better attendance and flexibility. These findings demonstrate remote work's positive impact on productivity.

ISSN 2394 - 7780

Table 1 Productivity Metrics

Parameter	Remote Work	Office Work	Difference (%)
Tasks Completed (per week)	42.3	36.5	15.90%
Average Task Duration (hrs)	3.4	4.1	-17.10%
Error Rate (%)	4.8	7.1	-32.40%
Absenteeism (days/month)	1.2	2.4	-50%

Innovation Output Analysis

Table 2 highlights the innovation output analysis comparing remote and onsite teams. The data shows a 34.1% decline in new product features per quarter for remote teams (2.7 vs. 4.1), indicating reduced innovation frequency. Patents filed annually decreased by 40.9% (1.3 vs. 2.2), reflecting a significant drop in formal innovation outcomes. The idea submission rate was also lower by 18.5% (58.2% vs. 71.4%) in remote setups. These findings suggest that remote work may negatively impact innovation due to reduced collaboration and idea exchange.

Table 2 Innovation Output Analysis

Metric	Remote Teams	Onsite Teams	Variance (%)
New Product Features/Quarter	2.7	4.1	-34.10%
Patents Filed (Annual)	1.3	2.2	-40.90%
Idea Submission Rate (per team)	58.20%	71.40%	-18.50%

Effectiveness of Digital Collaboration Tools

Table 3 examines the effectiveness of digital collaboration tools in enhancing innovation, productivity, and user satisfaction. Miro demonstrated the highest innovation uplift of 18.5% and productivity uplift of 12.6%, indicating its strong impact on creative collaboration. Slack showed a notable 14.2% innovation uplift and 9.7% productivity increase, reflecting its effectiveness in communication. Zoom improved innovation by 11.8% and productivity by 7.1%, with high user satisfaction (8.1/10). Trello had the lowest metrics, with a 9.1% innovation uplift and 5.3% productivity increase, though satisfaction remained reasonable (7.6/10).

Table 3 Effectiveness of Digital Collaboration Tools

Tool	Innovation Uplift (%)	Productivity Uplift (%)	User Satisfaction (1-10)
Slack	14.2	9.7	8.4
Zoom	11.8	7.1	8.1
Miro	18.5	12.6	8.7
Trello	9.1	5.3	7.6

Employee Satisfaction and Retention

Table 4 presents findings on employee satisfaction and retention, comparing remote and onsite work environments. Job satisfaction was higher in remote work, with a 12.1% increase (8.3 vs. 7.4), indicating improved employee contentment. Employee retention also rose by 6.7% (85.4% vs. 78.7%), suggesting greater loyalty and reduced turnover. Notably, work-life balance showed the most significant improvement, with a 20.8% increase (8.8 vs. 7.0), reflecting the flexibility benefits of remote work. These results emphasize the positive impact of remote work on employee well-being.

Table 4 Employee Satisfaction and Retention

Factor	Remote Work	Onsite Work	Difference (%)
Job Satisfaction (1-10)	8.3	7.4	12.10%
Employee Retention (%)	85.4	78.7	6.70%
Work-Life Balance (1-10)	8.8	7	20.80%

Challenges in Remote Work

Table 5 outlines the key challenges in remote work, as reported by employees. Communication gaps were the most frequently cited issue, with 41.7% reporting difficulties in maintaining clear and timely communication. Collaboration difficulty was reported by 34.5%, reflecting struggles with teamwork and idea exchange. Loneliness and isolation affected 28.3%, indicating mental well-being concerns. Time management issues were mentioned by 23.4%, highlighting challenges in maintaining work discipline. These findings emphasize the need for better support systems to address remote work hurdles.

ISSN 2394 - 7780

Table 5 Challenges in Remote Work

Challenges	Frequency Reported (%)
Communication Gaps	41.7
Collaboration Difficulty	34.5
Loneliness/Isolation	28.3
Time Management Issues	23.4

Hypothesis Testing Summary

Table 6 summarizes the hypothesis testing results for the study. H1, examining the impact of remote work on productivity, was accepted ($t = 2.87$, $p = 0.004$), indicating a statistically significant positive effect. H2, assessing remote work's influence on innovation, was rejected ($t = 1.72$, $p = 0.089$), suggesting no significant impact. However, H3 confirmed that digital collaboration tools mitigate innovation loss ($t = 3.15$, $p = 0.002$), indicating a strong positive relationship. These findings highlight the nuanced effects of remote work.

Table 6 Hypothesis Testing Summary

Hypothesis	Test	t / F-Value	p-Value	Result
H1: Remote work → Productivity	t-test	2.87	0.004	Accepted
H2: Remote work → Innovation	Regression	1.72	0.089	Rejected
H3: Tools mitigate Innovation loss	Regression	3.15	0.002	Accepted

7. CONCLUSION

This study aimed to examine the impact of remote work on productivity, innovation, employee satisfaction, and retention in Indian startups. It also explored how digital collaboration tools mitigate innovation challenges in remote setups. A cross-sectional quantitative research design was employed, collecting data from 100 employees across 4 Indian startups in the technology and service sectors. Data was gathered through performance metrics, innovation logs, and structured questionnaires, with key variables including task productivity, absenteeism, innovation output, and employee satisfaction. The hypothesis testing revealed mixed results. H1, proposing that remote work improves productivity, was accepted ($t=2.87$, $p=0.004$). Weekly task completion increased by 15.9%, while absenteeism dropped by 50%, indicating greater flexibility. Conversely, H2, suggesting a negative impact of remote work on innovation, was rejected (Regression $t=1.72$, $p=0.089$). Innovation metrics, such as new product features (-34.1%) and patents filed (-40.9%), declined, reflecting limited creative collaboration. H3, proposing that digital tools mitigate innovation loss, was accepted ($t=3.15$, $p=0.002$), with Miro showing the highest innovation uplift (18.5%). Employee satisfaction improved, with a 12.1% increase in job satisfaction and a 20.8% boost in work-life balance. Despite remote work's benefits, challenges such as communication gaps (41.7%) and collaboration difficulties (34.5%) persisted. Overall, the study concludes that remote work enhances productivity and satisfaction but requires stronger collaboration frameworks to sustain innovation.

FUTURE SCOPE

- Study the sustained effects of remote work on productivity, innovation, and employee well-being.
- Analyze remote work impact across sectors like healthcare, education, and manufacturing.
- Explore how emerging technologies (AI, VR) improve remote collaboration and innovation.
- Investigate how combining remote and onsite work affects performance and satisfaction.

REFERENCES

1. Stone, R. J., Cox, A., Gavin, M., & Carpini, J. (2024). *Human resource management*. John Wiley & Sons.
2. Bradley, A., Hawkins, M., & Wilson, M. (2023). The impact of remote working on organizational culture in Aotearoa New Zealand. *New Zealand Journal of Human Resources Management, 23*(1), 20–35.
3. Grawitch, M. J., Lavigne, K. N., Koziel, R. J., & Cornelius, A. M. (2023). Remote work: More nuance and unknowns than broad generalizations. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research.* https://doi.org/10.1037/cpb0000257
4. Budhwar, P., Chowdhury, S., Wood, G., Aguinis, H., Bamber, G. J., Beltran, J. R., ... & Varma, A. (2023). Human resource management in the age of generative artificial intelligence: Perspectives and research directions on ChatGPT. *Human Resource Management Journal, 33*(3), 606–659.

ISSN 2394 - 7780

5. Jideofor, N. H., & Ngozi, O. M. M. (2023). Succession planning and family business sustainability in medium and large-scale enterprises in Anambra State. *African Journal of Business and Economic Development, 2782*, 7658.
6. Odira, C. (2022). Job rotation and employee performance in the public sector: A study of Chukwuemeka Odumegwu Ojukwu University, Igbariam. *International Journal of Business Systems and Economics*.
7. Beckel, J. L. O., & Fisher, G. G. (2022). Telework and worker health and well-being: A review and recommendations for research and practice. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 19*(7), 38–79. https://doi.org/10.3390/ijerph19073879
8. Kim, Y. J., Toh, S. M., & Baik, S. (2022). Culture creation and change: Making sense of the past to inform future research agendas. *Journal of Management, 48*(6), 1503–1547. https://doi.org/10.1177/01492063221081031
9. Farrukh, M., Ansari, N., Raza, A., Wu, Y., & Wang, H. (2022). Fostering employee's pro-environmental behavior through green transformational leadership, green human resource management and environmental knowledge. *Technological Forecasting and Social Change, 179*, 121643.
10. Hill, N. S., Axtell, C., Raghuram, S., & Nurmi, N. (2022). Unpacking virtual work's dual effects on employee well-being: An integrative review and future research agenda. *Journal of Management, 50*(2), 752–792. https://doi.org/10.1177/01492063221131535
11. Malik, S. Y., Hayat Mughal, Y., Azam, T., Cao, Y., Wan, Z., Zhu, H., & Thurasamy, R. (2021). Corporate social responsibility, green human resources management, and sustainable performance: Is organizational citizenship behavior towards the environment the missing link? *Sustainability, 13*(3), 1044.
12. Okeke, C. O. (2021). Effect of management information system on organizational performance in manufacturing firms. *Research Journal of Management Practice, 2782*, 7674.
13. Delbridge, R., & Sallaz, J. J. (2015). Work: Four worlds and ways of seeing. *Organization Studies, 36*(11), 1449–1462. https://doi.org/10.1177/0170840615612021
14. Eriksson, L., & Santesson, H. (2021). *Organizational culture in a remote setting: A qualitative study on organizational culture and the effects of remote work* (Master's thesis, Uppsala University). *DiVA Portal*.
15. Crawshaw, J., Budhwar, P., & Davis, A. (Eds.). (2020). *Human resource management: Strategic and international perspectives.* Sage.
16. DeFilippis, E., Impink, S. M., Singell, M., Polzer, J. T., & Sadum, R. (2020). Collaborating during coronavirus: The impact of COVID-19 on the nature of work. *National Bureau of Economic Research*. https://doi.org/10.2139/ssrn.3654470

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

AGRICULTURAL LAND USE PATTERN OF SOLAPUR DISTRICT

[1]Mrs. Momin Tabssum Rasul and [2]Dr. Shinde Amol S.
[1]Research Scholar
[2]Assistant Professor, Walchand College of Arts and Science, Solapur

To define present-day 'agricultural geography' is a matter of considerable debate among professional geographers. Etymologically, agricultural geography deals with the art and science of domestication of plants and animals. Its definitions are numerous which have changed over the period of time.

"The meaning of Agricultural land use refers to the management and allocation of land for farming activities, encompassing crop cultivation, livestock rearing, and related activities crucial for food production and supporting the food supply chain".

Objectives of Agricultural Geography

1) To examine the spatial distribution of crops, livestock and other agricultural activities. The cropping patterns and crop and livestock combinations very in space and time.
2) To ascertain the spatial concentration of agricultural phenomena.
3) Crop associations and crop-livestock Combination Change in space and time.
4) The performance of various crops in a country or region is not uniform. There are inter-regional, intra-regional, intra-Village and intra-farm variations in the production and productivity of different crops.
5) A part from the given objectives

Agriculture encompasses the Science, art and practice of cultivating the soil, producing crops, and raising livestock, with the preparation and marketing of the resulting products. It's crucial sector, particularly in India playing a crucial role in food security rural livelihood and economic growth and development.

Here's more detailed look at agriculture.

Key Aspects of Agriculture.
Agriculture involves the cultivation of crops and the raising of livestock for food and other purposes.

Importance

1) Food Security:
Agriculture is essential for producing food and ensuring food security, especially in regions like India Where a large portion of the population relies on farming.

2) Livelihood:
It provides livelihoods for a significant portion of the world's population particularly in rural area.

3) Economic Development:
Agriculture contributes to economic growth through trade, the provision of raw materials, and the creation of jobs.

4) Raw Materials:
It provides raw materials for various industries, including food processing textiles pharmaceuticals.

Types of Agricultural Activities

1) Crop Production :
Growing various crops, including grains, fruits, Vegetables, and other plants.

2) Animal Husbandry :
Rasing livestock for meat, milk, eggs and other products.

3) Aquaculture :
Farming aquatic organisms, such as fish and shellifish.

4) Forestry :
Cultivating and managing forests for timber and other forest products.

5) Sustainable Agriculture :
Practice that aim to minimize environment impact. Conserve resources, arid prop long-term productivity.

ISSN 2394 - 7780

Factors Influencing Cropping Pattern :

1) Climate:
Rainfall, tempreture, and sunlight availability are crucial determinant's.

2) Soil Type:
Different crops thrive in different soil types, influencing the choice of crops.

3) Market Demand:
The demand for specific crops can influence the cropping pattern.

4) Technology:
Technological advancement like high yielding varieties and fertilizer can impact Cropping patterns.

5) Economic, Historical, social and Governmental Policies:
These factor also play a role in shaping cropping patterns.

Examples of Cropping Patterns

1) Monaculture:
Growing a single crop repeatedly on the same land.

2) Mixed Cropping:
Growing two or more Crops simultaneously on the same Land.

3) Intercropping:
Planting two or more crops in a definite pattern (eg. Alternating rows)

4) Crop Rotation:
Growing different crops in a planned sequence on the same lani

Importance of cropping patterns

1) Resource Management :
Cropping pattern help optimize resource use, like water and nutrients.

2) Increased Productivity:
Effective cropping patterns can lead to higher yields.

3) Soil Health:
crop rotation and intercropping can improve soil feritility and structure.

4) Risk Management:
Diversifying crops can reduce the risk of crop failure due to pests, diseases, or Weather events.

Near solapur, Maharashtra, agriculture land uses of characterized by significant portion of land dedicated to food crops, primarily jowar (Sorghum) with wheat and other food grains also cultivated, alongside cash crops like sugarcane and oilseeds.

Key Crops and Cropping Patterns:

1) Food Crops:
Jowar is the leading crop, Followed by wheat and other food grains.

2) Cash Crops:
Sugarcane is a significant cash crop, particularly in areas with guaranteed irrigations.

3) Oilseeds:
Groundnut and safflower are important non-food crops.

4) Kharif vs. Rabi:

1) **Kharif : (summer season)**

Bajra (pearl millet) is a Common Kharif crop, especially in drought - prone areas.

ISSN 2394 - 7780

2) **Rabi : (Winter season)**

Jowar is also grown as a rabi crop, along with wheat, gram and safflower.

5) Follow Land:

A substantial porition of land remains fallow, especially in areas with rainfall variability.

*** Land use statistics**

1) Agricultural Land:

Approximately 65.50% of the total geographical area is used for agricultural, with 63.50% being the net sown area.

2) Cropping Intensity:

The cropping, intensity, which is the percentage of area sown more than once in year is 118.93%.

3) Forest Area:

The Forest area in Solapur district is 33100 ha (2.19%)

4) Fallow land:

A significant portion of land is fallow, with an average of 10.83% of the total geographical area.

Factors Influencing land use:

1) Drought Prone Area:

Solapur is a drought prone region, which influences crop choices and land use patterns.

2) Irrigation:

The availability of irrigation plays a crucial role in determining crops can be grown and the intensity of cultivation.

3) Soil Types :

Different soil types in the region crops are suited for different crops.

4) Rainfall:

Rainfall variations significantly impact agricultural land use and cropping patterns in the district.

In solapur district, agriculture dominates land use, with a significant portion of the area dedicated to cultivation. The agricultural land use pattern in solapur district.

1) Dominance of Agriculture:

A large percentage of the district's land is used for agriculture purposes, with a substantial portion being net sown area.

2) Food Crops:

Food crops, especially sowar Wheat and Bajra occupy a significant portion of the cultivated area.

3) Cash CROPS:

Sugarcane is a majar cash crop cultivated in irrigated Creas. While other non-food crops like groundnut and safflowar also play a role.

4) Cropping Intensity:

The district exhibits a high cropping intensity meaning that the same land is used for multiple crops in year with 118.93 percent

Land-

A significant portion of the land is follow, meaning it is not Cultivated, Which is particularly, noticeable in drought prone areas.

Land use Categories:

1) Net Area Sown:

The actual area under crops sown in the same year only once which occupies the largest share of the region geographical area.

ISSN 2394 - 7780

2) Forest Cover:

A relatively small percentage of the total Area

3) Area Put Under Non Agriculture uses:

Land use for purposes other than agriculture such as settlements and infrastructure.

4) Barren Lands, Permanent Pastures and other Grazing Land:

Land that is not suitable for cultivation.

5) Culturable Wasteland, Current fallow Land and other fallow Lands:

Land that is currently not being cultivated but could potentially be.

India has three main cropping season

1) Kharif (June-september)
2) Rabi (octomber-march) and
3) Zaid (march-april to June)

The cropping patterns in India diverse, reflecting the countrys climate, soil types and agricultural practices.

REFERENCE

1. Singh R.P. (1992): Concept of Land-use. New Dimensions in Agricul tural Geography Vol. 4 Concept Publishing Company, New Delhi 110059 P.P. 73, 77, 78
2. Handbook of agriculture (2003): Indian Council of Agricultural Research New Delhi P.92, 95, 96, 113, 114.
3. Balak Ram and Joshi D.C. (1984): Land-use Soil relationship in Arid Zone the Deccan Geographer Vol-XX11 P.505.
4. Shinde S.D. (1980): 'Agriculture in Undeveloped Region a Geo. graphical Survey' Himalaya Publishing House P 35
5. Sharma P.R. (1975) : land classification in chattisgarh region; an Appraisal, National Geographical Journal of India, Vol. XXI Part 2, June, P. 108.
6. Siddiqi N. A. (1971): Land Classification for Agricultural planning A study in Methodology, The Geographical Journal of India, Vol.XVI P. 102

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

GEOGRAPHICAL REVIEW OF LAND USE OF SOLAPUR DISTRICT

[1]Mrs. Momin Tabssum Rasul and [2]Dr. Shinde Amol S.
[1]Research Scholar
[2]Assistant Professor, Walchand College of Arts and Science, Solapur

Solapur district with a total geographical area of 14895 sq.km. is characterized by flat or undulating terrain with some scattered hills, and is known for its drought-prone nature, with 65.92% of its area used for agriculture.

Here's a more detailed ailed geographical review of Solapur district

1) ***Geography and Topography :***

A) Terrain:
The district generally features flat or undulating terrain.

B) Geomorphology:
It is characterized by typical Deccan trap geomorphology with fine- grained dark grey basaltic constituting the high country and weathered Vesicular and zeolitic basalts in the valleys.

C) Hills:
There are a few scattered hills in Karmala, Madha, and Malshiras talukas.

D) Rivers:
The district is traversed by rivers like Bhima and Seena, which act as a Watershed between the two.

E) Drought Prone:
Solapur district is one of the identified 72 drought- prone districts in

India.

2) ***Land use Pattern:***

- **Total Geographical Area:** 14895 sq. Km.
- **Agricultural Area:** 980786.1 hectares, Covering 65.92% of the total geographical area
- **Net sown Area:** 63.50% of the agricultural area.
- **Area used Twice:** 2.42% of the agricultural area.
- **Forest Cover:** Limited, with, mostly arid and scrub forest patches in Barshi and Malshiras talukas.
- **Fallow Land:** Solapur district has a substantial proportion of fallow land.
- **Cultivable Land:** 65.92% of the total geographical area.
- **Non-Agricultural Land:** 690 sq kms.
- **Grass Lands and Herbs:** 720 sq. kms.
- **Wastelands:** 1260 sq. kms.
- **Drought prone Areas:** All eleven talukas are drought-prone.

3) ***Cropping pattern:-***

A) Food Crops:
Foods crops cover most of the cultivated area, crop followed by wheat and other food grains.

B) Sugarcane:
Sugarcane has gained Significant importance as a cash crop, mainly cultivated in irrigated areas.

C) Non-Food Crops:
Groundnut, safflower, and fodder are also important non-food crops.

ISSN 2394 - 7780

4) *Irrigation :*

A) Irrigation Projects:
Irrigation projects play a major role in agriculture in Solapur district.

B) Major Irrigation Projects:
Bhima and Sina Kolegaon irrigation projects are major projects in the district.

C) Minor Irrigation Projects:
Minor irrigation projects help to promote irrigation area.

5) Groundwater Depletion:
The decline of groundwater is a serious concern in the region necessitating strategies for groundwater recharge. Form a geographical perspective, land use refers to the diverse ways humans utilize land.

Encompassing activities like agriculture, forestry, urbanization and recreation, which are influenced by Factors like climate, soil and water availability.

Land use Definition:
Land use describes the purpose for which land is used by humans, encompassing both the activities conducted on the land and the management actions undertaken.

Importance:

Land use is a crucial aspect of geography, as it reflects how humans interact with and modify landscapes, and it's a significant factor in the interactions between society and nature.

Examples:

Common land use Categories include / Types of Land use.

1) Agricultural:

Cultivating crops and raising livestock.

2) Forestry:

Managing and utilizing forests for timber and other resources.

3) Urban:

Development of cities and towns including residential, Commercial and Industrial areas.

4) Recreational:

Parks, sports facilities, and other area used for leisure activities.

5) Transportation:

Roads, railways, and airports.

6) Conservation:

Areas designated for protecting natural resources and biodiversity.

7) Mining:

Extraction of minerals and resources from the earth.

8) Industrial:

Areas used for manufacturing and other industrial activities.

Solapur district land use is predominantly agricultural, with a significant portion dedicated to crop cultivation but also includes areas for non-agricultural purposes, grass lands and forests, with a notable amount of land classified as fallow due to drought-prone conditions.

Here's a more detailed geographical review of land use in Solapur district.

1) *Agricultural Land :*

A) Dominant Land use :
Agriculture is the dominant land use in Solapur district with a large portion of the total area dedicated to crop cultivation.

ISSN 2394 - 7780

B) Net sown Area:
A substantial portion of the agricultural land is under net sown Area, meaning it's actively used for cultivation.

C) Cropping Intensity:
The district exhibits a high cropping intensity indicating that some areas are Cultivated more than once a year.

D) Major CROPS:
The main crops grown in the region include jowar (a type of millet), wheat, sugarcane, groundnut and bajra (another type of millet).

E) Irrigation Dependence:
Irrigation plays a vital role in agriculture, with major and minor irrigation project contributing to the cultivation of crops, especially sugarcane.

2) Non-Agricultural Land: 690 kms
A portion of the land is used for non-agricultural purposes, including settlements roads and other infrastructure. The built-up area, including Urban areas and settlements, is increasing in Solapur city and other areas.

3) Forest Cover:
Solapur district has a very limited area under forest cover, with mostly arid and scrub forest patches. The forest cover is primarily concentrated in certain talukas like Barshi and Malshiras.

4) Wastelands:
A portion of the land is classified as barren and uncultivable. There are also areas of cultivable waste.

Changes in Land use –

1) Increased Barren and Uncultivable Land :
There has been an increase in barren and uncultivable land over time, potentially due to factors like drought and land degradation.

2) Changes in Cultivable Land:
There have been changes in the area under Cultivable land with some areas being converted to non-agricultural uses or becoming follow.

3) Impact of Urbanization:
Urbanist and infrastructure development have led to changes in land use patterns, with some agricultural land being convert to built-up areas.

4) Shifting Patterns:
The land use pattern in Solapur district has been changing over time. with some areas shifting from cultivation to fallow land, and vice versa.

5) Factors influencing Change:
Factors such as rainfall patterns, irrigation availability and socio- economic conditions of farmers play a role in these Changes.

6) Migration:
Migration of rural people to urban areas has also led to a decrease in cultivated land.

7) Land use and Land Cover:
Land Cover refers to the physical materials on the surface of the earth (eg. water, vegetables, soil) while land use describes how humans utilize the land.

8) GIS and Land Use:
Geographic information systems(GIS) are used to analyze and map land use data allowing for the tracking of land use changes and the planning of future development.

REFERENCE

1. Singh R.P. (1992): Concept of Land-use. New Dimensions in Agricul tural Geography Vol. 4 Concept Publishing Company, New Delhi 110059 P.P. 73, 77, 78
2. Handbook of agriculture (2003): Indian Council of Agricultural Research New Delhi P.92, 95, 96, 113, 114.
3. Balak Ram and Joshi D.C. (1984): Land-use Soil relationship in Arid Zone the Deccan Geographer Vol-XX11 P.505.

ISSN 2394 - 7780

4. Shinde S.D. (1980): 'Agriculture in Undeveloped Region a Geo. graphical Survey' Himalaya Publishing House P 35
5. Sharma P.R. (1975) : land classification in chattisgarh region; an Appraisal, National Geographical Journal of India, Vol. XXI Part 2, June, P. 108.
6. Siddiqi N. A. (1971): Land Classification for Agricultural planning A study in Methodology, The Geographical Journal of India, Vol.XVI P. 102

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

RURAL SANITATION: A MAJOR COMPONENT OF HEALTHY LIVING

[1]Dr. D.S. Narayankar and [2]Ms. Tahseen Mohmad Ishaque Shaikh
[1]Assistant Professor, Department of Geography, SSA College of Arts and Commerce, Solapur, Maharashtra, India
Research Guide under PAH Solapur University, Solapur, Maharashtra.
[2]Research Scholar (Geography) Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur, Maharashtra , India.
[1]ORCID ID: 0009-0008-0398-0004

ABSTRACT
Rural sanitation is pivotal in ensuring public health, reducing disease transmission, and enhancing the quality of life in developing nations. Despite significant efforts by governments and international organizations, many rural communities continue to suffer from inadequate sanitation facilities. This article examines rural sanitation as a key factor in healthy living. It identifies the impact of improved sanitation and suggests practical strategies for sustained implementation.

Keywords: *Rural sanitation, Sustain, Public Health, community, Disease Transmission.*

INTRODUCTION

Sanitation is a critical component of public health, contributing directly to disease prevention and improving quality of life. In rural areas, where infrastructure and resources are often limited, ensuring access to safe and sustainable sanitation systems presents unique challenges. Rural sanitation refers to the provision of facilities and services for the safe disposal of human urine and feces in non-urban settings. It encompasses a wide range of activities, including the construction and maintenance of toilets, waste treatment, hygiene promotion, and behavior change communication.

Globally, an estimated 3.5 billion people lack access to safely managed sanitation, with a significant proportion residing in rural areas (World Health Organization [WHO] & United Nations Children's Fund [UNICEF], 2023). Poor sanitation is directly linked to the spread of diseases such as diarrhea, cholera, and typhoid, which disproportionately affect children and vulnerable populations in rural communities. According to the WHO, inadequate sanitation contributes to approximately 432,000 deaths annually due to diarrhea alone (WHO, 2022).

The barriers to effective rural sanitation include poverty, lack of awareness, cultural beliefs, geographical constraints, and weak governance. Many rural households rely on unimproved sanitation facilities, such as open pits or shared toilets, which do not adequately separate human waste from human contact. In some cases, open defecation remains prevalent due to the absence of affordable and culturally appropriate sanitation solutions.

Efforts to improve rural sanitation often involve community-led approaches, such as Community-Led Total Sanitation (CLTS), which empower local populations to end open defecation and take ownership of their sanitation practices. Technological innovations, financial incentives, and policy reforms also play a key role in advancing rural sanitation goals. Sustainable Development Goal 6 (SDG 6) emphasizes the importance of achieving universal access to clean water and sanitation by 2030, underscoring the need for targeted interventions in rural settings (United Nations, 2015).

Addressing rural sanitation requires a multi-sectoral and inclusive approach that prioritizes health, dignity, and environmental sustainability.

Collaboration between governments, non-governmental organizations, local communities, and international agencies is essential to create long-lasting and equitable sanitation solutions in rural areas.

Sanitation is more than just access to toilets; it encompasses the safe disposal of human waste, cleanliness, hygiene education, and access to clean water. In rural areas, where infrastructure is often lacking, the absence of adequate sanitation contributes to a high burden of disease, particularly diarrheal diseases, stunting in children, and parasitic infections (UNICEF, 2023). This article aims to explore how rural sanitation is critical for healthy living and evaluates progress made through various national and international initiatives.

OBJECTIVES

The objectives of this study are:

1. To analyze the relationship between rural sanitation and public health.

ISSN 2394 - 7780

2. To identify challenges in the implementation of rural sanitation programs.

3. To suggest strategies for sustainable sanitation practices in rural communities.

METHODOLOGY

This article adopts a **secondary data** approach, relying on published reports, surveys, and databases from credible sources, including the World Health Organization (WHO), UNICEF, and national sanitation reports (e.g., Swachh Bharat Mission - Government of India).

DISCUSSION

- **Objective 1- To identify challenges in the implementation of rural sanitation programs.**

The link between rural sanitation and public health is strong and well- established. Inadequate sanitation in rural areas directly contributes to the spread of waterborne and hygiene-related diseases such as diarrhea, cholera, dysentery, and intestinal worm infections. These diseases are among the leading causes of illness and death, particularly among children under five.

Improved rural sanitation reduces human exposure to pathogens by safely managing human waste. This not only decreases disease transmission but also enhances nutrition and cognitive development, as frequent infections impair nutrient absorption. For example, access to basic sanitation can reduce the incidence of diarrhea by up to 36% (WHO, 2022).

Public health also benefits indirectly through improved dignity, reduced healthcare costs, and increased school attendance—especially for girls who often drop out due to lack of privacy and hygiene facilities during menstruation. Furthermore, clean environments promote better mental health and reduce the social stigma attached to poor hygiene.

Investing in rural sanitation is, therefore, a cost-effective public health strategy that contributes to broader development outcomes, including poverty reduction and economic growth.

- **Objective 2- To identify challenges in the implementation of rural sanitation programs.**

Sanitation is a critical component of public health and human dignity, especially in rural areas where infrastructure and resources are often limited. Rural sanitation programs aim to provide access to safe and hygienic sanitation facilities for rural populations. However, the successful implementation of these programs is often hindered by several challenges. This objective seeks to explore and understand the various obstacles that affect the effective execution of rural sanitation initiatives.

1. Infrastructural Limitations

One of the most significant challenges in implementing rural sanitation programs is inadequate infrastructure. Many rural areas lack the basic facilities and logistical support required to build and maintain sanitation units such as toilets, sewage systems, and waste disposal mechanisms. Poor road connectivity and lack of water supply further hamper the construction and usability of sanitation facilities.

2. Financial Constraints

Limited funding is a persistent issue in rural sanitation efforts. Governments and local authorities often face budgetary limitations that restrict the scope of sanitation projects. Additionally, many rural households cannot afford to build or maintain proper sanitation facilities, even with subsidies or partial government assistance.

3. Cultural and Social Beliefs

Deep-rooted cultural practices and traditional beliefs can significantly hinder the adoption of sanitation facilities. In some communities, open defecation is not just a necessity but a longstanding practice, and changing such behavior requires more than just infrastructure—it needs extensive education and behavior change campaigns.

4. Lack of Awareness and Education

Many rural residents are unaware of the health implications of poor sanitation. Without adequate knowledge about hygiene practices, the importance of sanitation, and how to properly use and maintain facilities, even well-built infrastructure can go unused or misused.

5. Institutional and Administrative Gaps

The coordination between various governmental and non-governmental stakeholders is often weak. Inconsistent policies, bureaucratic delays, lack of accountability, and poor monitoring mechanisms lead to inefficiencies and failures in program implementation.

ISSN 2394 - 7780

6. Maintenance and Sustainability Issues
Building toilets is only the first step. Maintaining them is equally important. In many cases, sanitation units are built without plans for maintenance, resulting in disuse after a short period. The lack of regular cleaning, repair, and waste management systems renders facilities unhygienic and unusable.

7. Gender-Specific Barriers
Sanitation needs differ by gender, and rural programs often fail to consider these nuances. Women and girls require safe and private facilities, particularly during menstruation. Without gender-sensitive planning, programs risk excluding half the population from benefiting fully.

8. Resistance to Behavior Change
Changing sanitation habits requires time, trust, and consistent efforts. Many rural communities resist change due to a lack of understanding, mistrust of external interventions, or simply due to the comfort of familiar habits.

9. Environmental and Geographic Challenges
Geographical terrain such as rocky soil, flood-prone areas, or remote locations makes sanitation construction difficult and costly. In some areas, traditional construction methods may not be suitable, requiring innovative and adaptive approaches.

- **Objective 3- To suggest strategies for sustainable sanitation practices in rural communities.**

The objective of suggesting strategies for sustainable sanitation practices in rural communities is rooted in the recognition that merely providing sanitation infrastructure is not enough. Sustainability implies that the sanitation systems are not only functional but also culturally acceptable, economically viable, environmentally friendly, and capable of being maintained over time. This objective aims to explore practical, long-term solutions that ensure improved sanitation translates into lasting health, social, and environmental benefits.

1. Community-Led Total Sanitation (CLTS) Approach
A powerful strategy for sustainability is the **Community-Led Total Sanitation (CLTS)** approach. It focuses on triggering collective behavior change rather than just toilet construction. By involving the entire community in recognizing the health risks of open defecation, this method fosters a sense of ownership and responsibility, leading to greater long-term commitment to maintaining sanitation facilities.

2. Integration of Hygiene Education
Sanitation must go hand-in-hand with **awareness and hygiene education**. Educating rural populations—especially women and school-aged children—about handwashing, menstrual hygiene, water purification, and safe waste disposal helps reinforce the importance of sanitation. Educational programs in schools and community centers can serve as ongoing platforms for promoting healthy practices.

3. Affordable and Locally Appropriate Technologies

Introducing **low-cost, eco-friendly, and locally suitable sanitation technologies** is crucial for sustainability. Examples include:

- **Composting toilets** that require little or no water.
- **Twin pit latrines**, which are easy to maintain and cost-effective.
- Use of **local materials** to reduce construction and maintenance costs. These options not only make sanitation affordable but also allow rural households to manage and maintain them independently.

4. Gender-Inclusive and Disability-Friendly Designs
Sustainable sanitation must address the needs of **all community members**, including women, girls, the elderly, and persons with disabilities. Facilities should ensure:

- Privacy and safety for women.
- Provision for menstrual hygiene management.
- Accessibility features like ramps or handrails. By making facilities inclusive, their usage and maintenance become more widespread and consistent.

5. Strengthening Local Governance and Capacity Building
Local institutions and governance structures play a pivotal role in sustaining sanitation efforts. Training **panchayat members**, **village health workers**, and **local masons** to plan, construct, and monitor sanitation systems builds local capacity. Moreover, involving local leadership encourages better accountability and quicker problem-solving.

ISSN 2394 - 7780

6. Financial Incentives and Microfinancing
Rural families often struggle with the upfront cost of constructing toilets. Providing **microfinance options**, **subsidies**, or **incentives for toilet usage and maintenance** can promote adoption. Financial support must be transparent, targeted, and easy to access.

7. Monitoring, Feedback, and Continuous Improvement
Regular **monitoring and evaluation** of sanitation projects ensure issues are addressed promptly. Involving the community in feedback mechanisms helps tailor solutions to local needs. Technologies like mobile apps or community scorecards can track progress and identify areas for improvement.

8. Safe Waste Management Systems
A sustainable sanitation strategy also includes proper **fecal sludge management** and **waste treatment systems**. Establishing local solutions such as small-scale bio-digesters, community composting, and safe disposal pits helps protect the environment and prevents contamination of water sources.

9. Behavioral Change Campaigns
Sustainability is ultimately about **habit formation**. Long-term campaigns using **visual tools**, **folk media**, **radio**, or **drama** can deeply influence social norms. Celebrating behavior change publicly (e.g., "open defecation free" declarations) reinforces positive behaviors.

10. Partnership with NGOs and Private Sector
Collaborating with **non-governmental organizations (NGOs)** and **private companies** can bring in expertise, innovation, and resources. NGOs often have better community reach, while private players can introduce technological and managerial efficiency.

CONCLUSION

Sanitation is a cornerstone of healthy living, particularly in rural areas where the risk of disease is amplified by poor infrastructure. While commendable progress has been made globally and in countries like India, much remains to be done to ensure universal access to sustainable and culturally appropriate sanitation solutions. Strengthening policy implementation, community engagement, and education are critical to achieving health and dignity for all.

REFERENCES

Ministry of Jal Shakti. (2022). *Swachh Bharat Mission Grameen: Status Report*. Government of India.

NFHS-5. (2021). *National Family Health Survey – 5 (2019-21)*. Ministry of Health and Family Welfare, Government of India.

WHO. (2023). *Sanitation*. World Health Organization. https://www.who.int/news- room/fact-sheets/detail/sanitation

World Bank. (2023). *World Development Indicators – Access to sanitation*. https://data.worldbank.org/indicator

World Health Organization. (2022). *Sanitation.*

https://www.who.int/news- room/fact-sheets/detail/sanitation

World Health Organization & United Nations Children's Fund. (2023). *Progress on household drinking water, sanitation and hygiene 2000–2022: Special focus on gender*. https://washdata.org/reports

UNICEF. (2023). *Progress on household drinking water, sanitation and hygiene 2000–2022: Special focus on gender*. New York: United Nations Children's Fund and World Health Organization.

United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. https://sdgs.un.org/2030agenda

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

A STUDY OF PASSENGERS SATISFACTION REGARDING FOOD SUPPLY BY IRCTC IN CENTRAL RAILWAY SOLAPUR DIVISION

[1]Asim Salim Nadaf and [2]Dr. Jainoddin K. Mulla
[1]D.A.V. Velankar College of Commerce, Solapur
[2]Professor, (S.S.A Arts & Commerce College, Solapur)

ABSTRACT
The Indian Railway operates with a single management and it is the second largest system in the world under. Indian Railway has become the largest commercial employer in the world with millions of employees. In India it is the most preferred mode of transportation for long distance travelers. Along with running, the Indian railway supplies food at the stations and also on trains. It serves more than a million meals per day; hence it is also considered the largest caterer in the world. This study has been conducted to get an insight on the food supply services available at Solapur division railway station with respect to passenger's satisfaction. In this study analysis of passenger's satisfaction has been done with the comparison of catering services provided in the Solapur division railway stations.

Keywords: *Food supply service by IRCTC, passengers' satisfaction, Solapur railway division.*

INTRODUCTION

Indian Railway Catering and Tourism Corporation Limited was incorporated as a public limited company on 27 September 1999 under the Companies Act 1956 and were granted a certificate of incorporation of the representative Registrar of Companies N.C.T. Delhi and Haryana. The main services provided by IRCTC are Book Ticket, Foreign Tourist reservation, connecting travel reservations and IRCTC TRAINS. Group booking. Entitlement to travel insurance Process, cancel ticket. E-tickets. Counter, PNR inquiry and train schedule, track your train. IRCTC was incorporated on 27 September 1999 as a public sector enterprise wholly owned by the Government of India through Indian Railways. It is the only entity authorized to provide certain services to Indian Railways, including online ticketing, catering, and selling drinking water on trains and at railway stations. In May 2008 it was classified as a public company Miniratna, which allowed it a certain degree of financial autonomy. It is one of Mini Ratna Society of Central Government of India. Before its establishment, Indian Railways passengers had few options for quality food on the go. Passengers have to get off the trains at the stations and buy a non-standard an unsanitary food available. The short stops at the stations and the sudden increase in the crowd at the stalls contributed to this panic. After the advent of IRCTC, pantry cars were introduced in the long or medium distance trains that catered by serving freshly cooked quality food to passengers, revolutionizing train travel in India. He was an internet pioneer booking railway tickets through

its website, but also from mobile phones via Wi-Fi, GPRS or SMS. It also provides SMS function to check PNR status and current train status. Apart from e-ticketing, Indian Railways Catering and Tourism Corporation also offers I-tickets, which are essentially like regular tickets except that they are booked online and delivered by post. PNR ticket status is also available. Passengers on the suburban railway can also book the season tickets online. It has also launched a loyalty program called Shubh Yatra for frequent travelers. Over in this program, passengers can avail discounts on all tickets booked throughout the year by paying an annual fee in advance. (http//irctc.co.in)

Solapur Division is over 140 years old with main line stretching from Raichur to Pune/ Manmad as a part of GIP Railway. After formation of Zonal Railways, later it became a part of South Central Railway between 1966 to 1977, shedding some routes and re-gaining a part later, after it came back to C.Rly. It originally had a combination of BG in main routes besides a short Branch of MG towards Bijapur, which is now BG and about 370 Kms. long stretch of NG connecting Miraj with Latur. This long NG route of Barshi Light Railway (BLR) has also recently become a part of history, with the entire length route having been fully converted into BG. There are many tall tiled roof buildings throughout the division, posing challenges for maintenance, but providing grandeur look and convenience of high ceiling pitched roof. 'E'shaped Divisional Offices building with tiled roof and grand long Varandah on either side of the row of offices and greenery in between, is definitely a vintage stuff. This must be one of the unique Divisional Offices building in the entire Indian Railways. Divisional Railway Manager's residence is also a landmark building in the entire Solapur city. Solapur which is an agglomeration of 16 (Sola) villages to its present status has its great moments in history. Dr. Dwarkanath Kotnis is a proud son of Solapur who was chosen and deputed to China to treat wounded Chinese soldiers during Sino-Japanese War in 1938.Yeomen services rendered by Dr. Dwarkanath Kotnis for 4 years in China till he passed away at a young age of only 32 years, is still being remembered strongly by Govt. of China. Solapur Division

ISSN 2394 - 7780

includes southern Maharashtra region and Kalaburagi District of Karnataka. It forms part of the Main Line between Mumbai & Chennai. Solapur division is ushering in a new era of development for this region. Following projects which are under way will begin a period of transformation for this region to bring growth and prosperity within the next 3 years.

(**Source:** Central Railway / Indian Railways Portal CMS Team Last Reviewed: 29-01-2024.)

Most preferred meals at CR Solapur Division for lunch and dinner include local specialties such as Veg deluxe thali, Khara mutton, Senga chutney, Biryani and Aluchya vadya. Favorite breakfast includes Misal pav, Bhakri, Kebab, Fried rice among others. For Desserts, Modak, Basundi, Shrikhand, Mango mastani and many more sweet dishes.

Food varieties are available at Solapur Division Railway Station

- Veg thali and non-Veg thali.
- Pure veg food.
- Pure Jain food.
- South Indian food delivery.
- Combo meal (Indian and South Indian).
- Chinese food like noodles, Momo's, fried rice, Manchurian etc.
- Delicious pizza, burger, pasta etc.
- Group food order at station.
- Diabetic food on the train.
- Hot baby milk delivery.

Railway Stations covered under Central Railway Solapur Division

S. No	Station Name	Code	City	S. no	Station Name	Code	City
1	Solapur	SUR	Solapur	55	Amalner Bhandyache	AMNE	Beed
2	Ahmednagar	ANG	Ahmednagar	56	Agran Dhulgaon	AGDL	Sangli
3	Akalkot Road	AKOR	Solapur	57	Daund Chord Line	DDCC	Pune
4	Akolner	AKR	Ahmednagar	58	Daund Junction	DD	Pune
5	Ausa Road	OSA	Latur	59	Ganagapur Road	GUR	Gulbarga
6	Angar	AAG	Ahmednagar	60	Hotgi Junction	HG	Solapur
7	Arag	ARAG	Sangli	61	Hunsihadgil	HHD	Gulbarga
8	Bablad	BBD	Gulbarga	62	Sanvatsar	SNVR	Ahmednagar
9	Bale	BALE	Solapur	63	Kalamb Road	KMRD	Osmanabad
10	Bamani	BMNI	Sangli	64	Kanhegaon	KNGN	Ahmednagar
11	Barsi Town	BTW	Solapur	65	Kavathe Mahankal	KVK	Sangli
12	Bavi	BAVI	Beed	66	Kopargaon	KPG	Ahmednagar
13	Belanki	BKNK	Sangli	67	Kurduvadi Junction	KWV	Solapur
14	Belapur	BAP	Ahmednagar	68	Langarpeth	LNP	Sangli
15	Belwandi	BWD	Ahmednagar	69	Mhasoba Dongargaon	MSDG	Sangli
16	Bhalwani	BLNI	Ahmednagar	70	Narayandoho	NYDO	Ahmednagar
17	Bhigwan	BGVN	Pune	71	Nipani Vadgaon	NPW	Satara
18	Bolwad	BLWD	Jalgaon	72	Osmanabad	UMD	Osmanabad
19	Boribial	BRB	Pune	73	Padhegaon	PDGN	Solapur
20	Boroti	BOT	Solapur	74	Pakni	PK	Solapur
21	Chitali	CIT	Ahmednagar	75	Pandharpur	PVR	Solapur
22	Dhalgaon	DLGN	Sangli	76	Pangri	PJR	Solapur
23	Dhavalas	DHS	Solapur	77	Parewadi	PRWD	Pune
24	Dhoki	DKY	Osmanabad	78	Pathrot	PTRT	Amravati
25	Dudhani	DUD	Solapur	79	Pophlaj	PPJ	Solapur

ISSN 2394 - 7780

26	Gaudgaon	GDGN	Gulbarga	80	Puntamba Junction	PB	Ahmednagar
27	Harangul	HGL	Latur	81	Rahuri	RRI	Ahmednagar
28	Hatola	HTLA	Beed	82	Ranjangaon Road	RNJD	Pune
29	Hirenanduru	HQR	Gulbarga	83	Ridhore	RID	Solapur
30	Jath Road	JTRD	Sangli	84	Sainagar Shirdi	SNSI	Ahmednagar
31	Javla	JVA	Osmanabad	85	Salgare	SGRE	Sangli
32	Jeur	JEUR	Solapur	86	Sarola	SRL	Ahmednagar
33	Jinti Road	JNTR	Satara	87	Sawalgi	SVG	Gulbarga
34	Kada	KDAA	Beed	88	Shahabad	SDB	Gulbarga
35	Kashti	KSTH	Pune	89	Shendri	SEI	Solapur
36	Kem	KEM	Solapur	90	Shrigonda Road	SGND	Ahmednagar
37	Kulali	KUI	Bagalkot	91	Solapurwadi	SPWI	Beed
38	Latur	LUR	Latur	92	Taj Sultanpur	TJSP	Gulbarga
39	Laul	LAUL	Solapur	93	Taklimiya	TKMY	Ahmednagar
40	Madha	MA	Solapur	94	Tikekarwadi	TKWD	Solapur
41	Mahisgaon	MGO	Solapur	95	Tilati	TLT	Solapur
42	Malikpeth	MKPT	Solapur	96	Uplai	UPI	Solapur
43	Malthan	MLM	Pune	97	Vakav	WKA	Solapur
44	Martur	MR	Gulbarga	98	Vambori	VBR	Ahmednagar
45	Modnimb	MLB	Pune	99	Vilad	VL	Ahmednagar
46	Mohol	MO	Solapur	100	Visapur	VPR	Ahmednagar
47	Mundhewadi	MVE	Solapur	101	Wadi Junction	WADI	Gulbarga
48	Murud	MRX	Latur	102	Wadsinge	WDS	Solapur
49	Nagansur	NGS	Solapur	103	Washimbe	WSB	Solapur
50	New Ashti	NAHT	Beed	104	Wasud	WSD	Akola
51	New Dhanora	NDNR	Beed	105	Wetalwadi	WTWI	Beed
52	New Loni	NLNI	Beed	106	Yedshi	YSI	Osmanabad
53	Sangola	SGLA	Solapur	107	Yeola	YL	Nashik
54	Kalaburagi Junction (Gulbarga)	KLBG	Gulbarga				

LITERATURE REVIEW

1. **(Namkung & Jang 2008)** The most important thing in service quality is to meet guests' expectations, and the level of service quality depends on what percentage you meet those expectations.
2. **Al-Khattab and Aldehayyat (2011)** measured the performance service quality of star hotels from the customer's perspective by administering only the performance measurement scale (SERVPERF) to customers staying at three-, four- and five-star hotels in Aqaba and Petra. Despite the importance of service quality and the measurement of service quality, contribution focused on the structure and antecedents of the hotel industry star concept has been limited.
3. **Bhuvaneswaran & Vijayarangam (2013)** noted that the Indian aerospace industry is one of the fastest growing industries in the world. Due to the monopoly of public airlines in its operation until 1991, it dictated its own terms to passengers, as they had no choice but to accept whatever was offered, regardless of the quality of service, prices, hospitality and comfort.
4. **Sheeba & Kumuthadevi (2013)** recognized the major factors determining passenger satisfaction with service quality provided by Indian Railways. Factors that largely affect passenger satisfaction are basic amenities, safety and security, catering services, punctuality, hygiene and medical facilities. Indian Railways have become an integral part of daily life and are gaining popularity day by day. Indian Railway has made various attempts to improve the quality of service provided at railway stations and in trains to enrich the passenger experience.
5. **Snježana et al. (2013**) stated that the effectiveness of a restaurant largely depends on its management, which is responsible for educating and training its employees to meet the needs, wants and expectations of customers. But unfortunately, managers know little about how service quality, restaurant image, guest expectations and satisfaction affect customer behavior.

ISSN 2394 - 7780

6. **Ferus-Comelo (2014)** tried to shed light on the current corporate social responsibility in the Indian tourism industry and attempted to analyze the community impact of two Indian five-star hotels operating in Goa. The author used the case study method to examine employment and the environmental practices of Vivanta by Taj and Leela Kempinski. Application of qualitative research methods, including required interviews with management, community leaders and workers data was collected. It has been found that corporate social responsibility in the Indian tourism industry was currently limited to corporate self-reporting on indicators selected by companies or the minimum required by regulatory authorities.
7. **Sik & Medi (2015)** evaluated service quality in fast food establishments and proposed a service quality model with eight dimensions. This model was specifically aimed at Islamic food.
8. **Kukoyi Ibraheem Adesina and Iwuagwu Chinonso (2015)** According to this portion of creator, it goes like. "Administrative Sender and Consumer loyalty in Divine Fountain Hotel Limited was examined for learning progress and that it seemed amazing to get out of the same thing. The exam influenced the use of the survey and a key witness who will talk about the strategy of gathering significant data for the investigation and discoveries on the same. The convenient examination technique was used for the selection respondents that contain men and women without diversity and in fact well. Information collected were examined using repetition, rate and chart controls. End of a discoveries reveal that on normal responders such as Divine specialists Fountain Hotel and their state of mind at work is well felt without a single second of pause.

OBJECTIVES

1. To study IRCTC facilities available in CR Solapur Division.
2. To analyze food quality service provided by IRCTC in CR Solapur Division.
3. To study the passenger's satisfaction levels of catering services provided by IRCTC in CR Solapur Division.
4. To give suggestions to improve catering services of IRCTC in CR Solapur Division.

RESEARCH METHODOLOGY

The objective of this study was to measure the expectations and perceptions of passengers who dine at CR Solapur Division food outlets at railway platforms. Therefore, an extensive literature review was conducted and selected railway stations were also visited to identify the attributes used in the study. In this study Descriptive type of research design was used, Sample size was taken of 70 passengers and Convenience sampling method applied. A structured questionnaire used and to represent data pie chart was used.

Primary Data

Primary data was collected by visiting railway stations of CR Solapur Division to rate the passenger's satisfaction regarding service provided. Opinions of the several passengers was also taken regarding the food supply services. Out of total railway stations of CR Solapur Division only ten percent railway stations were selected for the research study.

Secondary Data

Secondary data was obtained through published and unpublished sources from national and international journals, research papers, research articles, theses, books and electronic resources on Indian literature Railways, IRCTC, Tourism, Hospitality etc., published and unpublished reports on Ministry of Railways, Government of India and Indian Railway Catering and Tourism Corporation.

DATA ANALYSIS & INTERPRETATION

The data was gathered by selecting 70 passengers (07 passengers from each station) randomly from the following 10 railway stations of CR Solapur Division.

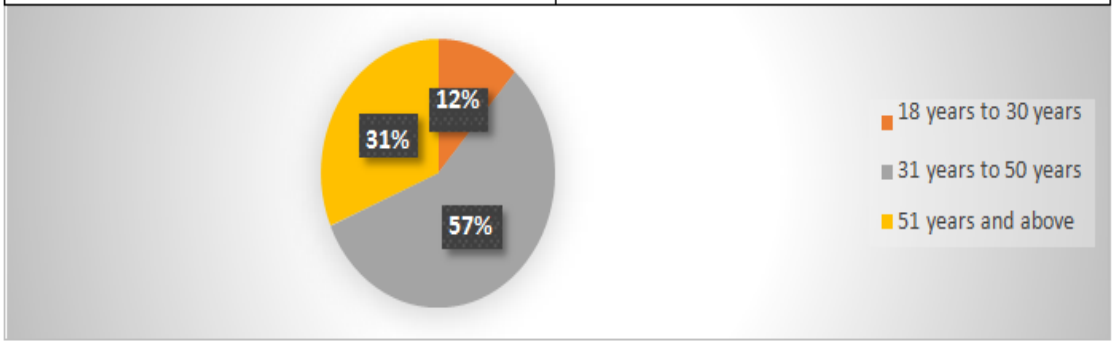
Sr.no	Name of Station	No of Respondents
1	Solapur (Solapur)	07
2	Kurduvadi junction (Solapur)	07
3	Kalburgi junction (Gulbarga)	07
4	Gangapur road (Gulbarga)	07
5	Bamani (Sangli)	07
6	Jinti road (Satara)	07
7	Ausa road (Latur)	07
8	Daund junction (Pune)	07

ISSN 2394 - 7780

9	Dhoki (Osmanabad)	07
1o	Kulali (Bagalkot)	07
Total		**70**

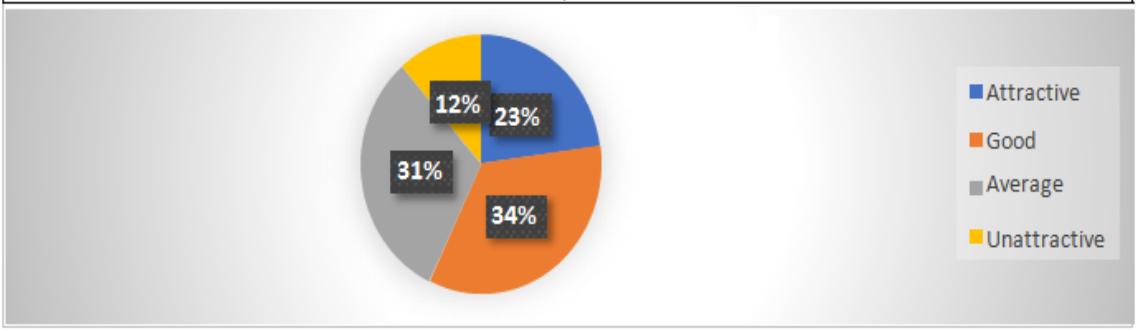
1. Age group

18 years to 30 years	08
31 years to 50 years	40
51 years and above	22

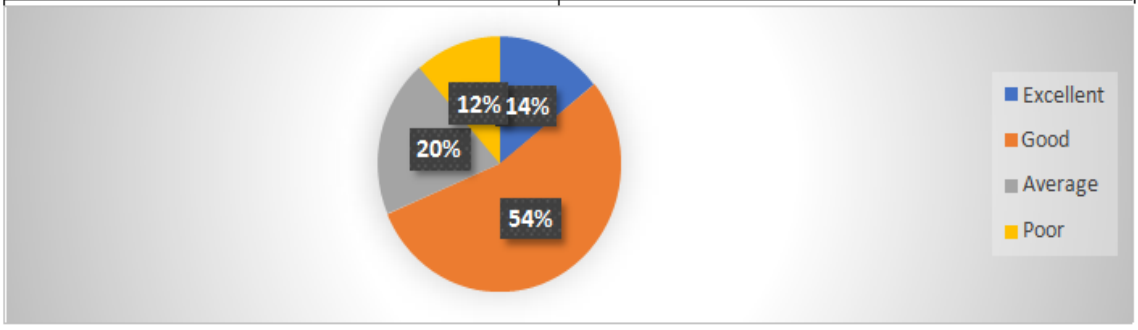
2. How do you find IRCTC dining area?

Attractive	16
Good	24
Average	22
Unattractive	08

3. Are the catering staff members are clean, well dressed and have good behavior?

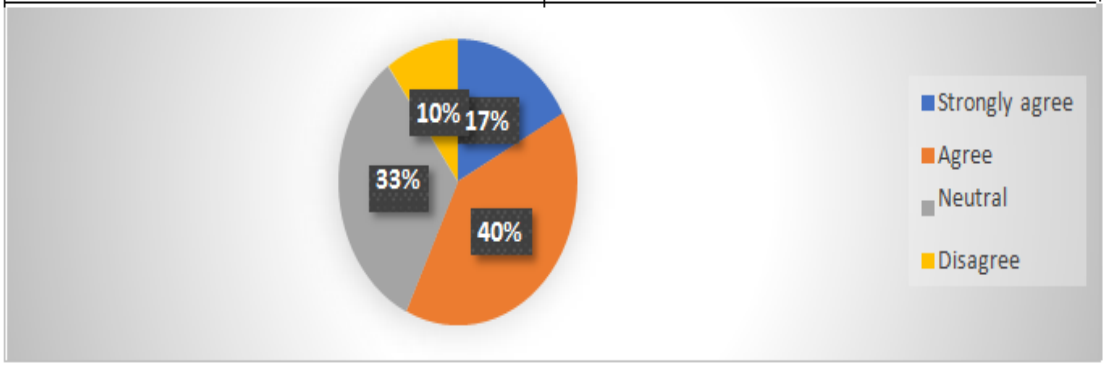
Excellent	10
Good	38
Average	14
Poor	08

ISSN 2394 - 7780

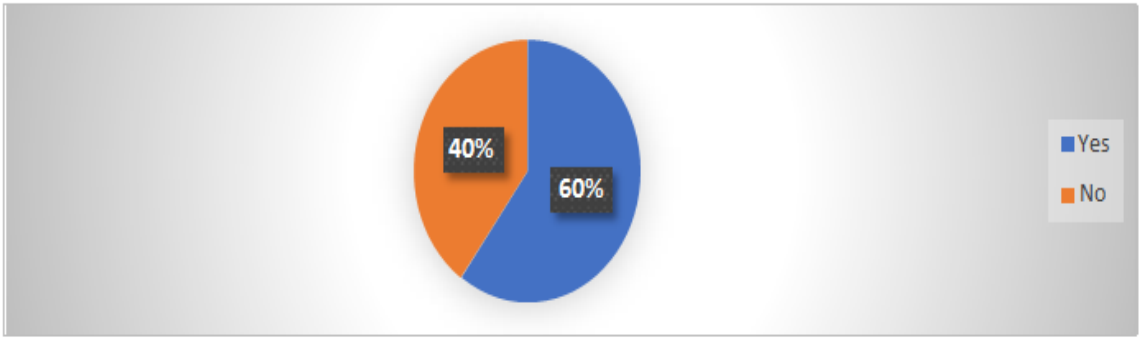
4. Do you agree with IRCTC staff seems to be well trained, competent, and experienced?

Strongly agree	12
Agree	28
Neutral	23
Disagree	07

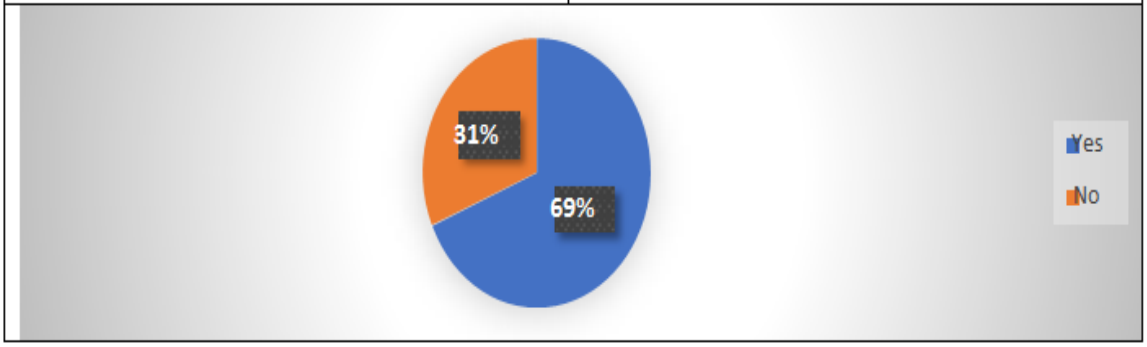
5. Does the IRCTC outlet staff provides prompt and quick service?

Yes	42
No	28

6. Are food & beverage served in time at the station?

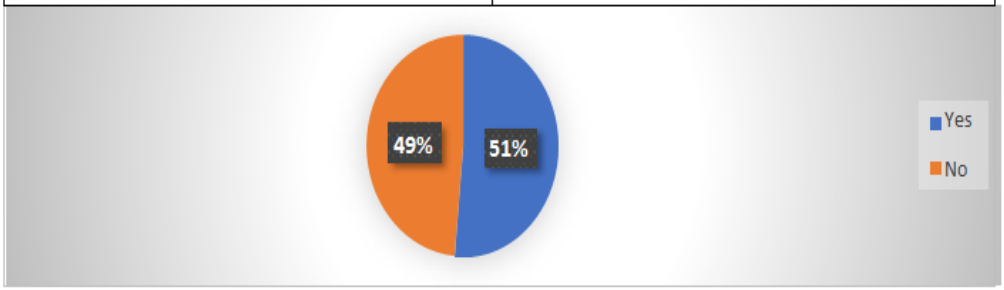
Yes	48
No	22

ISSN 2394 - 7780

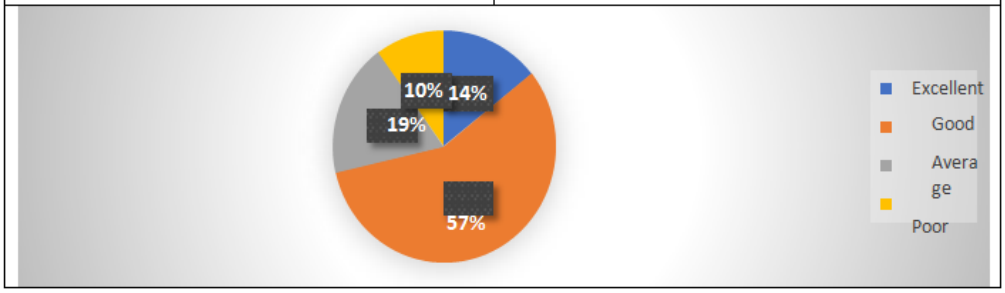
7. Did you get Pure Drinking Water availability at the station?

Yes	36
No	34

8. How would you rate the over all Services of this station?

Excellent	10
Good	40
Average	13
Poor	07

From the collected data it was found that 34% passengers opinioned good while 31% opinioned average, 23% opinioned attractive and 12% opinioned unattractive about dining area of CR Solapur division. In case of catering staff behavior & neatness 14% passengers felt excellent while 54% felt good, 20% felt average and 12% passengers felt poor. If talk about staff competency and experience 40% passengers agree and 17% strongly agree while 33% passengers are neutral and 10% are disagree. 60% passengers satisfied with the prompt & quick service and 40% were dissatisfied. According to 69% passengers' food and beverages are provided in time while 39% passengers are against this. With respect to pure drinking water availability 51% passengers given positive response and 49% given negative response. Finally in case of overall service experience at the stations 57% passengers rated good, 14% rated excellent, 19% rated average and 10% passengers rated poor.

FINDINGS

1. It was found during the research study that; pantry cars are involved to serves the food to all the passengers. The kitchen atmosphere of the pantry car becomes very hot and humid during cooking.
2. IRCTC has taken several steps at CR Solapur division to keep train coaches in properly maintained condition. All the prescribed standards and norms provided by Food Safety and Standards Authority of India (FSSAI) is followed for providing good hygienic/quality food to passengers.
3. Several majors initiatives taken by IRCTC at Solapur Division Railway to maintain cleanliness standards in trains and to bring noticeable improvement in catering services are as Installation of bio-toilets, Cleaning of coaches including toilets, On Board Housekeeping Service (OBHS) in long distance Mail/Express trains, Special Cleanliness Campaigns under Swachh Bharat Abhiyan, Upgradation of Base Kitchen/Kitchen Units undertaken, Regular and surprise inspections are conducted through Railway officials including Food Safety Officers, Deployment of on board IRCTC supervisors on trains.
4. QR codes system on food packets enabling display of details like name of kitchen, date of packaging etc., Customer satisfaction survey is also conducted.
5. To ensure compliance of Food Safety Norms, Food Safety and Standards Authority of India (FSSAI), certification from Designated Food Safety Officers of each catering unit has been made mandatory.

ISSN 2394 - 7780

6. A dedicated 'Rail Madad Portal' has been established to deal with the passenger complaints/suggestions on priority basis on cleanliness and food quality. All complaints received through Twitter handle @IR CATERING, E-Mails, SMS etc. are promptly monitored, addressed and resolved on real time basis.
7. Regular checks/surprise checks on cleanliness including toilets and washrooms and also quality of food is conducted at officers/supervisors' levels and punitive/corrective action are taken as per the necessity. wherever any deficiency is noticed.

CONCLUSION

Indian railways have become a crucial part of every citizen's life. Railway department is playing a great role not only in transportation but also in many other activities. It has become a huge support in human life. Catering service facility is also the most important aspect of Railways. The research study considers passenger satisfaction towards catering services at Solapur division railway stations. The study has shown the overall satisfaction gained by the passengers towards catering facilities is desirable in nature.

SUGGESTION

1. The number of food stalls in the station premises should be enhanced so it will help business as well as job opportunities for those who are seeking such opportunities.
2. There should be a proper and advanced mechanism for the redressal of the complaint and suggestion of the passengers.
3. The railway station should offer more opportunities to the potential caterers and should take efforts to satisfy maximum customers by providing them with a variety of food. It should also focus on the price and quantity aspect of food supplied in the station.

REFERENCE

1. Namkung, Y., & Jang, S. **(2008).** Are highly satisfied restaurant customers really different? A quality perception perspective. International Journal of Contemporary Hospitality Management, 20 (2), 142-155.
2. Al-Khattab, S. A., & Alde Hayat, J. S. **(2011).** Perceptions of Service Quality in Jordanian Hotels. International Journal of Business and Management, 6(7), 226-233.
3. Bhuvaneswaran, R., & Vijayarangam, D. **(2013),** Service Quality towards Domestic Airlines Passenger Perception in Tamilnadu. Asia Pacific Journal of Research, 133-140.
4. Sheeba, A. A., & Kumuthadevi, K. **(2013).** Service quality of south Indian railway Determinants of passenger satisfaction in trains. International Journal of Business and Management Invention, 2 (2), 49-54.
5. Snježana, G., Dragan, T., & Jovičić, A. **(2013).** The Vital Components of Restaurant Quality that Affect Guest Satisfaction. TURIZAM, 17 (4), 166-176.
6. Ferus-Comelo, A. **(2014).** CSR as corporate self-reporting in India's tourism industry. Social Responsibility Journal, 10(1), 53-67. doi:10.1108/SRJ-11- 2012-0144.
7. Sik, S., & Medi, Y**. (2015).** Measuring Perceived Service Quality of Fast-Food Restaurant in Islamic Country: A Conceptual Framework. Procedia Food Science, 3, 119 – 131.
8. Kukoyi Ibraheem Adesina and Iwuagwu Chinonso **(2015)** Service delivery and customer satisfaction in hospitality industry. Journal of Hospitality and Management 2015.
9. http//www.irctc.co.in
10. http//wikipedia.com
11. http//www.irctc.com
12. http//www. indianrailway.com

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

SHASHI DESHPANDE'S DARK HOLDS NO TERROR: A FEMINIST READING

Dr. Shirishkumar Shinde
Head, Department of English and Linguistics, Shankarrao Mohite Mahavidyalaya, Akluj

ABSTRACT
As Elaine Showalter posits three phases in the growth of feminist tradition, "Limitation, Protest, and self-discovery", Shashi Deshpande's novels are directly related to all these phases. It encapsulates her artistic vision of feminity as alienating. In her novel, she explores and exposes the long-suppressed wail of the woman imprisoned within the four walls of domesticity. Shashi Deshpande has dealt graphically with the problems that confront a middle-class educated woman in the patriarchal Hindu Society. The women portrayed by Shashi Deshpande in her novel can be classified into three groups or types who recur with subtle changes. The first type belongs to the heroine's mother or mother figure. The second type of suffering woman is the converse of the traditional type. Here, the woman is bolder, more self-reliant, and more rebellious. The third type of woman characterizes the woman in between. Most of Deshpande's heroines belong to this category. This woman is neither traditional nor radical in her ideas and practices.

Key Words *– Patriarchy, Self –discovery, Modernity etc.*

INTRODUCTION

Shashi Deshpande is one of the most accomplished contemporary Indian women writers in English. Her novels are concerned with a woman's quest for self; an exploration into the female psyche and an understanding of the mysteries of life and the protagonist's place in it. Roots and Shadows (1983), her first novel, but published after The Dark Holds No Terror (1980) and If I Die Today (1982), marks the beginning of the quest of a woman for herself. The theme is continued in her later novel That Long Silence (1988) and Despond's concern is the woman and her external quest. Her contribution lies in the heightened sensitivity and the fresh insights that she brings to bear on the good types and situations.

FEMINIST READING SHASHI DESHPANDE'S DARK HOLDS NO TERROR

As Elaine Showalter posits three phases in the growth of feminist tradition, "Limitation, Protest, and self-discovery", Shashi Deshpande's novels are directly related to all these phases. It encapsulates her artistic vision of feminity as alienating. In her novel, she explores and exposes the long-suppressed wail of the woman imprisoned within the four walls of domesticity. Shashi Deshpande has dealt graphically with the problems that confront a middle-class educated woman in the patriarchal Hindu Society.

The present paper is an honest attempt to study the various images of the woman portrayed by Shashi Deshpande in her novel Dark Hold No Terror. The women portrayed by Shashi Deshpande in her novel can be classified into three groups or types who recur with subtle changes. The first type belongs to the heroine's mother or mother figure. Saru's mother (Dark Hold No Terror), as well as Jaya's mother (That Long Silence), and Indu's mother (Roots and Shadows), are the representatives of this class. They represent the traditional, religious ethos and confirm to the Manu code that the woman should be under the control of the father in maidenhood, the husband in her youth, and her sons during her old age.

In the present novel Kamalatai, Saru's mother is a representative of this class. She is an old-fashioned woman who observes the fast and does pooja every day. She is very rigid about her Brahminical rites and rituals. She follows Sita's and Savitri's roles. She often hates her daughter, Saru just for she is a daughter. When Saru was growing up her mother used to warn her that, she should be careful now about how she behaves, she would tell her, don't come out in her petticoat like that, she had to be ashamed of herself even in the presence of her father. When Saru is playing in the sun her mother says;

"Don't go out in the sun you will get even dark.

Who cares?

We have to care if you don't. We have to get you married.

I don't want to get married

Will you live with us all your life?

Why not?

You can't

ISSN 2394 - 7780

And Dhruva?

He is different. He is a boy. (Dark Holds No Terror P-45)

When Saru achieved 1st class in XIIth and wanted to do medicine, her father asked her what subjects will she take for B.Sc? And she declares that she will not go to B.Sc. She wanted to do medicine. It was an unexpected response to her traditional mother, who replied that

"And don't forget, medicine or no medicine, doctor or no doctor,You still have to get married, spend money on her wedding" She adds

"Let her go for a B.Sc. can get her married in two years and our responsibility will be over"(P44)

When Saru achieved 1st class in XIIth and wanted to do medicine, her father asked her what subjects will she take for B.Sc? And she declares that she will not go to B.Sc. She wanted to do medicine. It was an unexpected response to her traditional mother, who replied that

"And don't forget, medicine or no medicine, doctor or no doctor,

You still have to get married, spend money on her wedding" She adds

"Let her go for a B.Sc. can get her married in two years and our responsibility will be over"(P44)

Saru's marriage is a burden for them. But for Saru, to get married and end up doing just what her mother did. It seemed her not only terrible but damnable. When Saru's mother is planning her marriage. She falls in love with a young writer called Manohar of the other caste. Her mother asks her,

what caste is he?

I don't know.

A Brahmin?

Of course not.

Then, cruelty.

His father keeps a cycle shop.

Oh, so they are low caste people, are they? (P-96)

When Saru decides to marry Manu, the other caste young poet, mother comments that she knows all these love marriages. According to her, it is love for a few days and quarrels all the time. She warns Saru that don't come back to them and tell them anything. She did forgive Saru till her death. Even when she was suffering from cancer and was suggested to go to her daughter. She replied that "Daughter? I don't have any daughter. I had a son and he died. Now I am Childless."

Mavashi (Sudhir's Mother) Mai-kaki calls her a brave woman, a woman of courage as she never complained and told anyone what was happening to her like her mother who was a deserted woman by her husband only a few years after marriage, who never complained who would accept as "It is my luck, my fate. It was written on my forehead (p 70). Saru ironically says that it was so much easy for women in those days to accept, not to struggle because they knew there was nothing else for them and they would call, it was their fate.

The second type of suffering woman is the converse of the traditional type. Here, the woman is bolder, more self-reliant, and more rebellious. She can not conform to Sita's version of womanhood and is consciously indented toward what could be designated as radical feminist ideology. Like Ibson's Nora (Doll's House) kind of woman is very rare in Shashi Deshpande's Novel. In the present novel, Saru's friend and classmate Nalu holds a feminist ideology of life for the sake of which she chooses to lead an independent life as a spinster. She accepts the job of a school teacher. Saru likes Nalu because she never talks about family, children, and family problems.

The third type of woman characterizes the woman in between. Most of Deshpande's heroines belong to this category. This woman is neither traditional nor radical in her ideas and practices. She might walk out of her home in protest against her suffering. But gradually realizes that walking over agonies even after she escapes her marital home. Indu in Roots and Shadows leaves her husband to seek refuge in her ancestral home, but she is unable to accept her fate as an ordinary woman might do. This heroine suffers more because they are aware of the escape routes of two other types of women the traditional and the radical but hesitate to choose those options.

ISSN 2394 - 7780

The novel is written in flashback technique. Years on Sarita still remembers her mother's words uttered when as a little girl she was unable to save her younger brother from drowning. Now her mother is dead and Sarita returns to the family home, ostensibly to take care of her father. Now she recollects her memories in cinematic technique. From childhood itself Saru is rebellious. She does not like her mother's rites rituals and traditions of belief. Saru says “If you are a woman. I don't want to be one (P-63). She thinks that she had to study hard to be successful and answer their question “Why was I alive?’ When Sarita and Manu were talking about marriage and separation from her family. Manu remarks that it must be suffering and painful to you. She tells him that she is already detached from her family. It is quite easy to cut the umbilical cord and separate the baby from the mother. It's as if nature knows the child must be detached from the parent. So there will be no trauma, no bleeding for her.

Thus, Saru the protagonist of the novel, who is a medical student, is not representing the traditional Sita Image. In her day-to-day life also Saru tries to be modern in her thoughts and actions. When she listens to Madhav's comment on her mother she is a very old-fashioned woman. She imagines that Will Abhi thinks "My mother is old fashioned?" but she says;

I am not old-fashioned.

I take great care not to be left behind.

My legs are weary, my heart is numb, my mind is blank, but I keep marching on.

I have even cut my hair……..

However, at the end of the novel, Saru realizes herself and learns to live up to the challenges. Saru decides to face her husband and not run away. Indu and Jaya also decide to confront their husband and talk the matter out to arrive at a solution. Thus Saru wish wishes not to be like her mother. She always tries to be not only a wife and mother but also a successful lady doctor. The darkness of the past and tradition holds no terror for her.

CONCLUSION

While concluding, we can say that Shashi Deshpande has portrayed images of the woman from the middle-class Indian Woman. Her writing is deeply rooted in the culture where she lives and it remains sensitive to the common everyday events and experiences. The woman characters in her novel are placed between contradictory identities of tradition and modernity, family and profession, and culture and nature.

REFERENCES

1. Agarwal, Malti. New Perspectives on Indian English Writings. Delhi: Atlantic Publisher and Distributors, 2005. Print.
2. Awasthi, A.K. The Novels of Shashi Deshpande. New Delhi: Bahari Publications, 1992. Print. 3. Deshpande, Shashi. The Dark Holds No Terrors. New Delhi: Penguin Books, 1990. Print. 4. Kavitha. “The Dark Holds No Terrors: An Introduction”. The Indian Review of World Literature in English. 2006. Print.
5. Kirpal, Viney. The New Indian Novel in English: A Study of the 1980s. New Delhi: Allied Publishers Ltd, 1990. Print.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

CURRENT ISSUES IN SCIENCE FICTION LITERATURE

[1]Mitkari S.B. and [2]Dama L.B.
[1]Department of English, S.S.A. College of Arts and Commerce, Solapur, (M.S), India
[2]Academic and Research section, Punyasholk Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur, (M.S), India
*(Corresponding Author E-mail: smitanjalimitkari@gmail.com)

ABSTRACT
Science fiction (SF), literature has long served as a speculative lens through which authors explore the social, political, and technological anxieties of their time. In the 21st century, the genre is experiencing a transformative shift as it grapples with urgent global issues. This paper examines the current challenges and trends influencing contemporary science fiction literature, including increasing demands for diversity and representation, the ethical implications of artificial intelligence, environmental degradation, and the rise of global sci-fi movements such as Afrofuturism and Indigenous Futurisms. Additionally, the influence of generative AI on creative writing processes and the commodification of speculative futures by tech industries are critically explored.

Key words: *Artificial Intelligence, Futurism, Literature, Science Fiction, Modern issues.*

INTRODUCTION
Science fiction (SF), literature serves as a mirror to our society, reflecting contemporary concerns and projecting them into imaginative futures. This genre not only entertains but also provokes thought about potential trajectories of our social, technological, and environmental landscapes. *Through the analysis of literary works, author interviews, and scholarly commentary, this study highlights how SF is evolving as both a cultural critique and a visionary tool for imagining alternative realities. The findings underscore the genre's enduring relevance and its capacity to challenge dominant narratives while offering new ways of understanding complex modern issues.*

OBSERVATIONS
As of April 2025, SF is experiencing a dynamic evolution, reflecting and responding to contemporary societal, technological, and environmental challenges. several critical issues are shaping the discourse within SF literature as follows:

1. REPRESENTATION AND DIVERSITY
Historically, SF has been criticized for its lack of diversity, often dominated by white male perspectives. This homogeneity has led to the marginalization of women, people of colour, and other underrepresented groups. Early narratives frequently portrayed women in secondary roles and depicted people of colour through stereotypical lenses. However, a significant shift is underway. Authors like N.K. Jemisin, Samuel R. Delany, and Octavia Butler are introducing narratives that challenge traditional norms, exploring themes of race, gender, and oppression. This evolution enriches the genre, offering readers a more inclusive and multifaceted view of speculative futures.

2. INTERSECTION OF TECHNOLOGY AND SOCIETY
SF literature often delves into the complex relationship between technological advancement and societal impact. While some narratives present utopian visions of technological harmony, others caution against potential dystopian outcomes. The portrayal of artificial intelligence, for instance, varies from benevolent assistants to existential threats, influencing public perception and discourse. This duality prompts readers to reflect on the ethical dimensions of technological progress and its implications for human identity and societal structures.

3. ENVIRONMENTAL CONCERNS AND ECO-FICTION
In response to escalating environmental crises, eco-fiction has emerged as a subgenre that addresses ecological issues within speculative contexts. These narratives often depict dystopian futures ravaged by climate change, serving as cautionary tales that underscore the urgency of environmental stewardship. By intertwining environmental themes with imaginative storytelling, eco-fiction fosters a deeper understanding of our current ecological challenges and the potential consequences of inaction.

4. EXPLORATION OF GENDER AND IDENTITY
Feminist SF themes have gained prominence, challenging traditional gender roles and exploring diverse sexual identities. Works in this realm question societal constructs, offering visions of worlds where gender and sexuality are fluid and diverse.

ISSN 2394 - 7780

This exploration not only broadens the scope of sci-fi narratives but also contributes to ongoing conversations about gender equality, reflecting a more nuanced understanding of human identity.

5. ETHICAL IMPLICATIONS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

The rapid development of AI technologies has spurred a plethora of SF narratives examining their ethical ramifications. From concerns about AI autonomy to debates over AI rights, these stories grapple with questions that are increasingly pertinent in our technologically advancing world. They encourage readers to consider the moral boundaries of creation and the responsibilities inherent in wielding such transformative power.

6. SOCIO-POLITICAL COMMENTARY THROUGH DYSTOPIAN NARRATIVES

Dystopian SF serves as a powerful tool for social and political critique, extrapolating current societal trends to their extreme conclusions. This subgenre addresses issues such as authoritarianism, surveillance, and systemic oppression, prompting readers to reflect on the trajectory of current policies and societal norms. By presenting exaggerated scenarios, dystopian narratives highlight the potential consequences of complacency and the importance of vigilance in protecting democratic values.

7. INFLUENCE OF SF ON TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT

The symbiotic relationship between SF and technological innovation is evident in how speculative ideas inspire real-world advancements. Concepts such as space travel, virtual reality, and AI have transitioned from the pages of SF to tangible technologies. However, this influence is not one-sided; the current trend of tech companies drawing inspiration from sci-fi raises concerns. Authors like China Miéville caution against treating SF as a blueprint for the future, emphasizing its role as a reflective and critical lens rather than a predictive manual.

8. GLOBAL PERSPECTIVES AND REGIONAL SCI-FI MOVEMENTS

Sci-fi literature is increasingly embracing global narratives, with movements like African futurism offering rich, culturally rooted perspectives. Coined by Nnedi Okorafor, African futurism emphasizes African culture and history in futuristic settings, providing a counterpoint to Western-dominated SF tropes. This diversification enriches the genre, presenting readers with a broader spectrum of experiences and visions.

9. IMPACT OF GENERATIVE AI ON CREATIVE WRITING

The advent of generative AI tools has sparked discussions about their role in creative processes. A study focusing on queer and disabled fiction writers reveals concerns about AI's impact on the publishing industry, highlighting issues of precarity and the potential for exploitation. Writers' express apprehension that AI-generated content could undermine human creativity and labour, emphasizing the need for ethical considerations in the integration of AI into creative fields.

10. THE ROLE OF SCI-FI IN ADDRESSING GLOBAL CHALLENGES

Beyond entertainment, SF serves as a platform for exploring solutions to global challenges such as climate change, political unrest, and social inequality. By envisioning alternative realities and outcomes, SF stimulates critical thinking and problem-solving, inspiring readers and innovators to approach current issues with creativity and foresight.

CONCLUSION

Science fiction literature stands at a crossroads, reflecting the complexities of our contemporary world while projecting potential futures. Its role as both a mirror and a blueprint challenge us to confront our present realities and consider the paths we might tread. As the genre continues to evolve, it remains a vital space for exploring the multifaceted issues that define our time, encouraging readers to envision and strive for a more informed and equitable future. *As new technologies like AI, space exploration, and biotechnology become realities, science fiction remains a vital tool for exploring their implications.*

In essence, the genre is thriving continuously adapting to a changing world while inspiring innovation, introspection, and storytelling that transcends time and space.

BIBLIOGRAPHY

Abbott, C. (2018). Pasadena on Her Mind: Exploring Roots of Octavia E. Butler's Fiction. Western Historical Quarterly.

Adam Fitzgerald. (2017). Don't Romanticize Science Fiction: An Interview with Samuel Delany. *URL: https://lithub.com/dont-romanticize-science-fiction-an-interview-with-samuel-delany/*

Bonnevier, J. and Soderstrom, M. (2022). On N. K. Jemisin and Speculative Fiction as a Liberatory Space. *Socialism and Democracy.* 36(3): 135–149. https://doi.org/ 10.1080/08854300.2023.2223461

Bud *et al*. (eds.). (2018). Being Modern: The Cultural Impact of Science in the Early Twentieth Century. London: URL: https://doi.org/ 10.14324/ 111. 97817 87353930.

Butler, Octavia. (2000). A Few Rules for Predicting the Future. *Essence.* 31:1.

Francesco Appio, Thomas Michaud, Sherryl Vint, Lisa Yaszek, (2025). Science fiction and the quest for innovation. *Technovation.* 141. https://doi.org/ 10.1016/j.technovation.2025.103172.

James, Frank A.J.L. and Robert Bud (2018). "Epilogue: Science after Modernity." *Being Modern: The Cultural Impact of Science in the Early Twentieth Century.* Eds. Robert Bud, Paul Greenhalgh, Frank James, and Morag Shiach. London: UCL Press.

James Francis. (2025). National Science Fiction Day: An English Professor's Take On The Genre's Enduring Legacy. URL: https://artsci.tamu. edu/news/2025/01/national-science-fiction-day-an-english-professors-take-on-the-genres-enduring-legacy.html

Heise, Ursula K. (2008). Sense of Place and Sense of Planet. *The Environmental Imagination of the Global.* Oxford: Oxford University Press. Pp. 1-264.

Kagan, Jerome (2009). The Three Cultures; Natural Sciences, Social Sciences, and the Humanities in the 21st Century. Cambridge: Cambridge University Press.

Khan, Sami Ahmad. (2016). "The Others in India's Other Futures." *Science Fiction Studies.* 479-495.

Kulkami, S. P. (2006). Editor. Maharashtra Sahitya Patrica: Science Fiction Special Issue, (Marathi), Maharashtra Sahitya Pasishad. 319.

Lombardo, T. (2015). Science fiction: The evolutionary mythology of the future. *Journal of Futures Studies. 20*(2): 5–24.

Michaud, T. (2021). Imagination - imagination, science fiction, creativity and innovation: an integrated process. In: *Innovation Economics, Engineering and Management Handbook* 2: Special Themes, pp. 181–186.

Michaud, T. and Appio, F.P. (2022). Envisioning innovation opportunities through science fiction. *Journal of Product Innovation Management.* 39, 121–131.

Mitkari S. B. (2019). Mahabharata: A collection of Science fiction innovative ideas related to present life. *RESEARCH REVIEW International Journal of Multidisciplinary* 4(3): 2882-2885.

Narayanrao, H.L. (2011). A Brief on Indian Literature and Languages. *Journal of Educational Practice.* 2:29-35.

Navle, Balaji Anandrao. (2015). Science Fiction: Voices of Women. Atlantic Publication. New Delhi.

Navle B. A. and Mitkari S.B. (2019). A study of the development of Marathi Science fiction in India. *RESEARCH REVIEW International Journal of Multidisciplinary*. 4(2): 1314-1315.

Phondke, Bal. Editor. (1993). It Happened Tomorrow: A Collection of Nineteen Selected Science Fiction Stories from Various Indian Languages. New Delhi: National Book Trust.

Roger Bennett, Rohini Vijaygopal (2024). Exploring mobility and transportation technology futures for people with ambulatory disabilities: A science fiction prototype, *Technovation*, 133, https://doi.org/10.1016/j.technovation.2024.103001.

Root-Bernstein, R., Root-Bernstein, M. (2017). The interdisciplinary future of engineering education: art, science, and creativity. In: Williams, A., Hrycenko, C., Mishaud, E. (Eds.), Engineering and Creativity: A Sociocultural Analysis. *IGI Global*, pp. 85–104.

Scheckter, John. (2019). Science Fiction Studies, 46(3): 603–605. *JSTOR*, www. jstor.org /stable/10.5621/sciefictstud.46.3.0603.

Srinarhari. (2015). Indian Science Fiction: history and contemporary trends. Proc Nat Con Recent Trends in Indian SF Fantasy Stories, Elephinstone College, Mumbai. 1-20.

Simon McNeil. (2024). "Nobody Wants to Buy The Future: Why Science Fiction Literature is Vanishing" by *Typebar Magazine*.

Stokes, Michael. (2023). Octavia Butler: What is Vision but Speculation Persevering?. *Third Stone.* 3, Article 1. URL: http://repository.rit.edu/thirdstone/vol3/iss1/1.

ISSN 2394 - 7780

Suparno Banerjee. (2020). Indian Science Fiction: Patterns, History and Hybridity. Cardiff: University of Wales Press, 2020. xvi+256 pp. ISBN: 978-1-78683-666-3.

Walter, Damien (2014). "Transrealism: The First Major Literary Movement of the 21st Century." *The Guardian*. 24 Oct.

Zaidi, L. (2019). Worldbuilding in science fiction, foresight and design. *Journal of Futures Studies*, 23(4): 15–26.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

THE GROWTH OF CYBER INSURANCE: AN INDIAN INDUSTRY PERSPECTIVE

Mr. Santosh G. Kulkarni
(Prin. K. P. Mangalvedhekar Institute of Management, Career Development & Research)

ABSTRACT
With the rapid advancement of digital transformation across India, organizations are increasingly exposed to a wide array of cyber threats. In response, cyber insurance has emerged as a critical risk mitigation instrument, offering financial protection against incidents such as data breaches, ransomware attacks, and other cybersecurity events. This study investigates the evolution and growth of the cyber insurance market in India through an analysis of secondary data derived from regulatory authorities, industry reports, and market research studies. The paper examines key dimensions, including market size, sector-wise adoption patterns, policy structures, and prevailing industry challenges. Despite notable growth, the penetration of cyber insurance remains limited, largely due to low awareness, underwriting complexities, and regulatory uncertainties. The study concludes by offering strategic recommendations aimed at insurers, policymakers, and enterprises to enhance the maturity and resilience of India's cyber insurance ecosystem.

Keywords- *Cybersecurity, cybercrime, cyber insurance, challenges, Digital Risk*

1. INTRODUCTION
India's rapid digital transformation has unlocked substantial economic potential while simultaneously heightening its exposure to cyber threats. With a user base exceeding 850 million internet subscribers and a flourishing fintech ecosystem, India has emerged as one of the most targeted nations for cyberattacks. Data from the Indian Computer Emergency Response Team (CERT-In) reveals a dramatic increase in reported cyber incidents, rising from 208,456 in 2018 to over 1.4 million in 2023. In this context, cyber insurance is gaining prominence as a vital risk-transfer mechanism for mitigating the financial consequences of cybersecurity breaches.

Cyber insurance—also known as cyber risk or cyber liability insurance—is designed to cover losses associated with cyber incidents, including data breaches, business interruptions, and network security failures. While the global cyber insurance market has experienced significant growth and maturity, the Indian market remains in a developmental phase. This study aims to explore the current landscape of cyber insurance in India by leveraging secondary data to assess growth patterns, sectoral adoption, policy characteristics, prevailing challenges, and potential future developments.

2. OBJECTIVES OF THE STUDY
- To examine the growth trends of cyber insurance in India.
- To evaluate the sector-wise adoption of cyber insurance.
- To identify key challenges in the Indian cyber insurance market.
- To propose policy and strategic recommendations for stakeholders.

3. RESEARCH METHODOLOGY
This paper employs a secondary data analysis approach. Sources include reports from the Insurance Regulatory and Development Authority of India (IRDAI), CERT-In, PwC India, KPMG, NASSCOM, and market intelligence platforms such as Statista. Scholarly literature from journals and policy briefs supplements the industry data.

4. LITERATURE REVIEW
Cyber insurance has emerged as a vital component of enterprise risk management strategies, particularly in response to escalating cyberattacks and regulatory requirements. Scholars and industry analysts have explored the role of cyber insurance in mitigating financial losses from data breaches, ransomware, and other digital threats.

Cyber insurance has emerged globally as an essential tool in managing digital risks. Böhme and Kataria (2006) emphasized the challenges in modelling cyber risk due to its dynamic nature. Romanosky et al. (2019) highlighted that cyber insurance not only provides financial compensation but also encourages better cybersecurity practices.

In the Indian context, the market is nascent but growing. According to PwC India (2022), cyber insurance adoption has seen a compound annual growth rate (CAGR) of over 25%, driven primarily by sectors such as

ISSN 2394 - 7780

BFSI, IT/ITES, and healthcare. However, the Ponemon Institute (2021) reports that SMEs lag in adoption due to a lack of awareness and high premium costs.

The Insurance Regulatory and Development Authority of India (IRDAI) has initiated efforts to standardize personal cyber insurance policies, but corporate coverage remains fragmented. The Digital Personal Data Protection Act, 2023, is expected to drive demand for cyber coverage due to mandatory breach reporting and penalties.

IRDAI has taken steps to standardize cyber insurance products for individuals, but coverage for enterprises still varies significantly. As of 2024, only a handful of insurers, such as HDFC ERGO, ICICI Lombard, and Tata AIG, offer robust cyber insurance products for businesses.

India has witnessed a sharp rise in cyberattacks, especially during and after the COVID-19 pandemic. According to the Indian Computer Emergency Response Team (CERT-In), cyber incidents rose from 208,456 in 2018 to over 1.4 million in 2023. These figures highlight a pressing need for risk mitigation solutions like cyber insurance.

A report by PwC India (2022) notes that although the Indian cyber insurance market is growing at a CAGR of over 25%, penetration remains low, especially among small and medium enterprises (SMEs). The market is largely driven by the BFSI sector, followed by IT, healthcare, and retail industries, with high data sensitivity and regulatory exposure.

Table 1: Growth of Reported Cyber Incidents in India (2018–2023)

Year	Reported Incidents (CERT-In)
2018	208,456
2019	394,499
2020	1,158,208
2021	1,402,809
2022	1,392,303
2023	1,442,243

Source: CERT-In Annual Reports (2018–2023)

Table 2: Estimated Cyber Insurance Market Size in India

Year	Market Size (INR Crore)	CAGR
2018	120	—
2019	180	—
2020	250	—
2021	330	—
2022	420	25%
2023	500	—

Source: PwC India (2022), KPMG India (2021), IRDAI estimates

Table 3: Sector-Wise Cyber Insurance Adoption (India, 2023)

Sector	Estimated Share of Policy Uptake (%)
BFSI	40%
IT/ITES	25%
Healthcare	15%
Retail & E-Commerce	10%
Others (SMEs)	10%

Source: PwC India (2022), IRDAI

Table 4: Typical Inclusions in Indian Cyber Insurance Policies

Coverage Component	Description
Data Breach Response	Cost of notifying affected parties, public relations
Legal Expenses	Fines, penalties, and legal consultancy
Business Interruption	Loss of income due to downtime
Ransomware/Cyber Extortion	Payment to attackers and investigation cost
Forensics	Post-incident forensic services

Source: IRDAI, HDFC ERGO, ICICI Lombard product brochures

ISSN 2394 - 7780

5. MARKET TRENDS AND SECTORAL ADOPTION

Market Trends and Sectoral Adoption

The Indian cyber insurance market, though relatively young, has shown notable signs of expansion in response to the escalating frequency and sophistication of cyber threats. As per industry estimates, the market size has increased from approximately INR 120 crore in 2018 to an estimated INR 500 crore in 2023, registering a compound annual growth rate (CAGR) exceeding 25% (PwC India, 2022; KPMG India, 2021). Despite this growth, the overall penetration of cyber insurance remains limited, primarily concentrated among large corporations and highly regulated sectors.

Sector-Wise Adoption Patterns

The distribution of cyber insurance uptake across industries in India highlights the influence of regulatory pressure, data sensitivity, and digital maturity. The adoption trends are as follows:

- Banking, Financial Services, and Insurance (BFSI): This sector leads in cyber insurance adoption, accounting for approximately 40% of policyholders. Regulatory compliance mandates, high-value transactions, and sensitive customer data make cyber insurance a strategic necessity.
- Information Technology (IT) and IT-Enabled Services (ITES): With extensive reliance on digital infrastructure and frequent international client engagements, IT/ITES firms constitute the second-largest segment of cyber insurance buyers.
- Healthcare: The digitization of patient records and growing investments in telemedicine have heightened the risk profile of the healthcare sector, driving a moderate but increasing level of adoption.
- Retail and E-Commerce: Rising digital transactions and growing data breaches have encouraged adoption in this sector, albeit at a slower pace than in BFSI or IT.
- Small and Medium Enterprises (SMEs): Adoption among SMEs remains low due to cost concerns, limited awareness, and a perceived lack of necessity. However, this segment represents a significant growth opportunity for insurers.

Policy Features and Coverage Scope

Cyber insurance policies offered in the Indian market typically include the following components:

- Data breach response and notification expenses
- Legal liability and regulatory penalties
- Business interruption due to cyber incidents
- Ransomware and cyber extortion costs
- Forensic investigation and crisis management

The degree of coverage and pricing varies significantly across insurers, depending on the organization’s size, sector, and risk exposure.

EMERGING MARKET DYNAMICS

In recent years, the growing emphasis on digital compliance, particularly with the enactment of the Digital Personal Data Protection Act, 2023, is expected to catalyze demand for cyber insurance. Additionally, insurers are exploring bundled solutions that combine cyber insurance with risk assessment tools, employee training, and incident response services to enhance value offerings. Although the current market remains underpenetrated, the consistent increase in cyberattacks, regulatory developments, and digital adoption suggest a strong upward trajectory for cyber insurance in India.

6. CHALLENGES IN THE INDIAN CYBER INSURANCE INDUSTRY

Despite growth, several challenges hinder the widespread adoption of cyber insurance in India:

a. Low Awareness: A NASSCOM (2023) study revealed that a majority of SMEs are unaware of cyber insurance or perceive it as non-essential.

b. Underwriting Complexity: Insurers face difficulties in assessing cyber risk due to a lack of actuarial data and rapidly changing threat landscapes. This results in conservative underwriting and high premiums.

c. Policy Ambiguity: Variations in policy language and lack of standardization make it difficult for clients to compare and select appropriate coverage.

ISSN 2394 - 7780

d. Regulatory Gaps: While the Digital Personal Data Protection Act (2023) is a step forward, comprehensive cybersecurity legislation is still evolving, creating uncertainty in liability and compliance.

e. Claims and Dispute Resolution: Slow claims processing and disputes over coverage applicability deter trust in cyber insurance.

7. FUTURE OUTLOOK

The cyber insurance market in India is poised for significant growth, especially as digital adoption deepens across sectors and regulatory requirements become more stringent. Key trends shaping the future include:

- **Regulatory Push:** Implementation of stricter data protection laws will compel businesses to seek cyber coverage.
- **Bundled Offerings:** Insurers may offer cyber insurance bundled with cybersecurity services, improving the value proposition.
- **Customized Products for SMEs:** Simplified policies with affordable premiums could drive adoption among small businesses.
- **Public-Private Partnerships:** Government collaboration with insurers could help create robust risk assessment frameworks.

8. RECOMMENDATIONS

Based on the analysis of secondary data and the observed trends in India's cyber insurance sector, the following recommendations are proposed to facilitate the growth and maturity of the market:

1. **For insurers:**

- Develop Risk-Based Pricing Models: Insurers should invest in advanced cyber risk analytics and actuarial tools to improve underwriting accuracy and align premiums with actual risk exposure.
- Standardize Policy Structures: The introduction of clearly defined and standardized cyber insurance policies will enhance customer trust and comparability across products.
- Offer Bundled Services: Insurers can increase value by providing bundled offerings, such as cyber insurance with cybersecurity assessments, awareness training, and incident response services, especially tailored for SMEs.

2. **For Regulators (IRDAI and Government Bodies):**

- Promote Regulatory Clarity: There is a need for specific regulatory frameworks governing cyber insurance policy design, claims handling, and coverage standards.
- Encourage Market Participation: Regulatory sandboxes and public-private partnerships can foster innovation and bring more insurers into the cyber insurance domain.
- Enhance Data Reporting Requirements: Mandating breach disclosures and incident reporting across sectors will help develop a reliable dataset to support risk modeling.

3. **For Businesses and Industry Stakeholders:**

- Integrate Cyber Insurance into Risk Management Strategy: Businesses should treat cyber insurance as a complement to their cybersecurity infrastructure rather than a standalone solution.
- Conduct Regular Cyber Risk Assessments: Organizations must assess their digital vulnerabilities regularly to select appropriate insurance coverage and minimize exposure.
- **Raise Internal Awareness: Building awareness among leadership and IT teams about the strategic and financial benefits of cyber insurance will support informed decision-making.**

9. DISCUSSION

The findings of this study reveal that while the cyber insurance market in India is witnessing considerable growth, it remains at a relatively nascent stage compared to its global counterparts. The data analysed indicates a strong correlation between the surge in cyberattacks and the rising interest in cyber insurance, particularly in sectors such as banking, financial services, IT, and healthcare. These industries exhibit greater awareness and regulatory pressures, which in turn drive policy uptake.

However, the adoption of cyber insurance across India's broader industrial and SME landscape is hindered by several factors. Key among them are limited awareness of cyber risks and insurance solutions, lack of standardized policy structures, and difficulties in actuarial modelling due to inadequate historical claims data.

ISSN 2394 - 7780

Furthermore, the dynamic and evolving nature of cyber threats adds complexity to underwriting and pricing mechanisms.

The implementation of the Digital Personal Data Protection Act, 2023, is a positive regulatory development that may influence demand for cyber coverage. However, without clearer enforcement frameworks and sector-specific guidelines, the act's full potential to catalyze insurance adoption remains uncertain.The study's reliance on secondary data reveals a consistent trend of low penetration but high potential. Reports from PwC, IRDAI, and CERT-In collectively underscore that Indian enterprises are beginning to recognize cyber insurance not just as a financial safeguard but also as a component of broader cybersecurity resilience strategies.

10. CONCLUSION

In conclusion, cyber insurance is gradually emerging as a critical tool in India's digital risk management ecosystem. The study affirms that while the market has shown encouraging growth, driven by digital transformation, increasing cyber threats, and regulatory push, the industry still faces significant challenges. These include limited awareness, underwriting complexities, and inconsistent policy structures. To realize cyber insurance's full potential in India, coordinated efforts are required from all stakeholders. Insurers must invest in data analytics and product innovation to create scalable, affordable offerings, especially for SMEs. Regulatory bodies must provide clearer frameworks to standardize policies and promote transparency. Businesses, in turn, should integrate cyber insurance into their enterprise risk management practices. As cyber threats continue to evolve, the demand for reliable and accessible cyber insurance solutions will become imperative. Building a robust cyber insurance ecosystem in India will not only enhance corporate resilience but also contribute to the broader goal of securing the nation's digital economy.

REFERENCES

Böhme, R., & Kataria, G. (2006). Models and measures for correlation in cyber-insurance. Workshop on the Economics of Information Security.

Chatterjee, S., Sarker, S., & Valacich, J. (2020). Understanding cybersecurity insurance adoption: An institutional perspective. Information Systems Frontiers, 22(5), 1245–1261. https://doi.org/10.1007/s10796-019-09939-1

CERT-In. (2018–2023). Annual reports. Indian Computer Emergency Response Team. https://www.cert-in.org.in/

Digital Personal Data Protection Act, 2023. (2023). Government of India Gazette Notification.

Insurance Regulatory and Development Authority of India (IRDAI). (2022–2023). Annual reports. https://www.irdai.gov.in/

KPMG India. (2021). Cybersecurity and risk outlook. KPMG India.

KPMG India. (2021). Risk outlook 2021: Cyber risk in focus. https://home.kpmg/in

NASSCOM. (2023). State of cybersecurity in India's SME sector. National Association of Software and Service Companies.

OECD. (2020). Enhancing the role of insurance in cyber risk management. Organisation for Economic Co-operation and Development. https://www.oecd.org/

Ponemon Institute. (2021). Cost of a data breach report. https://www.ibm.com/security/data-breach

PwC India. (2022). Cyber insurance in India: Emerging trends and challenges. https://www.pwc.in

Romanosky, S., Ablon, L., Kuehn, A., & Jones, T. (2019). Content analysis of cyber insurance policies: How do carriers price cyber risk? Journal of Cybersecurity, 5(1), 1–20. https://doi.org/10.1093/cybsec/tyz002

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

THE EVOLUTION OF FINANCIAL INCLUSION IN INDIA: EVIDENCE FROM SECONDARY DATA

Mrs. Pathak Snehal Anand
Prin. K. P. Mangalvedhekar Institute of Mgt. Career Development & Research, Solapur
snehalpathak@kpmim.org

ABSTRACT
This paper examines the progress and transformation of financial inclusion in India over the last decade (2014–2024) using secondary data from national and international sources. Initiatives such as the Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY), the Unified Payments Interface (UPI), and Aadhaar-enabled financial services have significantly increased access to banking. Drawing on data from the Reserve Bank of India, Global Findex, and NABARD, the paper analyses changes in account ownership, digital payments, credit access, and rural- urban inclusion disparities. While financial access has grown impressively, persistent challenges remain in account usage, digital literacy, and equitable access. The paper concludes with policy recommendations for enhancing inclusive and sustainable financial engagement.

Keywords: *Financial inclusion, Digital banking, PMJDY, UPI, JAM trinity, Rural finance*

2. LITERATURE REVIEW

The literature on financial inclusion in India highlights several recurring themes:

1. **Access vs. Usage**

A substantial number of studies differentiate between access to financial services and their actual usage. While access has improved—evident from the rise in bank accounts and expansion of banking infrastructure—usage remains limited. Dormant accounts, low credit uptake, and minimal insurance penetration suggest that formal inclusion does not always result in financial empowerment (Demirgüç-Kunt, Klapper, Singer, Ansar, & Hess, 2018).

2. **Gender and Rural Gaps**

Gender disparities persist in access to and use of financial services. Women, particularly in rural India, face structural and social barriers such as lack of documentation, limited mobility, and lower digital literacy (Sarma, 2008; Sinha & Subramanian, 2015). Similarly, rural populations remain underserved despite schemes like Business Correspondents (BCs) and mobile banking, largely due to inadequate infrastructure and financial literacy.

3. **Digital Inclusion**

The rise of digital platforms such as the Unified Payments Interface (UPI), Aadhaar- enabled Payment Systems (AePS), and mobile wallets has expanded financial access. These technologies have helped reduce transaction costs and improved service reach (Gupta & Sharma, 2020). However, the digital divide—especially in rural areas with limited internet access and low smartphone penetration—continues to hinder equitable access.

THEORETICAL FOUNDATION

1. **Financial Intermediation Theory**

Financial Intermediation Theory emphasizes the role of financial institutions in channeling funds between savers and borrowers, thereby promoting efficiency and economic growth (Gurley & Shaw, 1960). In the context of financial inclusion, this theory underscores the importance of institutional access in enabling resource mobilization and capital allocation among underserved populations.

2. **Inclusive Growth Framework**

The Inclusive Growth Framework focuses on broad-based participation in and benefits from economic development. Financial inclusion is considered a vital mechanism for promoting inclusive growth by ensuring that economically marginalized groups have access to financial tools necessary for income generation and risk management (Anand, Mishra, & Peiris, 2013).

GAPS IN EXISTING LITERATURE

Despite extensive efforts and research on financial inclusion, the following gaps remain:

- **Overemphasis on Access Metrics**: Many studies focus on the number of bank accounts or branches, but do not sufficiently evaluate service quality, financial literacy, or account activity (Chakrabarty, 2011).

ISSN 2394 - 7780

- **Underexplored Impact of Post-2016 Digital Financial Innovations**: While digital infrastructure has expanded rapidly, empirical assessments of its long-term impact on inclusion, particularly in rural and marginalized groups, are limited.
- **Lack of Granular and Disaggregated Analyses**: Few studies offer a detailed look at regional disparities or demographic sub-segments such as caste, occupation, or age.
- **Limited Use of Time-Series and Secondary Data Synthesis**: A gap exists in longitudinal studies that use secondary data to measure how policy interventions have influenced inclusion trends over time.

3. METHODOLOGY

- **Research Design:** Descriptive analysis using secondary data
- **Data Sources:**
  - Reserve Bank of India reports
  - PMJDY official dashboard
  - World Bank's Global Findex Database (2014, 2017, 2021)
  - NABARD Financial Inclusion Survey
  - NPCI data (UPI, Aadhaar-based services)
- **Analysis Tools:** Trend analysis, comparative tables, and visual graphs

4. EVOLUTION OF FINANCIAL INCLUSION IN INDIA

India's financial inclusion landscape has transformed significantly over the last decade, shaped by policy reforms, technological advancements, and institutional efforts. This section provides a thematic overview of the evolution of financial inclusion from 2014 to 2024.

4.1 Account Ownership Growth

The launch of the **Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY)** in 2014 marked a milestone in India's financial inclusion journey. The number of bank account holders rose dramatically—from around 53% of adults in 2014 to over 80% by 2023 (World Bank, 2022). The PMJDY scheme alone facilitated the opening of over 500 million accounts, with a focus on previously unbanked households. Gender and rural-urban disparities have narrowed but

still persist. While women's account ownership increased from 43% in 2014 to over 75% in 2021 (Global Findex Database), their usage remains comparatively low. Similarly, rural areas saw a significant increase in financial access, yet challenges in physical infrastructure and literacy hinder full utilization.

Table 1: PMJDY Account Growth (2015–2025)

Year	Number of Accounts Opened (in Crores)
2015	~12
2020	~40
2025	~55

Source: PMJDY Progress Reports

A persistent issue is the problem of dormant accounts. A considerable percentage of PMJDY accounts—estimated at around 20% in 2023—remained inactive, highlighting the gap between account access and actual financial engagement (RBI, 2023).

4.2 Digital Financial Services

The growth of **digital financial services** has been a defining trend in the last decade. The introduction and scaling of the **Unified Payments Interface (UPI)** revolutionized small- value digital transactions, making real-time, mobile-based payments accessible to millions. UPI transaction volume surged from 92 million in 2017 to over 11 billion per month in 2024 (NPCI, 2024). Other digital tools such as **mobile banking**, **digital wallets**, and **Aadhaar- enabled Payment Systems (AePS)** have also expanded reach, particularly in rural and semi-urban regions. AePS enables biometric-based banking transactions through Business Correspondents, facilitating financial access without physical bank branches.The **COVID-19 pandemic** accelerated digital adoption, as physical banking was disrupted. Government relief funds were disbursed directly into Jan Dhan accounts via digital platforms, and contactless payments became a norm. However, the digital divide—

ISSN 2394 - 7780

manifested through low smartphone penetration, unreliable internet, and low digital literacy—continues to exclude certain populations, especially in remote and tribal areas.

4.3 Credit Access and Usage

While strides have been made in savings and payments, **credit access** remains a challenge. The expansion of **microfinance institutions (MFIs)** and **Self-Help Group (SHG)–bank linkages** under the National Rural Livelihoods Mission (NRLM) has improved credit outreach to women and rural communities. As of 2023, over 12 million SHGs were linked to banks.However, reliance on **informal credit sources** such as moneylenders continues, especially among low-income households and in rural areas. Formal borrowing remains low, indicating a trust gap and strict eligibility criteria within institutional lending systems (NABARD, 2022). Initiatives under Jan Dhan, such as the **overdraft facility** and access to **accident and life insurance**, are underutilized. A 2022 government report indicated that less than 30% of eligible account holders had availed themselves of the overdraft option, suggesting gaps in awareness and procedural complexity.

Table 2: UPI Transaction Volume and Value (2024–2025)

Month-Year	Transaction Volume (in Mn)	Transaction Value (in ₹ Crore)
Mar-2024	16,730.01	23,24,699.91
Mar-2025	18,301.51	24,77,221.61

Source: NPCI Product Statistics

4.4 Geographic and Demographic Disparities

India's financial inclusion landscape is marked by significant **regional disparities**. Southern states such as Kerala, Tamil Nadu, and Karnataka consistently outperform northern and central states like Bihar, Uttar Pradesh, and Madhya Pradesh in financial access and literacy indicators (CRISIL Inclusix, 2023). This **North-South divide** reflects variations in infrastructure, education, and administrative efficiency.**Women's participation** in formal financial services has improved, particularly through SHGs and digital banking, but gender gaps in credit access and digital adoption persist. Cultural norms, safety concerns, and limited financial education continue to constrain women's financial autonomy.

Tribal and remote regions, including parts of the Northeast and central India, face compounded challenges due to poor infrastructure, linguistic diversity, lack of identification documents, and limited presence of financial institutions. Financial inclusion in these areas remains low, despite targeted efforts by the government and NGOs.

KEY FINANCIAL INCLUSION TRENDS IN INDIA (2015–2025)

This document presents a visual analysis of key financial inclusion indicators in India over the last decade, including PMJDY account growth, average deposit balances, and UPI digital transaction trends.

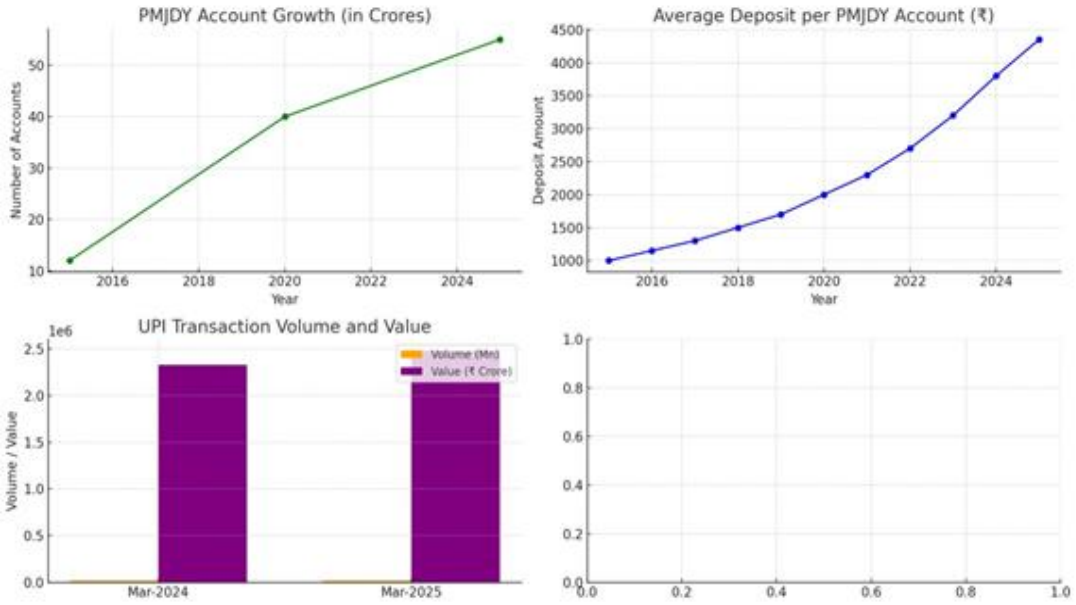

Figure: The graphs show a steady increase in financial inclusion metrics. PMJDY accounts have seen sustained growth, average deposits per account have risen significantly, and UPI usage has expanded rapidly in both transaction volume and value.

ISSN 2394 - 7780

5. GOVERNMENT AND POLICY INITIATIVES

India's financial inclusion progress has been largely policy-driven, with several transformative government initiatives launched over the last decade. Key interventions include the **Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY)**, financial literacy campaigns, the **Jan Dhan–Aadhaar–Mobile (JAM) trinity**, and the strengthening of the **Direct Benefit Transfer (DBT)** ecosystem.

5.1 PMJDY and Its Impact

Launched in 2014, the **Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY)** aimed to provide universal access to banking facilities. As of 2024, over 500 million bank accounts have been opened under this scheme, with a focus on the unbanked population, especially in rural areas and among women (Ministry of Finance, 2024). PMJDY accounts come with features such as zero minimum balance, RuPay debit cards, accident insurance, and an overdraft facility.The scheme significantly increased the banking footprint across India and acted as a foundation for other digital and welfare delivery initiatives. However, concerns remain over the usage of these accounts, with a sizable portion still being inactive (RBI, 2023).

5.2 Financial Literacy Missions

The Government of India and the Reserve Bank of India have launched several **financial literacy initiatives** to improve public understanding of banking, savings, credit, and insurance products. The **National Strategy for Financial Education (NSFE) 2020–2025**, led by the Financial Literacy and Inclusion Committee (FLIC), promotes financial awareness through school curricula, community programs, and digital platforms (RBI, 2020).Despite these efforts, financial literacy in India remains low—especially among women, rural populations, and low-income groups—posing a barrier to effective inclusion and decision- making.

5.3 Jan Dhan–Aadhaar–Mobile (JAM) Trinity

The **JAM trinity**—Jan Dhan accounts, Aadhaar biometric identification, and mobile connectivity—has created a robust digital infrastructure for financial inclusion. JAM integration enables seamless authentication, low-cost service delivery, and direct benefit transfers. It has helped reduce leakages, ensure targeted subsidy delivery, and increase transparency in welfare schemes (Mehta & Datta, 2019). JAM has also facilitated the onboarding of low-income and rural populations into the formal financial system, although connectivity and digital literacy challenges persist in remote regions.

5.4 DBT (Direct Benefit Transfer) Ecosystem

The **DBT ecosystem**, powered by JAM, has revolutionized the way government subsidies and benefits are disbursed. Over 300 central and state government schemes now use DBT to transfer benefits such as LPG subsidies, pensions, scholarships, and MNREGA wages directly into beneficiaries' bank accounts (DBT Bharat, 2024). DBT has significantly reduced administrative costs, minimized fraud, and increased efficiency. According to government data, over ₹30 lakh crore has been transferred via DBT since its inception, improving the financial inclusion of millions of low-income households (Ministry of Electronics and IT, 2024).

6. KEY CHALLENGES IN ADVANCING FINANCIAL INCLUSION

Despite significant progress in improving access to financial services in India, several persistent challenges continue to hinder the effectiveness and depth of financial inclusion. These challenges highlight the gap between *access* and *active usage*, and point toward the need for more targeted policy interventions.

6.1 Inactive Accounts and Low Usage Rates

While the Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY) has greatly expanded access to banking, a significant share of these accounts remain **inactive**. As per recent RBI data, approximately 20% of Jan Dhan accounts showed no transactional activity over a one-year period (RBI, 2023). This reflects a disconnect between account ownership and actual financial engagement.

Contributing factors include:

- Limited awareness about available services (e.g., overdraft, insurance)
- Complex banking processes
- Socio-cultural constraints, especially among women and rural populations

6.2 Cybersecurity Concerns and Trust Issues

The rapid digitization of financial services through platforms such as UPI, mobile banking, and Aadhaar-based systems has introduced **cybersecurity vulnerabilities**. Instances of digital fraud, phishing, and identity theft have been reported, especially affecting low-literacy users who may not fully understand digital protocols. Additionally, **trust deficits** persist among first-time or low-income users, who may fear financial loss or data

ISSN 2394 - 7780

misuse. These concerns hinder the full adoption of digital financial services, especially in underserved regions (NASSCOM, 2023).

6.3 Poor Digital Infrastructure in Rural Areas

A major barrier to inclusive financial services is **insufficient digital infrastructure** in rural and remote areas. Challenges include:

- Low internet penetration and unstable connectivity
- Inadequate mobile network coverage
- Limited access to smartphones and digital devices
- Poor digital literacy

These infrastructural deficiencies affect the functioning of mobile banking apps, Aadhaar- enabled Payment Systems (AePS), and UPI, limiting the ability of rural populations to use digital financial services effectively (MeitY, 2023).

7. RECOMMENDATIONS

To deepen the impact of financial inclusion in India, a shift is needed from access-centric policies to strategies that ensure **meaningful and sustained usage**. The following recommendations aim to address current challenges and enhance the inclusiveness and effectiveness of financial services.

7.1 Focus on Active Usage over Mere Access

While the expansion of account ownership has been impressive, policymakers must now emphasize **transactional activity**, credit access, savings, and insurance usage. Regular monitoring of account activity, tailored financial products, and incentive mechanisms (such as cashback or interest bonuses for active usage) can encourage greater engagement with the banking system (RBI, 2023).

7.2 Strengthen Digital Literacy Programs

Bridging the digital divide requires **comprehensive digital and financial literacy efforts**, especially in rural, tribal, and low-income areas. Community-based training modules, use of vernacular languages, and interactive formats (e.g., mobile videos, chatbots) can make digital

literacy more accessible. Literacy efforts should also address **cyber hygiene** and build user confidence in digital platforms (MeitY, 2023).

7.3 Promote Fintech Partnerships with Rural Banks

Fintech companies can serve as **catalysts** for last-mile inclusion by partnering with Regional Rural Banks (RRBs), cooperative banks, and Business Correspondents (BCs). Such collaborations can deliver innovative solutions such as:

- Voice-enabled digital banking apps
- AI-based credit scoring for small borrowers
- Micro-insurance and pay-as-you-go products

This approach would allow underserved populations to access **personalized, low-cost financial services** (NASSCOM, 2023).

7.4 Data-Driven Policy Formulation

There is a need for granular, real-time data on financial behavior at the demographic and geographic level. Government and regulators should leverage big data analytics to:

- Identify usage gaps by segment
- Monitor the effectiveness of inclusion schemes
- Design responsive, evidence-based policies

Open data sharing between public and private entities—while ensuring data privacy—can significantly enhance policy precision and impact (World Bank, 2022).

8. CONCLUSION

In the last ten years, India has witnessed significant advancements in expanding access to financial services, largely fueled by major initiatives like the Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY), the Jan Dhan–Aadhaar–

ISSN 2394 - 7780

Mobile (JAM) framework, and the Direct Benefit Transfer (DBT) system.However, persistent gaps remain in usage rates, digital trust, infrastructure, and financial literacy—especially among rural populations, women, and marginalized groups. As the financial ecosystem becomes increasingly digitized, the focus must shift toward building capabilities and trust, not just infrastructure. Inclusive finance

plays a foundational role in enabling sustainable and equitable economic growth. To unlock its full potential, India must adopt a holistic approach that integrates technology, human- centric design, behavioral insights, and inclusive policy frameworks. The future of financial inclusion will depend not only on how many are connected—but on how effectively and meaningfully they participate in the financial system.

REFERENCES

Anand, R., Mishra, S., & Peiris, S. J. (2013). *Inclusive growth: Measurement and determinants*. IMF Working Paper No. 13/135. International Monetary Fund.

Chakrabarty, K. C. (2011). Financial inclusion: A road India needs to travel. *Reserve Bank of India Speeches*. Retrieved from https://rbi.org.in

Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., Ansar, S., & Hess, J. (2018). *The Global Findex Database 2017: Measuring financial inclusion and the fintech revolution*. World Bank. https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1259-0

Gupta, P., & Sharma, A. (2020). Financial inclusion through digital financial services: A case study of India. *Journal of Public Affairs*, 20(4), e2152. https://doi.org/10.1002/pa.2152

Gurley, J. G., & Shaw, E. S. (1960). *Money in a theory of finance*. Brookings Institution.

Sarma, M. (2008). Index of financial inclusion (Working Paper No. 215). Indian Council for Research on International Economic Relations (ICRIER). https://icrier.org/pdf/Working_Paper_215.pdf

Sinha, A., & Subramanian, A. (2015). Financial inclusion and the gender divide. *Economic and Political Weekly*, 50(21), 37–42.

MeitY. (2023). *Digital Infrastructure Status Report*. Ministry of Electronics and Information Technology, Government of India.

NASSCOM. (2023). *Cybersecurity in the Digital Finance Era*. NASSCOM Research Wing. Reserve Bank of India. (2023). *Annual Report 2022–2023*. RBI Publications.

MeitY. (2023). *Digital Infrastructure Status Report*. Ministry of Electronics and Information Technology, Government of India.

NASSCOM. (2023). *Financial Inclusion through Fintech: Rural Innovation Report*. Reserve Bank of India. (2023). *Annual Report 2022–2023*. RBI Publications.

World Bank. (2022). *The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19*. Washington, DC: World Bank.

https://pmjdy.gov.in/account?utm_source=chatgpt.com

https://doi.org/10.5089/9781484369230.001

Reserve Bank of India. (Various Years). *Annual Reports*

World Bank. (2022). *Global Findex Database*

NABARD. (2018). *All India Rural Financial Inclusion Survey*

PMJDY portal: https://pmjdy.gov.in

NPCI statistics: https://www.npci.org.in/

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

GREEN MARKETING STRATEGIES IN THE INDIAN FOOD INDUSTRY: A CASE STUDY APPROACH

Sarika Suresh Kedar
Professor, Karmaveer Bhaurao Patil Mahavidyalaya, Pandharpur

ABSTRACT
The adoption of green marketing strategies has become a crucial aspect of business sustainability, particularly in the food industry, where consumer demand for eco-friendly products is rapidly increasing. This research paper explores the green marketing initiatives undertaken by four leading companies in the Indian food sector: ITC Limited (Foods Division), Organic India, Amul, and Nestlé India. Using a case study approach, the paper examines how these companies have integrated environmental considerations into their business strategies, including sustainable sourcing, eco-friendly packaging, organic product lines, and corporate social responsibility (CSR) efforts.

The study employs both qualitative and quantitative research methods, including interviews with company executives, consumer surveys, and analysis of company reports. Key findings highlight that while these companies have made significant strides in promoting sustainability, the challenges of cost, consumer education, and regulatory compliance remain prominent. ITC's use of sustainable agriculture, Organic India's commitment to organic products, Amul's focus on rural sustainability, and Nestlé's global sustainability initiatives offer valuable insights into diverse approaches to green marketing in India's food industry.

This research provides a comprehensive analysis of green marketing strategies and offers practical recommendations for enhancing their effectiveness in driving both environmental and business success in the Indian context.

Keywords: *Green marketing, Sustainable marketing, Food Industry, Environmental Sustainability, Organic Food Products*

INTRODUCTION
In recent years, the growing awareness of environmental sustainability has significantly influenced consumer preferences, prompting companies across various sectors to adopt green marketing strategies. The food industry, in particular, has witnessed a notable shift towards sustainable practices as both businesses and consumers recognize the long-term environmental and health benefits of eco-friendly products. In India, one of the world's largest food markets, the demand for sustainable food products has accelerated due to factors such as increasing environmental consciousness, government regulations, and the rising prevalence of health-conscious consumers.

Green marketing refers to the strategies and practices that companies implement to promote environmentally friendly products and services, while also engaging in practices that reduce environmental harm. For companies in the Indian food industry, these strategies include the adoption of sustainable sourcing, eco-friendly packaging, organic product development, and corporate social responsibility (CSR) initiatives.

This paper examines the green marketing strategies adopted by four leading food companies in India: **ITC Limited (Foods Division)**, **Organic India**, **Amul**, and **Nestlé India**. Through a case study approach, the research explores the various ways in which these companies have integrated sustainability into their marketing strategies, the challenges they face, and the impact on consumer behavior. The aim of this study is to provide valuable insights into the evolving role of green marketing in India's food industry and offer practical recommendations for companies seeking to enhance their sustainability efforts.

OBJECTIVES
1. To examine the green marketing strategies adopted by leading food companies in India.
2. To assess the impact of green marketing on consumer behaviour and brand perception in the Indian food industry
3. To identify the challenges faced by Indian food companies in implementing green marketing strategies
4. To provide recommendations for enhancing the effectiveness of green marketing strategies in the Indian food sector.

STATEMENT OF THE PROBLEM
In recent years, environmental concerns and consumer awareness have significantly influenced purchasing behaviour, prompting companies to adopt green marketing strategies. In India, the food industry—a major

ISSN 2394 - 7780

contributor to both the economy and environmental impact—has witnessed a growing trend towards sustainability. However, the extent to which green marketing strategies are effectively implemented and their actual impact on consumer perception and business performance remain unclear. Many food companies claim to adopt eco-friendly practices, but there is often a gap between their marketing claims and actual practices. Additionally, consumer skepticism, lack of awareness, and price sensitivity may hinder the success of green marketing initiatives.

This study aims to investigate how selected Indian food companies implement green marketing strategies, how these strategies influence consumer behavior, and what challenges and opportunities exist in adopting sustainable practices in the food sector. By using a case study approach, this research seeks to provide a deeper understanding of the practical implications and effectiveness of green marketing in the Indian context.

SIGNIFICANCE OF STUDY

This study explores the role of green marketing in promoting sustainability within the Indian food industry. As environmental concerns rise, understanding how businesses adopt eco-friendly practices is crucial. By analysing real-life case studies, the research provides insights into effective green marketing strategies and their influence on consumer behaviour. It benefits businesses seeking to improve their sustainable branding, helps consumers identify genuine green initiatives, and contributes to academic knowledge in this emerging field. The findings can guide policymakers, marketers, and entrepreneurs in fostering more responsible and environmentally conscious practices within India's rapidly evolving food sector.

MEANING OF GREEN MARKETING

Green marketing refers to the process of selling products and/or services based on their environmental benefits. Such a product or service may be environmentally friendly in it or produced and/or packaged in an environmentally friendly way. As per Mr. J. Polonsky, GreenMarketing can be defined as, "All activities designed to generate and facilitate any exchange intended to satisfy human needs or wants such that satisfying of these needs and wants occur with minimal detrimental input on the national environment. "Green Marketing involves developing and promoting products and services that satisfy customers want and need for Quality, Performance, Affordable Pricing and Convenience without having a detrimental input on the environment

FOUR R'S OF GREEN MARKETING

Refuse: Refuse means to avoid the use of plastic items which are not needed.

Reduce:
Reduce means to minimize the use of plastics and instead use alternatives. It targets at reducing the requirement of packing and other material made from man-made or natural fibre for resale or composition.

Reuse:
Reuse means to re-utilize the same plastic for same or different purpose. Some firms try to use the discarded bottles, containers and cans for packing their products. This amount of reuse of existing product for reselling. Shipping cartons are made up of recycled paper boards.

Recycle:
It insists on relying on recycled materials and supplies or packing materials. It may mean using materials made from already discarded products so that environment can be protected from huge burden of garbage.

CASE STUDIES

1. ITC Limited (Foods Division)

ITC is one of India's most sustainability-focused conglomerates. Its food brands like Aashirvaad, Sunfeast, Bingo!, and Yippee! are marketed with an eco-conscious image. Following green marketing strategies are adopted by ITC Limited (Foods Division)

- **Sustainable Packaging:** ITC uses recyclable and biodegradable packaging materials for many of its food products.
- **Carbon & Water Positive:** ITC has been carbon positive for 18+ years, water positive for 21+ years, and solid waste recycling positive for over 15 years. These achievements are proudly shared in marketing communications.
- **Farm Linkage Programs:** Through e-Choupal and Aashirvaad's Shuddh Atta initiative, ITC promotes sustainable and direct sourcing from farmers.

ISSN 2394 - 7780

- **Responsible Advertising:** ITC communicates its environmental commitment through advertisements, CSR reports, and on packaging.
- **Sustainable Supply Chain:** Emphasis on traceability and minimizing the environmental impact of sourcing and manufacturing.

2. Organic India

A pioneer in organic wellness and food products, Organic India is deeply rooted in sustainability and green marketing. Following green marketing strategies are adopted by Organic India:

- **100% Certified Organic Products:** Organic India markets its products as free from synthetic pesticides, fertilizers, and GMOs.
- **Eco-Friendly Packaging:** Uses recyclable and biodegradable materials with minimal plastic use.
- **Sustainable Farming Partnerships**: Collaborates with marginal farmers across India using regenerative agriculture, and these stories are shared in branding.
- **Herbal Wellness Branding:** Aligns marketing with the values of Ayurveda and holistic wellness, appealing to environmentally and health-conscious consumers.
- **Carbon-Neutral Operations:** The brand invests in renewable energy and carbon offsetting initiatives, which are highlighted on their official platforms.

3. Amul

India's largest dairy brand, Amul, has been promoting sustainability in its operations and brand messaging. Following green marketing strategies are adopted by Amul :

- **Renewable Energy Use:** Amul uses solar and wind energy in various production plants.
- **Biogas Plants:** Promotes the use of cow dung for biogas production among its dairy farmers—contributing to rural sustainability.
- **Farm-Level Sustainability:** Encourages farmers to follow environment-friendly dairy practices, which are highlighted in their CSR and awareness campaigns.
- **Eco-Friendly Transportation:** Uses energy-efficient refrigeration and transport systems for milk distribution.
- **Social Media & Campaigns:** Amul Girl campaigns occasionally feature green/environmental messages to raise awareness in a light-hearted and engaging way.

4. Nestlé India

Nestlé India, a subsidiary of the global Nestlé brand, has made several eco-conscious moves, especially in recent years. Following green marketing strategies are adopted by Nestlé India

- **Plastic Neutrality:** Nestlé India claims to have become plastic neutral by collecting and processing as much plastic as it uses.
- **Sustainable Sourcing Programs:**
  - ***Nescafé Plan*:** Promotes responsible coffee farming.
  - ***Nestlé Cocoa Plan*:** Supports sustainable cocoa farming with fair practices.
- **Water Stewardship:** Promotes water-saving measures in agriculture and production. Nestlé's "Every Drop Counts" campaign highlights this.
- **Eco-Friendly Packaging:** Phasing out single-use plastics and moving toward recyclable or reusable alternatives by 2025.
- **Educational Campaigns:** Conducts school programs and digital awareness campaigns on nutrition, sustainability, and environmental care.

IMPACT OF GREEN MARKETING ON CONSUMER BEHAVIOUR AND BRAND PERCEPTION

1. Increased Consumer Awareness and Preference:

With increasing environmental concerns and awareness about health, consumers in India are gradually preferring brands that focus on sustainability. The demand for organic food, eco-friendly packaging, and

ISSN 2394 - 7780

products free from harmful chemicals has grown significantly. Indian consumers, particularly in urban areas, are more inclined to choose food products that have a green or sustainable image. Brands like **Organic India** and **ITC's Aashirvaad** have successfully captured this shift by highlighting their eco-friendly practices. Consumers associate green products with higher quality and better health benefits. This trend is evident in the rise of organic and natural food products like **Amul's organic dairy range** or **Nestlé's sustainable sourcing of coffee**. Consumers are increasingly viewing such brands as healthier and more ethical.

2. Brand Loyalty and Trust:
Brands that demonstrate a commitment to the environment tend to build greater trust among consumers. Companies like **Nestlé India** and **Amul** have built strong reputations around their sustainability efforts, and this trust positively impacts consumer loyalty. Green marketing that is authentic and transparent backed by concrete actions such as **ITC's carbon-positive** claims or **Organic India's sustainable farming initiatives** encourages long-term consumer loyalty. When customers perceive a brand's green initiatives as genuine, they are more likely to stick with that brand, even if the product price is slightly higher.

3. Premium Pricing and Perceived Value:
Green marketing allows companies to command a premium price for their products. Indian consumers, especially in urban areas, are increasingly willing to pay extra for products that align with their values, such as organic food or products with sustainable packaging. Brands like **Organic India** and **Tata Consumer Products** benefit from this premium pricing strategy due to the perceived added value of being environmentally friendly. Brands that adopt green marketing strategies are often seen as innovative, forward-thinking, and socially responsible. This positive brand image can increase consumer satisfaction and enhance the perceived value of the products.

4. Influence of Social Media and Digital Campaigns:
Social media platforms play a significant role in shaping consumer perceptions of brands. Green marketing campaigns shared through platforms like Instagram, Facebook, and YouTube can rapidly influence consumer behavior. For instance, **Nestlé India's campaigns on water conservation** and sustainable packaging generate conversations and influence public perception. Brands are increasingly using social media influencers who promote eco-friendly lifestyles, thereby driving awareness of green products. Influencers advocating for green food choices can lead to increased consumer interest in sustainable brands.

5. Behavioral Shift Towards Ethical Consumption:
The adoption of green marketing encourages consumers to make purchasing decisions based on values beyond just price or taste. Many consumers now consider the **ethical and environmental impact** of their food choices, such as whether the company follows fair trade practices, uses sustainable packaging, or adopts eco-friendly farming methods. With greater environmental consciousness, consumers are moving away from heavily processed foods to natural, organic alternatives. The success of brands like **Amul** in promoting dairy sustainability or **Tata Consumer Products** with its eco-friendly tea packaging illustrates this trend.

6. Challenges in Consumer Perception
One of the significant challenges is the risk of "green washing," where brands make exaggerated or misleading claims about their environmental impact. Consumers are becoming increasingly sceptical of marketing claims, especially if there's a disconnect between what is claimed and what is practiced. Companies must ensure transparency in their green initiatives to avoid damaging consumer trust. While urban, affluent consumers may pay a premium for eco-friendly products, the broader Indian population, particularly in rural areas, remains price-sensitive. Green marketing in this context needs to balance sustainability with affordability.

CHALLENGES FACED BY INDIAN FOOD COMPANIES IN IMPLEMENTING GREEN MARKETING STRATEGIES
While **green marketing** has become an essential strategy for food companies looking to appeal to environmentally conscious consumers, implementing such strategies in the **Indian food industry** is not without its challenges. Below are some key hurdles these companies face when trying to adopt and execute green marketing strategies:

1. High Cost of Sustainable Practices
Sourcing eco-friendly packaging materials (e.g., biodegradable or recyclable) and adopting sustainable production processes often come at a higher cost. In India, where price sensitivity is high, consumers may not always be willing to pay a premium for these products. This puts pressure on companies to balance sustainability with affordability, especially in mass-market segments.

ISSN 2394 - 7780

2. Consumer Awareness and Education
While urban consumers are increasingly becoming eco-conscious, a significant portion of the Indian population, particularly in rural and semi-urban areas, may still lack awareness about the environmental impact of their food choices. This lack of education about sustainability makes it challenging for brands to communicate the value of green marketing effectively.

3. Supply Chain and Sourcing Challenges

Sustainable Sourcing: Sourcing raw materials sustainably in India can be difficult due to limited availability of certified organic or eco-friendly inputs. Companies may face challenges in finding local suppliers who can meet stringent environmental standards. Implementing transparency in the supply chain can be challenging, particularly in a country with a fragmented supply chain system. Companies may struggle to trace the environmental impact of ingredients sourced from various regions across the country. Maintaining the quality and consistency of eco-friendly raw materials can be challenging, especially in regions where sustainable farming practices are still in the early stages. This inconsistency can lead to supply disruptions or increased costs.

4. Regulatory and Compliance Issues
The absence of clear, standardized regulations and certifications around sustainable practices makes it difficult for companies to define and communicate their green marketing strategies. Although initiatives like the **India Green Building Council (IGBC)** and certifications like **Fairtrade** and **USDA Organic** exist, they are often not uniformly recognized or strictly enforced in the food sector. Companies may face difficulties in meeting the environmental or organic certification standards required for marketing their products as eco-friendly. The process can be expensive, time-consuming, and administratively complex, which can deter many food companies from fully embracing green marketing.

5. Consumer Price Sensitivity
India is a price-sensitive market, and many consumers, particularly in rural and low-income segments, prioritize cost over sustainability. Even though green marketing efforts might appeal to eco-conscious consumers, mainstream buyers may find it difficult to justify paying higher prices for products with green credentials.

6. Consumer Scepticism and Trust Issues
For green marketing to be taken seriously, it often requires third-party certifications like organic labels, Fair Trade, or eco-certifications. However, not all companies in India are able or willing to obtain such certifications due to costs, which could undermine consumer trust in the green marketing message.

7. Cultural and Behavioural Barriers
In many parts of India, traditional and established consumer behaviours—such as a preference for local, inexpensive, and packaged foods—can be hard to change. Even with an increasing awareness of sustainability, habits and preferences for well-known, affordable brands may still dominate consumer choices. Consumers who are used to convenient packaging or a particular type of product may be reluctant to switch to more sustainable alternatives, especially if they feel it sacrifices quality, taste, or convenience. Convincing consumers to adapt to these changes can be a slow process.

8. Competition from Global Brands
Global food brands like Nestlé, Unilever, and Coca-Cola have more resources to implement and promote green marketing strategies. Indian companies may struggle to compete with multinational giants that can offer similar products at a lower price while heavily investing in sustainability initiatives. While global companies often adopt internationally recognized sustainability standards, these may not always align with local consumer needs or practices. Indian companies may find it challenging to differentiate themselves when competing against global competitors using more advanced technologies and global supply chains.

RECOMMENDATIONS

To the Food Industry
1. Food companies should invest in sustainable packaging by using recyclable, biodegradable, or compostable materials to reduce environmental impact.
2. Businesses must adopt sustainable sourcing by partnering with local farmers and promoting organic farming practices.
3. Transparency in operations should be ensured through third-party certifications and clear labelling of eco-friendly practices on product packaging.

ISSN 2394 - 7780

4. Companies should launch consumer education campaigns to raise awareness about the benefits of eco-friendly products and sustainable consumption.
5. Innovation should be encouraged by developing new product lines made from sustainable ingredients such as organic, natural, or plant-based components.
6. Collaboration with industry peers and environmental organizations can help establish common sustainability standards and share best practices.
7. Companies should aim to make sustainable products affordable by improving operational efficiency and optimizing supply chains.

To the Government

1. The government should create and enforce clear regulations and certifications to standardize green marketing practices in the food industry.
2. Tax incentives and subsidies should be offered to companies that invest in eco-friendly technologies, packaging, and production processes.
3. Public-private partnerships should be promoted to develop sustainable agriculture, reduce food waste, and support green supply chains.
4. National awareness programs should be launched to educate consumers about the importance of choosing environmentally responsible food products.
5. Funding and grants should be provided to support innovation in sustainable packaging, food production, and supply chain solutions.
6. The implementation of Extended Producer Responsibility (EPR) laws should be strengthened to hold companies accountable for packaging waste.
7. The government should support farmers in adopting sustainable agriculture by offering training, financial aid, and access to green farming technologies.

CONCLUSION

Green marketing is emerging as a vital strategy in the Indian food industry, driven by growing environmental awareness, changing consumer preferences, and global sustainability trends. Through the case studies of ITC Limited (Foods Division), Organic India, Amul, and Nestlé India, this study illustrates how companies are incorporating eco-friendly practices such as sustainable sourcing, green packaging, and transparent communication to build consumer trust and brand loyalty. While these strategies positively influence consumer behavior and enhance brand perception, challenges like high costs, regulatory complexities, and consumer skepticism persist. Nonetheless, the commitment of these companies sets a benchmark for integrating sustainability with business objectives. To ensure long-term success, both businesses and policymakers must work collaboratively to make sustainable practices more accessible, affordable, and credible. The findings of this research contribute to the growing discourse on green marketing and offer practical insights for fostering a more responsible and environmentally conscious food industry in India.

REFERENCE

1. Ghoshal M. Green Marketing- A Changing Concept in Changing Time, BVIMR-Management Edge, 2011, 4(1).
2. Kotler Philip. “Reinventing Marketing to Manage the Environmental Imperative”, Journal of Marketing. 2011; 75(4):132-135.
3. Kukbir Kaur Bhatti, “Green Marketing: Savior for the Consumers, Businesses andthe World” ,International Journal of Emerging Research in Management and Technology, (2016),VOLUME-5,ISSUE-6, June 2016, ISSN:2278- 9359
4. Prashant Kumar “A Study of Green Marketing Practices in Indian Companies” , December 2014, https://www.researchgate.net/publication/272157994
5. Rajpal Rakesh, Roy BK, Kumar Pawan. “Green Supply Chain Management: Prospects and Implementation of Practices”, International Journal of Logistics and Supply Chain Management. 2011; 3(1):11-18.

ISSN 2394 - 7780

6. Rahul Argha Sen (2014), "A Study of the Impact of Green Marketing Practices onConsumer Buying Behaviour", International Journal of Management and Commerce Innovations, April-September 2014,Volume-2, Issue-1, pp(61-70)
7. Selvakumar M, Pandi Ramesh G. "Green Marketing Need of the Hour", Business and Economic Facts for You. 2011; 32(1):13-16.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

EMERGING TRENDS IN COMMERCE: TRANSFORMING BUSINESS IN THE DIGITAL AGE

Tinkesh Gyamalani
Assistant Professor, College Kpmim, Solapur

ABSTRACT
The field of commerce is undergoing rapid transformation, driven by technological innovations, evolving consumer behaviours, and global economic dynamics. This paper explores the most significant emerging trends in commerce, including e-commerce expansion, digital payments, sustainable business practices, artificial intelligence in retail, and the rise of social and mobile commerce. By analysing secondary data from academic literature, industry reports, and government publications, this research highlights how these trends are reshaping traditional business models and creating new opportunities and challenges for stakeholders. The study concludes with strategic recommendations for businesses and educators to adapt to the evolving commercial landscape.

Keywords: *E-commerce, Digital Payments, Artificial Intelligence, Mobile Commerce, Social Commerce, Sustainability*

1. INTRODUCTION
Commerce, as both an academic discipline and a business practice, is in the midst of a fundamental evolution. The increasing digitization of business processes, combined with shifting consumer expectations and regulatory changes, has led to the emergence of new models of trade, payment, and customer engagement. This paper explore the major trends shaping modern commerce and their implications for businesses, consumers, and policymakers.

2. OBJECTIVES OF THE STUDY
- To identify and analyze the major emerging trends in commerce.
- To understand the impact of these trends on traditional business practices.
- To provide insights for educators and practitioners on how to align with these developments.

3. RESEARCH METHODOLOGY
This study adopts a qualitative and exploratory approach grounded in secondary data analysis. Data were collected from a wide range of peer-reviewed academic journals, government policy documents, trade publications, and market research reports from reputed institutions such as PwC, Deloitte, EY, NITI Aayog, and the Reserve Bank of India. The research spans the period from 2018 to 2023. Literature was sourced using databases like Google Scholar, JSTOR, and institutional archives. The study emphasizes descriptive analysis and conceptual interpretation, acknowledging limitations such as the absence of primary data and potential publication bias. The Technology Acceptance Model (TAM) is used as a theoretical lens to understand the adoption of digital commerce technologies among consumers and businesses.

4. KEY EMERGING TRENDS IN COMMERCE

4.1. Growth of E-Commerce
The exponential rise of e-commerce has dramatically altered global retail landscapes. Companies like Amazon, Flipkart, and Myntra have pioneered online shopping experiences, offering vast product assortments, competitive pricing, and the convenience of home delivery. This trend has empowered even small-scale sellers to reach wide audiences through digital platforms. In India, the e-commerce sector is projected to reach $200 billion by 2026, driven by internet penetration and the growing comfort of consumers with online transactions (PwC, 2023). Additionally, innovative models like direct-to-consumer (D2C) brands and voice-assisted shopping are becoming prominent.

4.2. Rise of Digital Payments
Digital payments have witnessed meteoric growth, revolutionizing how transactions occur. The UPI system, mobile wallets like Paytm and Google Pay, and QR-code-enabled platforms have made payments faster, more secure, and accessible. According to the Reserve Bank of India (2023), over 9,000 crore digital transactions were recorded in 2022–23, highlighting a shift away from cash. The COVID-19 pandemic accelerated this transition, fostering financial inclusion and prompting both urban and rural populations to adopt digital tools. Fintech innovation continues to redefine how individuals and businesses handle money.

ISSN 2394 - 7780

4.3. Social Commerce and Influencer Marketing

Social media is transforming from a networking medium into a commerce engine. Platforms like Instagram, Facebook, and YouTube now support integrated shopping experiences where users can discover, review, and purchase products directly. Influencer marketing plays a pivotal role in this ecosystem, leveraging personal brand trust and authenticity to guide purchasing decisions—especially among Gen Z and Millennials. Brands increasingly collaborate with micro- and nano-influencers for targeted campaigns, thereby making commerce more interactive and personalized (Forbes India, 2022).

4.4. Sustainable and Ethical Commerce

There is a marked shift toward conscious consumerism. Modern consumers expect brands to prioritize environmental, social, and ethical considerations alongside profit. Companies are responding with eco-friendly packaging, carbon-neutral supply chains, and transparent reporting through ESG frameworks. NITI Aayog (2022) notes that sustainability is no longer a niche value but a competitive differentiator. This trend is encouraging businesses to adopt circular economy principles, sustainable sourcing, and fair labor practices, reshaping how products are developed, marketed, and consumed.

4.5. Artificial Intelligence and Automation

AI has become integral to modern commerce strategies. From customer segmentation to dynamic pricing and inventory forecasting, AI applications optimize business processes and improve customer satisfaction. Retailers deploy AI-powered chatbots for 24/7 customer service and recommendation engines to enhance the user journey. Automation is also transforming back-end operations like logistics and fraud detection. Deloitte (2022) reports that companies integrating AI see measurable increases in efficiency, customer retention, and profitability.

4.6. Mobile Commerce (M-Commerce)

M-commerce is a cornerstone of the digital economy. As smartphone penetration grows, especially in emerging markets, consumers increasingly use mobile apps for shopping, banking, and service bookings. The mobile-first approach includes features like one-click checkout, real-time offers, and mobile wallets. IAMAI (2023) indicates that over 75% of online retail traffic now originates from mobile devices. Moreover, mobile apps are being enhanced with AI and AR technologies to offer richer, immersive shopping experiences.

4.7. Omnichannel Retailing

Omnichannel retail integrates online and offline customer touchpoints into a cohesive experience. Consumers today demand flexibility—whether shopping in-store, online, or through a hybrid method like click-and-collect. Technologies such as real-time inventory tracking, virtual fitting rooms, and personalized in-store recommendations support this trend. EY (2023) highlights that omnichannel strategies increase customer engagement and conversion rates by creating seamless journeys across platforms.

4.8. EdTech and E-Learning as Commercial Sectors

The digital transformation of education has unlocked new commercial opportunities. Platforms like BYJU'S, Coursera, and Unacademy have turned education into a subscription-based, scalable business model. The integration of AI for adaptive learning, gamification for engagement, and mobile-first platforms for accessibility has revolutionized the sector. KPMG India (2022) reports rapid investment and growth in EdTech, positioning it as a vital part of the commercial economy and a tool for national skill development.

5. CHALLENGES ASSOCIATED WITH EMERGING TRENDS

- Data privacy and cybersecurity threats
- Digital divide in rural and underserved areas
- Regulatory compliance and taxation complexity
- Increased competition and need for continuous innovation

6. RECOMMENDATIONS

- Businesses should invest in digital infrastructure and workforce upskilling.
- Policy frameworks must support data protection and promote digital literacy.
- Commerce curricula in academia should be updated to reflect digital trends.
- Startups should focus on niche markets and technological differentiation.

ISSN 2394 - 7780

7. CONCLUSION

The future of commerce is increasingly digital, data-driven, and consumer-centric. The trends explored in this study reflect a shift toward a more agile, responsive, and sustainable commercial ecosystem. Stakeholders across the spectrum—businesses, educators, policymakers—must collaborate to harness these changes for inclusive growth and competitive advantage. Continued innovation and responsible governance will be essential to ensuring that the benefits of digital commerce are accessible and equitable.

REFERENCES

Rogers, D. L. (2016). The digital transformation playbook: Rethink your business for the digital age. Columbia University Press.

Sharma, R., Srivastva, S., & Fatima, S. (2023). E-commerce and digital transformation: Trends, challenges, and implications. Int. J. Multidiscip. Res.(IJFMR), 5, 1-9.

Khanom, M. T. (2023). Business strategies in the age of digital transformation. Journal of Business, 8(01), 28-35.

Attar, R. W., Almusharraf, A., Alfawaz, A., & Hajli, N. (2022). New trends in e-commerce research: Linking social commerce and sharing commerce: A systematic literature review. Sustainability, 14(23), 16024.

Chawla, N., & Kumar, B. (2022). E-commerce and consumer protection in India: the emerging trend. Journal of Business Ethics, 180(2), 581-604.

Beyari, H. (2021). RECENT E-COMMERCE TRENDS AND LEARNINGS FOR E-COMMERCE SYSTEM DEVELOPMENT FROM A QUALITY PERSPECTIVE. International Journal for Quality Research, 15(3).

Devi, S. (2021). Growth and emerging trends in e-commerce: an overview. Peer Reviewed and Refereed Journal, 10(11), 2.

Sainger, G. (2018). Leadership in digital age: A study on the role of leader in this era of digital transformation. International Journal on Leadership, 6(1), 1.

Deloitte. (2022). Retail trends in the digital age. https://www2.deloitte.com

EY. (2023). Omnichannel retail: Bridging the physical-digital divide. https://www.ey.com

Forbes India. (2022). The rise of social commerce in India. https://www.forbesindia.com

IAMAI. (2023). Mobile internet and commerce in India. https://www.iamai.in

KPMG India. (2022). Consumer and retail outlook. https://home.kpmg/in

Ministry of Commerce and Industry. (2023). Annual economic review. https://commerce.gov.in

NITI Aayog. (2022). Sustainable development in Indian business. https://niti.gov.in

Reserve Bank of India. (2023). Report on digital payments in India. https://rbi.org.in

References

PwC. (2023). The Future of Commerce: Trends Transforming Business.

Ministry of Commerce and Industry. (2023). Annual Economic Review.

RBI. (2023). Report on Digital Payments in India.

NITI Aayog. (2022). Sustainable Development in Indian Business.

IAMAI. (2023). Mobile Internet and Commerce in India.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

WORKING CONDITIONS OF SANITARY WORKERS IN SOLAPUR MUNICIPAL CORPORATION

[1]Sanghmitra Choudhari and [2]Dr. Meena D. Gaikwad
[1]Research Scholar and [2]Principal, Vasundhara Kala Mahavidyalay, Solapur

ABSTRACT
The idea of sanitation is crucial to comprehending "conditions that affect hygiene and health." Additionally, it is another monopolistic role that the municipality does. Sanitation job includes sweeping, drain drainage, removing trash, sludge, night soil, dead animals, and controlling mosquitoes and tines. "An improvement in general sanitation in the inhabited areas of the cities and towns to give beneficial" is evidence that prevention is preferable to treatment. The results showed that sanitation workers have a number of mental and physical issues. By granting equal rights to other government employees, workplace issues can be resolved. Improving the disadvantaged's access to education, rights, power, and work contributes to the nation's progress. Their quality of life will undoubtedly be improved by offering safety precautions for sanitation personnel, holding frequent medical camps, discouraging manual scavenging, and raising knowledge of government initiatives. Social workers might be hired to offer sanitation personnel psychosocial support.

Index Terms – *Issues, awareness, prevention, and sanitation*

INTRODUCTION
"The provision of facilities and services for safe disposal of human urine and feces" is how the World Health Organization defines sanitation. Generally speaking, sanitation is a system that encourages the correct disposal of human and animal waste, the use of toilets, and the avoidance of defecation in public areas. In order to satisfy the public's needs for physical, spiritual, political, and ecological civilization as well as to implement socially sustainable development, sanitation professionals have played a significant role in enhancing the urban and semi-urban ecological environment and urban modern civilization. Road sweeping, drain cleaning, garbage disposal in designated dumping sites, and rubbish pickup from homes throughout a municipality are all part of public sanitation work. Although sanitation workers have a nasty job, most towns cannot function without them. Sanitation workers provide their communities with a useful service by gathering trash and transporting it to appropriate disposal sites, such landfills or dumps. A sanitation worker needs to be in good physical shape in order to lift heavy trash cans and get in and out of big trucks fast. Employees in the sanitation industry frequently lift large things and operate in all types of weather. It is a physically tough job. These individuals are exposed to hazardous, poisonous, and damaging substances. However, the legislative system does not sufficiently address this issue. The life, health, and dignity of these workers were formerly supported by statements made by the Gujarat High Court. "As citizens of this nation, sewerage workers are entitled to the fundamental rights outlined in the Indian Constitution. A fundamental tenet of service jurisprudence is that the employer must provide for the safety and welfare of his workers. He cannot reveal that an employee is carrying out tasks that are hazardous and could endanger his life or health. Therefore, it is the employer's responsibility to provide him with all necessary safety precautions; if he is unable to do so, he must not ask the employee to perform these tasks.

REVIEW OF LITRATURE
Chellamma, P *et al* (2015) surveyed all sanitation workers in the corporation region in a cross-sectional morbidity study. They investigated the morbidity profile of sanitary workers in Kerala's Thrissur Corporation as well as their treatment-seeking tendencies. They examine their people protection measures techniques. A pre-tested planned timetable was used for the interviews. Once informed consent was obtained, workers were interviewed.

Anbarasu DJ *et al* (2015). The main obstacles to sanitary workers' advancement and upward mobility within the company hierarchy are their attitudes. An initial assessment of Trichy's sanitation staff served as the impetus for this investigation. Until they retire, sanitary personnel are not eligible for promotions or career enhancements. The problem is addressed in this publication. To find out why, a last study was started. Training for higher-level positions is disliked by the sanitary staff. The sanitary personnel, however, are unwilling. However, they aspire to be skilled laborers. These female sanitary workers are generally afraid of being trained and promoted.

France Ncube, et al., (2017). According to this, garbage loaders and truck cabins should be the primary focus of exposure assessments for total dust and bioaerosols. Additionally, we found that most waste management locations saw mean summer temperatures above 33°C, and employees reported headaches, sunburns, heat stress, heavy perspiration, dehydration, and trouble focusing on their assigned jobs. Therefore, our study makes the case that, in tropical nations, it is preferable to carry out summer waste collection services during cooler

ISSN 2394 - 7780

evening or early morning hours. It is important to urge waste workers to rest in cooler areas and take regular breaks so they can be refreshed with oral rehydration fluids. Based on the findings of our physical waste compositional analysis, our study comes to the conclusion that workers handling municipal solid waste are subjected to a variety of infectious, mechanical, and toxic risks that call for effective mitigation strategies.

METHODOLOGY

In order to describe the situation of sanitary workers in the research region and to evaluate their working circumstances, a descriptive and analytical study based on surveys was conducted. Given the size of the population in the study area, an adequate sample size was chosen. A planned interview schedule is used to get the necessary information from the respondents.

DATA ANALYSIS FROM SANITARY WORKERS

The 500 sanitation workers employed by the Solapur Municipal Corporation provided the basic data. Books, journals, research reports, and other published items specifically intended for sanitary personnel were the sources of the secondary data. Considering gender, age, educational background, and community The number of years spent in the current position, the appointment of sanitary workers, the number of working days and hours, the type of work done by long-term and temporary sanitary workers, and the amenities offered to both types of workers in Solapur Municipal Corporation.

Gender wise classification:

Both temporary and permanent sanitary workers of various genders, including men and women, have been employed in the sanitary industry. The table that follows is defined.

Table 1: Gender Wise Classification of Sanitary Workers

Sl. No.	Gender	Permanent Workers		Temporary Workers		Total	
		No.	%	No.	%	No.	%
1	Male	145	72.50	276	68	369	74.80
2	Female	55	28.50	24	32	131	25.20
Total		200	100	300	100	500	100

Source: Primary Data

The gender of the respondents is explained in Table 1 above. Male respondents make up 72.50% of the sample, while female respondents make up the remaining 28.50%. Male responses make up 68 percent of the permanent workers, while female respondents make up 32 percent. Male respondents make up 74.80 of the Temporary Workers, while female respondents make up 25.20%. Among the sample respondents, there are more male sanitary workers than female sanitary workers.

Age Wise Classification of Sanitary Workers

Age plays a significant role in this project. For females, age is more important because, typically, their roles also alter as they get older. As people age, their family status and home duties also change. The table below shows the age-based classification of temporary and permanent sanitary personnel.

Table 2: Age Wise Classification of Sanitary Workers

Sl. No.	Gender	Permanent Workers		Temporary Workers		Total	
		No.	%	No.	%	No.	%
1	18 - 28	12	6.00	55	16.67	52	12.40
2	29 - 39	37	18.50	101	35.33	153	28.60
3	40 - 49	82	41.00	96	24.67	164	27.80
4	50 - 59	59	29.50	42	18.00	109	23.80
5	Above 59	10	5.00	6	5.33	22	7.40
Total		200	100	300	100	500	100

Source: Primary Data

Table 2 above provides information on the sample respondents' age distribution. 27.80% of sanitary workers are between the ages of 40 and 49, and 23.80% are between the ages of 50 and 59. Of the permanent employees, 41% were in the 40–49 age range and 29.50 percent were in the 50–59 age range, of the temporary employees, 35.33% were in the 29–39 age range and 24.67% were in the 40–49 age range.

ISSN 2394 - 7780

Educational Qualification wise classification of sanitary workers

The primary influence of education on a family's and society's overall growth. Primary school, high school, higher secondary, illiteracy, and UG and above are the categories for educational qualifications. This clarified the table below.

Table 3: Educational Qualification wise classification

Sl. No.	Education wise	Permanent Workers		Temporary Workers		Total	
		No.	%	No.	%	No.	%
1	Illiterate	95	46.50	75	25.33	154	33.40
2	Primary Level	47	26.00	81	26.67	141	26.80
3	High School	40	17.50	69	23.33	112	18.80
4	Higher Secondary	18	10.00	54	19.00	66	15.40
5	UG and above	0	0.00	21	5.67	25	5.60
Total		200	100	300	100	500	100

Source: Primary Data

Table 3 above indicates that 28.80% of respondents were at the primary level, and 33.40% of sanitary workers were classified as illiterate. Of the permanent employees, 26% have only a primary education and 46.50 % are illiterate of the temporary employees, 26.67 % had a high school education and 23.33% had a primary level education. The fact that 33.40% of the sample respondents are illiterate is obviously the majority.

Community wise classification of sanitary workers

According to the current study, the vocations are not entirely rooted in the community. However, it was evident that some communities were concentrated in particular occupations. The table below provides an explanation.

Table 4: Community wise classification of sanitary workers

Sl. No.	Education wise	Permanent Workers		Temporary Workers		Total	
		No.	%	No.	%	No.	%
1	ST	75	32.00	62	20.00	125	23.60
2	SC	125	68.00	172	57.00	325	61.60
3	BC	0	0.00	46	17.33	38	7.20
4	Others	0	0.00	20	5.67	12	7.60
Total		200	100	300	100	500	100

Source: Primary Data

In the sanitary work, the above SC community accounts for 61.60% of the 500 sample respondents, whereas the above ST community accounts for 23.60%. According to the aforementioned data, all permanent employees are SC and ST. However, the aforementioned data showed that 57.00% of temporary workers belong to the SC community, 17.00% to the ST group, 17.33 percent to the BC community, and 5.67 percent to the Other community. The majority of the 200 permanent worker sample respondents are from the SC and ST communities. However, the 300 temporary workers who made up the sample are from SC, ST, BC, and other communities that work in sanitary construction. The aforementioned data unequivocally demonstrates that the bulk of sanitary workers—61.60 percent—come from SC neighborhoods.

Number of years in the Present Occupation

In any profession, years of service play a significant impact. The number of years that both temporary and permanent sanitary personnel have been employed in the current position is displayed in the following table.

Table 5: Number of years in the present occupation

Sl. No.	No. of years in the Present Occupation	Permanent Workers		Temporary Workers		Total	
		No.	%	No.	%	No.	%
1	Less than one year	24	10.00	30	9.67	52	8.80
2	Two years	31	17.00	32	13.33	80	13.40
3	Three years	37	18.00	103	35.67	132	22.40
4	Four years	45	29.00	62	13.33	116	30.40
5	Above Four years	63	26.00	73	28.00	120	25.00
Total		200	100	300	100	500	100

Source: Primary Data

ISSN 2394 - 7780

The 500 sample responders mentioned above 25.00 percent of those surveyed have more than four years. Those employees have 8.80% less experience than a year. In contrast, 22.40% of employees have three years of experience. About 30.40% of workers have four years of experience in sanitary work. The more than 200 permanent employees Of the sample sanitary workers, 26.00 % have worked for more than four years. Of the 300 temporary employees, 35.67% of the sanitary workers in the sample have three years of experience. The stability of the job is shown by the larger percentage of permanent employees with more than four years of experience.

Appointment of Sanitary Workers

The appointment of both temporary and permanent sanitary staff is displayed in the following table.

Table 6: Appointment of Sanitary Workers

Sl. No.	Appointment of Sanitary Workers	Permanent Workers		Temporary Workers		Total	
		No.	%	No.	%	No.	%
1	Municipality	200	100.00	0	0.00	200	40.00
2	Contractor	0	0.00	300	100.00	300	60.00
3	Self Help Group / NGO	0	0.00	0	0.00	0	0.00
Total		200	100	300	100	500	100

Source: Primary Data

Of the 300 sample respondents, 200 permanent sanitary workers (40.00%) were chosen by the Municipality Corporation, while 60.00% were temporary workers hired by contractors. It is evident that the Municipality Corporation and Contractor appointed 100.00% of the sample responses, or the 500 sanitary personnel mentioned above.

Number of Working Days

The number of working days for sanitary staff is displayed in the following table.

Table 7: Number of working days

Sl. No.	Number of Days	Permanent Workers		Temporary Workers		Total	
		No.	%	No.	%	No.	%
1	Less than 5 days	0	0.00	0	0.00	0	0.00
2	6 days	155	85.00	110	46.00	265	46.00
3	7 days	45	15.00	190	54.00	236	54.00
Total		200	100	300	100	500	100

Source: Primary Data

Of the 200 permanent employees in the sample, the majority (85.00%) work six days a week, while 15.00% work seven days a week. However, of the 300 temporary workers in the sample, the majority (46.00%) work seven days a week, and 54.00% work six days a week. Of the 500 sample workers, 54.00% are sanitary workers who work seven days a week.

Number of Working hours in a Day

The amount of hours that sanitary personnel work in a day is displayed in the following table.

Table 8: Number of working hours

Sl. No.	Number of Hours work in a Days	Permanent Workers		Temporary Workers		Total	
		No.	%	No.	%	No.	%
1	7-8 hours	115	54.50	182	62.33	295	60.60
2	9-10 hours	55	35.00	84	27.67	135	26.60
3	More than 10 hours	30	10.50	34	10.00	70	12.80
Total		200	100	300	100	500	100

Source: Primary Data

The aforementioned data indicates that, of the 500 sample sanitary workers, 60.60% of the sample respondents work 7-8 hours per day, while 26.60% work 9-10 hours. The aforementioned table additionally demonstrates that, of the 200 sample permanent employees, the majority (54.50%) work 7-8 hours per day, 35.00 percent work 9-10 hours, and the remainder 10.50 percent work more than 10 hours. The aforementioned data indicates

ISSN 2394 - 7780

that, of the 300 temporary employees, the majority—62.33% work 7-8 hours per day, followed by 9-10 hours (27.67%) and more than 10 hours (10.00%) every day.

Work performed by the Permanent and Temporary Workers

Both temporary and permanent sanitary workers do a variety of tasks, including septic tank cleaning, dead animal disposal, door-to-door waste collection, sewage removal, and sweeping streets. A statistical Garret Ranking Analysis was conducted to determine the types of labor performed by temporary and permanent sanitary personnel. The following tables display the findings of the Garret Rank analysis.

Permanent Sanitary Workers

The following types of tasks are performed by permanent sanitary workers. Statistically, a Garret Rank Analysis was conducted. The outcomes are listed below:

Table 9: Work performed by the Permanent Sanitary Workers

Sl. No.	Kind of Works	Total Score	Average Score	Rank
1	Cleaning Sewage	10015	54.04	IV
2	Sweeping Street	13380	60.86	I
3	Door to Door Collecting Waste	9544	45.71	V
4	Sewage Removal	10295	56.46	III
5	Cleaning of Septic Tank	9505	44.50	VI
6	Dead Animal Disposal	11246	58.21	II

Source: Computed Data

As can be seen from the above, Sweeping Street has been given priority by the bulk of permanent sanitary staff. Dead animal disposal was ranked second, sewage removal and cleaning came in third and fourth, door-to-door waste collection came in fifth, and septic tank cleaning came in sixth.

Temporary Sanitary Workers

The following types of tasks are carried out by temporary sanitary workers. Statistically, a Garret Rank Analysis was conducted. The outcomes are listed below:

Table 10: Work performed by the Temporary Sanitary Workers

Sl. No.	Kind of Works	Total Score	Average Score	Rank
1	Cleaning Sewage	16375	55.50	III
2	Sweeping Street	17261	54.51	I
3	Door to Door Collecting Waste	13969	48.52	V
4	Sewage Removal	16824	57.02	II
5	Cleaning of Septic Tank	13816	45.02	VI
6	Dead Animal Disposal	15057	52.16	IV

Source: Computed Data

As can be seen from the above, Sweeping Street has been given priority by the bulk of temporary sanitary personnel. Sewage removal is ranked second, sewage cleaning is ranked third, dead animal disposal is ranked fourth, door-to-door garbage collection is ranked fifth, and septic tank cleaning is ranked sixth.

Facilities Provide to Permanent and Temporary Sanitary Workers

For both temporary and permanent sanitary personnel, many amenities are offered, including equipment, uniforms, and safety and medical facilities. The following tables show the kind of amenities offered to sanitary personnel so they can perform their duties.

Permanent Sanitary Workers

The table below lists the facilities that Permanent Sanitary Workers have access to in order to do their duties:

Table 11: Kind of facilities provide to Permanent Sanitary Workers

Sl. No.	Facilities	Strongly Agree		Agree		No Opinion		Disagree		Strongly Disagree		Total	
		No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
1	Uniform	99	50.00	73	37.50	15	7.00	15	8.50	9	5.00	200	100.00
2	Equipments	142	69.50	35	18.50	18	8.50	18	10.50	6	4.00	200	100.00
3	Safety & Medical	132	64.00	26	13.00	23	11.50	25	15.50	7	6.00	200	100.00

Source: Primary Data

ISSN 2394 - 7780

The aforementioned table unequivocally demonstrates that, of the 200 permanent sanitary workers in the sample, the majority (69.50 %) strongly agree that they have been provided with equipment facilities for performing their duties, and 64.00% of permanent sanitary workers strongly agree that they have been provided with safety and medical facilities for performing their duties.

Temporary Sanitary Workers

The table below lists the amenities offered to temporary sanitary workers so they can perform their duties:

Table 11: Kind of facilities provide to Temporary Sanitary Workers

Sl. No.	Facilities	Strongly Agree		Agree		No Opinion		Disagree		Strongly Disagree		Total	
		No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
1	Uniform	111	35.25	138	46.67	15	5.67	50	18.00	10	4.00	300	100.00
2	Equipment's	123	38.75	167	54.00	6	4.00	14	6.00	14	5.33	300	100.00
3	Safety & Medical	68	25.38	82	28.00	5	3.33	68	24.00	89	29.33	300	100.00

Source: Primary Data

The aforementioned table makes it evident that, of the 300 temporary sanitary workers in the sample, the majority—54.00% of the respondents—agree that they have been given equipment facilities to perform their jobs, and 46.67% of them agree that they have been given uniforms to do so. Of the Temporary Sanitary Workers in the sample, 29.33% strongly disagree that they have safety and medical facilities for their work, while 18.00% disagree that they should be provided with uniforms for their work and 24.00% disagree that they have safety and medical facilities for their work.

FINDINGS

- There are 31.50% female responders and 68.50% male respondents among the permanent sanitary personnel. 74.00% are men and the remaining 26.0 percent are women who work as temporary sanitary workers. Males are more likely than females to participate in hygienic work.
- Only 4.00% of permanent sanitary workers are between the ages of 18 and 28, 39.00% of respondents are between the ages of 40 and 49, and a very small fraction of temporary sanitary workers are over the age of 59. However, the majority of respondents 37.33 percent—are between the ages of 29 and 39.
- The majority of those employed in permanent sanitation The bulk of respondents—28.67% are primary level students and temporary laborers, while 43.50% are illiterate. This demonstrates unequivocally that while the majority of temporary sanitary workers have greater levels of education, permanent sanitary workers have illiterate employees.
- The majority of sanitary workers in the SC community make up 66.60% of the workforce, with ST sanitary workers coming in second at 19.60%. It has been determined that 76% of the permanent sanitary workers are from the SC group, while 27.0 percent are from the ST community. The SC community makes up 62.33% of the temporary sanitary workers, followed by the ST community (14.67%), the BC community (15.33%), and other communities (6.77%). The data unequivocally demonstrates that the majority of permanent sanitary workers are members of the SC and ST populations. However, SC, ST, BC, and other communities were involved with temporary sanitary personnel.
- Out of the 200 permanent sanitary workers in the sample, 31% of the respondents have been in their current position for more than four years. The majority of sample respondents (31.67%) out of the 300 temporary sanitary workers in the sample have worked in their current position for three years. A greater proportion of permanent employees with more than four years of experience indicates job stability, whereas temporary employees do not.
- Sweeping the streets and disposing of dead animals are the two most crucial tasks performed by the regular sanitary personnel, according to the findings. The second significant type of labor performed by permanent sanitary staff is cleaning sewage and septic tanks.
- Sweeping streets and cleaning septic tanks are the two most crucial tasks performed by temporary sanitary workers, according to the findings. The second significant type of job performed by the temporary sanitary workers is sewage cleaning and removal.
- The majority of 67.50% of sample respondents strongly agree that they have provided equipment facilities for performing their work among permanent sanitary workers, and 52.00% of sample respondents agree that they have provided equipment facilities for performing their work among temporary sanitary workers.

ISSN 2394 - 7780

CONCLUSION

The report reveals the type of job performed by sanitary staff as well as their working circumstances. By granting workers the same rights as other government employees, workplace issues can be resolved. Stigmatization and discrimination in the workplace and society highlight the actions that need to be made by the government to improve the social standing of sanitary workers. The status of sanitary workers will improve if the poor are given more education, rights, power, and employment opportunities. The quality of life for sanitation workers would undoubtedly be improved by offering safety facilities, holding frequent medical camps, discouraging manual scavenging, and raising awareness of government initiatives.

REFERENCES

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

A STUDY OF PERFORMANCE EVALUATION OF SOLAPUR MUNICIPAL CORPORATION

[1]Shiapi Md.Sadique A.Aleem and [2]Dr.T.M.Ghantewad
[1]phunyashlok ahilyadevi holkar solapur university, Solapur
[2](Vasundhara College, Solapur)
[1]sadique9161@gmail.com

ABSTRACT
It is the primary duty of every municipal corporation to provide administrative services and develop infrastructure to the society. The Solapur Municipal Corporation has been a remarkable corporation in the district. The percentage of urbanization is growing rapidly in a city. There is a mismatch between the revenue and expenditure of the corporation. The revenue receipts are significantly low due to lower property taxes and road construction. The revenue expenditure is increasing due to administration, architecture section, accounts, hospitals management, and construction sector. The capital receipts are significantly lower because of integrated health and family welfare receipts. The capital expenditure of the corporation has increased due to road repairing and construction, development work, and electricity expenditure. The municipal corporation must invest in civic infrastructure such as water supply, sanitation, solid waste and sewerage management, roads, public transportation, public gardens, street lights, and markets. Municipal Corporations must manage capital expenditure on a sustainable basis for civic infrastructure. It will improve the standard of living of the people.

INTRODUCTION

India is a country of many beautiful destinations, is one of these destinations. The beautiful city of Solapur. The city is administered as Municipal Corporation. It is in the south eastern part of Maharashtra state, near the Karnataka border. Solapur is the administrative headquarters of Solapur district, which consists of eleven Tahsils. Solapur was famous as a textile capital and was even known as the labor city in ancient times. The city is having separate importance because of being on the border of three states namely, Maharashtra, Andhra Pradesh and Karanataka. The city is having mix population migrated and settled from these three states and mix of community in addition to its native population. According to 1991 census the city was having population of 620846 which was increased 8, 73,009 in 2001 causing a population growth of 40% and spread an area of 179 Sq. km. Geographically, Solapur is located between 17.100 to 18.320 to the north latitude while it is about 74.420 to 76.150 to the east longitude[8]. Solapur is an important junction situated on the north-south railway line and provides connectivity between Maharashtra, Andhra Pradesh and Karnataka. It is also connected by both road and rail to most of the cities around and districts and provides easy access to Solapur, and the reason for its flourish in industries and fast growth.

Solapur Municipal Corporation the local body of Solapur city received the status of Municipal Corporation in 1964. It is governed under the provisions of the Maharashtra Municipal Corporations Act, 2012 (MMC). The Solapur Municipal Corporation (SMC) is a statutory municipal body for city administration for Solapur. Solapur is a district headquarter, it also houses the head offices of the district level agencies such as Zila Parishad, district collector, regional transport service (RTO) etc. SMC is responsible for the provision and maintenance of the city's civic infrastructure and its administration. The governing structure of SMC consists of political (elected) and administrative wings. The political wing is an elected body of councilors headed by a city mayor. The Municipal commissioner heads the administrative wing and is responsible for strategic decisions, operational planning, and management of the corporation.

- **Nature of work of SMC**

Solapur Municipal Corporation is the administrative body of Solapur City in the Indian state of Maharashtra. A Municipal Corporation consists of democratically elected members, is headed by a mayor and manages the City's Infrastructure, Public Services etc.

Under the Solapur Municipal Corporation, various departments are involved in providing various services to citizens in the city of Solapur, including City Planning and Urban Planning. Planning for economic and social development. Water supply for domestic, industrial and commercial purposes. Providing services like public health, sanitation, solid waste management, Housing, Education and Transportation

- **Developmental area of SMC**

1. Urban planning including Town Planning and Infrastructure Development.

ISSN 2394 - 7780

2. Regulation of Land use and construction of buildings and other properties.
3. Planning for economic development and social justice.
4. Power to levy, collect taxes as per process.
5. Water supply for domestic, industrial and commercial purposes.
6. Public health, sanitation and solid waste management.
7. Facilitating firefighting services and emergency relief operations.
8. Promotion of urban forestry, environmental protection and ecological aspects.
9. Protecting the interests of the disabled and weaker sections of the society.
10. Provision of civic facilities and amenities like parks, gardens, playgrounds.
11. Promotion of cultural, educational and aesthetic aspects.
12. Cemeteries, Crematoriums, Crematoriums and Electric Crematories.
13. Vital statistics including registration of births and deaths.
14. Public facilities including street lights, parking lots, bus stops and public facilities.
15. Implementation of the PM Self Fund Scheme.
16. Implementation of Pradhan Mantri Awas Yojana / Ramai Awas Yojana.Slum improvement.
17. Repairing Street lights.
18. Alleviation of urban poverty.
19. Regulation of slaughterhouses.
20. Prevention of cruelty to animals.

OBJECTIVES

1. To study the functions of SMC.
2. To know the role of SMC in the city.
3. To know about the future plan of SMC.

REVIEW OF LITERATURE

Mathur, O.P. and Thakur, S. (2004) in their article "India's Municipal Sector: A Study for the Twelfth Finance Commission" examined the fiscal performance of municipalities and assessed the load on state finances on account of the implementation of the State Finance Commission recommendations. The study found that the size of the municipal sector, in terms of revenues, was only 3.07 percent of publicly raised resources (by municipalities, States and Central Government taken together). The study further found that the expenditure levels on services provided by municipalities across states were low when compared to the norms established by the Zakaria Committee.

Rao, M. Nageswara (2005) in his article "Power and Functional Responsibilities of Urban Local Bodies: Potential for Tax and Non Tax Revenues Commensurate with Services Expected" presents a descriptive analysis of the silent revolution that is going on in Tamil Nadu to break away from the traditional approach to more meaningful, scientific and innovative strategy that are resulting in significant result in the urban sector. The paper explains that there is a huge gap between the total revenue received and total expenditure. It also shows that the non tax revenue does not contribute a satisfactory part in total revenue receipts, and performance of ULBs is dissatisfied in the collection of tax.

Serageldin, M. Jones, D. Vigier, F. and Solloso, E. (2008) in their work on "Municipal Financing and Urban Development " describe the wide range of difficulties in financing urban development and the response of the authorities to the challenges of major shift in the economic base resulting from falling trade barriers and globalization of the economy. The paper focus on the challenges faced, local financial management and performance, partnership to address pressing urban issues, and emerging trends in the financing of capital investment. The paper also discusses the emergence of several important new trends: the broadening of locally generated revenue sources, the strengthening of local financial management, the growing reliance on the

ISSN 2394 - 7780

partnership to finance capital investment and enhancement to promote access to long term credit for municipalities.

RESEARCH METHODOLOGY

Data was collected for the research paper by approaching some members of Solapur Municipal Corporation. The present study is based on secondary source and it mainly focuses on the performances of Municipal Corporations. Web source, Books and government reports are taken for the study. Both primary and secondary types of data were used for the research paper.

FINDINGS, CONCLUSIONS, SUGGESTIONS

1. Reforms to be implemented on priority basis in property tax to improve the coverage and collection efficiency; the reform could be policy levels change to streamline the processes of the department to ensure improved efficiency in collection of tax.
2. Water and sewerage tariff structure is to be revised immediately. SMC should explore the volumetric tariff structure for the metered water connections.
3. SMC may levy the user charges on SWM services – SMC may explore this initiative as part of property tax.
4. SMC may explore the outsourcing of certain functions to reduce establishment expenditure.
5. SMC should introduce the practice where in the new construction of the critical assets such as WTP, STP, and SWM plants are given along with the responsibility of operating and maintaining them for a period of at least 5 years.
6. SMC should curtail the regular capital expenditure over the next 5-10 years and only priority works in wards should be taken up.
7. SMC should explore the PPP route to implement either the projects or project components.

REFERENCE

- Bhargava B S, Indian Local Government A Study, Minerva Associates Publication Pvt. Ltd, Sept 1978, Page No. 4, 7.
- Benjamin Baker, Urban Government, D'Van Nostarand Publication Company, New Jersey, 1957
- Dr. Maheshwari Shriram, Local Government of India, Orient Longmain Publication, New Delhi, April 1971.
- Dr. Awadhesh Kumar Singh (2006). Restructuring of Municipal Services in India. Regional Centre for Urban and Environmental Studies (RCUES). Lucknow
- Government of India. (1988). Report of National Commission on Urbanization. vol. II. Ministry of Urban development. New Delhi.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृती : ऐक अभ्यास

पटेल अब्दुल मजीद अजमोद्दिन
संशोधक विद्यार्थी
S.S.A. arts and commerce College Solapur

प्रस्तावना -:
जागतिकीकरणामुळे आज सगळे जग जवळ आलेले आहे. त्यामुळे जगाची ज्ञानभाषा झालेल्या इंग्रजी भोषेच्या आक्रमणामुळे प्रादेशिक भाषांसमोर अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. याबाबतीत अनेक मान्यवरांनी, साहित्यिकांनी अनेक सभा-संमेलनातून चिंता व्यक्त केलेली आहे. नुकत्याच पार पडलेल्या ८५ व्या अखिलभारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष वसंत आबाजी डहाके यांनीही मराठी भाषा आणि साहित्याच्या संदर्भात चिता व्यक्त करून अनेक उपाययोजना सुचविलेल्या आहेत.

भाषा :-
वि. वा. शिरवाडकरांनी ८ मे १९६४ रोजी मडगाव (गोवा) येथील मराठी साहित्य समेलनात मराठी भाषेविषयी व तिच्या भवितव्याविषयी चिंता व्यक्त करून १९८९ मध्ये जागतिक मराठी परिषदेत त्यांनी मराठी भाषेसंबंधी आशावाद व्यक्त केला होता. त्यांच्यामते 'मराठीला लोकभाषा म्हणून सर्वात मोठे संकट आहे शिक्षणाच्या क्षेत्रात, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांचे, त्यामध्येही कॉन्व्हेंट शाळांचे ! मातृभाषेचा स्पर्शही न होता विद्यार्थी अंतिम पदवी परीक्षेपर्यंत पोहोचू शकतो. हा चमत्कार फक्त महाराष्ट्र राज्यातच घडत असेल. आपली शेजारी राज्येही याबाबतीत अधिक जागरुक अधिक आस्मिताशील आहेत.' यावरुन गेल्या वीस बावीस वर्षापूर्वी केलेले चिंतन किती महत्वपूर्ण आहे हे लक्षात येते. त्याकाळी आजच्या इतके प्रसार माध्यमे प्रभावी नव्हती, परंतू आज जागतिकीकरणामुळे सर्व जग परस्परांच्या व्यवहार विनीमयामुळे जवळ आलेले आहे आणि यातूनच इंग्रजीचा प्रभाव वाढलेला दिसतो. त्यातून सीबीएसई, आयसीएसई आदी परीक्षामंडळाचा अभ्यासक्रम शिकविणाऱ्या शाळा वाढल्या आहेत आणि येथे मराठीला नगण्य स्थान आहे.

मराठी माध्यमाच्या अभ्यासक्रमात जी प्रतिष्ठा इंग्रजी विषयाला दिलेली दिसते, किमान तेवढी प्रतिष्ठा इंग्रजी माध्यमाच्या अभ्यासक्रमात मराठीला नाही. इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेणाऱ्या सर्वच मुलांची इंग्रजी भाषा फार भक्कम होते, असेही दिसून येत नाही. त्यामुळे त्यांचे इतर विषयाचे आकलन नीट होत नाही परिणामी असे विद्यार्थी नापास होतात व त्यांच्यात न्यूनगंड निर्माण होण्याचा संभव असतो. असे असले तरी अलीकडच्या काळात इंग्रजी शाळांमधील विद्यार्थी संख्या वाढत चाललेली असून मराठी, हिंदी, उर्दू कन्नड आणि तामिळ माध्यमातून शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संकेत घट झालेली आहे.

याबाबतीत काही शहरातील विद्यार्थी संख्येची आकडेवारी बघितली तर मुंबई महापालिकेच्या शिक्षण विभागाकडून मिळालेल्या आकडेवारीनुसार ३० सप्टे २०१० अखेरिस मराठी आणि हिंदी माध्यमाच्या पालिका शाळांची संख्या आणि विद्यार्थी सर्वाधिक होते. मराठी माध्यमाच्या एकूण ४१३ शाळा असून या शाळेमधून १ लाख २ हजार २१४ विद्यार्थी शिकत होते. तर हिंदी माध्यमाच्या २३४ शाळांमधून १ लाख १६ हजार ८१९ विद्यार्थी शिकत होते. तर इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांची संख्या केवळ ४९ असूनही २९ हजार ८०८ विद्यार्थी शिकत होते. यावरून विद्यार्थी व पालकांचा इंग्रजी माध्यमाकडे असलेला ओढा अधिक असल्याचे दिसते. त्यामुळेच इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा अधिक प्रमाणात सुरु होत आहेत, मागीलवर्षी प्रादेशिक भाषेतून शिकू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण घटून इंग्रजीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढलेली आहे.

याप्रमाणे प्रादेशिक भाषांचा हास होत असून याला समाजातील विद्यार्थी- पालक-शिक्षक व शैक्षणिक धोरण तसेच सरकार जबाबदार आहे. मराठी भाषेच्या संदर्भात असेच धोरण राहिले तर येणाऱ्या काळात मराठी भाषा केवळ घरात बोलावयाची भाषा राहील. वांशिक, भाषिक सांस्कृतिक आक्रमणामुळे भाषांचे निखळ स्वरुप नष्ट होत असले तरी जागतिकीकरणामुळे त्यास जबर धक्का बसत आहे.

त्याचप्रमाणे जागतिकीरणामुळे आपल्या दैनंदिन जीवनात वापरत असलेल्या अनेक वस्तुंची नावे ही इंग्रजीत आलेली आहेत. ते इतक्या घट्ट प्रमाणात भाषेत आलेले आहेत की, आपण त्या वस्तुचे मराठीतून असलेले नाव

विसरुन जात आहोत. उदा. टि.व्ही, मोबाईल, लिफ्ट, इंटरनेट, फ्रिज, टेबल, किचन, हॉल, बेड, मोटार सायकल, कार, लाईट, पेन, पप्पा, मम्मी, या सारखे अनेक शब्द जागतिकी करणामुळे मराठीत आलेले दिसतात. याप्रमाणे मराठी भाषेत अन्य भाषेतील अनेक शब्द मिसळून मिश्र भाषा तयार झालेली आहे.

आज वेगवेगळ्या ठिकाणी होणाऱ्या कार्यक्रमात इंग्रजीतून संचलन करण्याची पद्धत इतकी घट्ट रुजलेली आहे की, जणू हा कार्यक्रम भारतात होत नसून परदेशात सादर करतोय अशी भावना आयोजकाची दिसते. याबाबतीत नुकतीच आशा भोसले यांनी खंत व्यक्त करून भारतीय भाषांना प्रोत्साहन देण्याची आवश्यकता असल्याचे सांगितले आहे.

याबरोबरच आपण दैनंदिन व्यवहारात दुकानदाराशी, रिक्षावाल्यासी, बसमध्ये, किंवा इतर अनेक ठिकाणी अनोळखी किंवा आपल्या मित्रांशी बोलतांना मराठी भाषेचा वापर करताना हिंदी किंवा इंग्रजी शब्दांचा अधिक भरणा असलेल्या मिश्र भाषांचा वापर करतो. त्यामुळे असे शब्द मराठी भाषेतून नष्ट होण्याचा संभव असतो. कधी-कधी असे मराठी शब्द आपण उच्चारले तर ते विद्यार्थ्यांना समजत नाही त्यावेळस त्या शब्दास इग्रजी प्रति शब्द सांगितल्यावर अर्थबोध होतो त्यामुळे किमान आपण आपल्या मित्रपरिवारात व बाहेर मराठी भाषेचा जास्तीत जास्त वापर केल्यास मराठी भाषा प्रवाही राहील. नाहीतर त्यात साचेबंदपणा येईल. भाषेसाठी हा साचेबंदपणा योग्य नाही.

साहित्य :-

जागतिकीकरणाचे वारे ग्रामीण भागापेक्षा शहरात अधिक फैलावले व त्यामुळे माणसाचे वागणे-बोलणे राहणीमान-विचारसरणी व शैली यात बदल झाला व त्याचा परिणाम म्हणून साहित्यातूनही तशाच प्रकारचे लिखान येऊ लागले. परंतू मराठी साहित्याच्या दृष्टीने ग्रामीण आणि शहरी ह्या दोन भुप्रदेशाचा विचार करतांना असे दिसते की ग्रामीण निमशहरी असलेला भाग शहराच्या तुलनेत जास्त सजग आणि सक्रीय आहे. म्हणजेच साठोत्तरी काळात शहरातील साहित्यनिर्मितीचा ओघ कमी होत चालला आहे. या मागील कारणाचा विचार केल्यास असे जाणवते की, जागतिकीरणामुळे माणवाचे जीवन यांत्रिक स्वरुपाचे झालेले आहे. हे जीवन आपल्या मातीपासून तुटत चाललेले आहे त्यामुळे आपल्या लेखणीतून आविष्कृत होणारी साहित्यकृती ही हिणकस ठरणार असल्याची भीती शहरातील लेखकांच्या मनात निर्माण झाली. त्याम गेल्या पन्नास वर्षापासून ह्या लेखकांच्या लेखनास ओहोटी लागलेली आहे.

ग्रामीण भागात याच्या उलट स्थिती आहे. आजपर्यंत आपल्या जगण्यास, आपल्या लेखनीस मानाचे स्थान मिळाले नाही ते या देशीवादी वातावरणात मिळण्यास पुरेसा वाव आहे, हे लक्षात आल्यामुळे खेड्यापाड्यातून नवीन वर्ग या काळात लिहीता झाला. यांच्या हातून कविता, कथा व कांदबरी सारखा वाङ्मयप्रकार मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाला. या साहित्यातून एकंदरीत समाजमन कवेत घेण्याचा प्रयत्न करून आपल्या परंपरेला उजाळा देऊन संस्कृतीची पाळे मुळे तपासलेली दिसतात. त्यामुळे या साहित्याला समाजात अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झालेले दिसते.

जागतिकीरणामुळे शहराबरोबरच ग्रामीण भागातील जीवनशैलीत बदल झाल्यामुळे अनेक गोष्टी बदलल्या, त्याप्रमाणे साहित्यही बदलायला हवे असे लेखकांना वाटू लागले. आजच्या नवीन पिढीला आपलेसे वाटेल असं शहरी जाणीवा असलेले साहित्य मराठी साहित्यात योग्य त्या प्रमाणात उपलब्ध नाही. गद्य साहित्याचा विचार करता भाऊ पाध्येच्या नंतर त्याच्या तोलामोलाचं लिहिणारा लेखक आज मुंबईमध्ये कमी आहेत.

या विषयावर सखोलविचार केल्यास असे दिसेल की महानगरातील संवेदनक्षम जीवन दिसण्याचे कार्य थोड्याफार प्रमाणात झालेले आहे. याची कारणे थेट इंग्रजी माध्यमामुळे मराठी विषयीची वाढती अनास्था यातून शोधावी लागेल. त्याचबरोबर आपली साहित्य निर्मिती ही देशीवादी वातावरणात टिकणार नाही, या जाणिवेतून आलेला न्यूनगंड हे ही एक कारण असू शकते. गेल्या ५० वर्षापूर्वी देशीवादी धोरणांमुळे गावाकडील वातावरण टिपणारा लेखक ग्लोबल वातावरणामुळे पुन्हा हळूहळू शहराकडे सरकू लागलेला आहे. ते शहर जेवढे मोठे तेवढेच तेथील उद्योग धंदे असतात. त्यामुळे अशा शहरात आशय विषयाची नेहमीच रेलचेल असते. तेव्हा नव लेखकांनी काळाची पावले ओळखून लेखणी सरसावली पाहिजे. आज फेसबुक, ब्लॉग्जसारख्या आधुनिक माध्यमाचा वापरामुळे ई-लर्निंग, ई- लायब्ररी सारखी कल्पना अस्तित्वात आलेली आहे. तेव्हा नवलेखकांनी परंपरांची फारशी तमा न बाळगता नवीन जीवनाला कवेत घेऊ पाहणारे साहित्य निर्माण करण्यासाठी पुढे येण्याची गरज आहे. आणि ही

ISSN 2394 - 7780

गरज पुर्ण करण्यासाठी ग्रामीण. निमशहरी, शहरी, महानगरीय नवीन पिढी जाणिवपुर्वक एकमेकांच्या जवळ सरकतांना दिसते आहे आणि ही नवनिर्मितीसाठी जमेची बाजू आहे असे वाटते.

साहित्य समीक्षेत जागतिक स्तरावर आणि मराठी साहित्यातील निकष सारखेच आहे. सुक्ष्मतेने मनुष्य स्वभावाचे वर्णन करणारे, सखोल अनुभव देणारे, त्याचप्रमाणे वाचनीय वर्णन करणारे, विविध तऱ्हेचे व माणसाचे चित्रण करणारे विविध प्रदेशातील परिसर रेखाटणारे, आणि भाषेचा जोरकस वापर करणारे साहित्य हे नेहमीच वरचढ ठरते. ९० च्या आधी जागतिक स्तरावर दिग्गज असलेल्या लेखकांची भाषा आपल्याला परिचीत नव्हती. कारण त्यांचे लेखन हे आपणास अनुवादीत स्वरुपात मिळत असे. या सर्व साहित्यिकांना समर्थ अनुवादक मिळाले परंतु आपल्या मराठीत मोठ्या मानल्या जाणाऱ्या अनेक कथा-कांदबरीकारांना इंग्रजी चांगली येत होती. उदा. भालचंद्र नेमाडे, जी. ए. कुलकर्णी, गंगाधर गाडगीळ, शांता गोखले, यातून नेमाडे यांनी कोसला चा अनुवाद प्रसिद्ध झाला आहे. तर रिटा वेलमकर' या आपल्या कादंबरीचा अनुवाद शांता गोखले यांनी केला आहे. 'बनगरवाडी, सावित्री, जीएंच्या कथा, विजय तेंडूलकर, महेश एलकुंचवार, कसुमाग्रज यांचे साहित्य आता इंग्रजीत उपलब्ध आहेत. परंतु या अनुवादाची दखल जागतिक स्तरावर तर नाहीच परंतु भारतीय स्तरावरही घेतली गेलेली नाही. त्यामानाने हिंदी व बंगाली अनुवादाला बऱ्यापैकी दाद मिळते. असा अनुभव आहे. मराठीतील महानायक सारख्या एखाद्या अनुवादीत साहित्यकर्त्याचा अपवाद वगळता भाषेचाबारकावा माहिती नसल्यामुळे व समर्थ असे अनुवादक मिळत नसल्यामुळे भारतीय साहित्य इंग्रजीत येत नाही. त्यामुळे नवलेखकांनी व समीक्षकांनी याची दखलघेऊन मराठी भाषेतील ज्ञानसिंधूचा अनुवाद करून परकीय भाषेतील रसिकांना त्याचा आस्वाद घेता येईल, याप्रमाणे समर्थ व त्या साहित्यकृतीचा मूळ ढाचा न बदलता, आशय न बदलता अनुवाद केल्यास निश्चितच त्याचे स्वागत झाल्याशिवाय राहणार नाही.

संस्कृती :-

भाषा ही केवळ व्यक्ती-व्यक्तींमध्ये संवाद साधणारी नसतेः तर ती संस्कृतीची वाहक असते. अनेक पिढ्यांचा अनुभव आणि ज्ञानाचा संचय त्यात असतो. याबाबतीत सांगायचे झाल्यास न्गुगी वा थ्योंगो यांनी तर संस्कृती आपल्या मौखिक आणि लिखित साहित्याच्या माध्यमातून मूल्य समूहाची अभिव्यक्ती करते. त्या मूल्यांमुळे आपल्या परंपरेची आपणास ओळख होते, एकंदरीत विश्वात आपले स्थान काय आहे हे समजण्यास मदत होते, असे म्हटले आहे.

संपूर्ण जगात भारतीय संस्कृती ही 'महान' आहे. याबाबत कोणाचे दुमत असण्याचे कारण नाही. भारतीय संस्कृतीत अनेक विशेष पहावयास मिळतात. जागतिकीकरणाचे कितीही वारे आले तरी हिमालयावर आदळून त्याच्यातील हिणकसपणा नष्ट होतो व घेण्यासारख्याच बाबी आपण स्विकारतो.

जगामध्ये भारत हा एक समृद्ध आणि संपन्न संस्कृतीचा देश आहे. भारतातील सिंधू संस्कृती किंवा मोहंजोदारो-हडप्पा यांच्या अवशेषावरून नगर रचनेचे विशेष पहावयास मिळतात. त्याचप्रमाणे अजिंठा आणि वेरुळ या ठिकणी कोरलेल्या लेण्यावरून आपणास भारतीय संस्कृतीचा बोध होऊन ती किती प्रभावी होती हे लक्षात येते. इतकेच नव्हे तर इ. स. पूर्व २५०० मध्ये भारतीयांनी शेती, कुंभारकाम, दागिने, हस्तकला आणि धातूकामामध्ये केलेल्या कौशल्याबरोबरच नगर रचनेतील नैपुण्यही लक्षात येते. नंतरच्या काळात भर पडत गेली, त्यातूनच मगध साम्राज्यामध्ये शहरांचा उदय झाला, 'नाणी' चलन सुरु झाले. मौर्यांच्या राजवटीत कौटिल्याने 'अर्थशास्त्र' सारखा विचारग्रंथ लिहिला. राजा अशोकाच्या कालखंडामध्ये भारतीय संस्कृतीची समृद्धी आणि प्रगती वाढत राहिली आणि मौर्य साम्राज्याचा विस्तार दूरपर्यंत पोहोचला.

भारतीय संस्कृतीचा विचार केल्यास भारतावर परकीय आक्रमणे अनेक वेळेस झालेले आहेत. यामध्ये डच, पोर्तुगीज, फ्रेंच, ब्रिटीश यांची अनेक आक्रमणे झालीत तर शक, कुशान, अरब, मोगल, यांनीही आपल्या घरीने भारतावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. यात ते यशस्वी होऊन अनेक वर्ष यादेशावर राज्यही केले. असे असतांनाही भारतीय संस्कृतीत पुरातन काळापासुन चालत आलेल्या अनेक बाबी या सत्ताधिकाऱ्यांना आपल्या राजसत्तेत तलवारीच्या बळावर बदलता आल्या नाही. अशी भारतीय संस्कृती ही पुरातन व संस्कारक्षम आहे. आज जागतिकीकरणामुळे संपुर्ण जग जवळ आलेले आहे. भारतात अनेक जाती-पंथ, धर्माचे लोक राहतात. आणि आजही ते आपापल्या जाती-धर्माचे आचरण गुण्या गोविंदाने करतात. त्यात एखादा अपवाद वगळता आजही ही

ISSN 2394 - 7780

जनता गुण्या-गाविंदाने नांदते आहे व असे उदाहरण जगाच्या पाठीवर कोणत्याही देशात सापडणार नाही. असेच म्हणावे लागेल.

सारांश:

मराठी भाषा समृद्ध आणि संपन्न करण्यात अनेक बोलीभाषांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. जोपर्यंत मराठीच्या बोली बोलल्या जात आहेत, प्रमाण भाषेत लोक आपापले व्यवहार करीत आहेत, तोपर्यंत भाषा टिकून राहण्यास मदत होते. त्यामुळे आज इंग्रजी भाषेचा प्रभाव वाढत असला तरी मराठीचा त्याग करावा लागणार नाही असे धोरण आखून त्याची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. 'राज्यभाषा म्हणजे मराठी आणि आंतरराष्ट्रीय अथवा जागतिकीकरणाची भाषा इंग्रजी हे दोन भाषांचे धोरण अमलात आणले पाहिजे. एवढेच नव्हे तर पहिलीपासून सर्व माध्यमाच्या शाळेमधून मराठी अनिवार्य करून उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व विद्याशाखामध्ये किमान एक भाषा विषयाचा पेपर ठेवतांना मराठी भाषा अनिवार्य करणे आवश्यक आहे.

जागतिकीकरणाचे वारे संपुर्ण जगात वाहत असतांना भारतीय संस्कृती आपल्या विशेषांसह आणि परंपरा टिकऊन आहे. आगामी काळात तरुण पिढीने हा वारसा जागतिकीरणाच्या झगमगाटात विसरुन न जाता ही परंपरा अशीच चालू ठेवून भारतीय संस्कृतीची अनोखी मिसाल जगभरातील देशांना दाखवावी.

संदर्भ :-

१) संपा. डॉ. शरद गायकवाड, डॉ. शिंदे, 'जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य', प्रथमआवृत्ती १७ ऑक्टो २००९

२) भालचंद्र नेमाडे, 'साहित्य, संस्कृती, आणि जागतिकीकरण', आवृत्ती ५ वी ऑगस्ट २००६

३) रंगनाथ पठारे, 'जागतिकीकरण आणि देशीवाद', आवृती ५ वी मार्च २००९

४) मकरंद साठे, 'सांस्कृतिक अस्मिता आणि जागतिकीकरण' आवृती २ री जुलै २००७

५) अभय बंग, 'संवाद', महाराष्ट्र टाईम्स, दि. ५ फेब्रुवारी २०१२

६) विद्याधर देशपांडे, 'दैनिक लोकसत्ता', दि. ३ फेब्रुवारी २०१२

७) सतीष तांबे, 'संवाद-महाराष्ट्र टाइम्स', दि. २९ जानेवारी २०१२

८) शशिकांत सावंत, 'रसिक दै. दिव्य मराठी' 'मराठी साहित्याची धाव-कुंपणापर्यंत' दि. २९ जानेवारी २०१२

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

मानवाधिकार आयोग में महिलाओं की स्थिति (बुधनी के विशेष संदर्भ में)

डॉ मंजुबाला सक्सेना
सह प्राध्यपिका
(राजनीति विज्ञान)
श्री सत्य साई .वि.वि. पंचामा (सीहोर)

सारांश –

विकासशील सामाजिक परिपेक्ष्य में अधिकार शब्द की प्रासंगिकता अत्यधिक बढ़ जाती है। जिस तीव्रता के साथ हमने विज्ञान और प्रोधौगिकी के क्षेत्र में विकास किया है, सामाजिक संदर्भ में उतना विकास नही हो पाया हैं। 20 वी सदी के उतरार्द्ध में सुचना का अधिकार, उपभोक्ता संरक्षण, खाद सुरक्षा, स्वास्थ्य एंव शिक्षा का अधिकार मानव अधिकार आदि सामाजिक शब्दावालियो अत्यधिक प्रचलन में आयी, जिनका सामाजिक सरकारो से सीधा सम्पर्क बढ़ा और सामाजिक विकास की प्रकिया में लोगो में जागरूकता का प्रस्फुटन हुआ है। मानव अधिकार से तात्पर्य मनुष्य के उन अधिकारो से है, जिससे उनकी व्यक्तिगत आवश्यकता, विकास की पूर्ति, सामाजिक परिधि में हो। सामाजिक स्तरीकरण में उच्चावचय की स्थिति होने के कारण निम्न वर्ग एक अवरोधक के रूप में कार्य किया है। सामाजिक विकेन्दीकरण की प्रक्रिया में महिलाओं में अपने अधिकारो के प्रति जागरूकता में वृद्धि हुई है। महिलाओ में मानव अधिकार के प्रति कितनी जानकारी है, के साथ अधिकार हनन, कारण निदान, वर्तमान स्थिति, अधिकार संरक्षण के संबंध में उद्धेश्यपूर्ण निदर्शन पद्धति से बुधनी की विभिन्न वर्गो की 50 महिलाओ का चयन कर साक्षात्कार निर्देशिका द्वारा तथ्यो का संग्रहण किया गया है। सभी वर्गो के समान प्रतिनिधित्व देते हुऐ 25:25 के अनुपात में चुने गये निर्देश में सामान्य वर्ग, पिछडा वर्ग, अनुसूचित जाति अनुसूचित जनजाति से अध्ययन किया गया है।

प्रस्तावना –

मानवधिकार वे नैतिक सिद्धान्त है जो मानव व्यवहार से संबंधित कुछ निश्चित मानक स्थापित करता है, ये मानवधिकार स्थानीय तथा अंतराष्ट्रीय कानूनों द्वारा नियमित रूप से रक्षित होते है। ये अधिकार प्राय ऐसे आधरभूत अधिकार है जिन्हे प्राय न छीने जाने योग्य माना जाता है और यह भी माना जाता है कि ये अधिकार किसी व्यक्ति के जन्मजात अधिकार है। व्यक्ति के आयु प्रजातीय, मूलनिवास, स्थान भाषा धर्म आदि का इन अधिकारो पर कोई प्रभुत्व नही होता है ये अधिकार सदा और सर्वत्र देय है, तथा सबके लिए समान है।

मानवअधिकार संरक्षण अधिनियम 1993 को राष्ट्रपति की अनुमति से दिनांक 08 जनवरी 1994 को प्राप्त हुए यह अधिनियम सम्पूर्ण भारत में लागू है। इस अधिनियम की तिथि 28 सितम्बर 1993 है यह वह तिथि है जब राष्ट्रपति द्वारा आध्यदेश क्रमांक 30 सन 1993 में स्थापित किया गया था इस अधिनियम के 8 अध्यायों एव 43 धाराओं में विभाजित किया गया है। राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग के प्रथम अध्यक्ष न्यायपूर्ति रंगनाथ मिश्र बने थे। राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग का मुख्यालय दिल्ली में स्थिति है। मानवधिकार संरक्षण संशोधन अधिनियम 2006 क्रमांक 43 सन् 2006 द्वारा इस अधिनियम में व्यापक संशोधन किये गये। उक्त संशोधन अधिनियम तिथि 22 नवम्बर 2006 से लागू हुआ, आयोग के लिये मानवाधिकारों के संरक्षण और संवर्धन से अभिप्राय लोकतंत्र की रक्षा करना है, और लोकतंत्र का अर्थ है कि सभी नागरिको के हितो की रक्षा करना, आयोग कभी भी राज्य और उसके अभिकरणो को उनके उन कृत्यों भूलो द्रढ़ प्रेरणा या लापरवाही की और ध्यान आकृष्ट करने के लिए नही हिचकिचाया जिनसे मानव अधिकारो का उल्लंघन हुआ हो। मानव अधिकारो की स्थिति में मानव अधिकारी का संरक्षण भी शामिल है। प्रचीन भारत के इतिहास के पृष्ठभूमि की गौरवमयी कीर्ति से भरे पड़े है। हमारे पूर्वजो का कथन है कि जहाँ स्त्रियों की पूजा होती है, वहा सभी देवता निवास करते है। यहाँ पूजा से तात्पर्य केवल उनकी मान मर्यादा की रक्षा तथा उनके अधिकारो की रक्षा से है। उन्हे गृह लक्ष्मी और गृह देवीयो के नाम से संबोधित किया जाता था उन्हे पुरूषो के समान शिक्षा मिलती थी। उन्हे पुरूषो के समान अधिकार प्राप्त थे। परिवार में उनका पद अत्यन्त प्रतिष्ठा पूर्वक था। गृहस्थी का कोई भी कार्य बिना उनकी सहमति के नही किया जाता था। जीवन के उनके अवसर ऐसे होते है, जिनमें वे पति से भी आगे रहती थी जीवन का बड़े से बडा धार्मिक कार्य उनके आभात में अपूर्ण समझा जाता था। धार्मिक या समाजिक कार्यो में ही नही रण क्षेत्र में भी अपने पति को सहयोग देती थी। देवासुर संग्रम में कैकयी न अपने अद्वितिय कौशल से महाराज दशरथ को भी चकित कर दिया थाए अपनी योग्यता विद्वता और विवेकपूर्ण बुद्धि के बल पर ही द्रौपदी अपने पतियों को युद्ध एव वनवास काल में भी

ISSN 2394 - 7780

सत्परामर्श देती थी द्यदेश की परतंत्रता के साथ साथ स्त्रियों की स्वंन्त्रता का भी अपहरण हुआ। स्त्रियों का प्रेम, बलिवान और सर्वस्व समर्पण की भावना कालान्तर में उन्ही के लिये विष बन गई। समाज की घृणित विचास्धारा ने उन्हे पुरूषो के बराबरी के पद से हरा दिया। उनका स्थान समाज में गोण हो गया उनको पर्दे मे रहने के लिये विवश किया गया, उनकी शिक्षा का अधिकार भी उनसे छीन लिया गया । उनके सामाजिक जीवन का क्षेत्र सीमित कर दिया गया और उनकी स्वतंत्रता पर प्रतिबंध लगा दिया गया आज भी उनकी स्थिति वैसी ही है।

अध्ययन का उद्वेश्य – इस अध्ययन का मुख्य उद्वेष्य यहाँ जनाना है कि मानवाधिकार आयोग में महिलाओं की स्थिति कैसी है। अध्ययन का उद्वेश्य इस प्रकार से है।

भारत का स्वतंत्रता संघर्ष – भारत का स्वतंत्रता वस्तुतः मानवाधिकारो का संघर्ष था, जिसका उद्देष्य प्रत्येक भारतीय नागरिको को गरिमा और सम्मान पूर्वक जीवन जीन योग्य बनाना था। इसलिए मानव अधिकार सिद्धान्त भारतीय संविधान का अभिन्न अंग है। संविधान की प्रस्तावना अपने सभी नागरिको को न्याय स्वतंत्रता समानता को सुरक्षित करने और बंधुल को बढावा देने के प्रति कटिबाद्ध है। जिसके सभी नागरिक की गरिमा और देश की एकता एवं अरवण्डता सुनिश्चित होती है।

मानव अधिकारों के उल्लंघन की पृष्ठभूमि –

अधिकारों के पृष्ठभूमि में संयुक्त राष्ट्र संघ की स्थापना एक महत्वपूर्ण कदम था। अंतराष्ट्रीय समुदाय ने संयुक्त राष्ट्र घोषणा पत्र में उल्लखित मानव अधिकारों और मौलिक स्वंन्त्रता में स्वतंत्रता के प्रति प्रतिबद्धता की पुनः पुष्टि की है। घोषणा पत्र जाति, लिंग, भाषा और धर्म के आधार पर भेदभाव किये बिना सभी के लिये मानवाधिकारों और मौलिक स्वतंत्रताओं हेतु सम्मान के संवर्धन और प्रोत्साहन में अपनी सहयोग की कामना करता है।

मौलिक स्वतंत्रताओं हेतु सम्मान के संवर्धन –

भारत का संविधान मानव अधिकारों के प्रति देष की दृढ़ प्रतिबद्धता का घोतक है और यह मनवाधिकरों के संवर्धन और संरक्षण हेतु मूलभूत प्रावधानों का प्रतिपादन करता है। यह धर्म, नस्ल, जाति, लिंग, जन्म या स्थान या किसी अन्य बात के लिए सभी नागरिको को मूलभूत मानव मनवाधिकरों और मूलभूत स्वंत्रता की गारन्टी देता है।

राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग –

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग और राज्य मानव अधिकार तथा मानव अधिकार न्यायलयों के गठन का प्रावधान है। संसद द्वारा इस अधिनियम को अधिनियमित करना इस बात की दृढ़ पुष्टि करना है कि भारत के नागरिको के अधिकारों के प्रति सम्मान राष्ट्र के हित प्रगति और अखण्डता का केन्द्र बिन्दु है।

मानव अधिकारों के प्रति सम्मान –

मानव अधिकारों के प्रति सम्मान के अभाव में सामाजिक माहौल जो सर्वागीण विकास के अधिकार को बहाल करने में स्थानीय स्तर पर अनुकूल एवं संवेदनषील होने की आवष्यकता है। अयोग प्रत्येक व्यक्ति को सभी मानव अधिकारों की प्राप्ति हेतु इस प्रक्रिया को प्रोत्साहित करने में सहायक भूमिका निभाता है।

अध्ययन का क्षेत्र –

बुधनी नगर मध्यप्रदेष की राजधानी भोपाल से दक्षिण पूर्व दिषा में 74 कि.मी की दुरी पर है तथा सीहोर जिले का यह नगर तहसील मुख्यालय है पृष्य सलिला नदी के तत पर 20′46 उत्तर अक्षांष एवं 77′48 पूर्वी देषांष के मध्य समुद्र सतह से 302 मीटर की ऊचाई पर स्थित है। बुधनी नगर मध्य रेल्वे की झाँसी इटारसी मुख्य लाईव पर नई दिल्ली मुंबई मुख्य रेलमार्ग का महत्वपूर्ण रेल्वे स्टेशन है। होंशागाबाद संभाव जिला मुख्यालय से मात्र 6 कि.मी. पश्चिम में तथा इटारसी रेलवें जक्शन के 23 कि.मी. पर स्थित है। राजमार्ग क्रमांक एवं राष्ट्रीय राजमार्ग क्रमांक 69 पर बुधनी नगर गुजरते है।

बुधनी नगर विध्यांचल की पर्वत श्रेणियों के बीचो बीच पवित्र माँ नर्मदा नदी के तट पर स्थित है। माँ नर्मदा की कलकल – छल छल जल की सुहावनी आवाजो से मन मोह लेता है।

7) अध्ययन पद्धति – सामाजिक अनुसंधान की पद्धति से यह स्पष्ट होता है कि यह एक वैज्ञानिक कार्य प्रणाली है, जिसमें सामाजिक यथार्थ के अध्ययन हेतु वैज्ञानिक विधि का प्रयोग किया जाता है। इन्ही वैज्ञानिक विधियो द्वारा तथ्यों का संकलन करने के लिये अनेक विधियां होती है| ये विधिया अध्ययन विषय के प्रकृति के अनुसार निर्धारित की जाती है । सूचना स्त्रोत के प्रायः दो तरीके अपनाये जाते है प्राथमिक सुचना स्त्रोत के अंतर्गत अनुसंधान कर्ता स्वयं सामाजिक घटना या निरीक्षण करके तथा उसे संबंधित व्यक्तियों से मिलकर सूचना स्त्रोत प्राप्त करता है। द्वितीयक सूचना स्त्रोत के अंतर्गत अनुसंधानकर्ता लिखित प्रलेखो द्वारा अथवा अप्रत्यक्ष सूचना

ISSN 2394 - 7780

द्वारा अप्रत्यक्ष रूप से सूचना एकत्रित करता है प्रस्तुत अनुसंधान का स्वरूप वर्णानात्मक एव विश्लेषणात्मक है, इस अध्ययन के साक्षात्कार एंव अवलोकन तथा अनुसूची के माध्यम से तथ्यों को एकत्रित करने के लिये बुधनी के व्यक्तियों का चयन निर्दशन पद्धति के द्वारा किया गया है। इस शोध कार्य में बुधनी क्षेत्र में 50 व्यक्तियों पर अध्ययन कर उनकी प्रवत्तियों को जानने के लिए सुचनाये एकत्रित की गई और इस सूचनाओं का विश्लेषण कर निष्कर्ष निकाला गया है। साक्षात्कार सामाजिक अनुसंधान तथा सर्वेक्षण के अंतर्गत तथ्य संकलन की एक प्रमुख प्रविधि है। अप्रत्यक्ष

अध्ययन प्रविधि व उपकल्पना

सामाजिक अनुसंधान प्रक्रिया का सर्वाधिक महात्वपूर्वा पक्ष सामग्री या आंकडो का सर्वाधिक महत्वपूर्ण पक्ष सामाग्राी या आंकडो का संकलन है। साक्षत्कार के दोरान व अवलोकन से महिलाओं की रूचि मानवाधिकार आयोग में देखी गई अधिकांशता इस अनुसंधान में तथ्य संकलन अनुसूची पद्धति के माध्यम से ही हुआ है

उपकल्पना –

किसी भी कार्य को प्रारम्भ करने के पूर्व एक निश्चित आयोजना तैयार कर ली जाती हैद्य जिसमें कार्य को एक निश्चित स्वरूप एंव आकार में सही दिशा में प्रस्तुत किया जा सके। मै नें अपने शोध पत्र को तैयार करने के लिए क्षेत्र में मानवधिकार आयोग में महिलाओं की स्थिति की दिशा में परिकल्पना करके पूणे करने का प्रयास किया है। इस परिकल्पना को पूरा करने मैने प्रयास किया ताकि विषय में भटकाव की स्थिति से बचा जा सके उपकल्पना

एक ऐसा पूर्व विचार है जो किसी समस्या के संबंध में बना लिया जाता है और जिसकी सार्थकता की परीक्षा

के लिये आवश्यक तथ्यों को एकत्रित किया जाता है। इस तरह उपकल्पना शोध अध्ययन के संबंध में एक प्रारम्भिक कल्पना या विचार है जिसकी सत्यता की जाँच संकलित वास्तविक तथ्यों द्वारा की जाती है

तालिका क्रमांक – 1

मानव अधिकार शब्द से परिचय

अमिमत के बिन्दु	अभिमत आवृत्ति	अभिमत प्रतिशत
परिचित है	30	60
परिचित नही है	10	20
कम परिचित है	10	20
योग	50	100

उपरोक्त तालिका क्रमांक 1 से स्पष्ट होता है कि मानवाधिकार आयोगा की जानकारी की 100 प्रतिशत उत्तर दाताओ

से मिली तो जिसमे से 60 प्रतिशत उत्तरदाता मानव अधिकार अयोग से परिचित है, तथा 20 प्रतिशत उत्तदाता इस अधिकार से अपरिचित मिले और 20 प्रतिशत उत्तरदाता ऐसे मिले जिसको मानव अधिकार की कम जानकारी थी।

तालिका क्रमांक – 2

मानव अधिकार की वर्तमान स्थिति

अमिमत के बिन्दु	अभिमत आवृत्ति	अभिमत प्रतिशत
बहुत अच्छा	15	30
अच्छा	15	30
.खराब	10	20
बहुत खराब	10	20
योग	50	100

ISSN 2394 - 7780

उपरोक्त तालिक क्रमांक 2 से स्पष्ट हाता है कि 30 प्रतिशत उत्तरदाता से प्राप्त जानकारी में यह पता चला कि मानव अधिकार आयोग के प्रति इनकी बहुत अधिक जानकारी है। इसलिये इनका मत बहुत अच्छा है तथा 30 प्रतिशत उत्तरदाताओं का अभिभत अच्छा देखने को मिला ये उत्तरदाता इस अधिकार से परिचित है इस कारण इनका मत अच्छा है 20 प्रतिशत उत्तरदाताओं का अभिभत खराब देखने को मिला इनको मानव अधिकार के प्रति कम जानकारी है, तथा शेष 20 प्रतिशत उत्तरदाताओं का अभिमत बहुत .खराब है। इनको मानव अधिकार के प्रति कोई जानकारी नही है

तालिका क्रमांक – 3

मानव अधिकार हनन के कारण

अमिमत के बिन्दु	आवृत्ति	प्रतिशत
अशिक्षा / अल्पशिक्षा	15	30
अधिकारो के प्रति कम जागरूकता	14	28
सरकारी व्यवस्था	12	26
सामाजिक व्यवस्था	6	12
अन्य कारक	3	6
योग	50	100

12) उपरोक्त तालिक क्रमांक 3 से स्पष्ट होता है कि 30 प्रतिशत उत्तरदाता अशिक्षा तथा अल्पशिक्षा वाले मिले जिसमे से ये ज्याद शिक्षा प्राप्त न करने के कारण मानव अधिकार के प्रति ज्याद जानकारी नही रखतेए इसके कारण मानव अधिकार का हनन हो रहा है तथा 20 प्रतिशत अधिकारों के प्रति कम जागरूकता वाले मिले जो पूर्ण रूप से इस अधिकार के प्रति ज्यादा जागरूक नही है और 26 प्रतिशत उत्तरदाता सरकारी व्यवस्था के कारण ज्यादा जानकारी नही रखते है 12 प्रतिशत उत्तरदाता सामाजिक व्यवस्था के कारण पूर्ण रूप से जानकारी और 6 प्रतिशत उत्तरदाता अन्य कारणो की वजह से जानकारी नही रखते जिससे मानवअधिकार का हनन हो रहा है ।

तालिका क्रमांक – 4

मानव अधिकार हनन के कारण

अमिमत के बिन्दु	अभिमत आकृति	अभिमत प्रतिशत
व्यक्ति की प्राथमिकता	20	40
समाज की प्राथमिकता	12	24
सरकार की प्राथामिकता	14	20
अन्य संगठनो की प्राथमिकता	4	8
योग	50	100

उपरोक्त तालिका क्रमांक 4 से स्पष्ट होता है कि उत्तरदाताओं से मानव अधिकार प्रथमिकता संबंधी मत अध्ययन करने के दौरान प्राप्त हुयी कि किसका क्या मत है, इस अधिकार कि प्रति 40 प्रतिशत उत्तरदाता ऐसे मिले जिसका मत मानव अधिकार में व्यक्ति को प्राथमिकता देता है। इन व्यक्तियों का मत बहुत अच्छा है 24 प्रतिशत में समाज की अधिक प्राथमिकता देते है समाज में इस अधिकार को पूर्ण रूप से माना जाता है 28 प्रतिशत सरकार की प्राथमिकता के प्राति उत्तरदाताओं से जानकारी प्राप्त हुयी तथा 8 प्रतिशत अन्य संगठनो की प्राथमिकता वाले मिले जिनका मत यह था की मानव अधिकार के साथ – साथ अन्य सभी संगठनों को भी प्राथमिकता दी जाये।

ISSN 2394 - 7780

तालिका क्रमांक – 5

उत्तरदाताओं की शिक्षा

क्रमांक	षिक्षा की स्थति	संस्था	प्रतिशत
1	प्राथमिक	10	20
2	मिडिल	12	24
3	हाईस्कूल	10	20
4	हायर सेकेण्डरी	6	12
5	स्नातक	5	10
6	स्नातकात्तर	5	10
7	एम. किल	1	2
8	पी.एच.डी		
9	अन्य	1	2
योग		50	100

14) उपरोक्त तालिका का विष्लेषण करने से स्पष्ट होता है की अध्यन क्षेत्र में प्राथमिक तथ्यों के संकलन से प्राप्त जानकरी के अनुसार उत्तरदाताओं में षिक्षा का स्तर प्रथामिक में 20 प्रतिषत एहाईस्कूल में 20 प्रतिषतए हायर सेकण्डरी में 12 प्रतिषत स्त्रातक में 10 प्रतिषतए स्नानकोत्तर में 10 प्रतिषत, एम फिल में 2 प्रतिषतए पी.एच.डी 0 प्रतिशत अन्य में 2 प्रतिषत है

अनुसूचीमे उत्तरदाता ओं से प्राप्त तथ्यों को भरनें के बाद विभिन्न तालिकाओ के सहारे क्रमबद्ध रूप से एक सारणी बनाली गई है और उस सारणी में हर ऑकडो को लिखकर उन्हे विष्लेषण कर उनका प्रतिषत निकाला गया । सारणी में हर आंकडों को लिखकर उन्हे विष्लेषण करने के बाद निष्कर्ष प्राप्त करने की होती है। इस सावधानी को अनुसंधानकार्ता ने विषेष रूप से ध्यान में रखा है

सुझाव एवं निष्कर्ष –

किसी भी समाज में परिवर्तन विकास के लिये महिलाओ का उत्तरदायित्व सर्वाधिक होता है। उनकी सामूहिक सोच के आगे सभी नममस्तक होते है दुनिया के इतिहास पर यदि द्वष्टिपात किया जाय तो स्पष्ट होगा कि समाज के समाजिक आर्थिक आदि क्षेत्रो में परिवर्तन लाने में महिलाओं का सर्वाधिक योगदान रहा ळें

सुधारात्मक सुझाव –

1. सर्वप्रथम महीलाओं को अपनी षिक्षा पूर्ण करने के बाद अपनी स्थिति को सुधारना चाहिये क्योकि एक सार्थक व षिक्षित महिला ही मानवाधिकार आयोग को सही दिषा प्रदान कर उचित कार्य राष्ट्र व समाज के हित में कर सकती है।
2. महिलाओं को ऐसे सजाधारियों से बचना चाहियेए जो अपने निजी स्वास्थ्य के लिये उनकी स्थिति को दयनीय बनाते है जिसमे महिला वर्ग गलत दिषा में उन्मुख होती है।
3. महिलाओं को किसी भी सामुदायिक भावना से ना जोडकर राष्ट्र हित से संबंधित करना चाहिये।
4. महिलाओं द्वारा राष्ट्र व समाज के विकास व उन्नति में उत्तम कार्य किया जा सकता है। अतः महिलाओं को भी मानवाधिकार आयोग के लिये उच्चतम स्तर पर प्रोत्साहित करना चाहिये।

नवीन निर्माण सुझाव – इसके अंतर्गत निम्न सुझाव है

1. स्त्री ष्षब्द एक शक्ति का बोध करता है। अतः इसे सार्थकता की द्वष्टि देकर इनके विचारो व अभिव्यक्तियों को एक मंच प्रदान करना चाहिये|
2. षिक्षा प्रणाली में भी मानवाधिकार आयोग में सामर्थ्य को जागृति करने वाला पाठयक्रम जोड़कर महिलाओं को मानवाधिकार आयोग द्वारा सजग व मानवतावादी कार्यो को करने के लिये प्रेरित करवाना चाहिये।

ISSN 2394 - 7780

3. श्रममुलक कार्यों में मजदुरी को सम्मानवित दर पर देने का प्रावधान हो।

4. योजनाओं की स्थापना करके उनकी समस्याओ को अधिकृत किये जाने की कार्यवाही की जाय

निष्कर्ष - महिलाओ के अधिकार मानव अधिकार है महिलाएं भी इंसान है इसलिए उन्हे भी वही बुनियादी अधिकार मिलने चाहिए जैसे षिक्षा, हिसा से मुक्त जीवन और उचित वेतन, महिलाओं और लड़कियों को अभी भी भेदभाव और इन मानव अधिकारों के गंभीर उल्लंघन का सामना करना पड़ता है पुरूषो की तुलना में अधिक महिलाएँ जरूरत और गरीबी में जी रही है, संपति था जमीन के स्वामित्व के मामले में उन्हे अनदेखा किया जाता है। में उन्हे अनदेखा किया जाता है मानव अधिकारो के उल्लंघन के बारे में जागरूकता बढाना है और यह सुनिष्चित करने मे लिए सक्रिय रूप से काम कर रहा है कि दुनिया भर में महिलाएँ और लड़कियो न्याय का अनुभव करें और सम्मान के साथ जी सके।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- वर्तमान संदर्भ में मानव अधिकारों की प्रासंगिता उमेष चन्द्र अग्रवाल, योजना फरवरी प्र.क्र. 23
- मानवअधिकार संरक्षण द्वारा अधिकार संपन्नता, जो भाग्य लक्ष्मी योजना अगस्त 2023 पृष्ट क्रमांक 39
- मानवअधिकार और महिलाएं, सोना दीक्षित अरूण कुमार, मार्च 2004 पृष्ट क्रमांक 21
- मानवअधिकार उदभव और विकास यात्रा सुरक्षा लाल श्रीवास्तव कुरूक्षेत्र मई 2004 पृ.क. 3. 4.
- महिला अधिकारिता बहुत कुछ करना शेष भाग्यलक्ष्मी, योजना अगस्त 2004 पृ.क. 25
- महिलाओ के मानव अधिकारो का संरक्षण, सोना दक्षित, अरूण कुमार कुरूक्षेत्र पार्च 2005 पृष्ठ क्र. – 9
- महिला कमियो के संवैधानिक तथा कानुनी अधिकार
- अषोक कुमार अवस्थी, योजना अक्टुबर 2020 पृष्ठ क्रमांक 9
- कुरूक्षेत्र, दिसम्बर 2023

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

विश्व मे हिन्दी – संपर्क,संवाद और बाज़ार की सशक्त भाषा

डॉ रीना मेवाड़ा

सीहोर (म॰प्र॰)

सारांश–

भाषा हमारी भावनाओं को व्यक्त करती है, भाषा अनवरत प्रवाह है। पूरे विश्व में हिंदी ही एकमात्र ऐसी भाषा है जो दो लिपियों में लिखी जाती है। हिंदी भाषा एक ऐसी भाषा है जो सरकारी संरक्षण की मोहताज नहीं है। पीढियों से हिंदी समृद्ध होती चली आ रही है।हिंदी को लेकर यदि मन में नकारात्मक विचार हैं तो उसे त्याग दें। देश को पहचानना हैं तो हिंदी में बात करें।

विदेश में लोगों का अपनी भाषा के प्रति राष्ट्रीय स्वाभिमान हैं। हमें भी अपने अंदर इस भावना का विकास करना होगा, इससे हिंदी और सशक्त होगी। सरलता और व्यवहारिकता से हिंदी को बढ़ावा मिलेगा। जनचेतना जाग्रत करनी होगी। उच्च शैक्षणिक संस्थानों में हिंदी भाषा की पढ़ाई की अनिवार्यता को तय करना होगा। हर हिंदी भाषी को हिंदी को बढ़ाने का संकल्प लेना होगा।

भाव के लिए कहना चाहूंगी भाव की उत्पत्ति कविता या समूचे साहित्य मे है , रचनायक प्रक्रिया में विश्लेषण के रामय प्रायः रचनातत्व अलग कोई दोनों वे जैसे है जाता देखा ऐसे को भाषा और संवेदना–रचना भी कारण जैसे शिल्प और संवेदना विधान और विचार पक्ष–काल पक्ष–भाव हो।के आतरिक संघटन को स्वांकार नहीं जान पड़ते। एक प्रकार को आरभिक समीक्षा में यह विभाजन शायद बहुत कुछ अनिवार्य को भाषा जिसमें .है यह स्थिति एक की आगे भी इससे पर है। गया हो सा–भावों कीअनुगामिनी माना जाता है। कभी कभी–सोचती हूँ कि यदि इस प्रस्तावना को उलट कर देखा जाये तो क्या रचनाहै सकती जा समझी से आसानी कुछ प्रक्रिया–? अर्थात् भाषा को भावों को अनुगामिनों न मानकर चारों और सवेदनों की प्रकृति का भाषा जाये। माना होना निधारित और अनुशामित द्वारा–वैज्ञानिक–भाषा कुछ होकर न प्रेरित से कौतूहल केवल विरोध यह का प्रणाली प्रचलितविवेचना पर आधारित भाषाओं की परिभाषा बदल रही है, इन सबके बावजूद किसी भाषा के विस्तारित होते दायरे के कारण राष्ट्र के सम्बन्ध मज़बूत और सँवर रहे हैं तो वह भाषा हिन्दी है।

की वर्ड – रचना संवेदना , बहुराष्ट्रीय ,सांस्कृतिक अखंडता , भूमंडलीकरण,बाजरवाद

प्रस्तावना –

राष्ट्र, एक राष्ट्रभाषा' के सिद्धांत में ही भारत की समस्त सांस्कृतिक अखंडता मूलक समस्याओं का समाधान है। जैसे कि देश में क्षेत्रवाद का हल हिन्दी है, नव त्रिभाषा के सूत्र में एक राष्ट्रभाषा के माध्यम से क्षेत्रवाद की समस्या हल हो सकती है। जातिवाद पर चोट एक राष्ट्रभाषा होने से की जा सकती है, तर्क अनुसार तो जब राष्ट्र की भाषा एक है तो फिर भेद कैसा? एक भाषा–एक राष्ट्र की परिकल्पना का साकार रूप ही समस्या का समाधान है। जब जातिवाद और क्षेत्रवाद समाप्त हो गया, तब तो राष्ट्रीय एकता को अन्यत्र कहीं खतरा नजर ही नहीं आएगा। और राष्ट्रीय एकता को एक सूत्र में बांध सकती है हिन्दी । क्रिकेट के मैदान से लेकर बहुराष्ट्रीय कम्पनियों की कमान संभाल रहे भारतीय मूल के रहने वाले अथवा नौकरी के लिए उस देश पहुँचे भारतीय भी हर स्थान पर भारत को मज़बूत कर रहे हैं और वे तिरंगे ध्वज और बहुसंख्यकों की मातृभाषा हिन्दी का ही दामन थाम कर चल रहे हैं।

पिछले 25–30 वर्षों में आधुनिक तकनीकि के विकास ने आज समस्त विश्व को एक गाँव बना दिया है। भूमंडलीकरण के कारण विश्व के अनेक देशों में व्यापार बढ़ा है। भूमंडलीकरण की बढ़ती रफ़तार ने बाज़ार शक्तियों को काफी मज़बूत बना दिया है। हमारे जन जीवन में बाज़ार के इस बढ़ते दखल ने बाज़ारवाद नामक एक नई सैध्दांतिकी को जन्म दिया है। बाज़ारवाद से ही उपभोक्तावाद को बढ़ावा मिला है। भूमंडलीकरण सीधा बाज़ारवाद से जुड़ा हुआ है। बाज़ार का सीधा संबंध भाषा से है। बाज़ार में ही भाषा के रूप बनते बिगड़ते हैं और कालांतर में स्थायी हो पाते हैं।

ISSN 2394 - 7780

आज बाज़ार ने राष्ट्रीय सीमाएँ तोड़ दी है क्योंकि प्रत्येक देश चाहता है कि उसका माल बिके, सात समुंदर पार बिके। माल बाज़ार में बिकेगा तो उत्पादन बढ़ेगा। इस भूमंडलीकृत उपभोक्ता व्यवस्था के तहत एक ओर यदि अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर वस्तुओं, सेवाओं तथा संसाधनों के मुक्त आदान प ्रदान की छूट मिली है तो दूसरी ओर देश की भाषा के विकास का मार्ग भी प्रशस्त हुआ है। अब यह संबंधित

भाषा पर निर्भर है कि वह किस प्रकार इन नई चुनौतियों का सामना करती है। जो भाषा जितनी उदार होगी और समय के साथ.साथ बदलती चली जाएगी वह उतनी ही लोकप्रिय होगी। उसकी जीवन क्षमता उतनी ही अधिक होगी। आज किसी भी देशी.विदेशी कंपनी को अपना कोई उत्पाद बाज़ार में उतारना है, तो उसकी पहली नजर हिन्दी क्षेत्र पर पड़ती है। इन्हें बखूबी पता है कि हिन्दी आम जन के साथ.साथ उपभोक्ता की भी भाषा है। परिणामस्वरूप धीरे.धीरे हिन्दी वैश्विक अथवा ग्लोबल बनती जा रही है। विश्व बाज़ार में हिन्दी यदि बिकती है और यदि उसके प्रयोक्ता है तो भूमंडलीकरण के दौर में हिन्दी का भविष्य काफी उजवल प्रतीत होता है।

हिन्दी भाषा का वैश्वीकरणतत्व केन्द्रीय का भूमंडलीकरण - है वैश्वीकरण का ज्ञान और सूचना ., सर्वसुलभता वाणियीकरण और अधिक टेकनॉलॉजी आश्रित कार्यमों का विकास। भूमंडलीकरण से उत्पन्न इन नई परिस्थितियों के आलोक में विश्व स्तर पर हिन्दी के प्रचार की प्रसार.आवश्यकता की सर्वोच्च भाषा है है। लगभग एक करोड़ बीस लाख भारतीय मूल के लोग विश्व के 132 देशों में बिखरे हुए हैं जिनमें आधे से अधिक हिन्दी से परिचित ही नहीं उसे व्यवहार में भी लाते हैं। गत पचास वर्षों में हिन्दी की शब्द संपदा का जितना विस्तार हुआ है उतना विश्व की शायद ही किसी भाषा में हुआ हो। विदेशों में हिन्दी के पठन के भारत है। रहा हो कार्य का प्रसार-प्रचार और पाठन-बाहर 165 विश्वविद्यालयों में हिन्दी के अध्ययन की व्यवस्था हैं। दूर संचार माध्यमों, फिल्मों, गीतों हिन्दी पत्रभूमिका अहम अपनी में प्रसार.प्रचार के हिन्दी भी ने आदि पत्रिकाओं. अदा की है।

हिन्दी का व्यापक प्रयोग जन संचार माध्यमों की अनिवार्य आवश्यकता बन गई है। मुक्त बाज़ार और वैश्वीकरण के दबावों ने हिन्दी को जरूरत और माँग के अनुकूल ढालने में भूमिका निभाई है। विश्व में अब उसी भाषा को प्रधानता मिलेगी जिसका व्याकरण संगत होगा, जिसकी लिपि कम्प्यूटर की लिपि होगी। चूँकि हिन्दी भाषा का व्याकरण वैज्ञानिक आधार पर बना है इसलिए देवनागरी लिपि कम्प्यूटर यंत्र की प्रयिा के अनुकूल है और कम्प्यूटर युग में हिन्दी सॉफ्टवेयर और यादा विकसित करने की आवश्यकता है।

वैश्वीकरण एवं बाजारीकरण के दौर में टेक्नॉलॉजी की भाषा को आम आदमी तक पहुँचाने की आवश्यकता है। कम्प्यूटर के अनुप्रयोंगों को विश्व मार्केट में स्वीकार्य बनाया जाए। हालाँकि हिन्दी में कम्प्यूटर शब्दावली के निर्माण में प्रयास किए जा रहे हैं फिर भी अभी भी हिन्दी तकनीकि दृष्टि से पूरी तरह विकसित नहीं है। विश्वस्तर के कई सॉफ्टवेयरो में अभी तक हिन्दी का समावेश नहीं किया गया है। आज इंटरनेट की 83 प्रतिशत सामग्री अंग्रेजी में उपलब्ध है। भारत के लिए आवश्यक है कि इंटरनेट की कथ्यसामग्री लोगों तक हिन्दी एवं भारतीय भाषाओं के माध्यम से पहुँचे। नये आविष्कारों और प्रौद्योगिकी से अपने को जोड़े रखे और नयी तकनीकि को हिन्दी सहित भारतीय भाषाओं में विकसित करें। आज हम भूमंडलीकरण के दौर में गुजर रहे हैं जहाँ व्यापार, उदारीकरण, बाजारीकरण, निजीकरण तथा उपभोक्तावादी संस्कृति धड़ल्ले से आगे बढ़ रही है और स्थानीय देसी तथा मौलिक संस्कृति को चुनौति दे रही है, ऐसी परिस्थिति में भारतीय संस्कृति एवं अस्मिता के प्रतीक के रूप में हिन्दी भाषा का संरक्षण आवश्यक है अन्यथा हमारी हजारों वर्ष पुरानी संस्कृति लुप्त हो जाएगी। हिन्दी भाषा के भूंडलीकरण के सामान्य परिवेश में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका को ध्यान में रखकर विकास के पथ पर इस प्रकार बढ़ाना है जिससे कि उसकी संस्कृति भी सुरक्षित रहे तथा वैश्वीकरण एवं बाजारवाद के दौर में हर प्रकार की चुनौतियों का सामना करने के लिए सक्षम हो। मतलब साफ़ है कि आपके वर्तमान जीवन के लिए आपके चिंतन के मूल में संस्कार हैं और वे संस्कार आपकी मातृभाषा हिन्दी में ही दिए गए हैं क्योंकि अंग्रेज़ी नस्ल तो हमारे यहाँ पैदा नहीं होती।

जैसे यदि आदमी और कौवे की भाषा अलग–अलग नहीं होती तो शायद भारत के कौवे भी गीता और क़ुरान पढ़ रहे होते। इसलिए संवाद स्थापित करने की पहली शर्त दोनों की भाषा का एक होना है। भाषा से संस्कार ज़िंदा होते हैं, संस्कारों का परिष्कृत स्वरूप ही संस्कृति का परिचय है, रहन-सहन के अतिरिक्त संवाद आवश्यक तत्व है।देश में एक भाषा की आवश्यकता क्यों है? इसका महत्त्वपूर्ण तर्क इस बात से साबित होता है कि जैसे यदि आप पंजाबी भाषी हैं और आप भारत के एक हिस्से दक्षिण में जाते हैं, और वहाँ की भाषा तमिल, तेलुगु, मलयाली या

ISSN 2394 - 7780

कन्नड़ है, और आप न तो द्रविड़ भाषाओं को जानते हैं, न ही वे पंजाबी। ऐसी स्थिति में न आप संवाद कर पाएँगे, न ही वो। और संवाद न होने की दशा में समय और कार्य व्यर्थ हो जाएगा। अब ऐसी ही स्थिति में देश के आंतरिक भू भागों पर भी अलग-अलग भाषाओं के होने से समरूपता दृष्टिगोचर नहीं होती।इसलिए कम से कम भारत की एक प्रतिनिधित्व भाषा होनी चाहिए, जिसका देश की अन्य भाषाओं के साथ समन्वय भी हो और वो सम्पूर्ण राष्ट्र में अनिवार्य हो। अब दूसरी महत्त्वपूर्ण बात कि अब इस एक भाषा का चुनाव कैसे हो? इसके लिए इस तर्क को समझना होगा कि किस भाषा का प्रभुत्व जनसंख्याबल के अनुसार अधिक है।

हिन्दी भाषा के विकास में संतों, महात्माओं तथा उपदेशकों का योगदान भी कम नहीं आँका जा सकता है क्योंकि वे आम जनता के अत्यंत निकट होते हैं। इनका जनता पर बहुत बड़ा प्रभाव होता है। उत्तर भारत के भक्तिकाल के प्रमुख भक्त कवि सूरदास, तुलसीदास तथा मीराबाई के भजन सामान्य जनता द्वारा रस के साथ गाए जाते हैं। इसकी सरलता के कारण ही कई लोगों को कंठस्थ हैं। इसका प्रमुख कारण हिन्दी भाषा की सरलता, सुगमता तथा स्पष्टता है।

संतों-महात्माओं द्वारा प्रवचन भी हिन्दी में ही दिए जाते हैं। क्योंकि अधिक से अधिक लोग इसे समझ पाते हैं। उदाहरण के रूप में दक्षिण-भारत के प्रमुख संत वल्लभाचार्य, विल रामानुज तथा रामानंद आदि ने हिन्दी का प्रयोग किया है। उसी प्रकार महाराष्ट्र के संत नामदेव, संत ज्ञानेश्वर आदि, गुजरात प्रांत के नरसी मेहता, राजस्थान के दादू दयाल तथा पंजाब के गुरु नानक आदि संतों ने अपने धर्म तथा संस्कृति के प्रचार-प्रसार के लिए एकमात्र सशक्त माध्यम हिन्दी को बनाया। हमारा फ़िल्म उद्योग तथा संगीत हिन्दी भाषा के आधार पर ही टिका हुआ है।

भारत पर प्रत्यक्ष एवं परोक्ष रूप से 200 से 250 वर्षों तक अंग्रेज़ो का शासन रहा, अल्पावधि तक फ्रांसीसियों एवं डच आक्रान्ताओं का प्रभाव भी रहा। भारत के कुछ भू-भागों जैसे केरल, गोवा (मालाबार का इलाका आदि) पर तो पुर्तगालियों का 400–450 वर्षों तक शासन रहा। यह अपनी सभ्यता एवं संस्कृति के लिए जुझारूपन हमारे रक्त में है, जो कभी समाप्त नहीं हो सकता। इसी के कारण हमारी वर्तमान संस्कृति में अधकचरापन आ गया है 'न पूरी ताक़त से विदेशी हो पाए, न पूरी ताक़त से भारतीय हो पाए, हम बीच के हो गए, खिचड़ी हो गए'।

एक सबसे बड़ा विकार स्थानीय भाषा एवं बोली के पतन के रूप में आया। हम आसाम में, बंगाल में, गुजरात में, महाराष्ट्र में रहते हैं, वहीं की बोली बोलते हैं, लिखते हैं, समझते हैं परंतु सब सरकारी कार्य हेतु अंग्रेज़ी ओढनी पड़ती है। सरकार के आँकड़ों के अनुसार जब प्राथमिक स्तर पर 18 करोड़ भारतीय छात्र विद्यालय में प्रथम कक्षा में प्रवेश लेते हैं तो अंतिम कक्षा जैसे उच्च शिक्षा जैसे अभियांत्रिकी (इंजीनियरिंग), चिकित्सा (मेडिकल), संचालन (मैनेजमेंट) आदि तक पहुँचते-पहुँचते तो 17 करोड़ छात्र/छात्राएँ अनुतीर्ण हो जाते हैं, केवल एक करोड़ उत्तीर्ण हो पाते हैं। भारत सरकार ने समय–समय पर शिक्षा पर शोध एवं अनुसंधान के लिए मुख्यत: तीन आयोग बनाए, दौ. सि. कोठारी (दौलत सिंह कोठारी), आचार्य राममूर्ति एवं एक और... सभी का यही मत था की यदि भारत में अंग्रेज़ी माध्यम की शिक्षा व्यवस्था न हो अपितु शिक्षा स्थानीय एवं मातृभाषा में हो तो यह जो 18 करोड़ छात्र हैं, सब के सब उत्तीर्ण हो सकते हैं, उच्चतम स्तर तक।

निष्कर्ष - भारतीय राज्यों में समन्वय होने के साथ-साथ प्रत्येक भाषा को बोलने वाले लोगों के मन में दूसरी भाषा के प्रति भरे हुए गुस्से को समाप्त करना होगा। जैसे द्रविड़ भाषाओं का आर्यभाषा, नाग और कोल भाषाओं से समन्वय स्थापित नहीं हो पाया, उसका कारण भी राजनीति की कलुषित चाल रही, अपने वोटबैंक को सहेजने के चक्कर में नेताओं ने भाषाओं और बोलियों के साथ-साथ लोगों को भी आपस में मिलने नहीं दिया। इतना बैर दिमाग़ में भर दिया कि एक भाषाई दूसरे भाषाई को अपना निजी शत्रु मानने लग गया, जबकि ऐसा नहीं होना चाहिए था।

इसी तारतम्य में राष्ट्रभाषा और राजभाषा के भ्रम को हटाने और हिन्दी को राष्ट्रभाषा बनाने के साथ ही हिन्दी के गौरव की स्थापना हो सकेगी और इसी के साथ भारत की सांस्कृतिक अखंडता अक्षुण्ण रहेगी। आओ हिंद के गौरव की पुनर्स्थापना की जाए, मिलकर हिन्दी को राष्ट्रभाषा बनाएँ। चूंकि वैश्विक आलोक में भारत की प्रतिनिधि भाषा के रूप में हिन्दी की स्वीकार्यता है, इसी दृष्टिकोण से हमें अपने देश में भी हिन्दी को अधिकाधिक महत्व देना चाहिए। यह नए दौर का भारत है, जो पुन: विश्व गुरु बनने की राह पर है।

ISSN 2394 - 7780

संदर्भ ग्रंथ सूची -

1. स्वातंत्रयोत्तर हिन्दी साहित्य, डॉ. बेचैन शर्मा, सन्मार्ग प्रकाशन, दिल्ली
2. स्वातंत्रयोत्तर हिन्दी उपन्यासों में राजनीति, डॉ. शन्नोदेवी अग्रवाल, ग्रंथायन सर्वोदयनगर, अलीगढ़
3. समसामयिक हिन्दी साहित्य, सं. हरिवंशराय बच्चन,
4. सतवे दशक के हिन्दी उपन्यास, डॉ. रमणाई डी. पटेल
5. स्मकालीन हिन्दी उपन्यास कथ्य विश्लेषण, डॉ. प्रेम कुमार इंदु प्रकाशन, अलीगढ़
6. स्माज मनोविज्ञान, सुरजीतकौर, लखनऊ
7. संस्कृति के चार अध्याय, डॉ. रामधारी सिंह दिनकर, राजपाल एंड संसु, दिल्ली
8.. इलाहाबाद साहित्यालोचन, डॉ. श्यामसुन्दर दास, इंडियन प्रेस,

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

òधाराशीव जिल्यातील पर्जन्यमानाचा भैगोलीक अभ्यास

Dr. Chochande Ranjana Uttamrao*
Associate Professor, Department of Geography, B.S.S. Arts, Science & Commerce College, Makani, Tq. Lohara, Dist. Osmanabad.

प्रस्तावना :

हवामानातील बदल हा मानवा समोरील सर्वात मोठी समस्या आहे. हवामानातील बदलामुळे निसर्ग चक्रात बदल झाल्यामुळे पर्जन्यमानात आज मोठ्या प्रमाणावर तफावत दिसत आहे. काही भागात अतिवृष्टी तर काही भागात अवर्षणासारखी स्थिती पहावयास मिळते. जगात पडणा-या एकूण पावसापैकी 4.8 टक्के पाऊस भारतात पडतो. विविध देशात पडणा-या पावसाची तुलना केली असता. भारतात पर्जन्यमान समाधानकारक असले तरी पाणी टंचाई मोठ्या प्रमाणात जाणवते. भारतामध्ये सरासरी 118 सें.मी. एवढा पाऊस पडतो. परंतु यात तफावत आहे. खाशी व जैतिया भागामध्ये सरासरी 1200 सें.मी. एवढा पाऊस पडतो. दुसरीकडे राजस्थान सारख्या वाळवंटी प्रदेशात 25 ते 50 सें.मी. इतका अत्यल्प पाऊस पडतो. यामुळे भारतातील 140 कोटी लोकसंख्येपैकी 64 कोटी लोकांना दरवर्षी पाणी टंचाईला सामोरे जावे लागते. महाराष्ट्र राज्याची पर्जन्याची स्थिती पाहाता राज्यात पडणा-या पाऊसाचे प्रमाण सारखे नाही. भारताच्या पर्जन्यमानाच्या तुलनेत, महाराष्ट्रातील पर्जन्याचे प्रमाण कमी आहे. राज्यात आवर्षणाची वारंवारिता 22 टक्के आहे. म्हणून राज्याला अवर्षन प्रवन क्षेत्र म्हणता येईल. (एरंडे व्ही. एल.) महाराष्ट्रात सर्वात कमी पर्जन्याची सरासरी मराठवाडा या विभागाची असून 650 मि.मी. एवढे आहे. मराठवाड्यात सरासरी वार्षीक पर्जन्यमान कमी असून 80-85 टक्के पाऊस हा जून ते सप्टेंबर या काळात पडतो. उर्वरीत 15 ते 20 टक्के पावसापैकी 5 ते 10 टक्के मान्सून पूर्व तर 10 ते 15 टक्के मान्सनोत्तर पाऊस पडतो. (मराठवाडा कृषी विद्यापिठ, कृषी दैनंदिनी 2022).

संशोधनाची उद्दिष्ट :

अभ्यास क्षेत्रातील पर्जन्याचे स्थल–कालसापेक्ष वितरण अभ्यासणे.

अभ्यास क्षेत्र :

मराठवाडयातील आठ जिल्ह्यापैकी धाराशीव हा एक जिल्हा असून, त्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 170 35" उत्तर ते 180 40" उत्तर अक्षवृत्त आणि 750 16" पूर्व ते 760 40" पूर्व रेखावृत्त या दरम्यान आहे. धाराशीव जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 7512.4 चौ. कि. मी. आहे. एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या 96.79% (7273 चौ.कि.मी) क्षेत्र हे ग्रामीण व 3.21% क्षेत्र (241.4 चौ.कि.मी.) हे शहरी भागाने व्यापले आहे महाराष्ट्रात क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने धाराशीव जिल्ह्याचा चोविसावा क्रमांक लागतो. धाराशीव जिल्ह्याचा पूर्व व पश्चिम विस्तार 280 कि.मी. तर दक्षिणोत्तर विस्तार सुमारे 240 कि.मी. आहे. धाराशीव जिल्ह्याच्या उत्तरेस बीड, आग्नेयस लातूर तर दक्षिणेस कर्नाटक राज्यातील बिदर व गुलबर्गा हे दोन जिल्हे आहेत. वायव्येस अहमदनगर व नैऋत्येस सोलापूर जिल्हा आहे.

माहिती संकलन व संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम आधार सामग्रीचा वापर करण्यात अला आहे. ही आधार सामग्री संकलित करतांना वेगवेगळ्या साधनांचा उपयोग केला आहे. शासनाने पुस्तकातुन प्रकाशीत केलेली माहिती मराठवाडा गॅझेट, पर्यटन स्थळावरील स्थानिक माहिती, पुस्तके, विविध कार्यालयीन विवरण पत्रे, दस्ताऐवज, सामाजिक वनीकरण कार्यालय, लघु–पाटबंधारे कार्यालय (स्थानिक स्तर) जिल्हा वनरक्षण कार्यालय, जिल्हाभूजल सर्वेक्षण यंत्रना तसेच प्रत्येक जिल्ह्यातील आर्थिक सामाजिक समालोचन, सिंचन अहवाल सांख्यिकीय संचालनालय मुंबई व शोध निबंध. संगणकीय स्थळे प्रमाणित व अप्रमाणित साहित्य स्त्रोताचा वापर करण्यात आला.

पर्जन्यमानाचा अर्थ :

पर्जन्यमान म्हणजे भूपृष्ठावर पडणारे पावसाचे पाणी हे मिलीमीटर, सें.मी., इंच मध्ये मोजले जाते. भूपृष्ठाच्या ठराविक क्षेत्रावर जितक्या जाडीचे पावसाचे पाणी ठराविक कालावधीत पडते ते त्या संपुर्ण क्षेत्राचे व कालावधीचे पर्जन्यमान समजले जाते. संपुर्ण वर्षात ठराविक दिनांकापर्यंत अशाप्रकारे मोजलेले पाणी म्हणजे त्या दिनांकापर्यंत संचित पर्जन्यमान व संपुर्ण वर्षात पडलेल्या अशाप्रकारे मोजलेल्या पावसाचे एकूण पर्जन्य म्हणजे त्या क्षेत्राचे वार्षीक पर्जन्यमान समजले जाते. अशाप्रकारे मागील काही वर्षात उदा. (10, 15, 30) वर्षाची पडलेली पावसाची सरासरी काढून त्या क्षेत्राचे सरासरी वार्षीक पर्जन्यमान ठरवले जाते.

पर्जन्याची व्याख्या :

ISSN 2394 - 7780

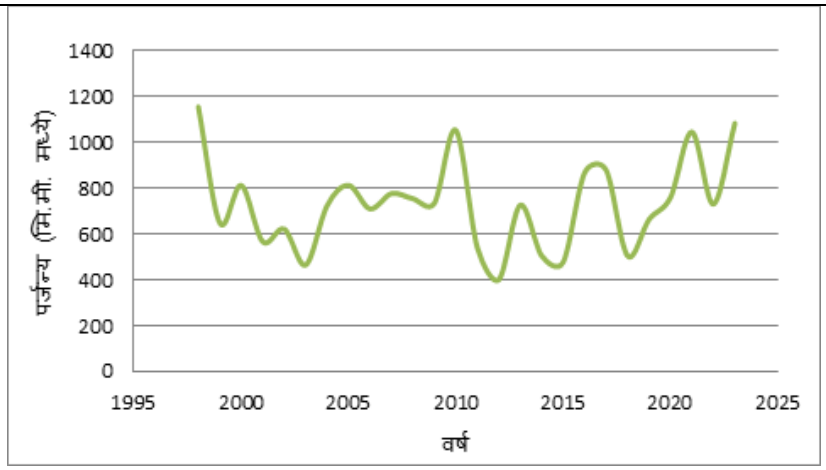
"बाष्पयुक्त हवा उंच जाऊन पुरेशी थंड झाल्यावर तिच्यातील बाष्पाचे सांद्रिभवन होऊन जलकणांची निर्मिती होते. हे जलकण मोठे होऊन जलबिंदुची निर्मिती होते. जलबिंदु एकत्रित येऊन मेघ बनतात. जलबिंदुचा व्यास 0.5 मिलीमीटर पेक्षा मोठा झाला म्हणजे ते वातावरणात तरंगु शकत नाही. तेव्हा ते मोठ्या आकाराचे जलबिंदु पावसाच्या रुपाने भूपृष्ठावर पडतात." यालाच पर्जन्य असे म्हणतात.

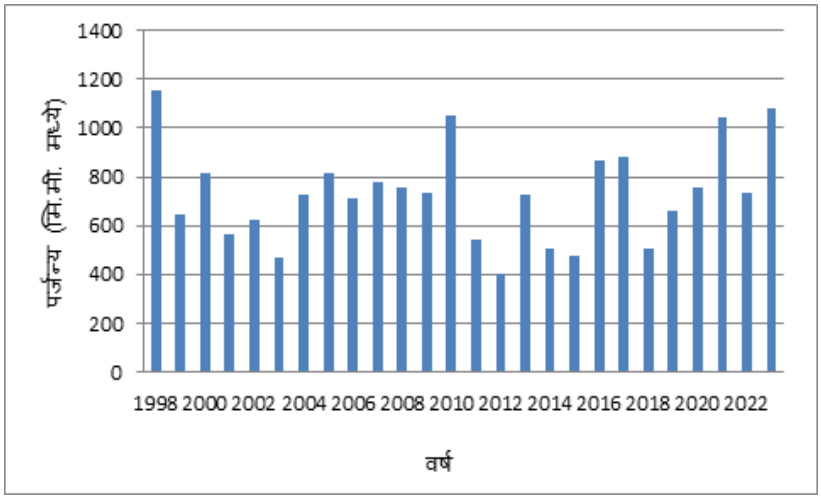
अभ्यास क्षेत्रातील पर्जन्यमान :

मानवाच्या आर्थिक क्रियांसाठी पर्जन्यमान हा घटक अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावत असतो. मानवी जीवनाच्या विकासासाठी मानवाच्या प्राथमिक व्यावसायात म्हणजे कृषी क्षेत्रात पर्जन्याचा प्रत्यक्ष परिणाम होत असतो. मुख्यत्त्वे धाराशीव जिल्ह्याचे हवामान कोरडे आहे.

धाराशीव जिल्ह्यातील पर्जन्य (मि.मी. मध्ये) सन 1998-2023

अ.क्र.	वर्ष	पर्जन्य
1	1998	1155.9
2	1999	648.6
3	2000	812.5
4	2001	566.7
5	2002	621.8
6	2003	465.2
7	2004	724.5
8	2005	813.3
9	2006	710.2
10	2007	777.4
11	2008	754.5
12	2009	735.3
13	2010	1053.7
14	2011	540.2
15	2012	400.7
16	2013	726.2
17	2014	505.2
18	2015	477
19	2016	868
20	2017	880.5
21	2018	505.1
22	2019	663.9
23	2020	760
24	2021	1046
25	2022	731
26	2023	1084

स्त्रोत : जिल्हा सामाजीक आर्थिक समालोचन अहवाल – १९९८ ते २०२३

ISSN 2394 - 7780

वरील तक्त्यामध्ये धाराशीव जिल्यातील मागील २६ वर्षातील पर्जन्यमानाचा अभ्यास करण्यात अलाआस्त असे निदर्शनास आले कि धाराशीव जिल्यात सन 1998 ते 2023 या कालावधीत सरासरी 731.82 मि.मी. एवढे पर्जन्यमान झाले तर सर्वात जास्त पर्जन्य २०२३ या वर्षी जाल्याचे आढळून आले तर सर्वात कमी पर्जन्य ४७७ मी.मी. २०१५ मध्ये झाल्याचे आढळून आले.

संदर्भ सूची :

1. धाराशीव जिला सामाजीक आर्थिक समालोचन १९९८ ते २०२३.
2. खतीब के. ए. (2004) महाराष्ट्राचा भूगोल, के. सागर प्रकाशन, पुणे पृ.क्र. 15.
3. घारे मुकुंद, (2000) एप्रिल सहभागीय पाणलोट क्षेत्र विकास, अफार्म प्रकाशन, पुणे पृ.क्र. 2.
4. भोंगळे सुधिर, भोंगळे अशोक, (2007) नोव्हेंबर, जलसिंचन पुणे, सुज्ञान प्रकाशन पुणे पृ.क्र. 77.
5. इंडिया रिसर्च, (2007) रेफरंन्स ॲण्ड ब्रॉड कास्टींग गर्वमेन्ट ऑफ इंडिया. पृ.क्र. 3.
6. सवदी ए.बी. (2006) नोव्हेंबर, द. मेगा स्टेट महाराष्ट्र भूगोल, निराली प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र. 3, 4.
7. महाराष्ट्र शासन, (1999) जून, महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोग अहवाल, खंड 2, मुंबई पृ.क्र. 856
8. अवर्षण प्रवण क्षेत्राची सत्यशोधक समिती, (1973) (1999) डिसेंबर, महाराष्ट्र जलसिंचन आयोग
9. अहवाल मुंबई, तांत्रीक विवेचन खंड–1, महाराष्ट्र शासन मुंबई पृ.क्र. 42.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

جد و جہد آزادی میں حسرت موہانی کی خدمات

ڈاکٹر سید ساجد ہاشمی
اسسٹنٹ پروفیسر و صدر شعبۂ اردو
گورنمنٹ ڈگری کالج برائے خواتین، جونپور
8830727546

اردو صحافت کی تاریخ میں حسرت موہانی کا ایک اہم نام ہے۔ انھوں نے علی گڑھ یونیورسٹی سے ۱۹۰۳ء میں بی۔ اے کی ڈگری حاصل کی۔ دوران تعلیم وہ ایک مثالی رہنما تھے۔ اور طلبہ کے مسائل کو حل کرنے میں خارجہ پالیسی اختیار کی تھی۔ اسلئے وہ تین مرتبہ کالج سے نکالے گئے تھے۔ بی ۔ اے کا امتحان بھی انھوں نے بیرونی طالب علم کی حیثیت سے پاس کیا۔ داخل (Declaration) امتحان سے فارغ ہونے کے بعد نتائج کا انتظار کئے بغیر انھوں نے 'اردوئے معلیٰ کے لئے اجازت نامہ کر دیا۔ جولائی ۱۹۰۳ء میں اردوئے معلیٰ کا پہلا شمارہ منظر عام پر آگیا تھا۔ حسرت نے ایک اور رسالہ تذکرہ شعراء کے نام سے جاری کیا تھا۔ اسطرح حسرت موہانی کے تمام صحافتی کارنامے دور سالوں اور ایک روز نامہ اخبار کے گرد گھومتے ہیں۔

۱۸۹۹ ء میں گورنمنٹ ہائی اسکول فتح پور سے انٹرنس کا امتحان درجہ اول میں کامیاب کرنے کے بعد انھوں نے علی گڑھ یونیورسٹی میں داخلہ لیا۔ جہاں وہ ۱۹۰۳ء تک رہے۔ ان چار برسوں نے حسرت کی شخصیت کی تعمیر پر اہم کردار ادا کیا ۔ جوش ولولہ، بغاوت اور بے پاک پن ان کے خاص اجزاء تھے ۔علی گڑھ میں ان کے ہم عصروں میں مولانا شوکت علی، سجاد حیدر یلدرم اور خان بہادر ابومحمد جیسی شخصیات تھی ۔ یہ دور وطن کی آزادی اور حریت پسندی کے نعروں سے گونج رہا تھا۔ سجاد حیدر یلدرم نے کالج میں انجمن اردوئے معلی قائم کی تھی۔ اور حسرت اس کے بانی اراکین میں سے تھے۔ اور غالبا اسلئے انھوں نے اپنے پہلے رسالے کا نام اردوئے معلی رکھا۔

۱۹۰۳ء سے ۱۹۴۲ تک بے شمار د دشواریوں کے باوجود حسرت اسے چلاتے رہے ۔' اردوئے معلی' کی زندگی میں پہلا وقفہ اس وقت آیا جب ۱۹۰۸ میں حسرت کو گرفتار کیا گیا۔ تقریباً ڈیڑھ سال کی سزا کاٹ کر حسرت واپس آئے اور اکتوبر ۱۹۰۹ ء سے' اردوئے معلی 'کو پھر سے جاری کیا ۔ ۱۹۱۳ء میں حکومت نے حکومت نے پریس سے ۳۰۰ روپے کی ضمانت طلب کی ۔ حسرت ضمانت ادا نہیں کر سکتے تھے۔ اسلئے رسالے کو بند کرنا پڑا۔ اردوئے معلیٰ کا دوسرا دور جنوری ۱۹۲۵ء سے شروع ہوا۔ حسرت نے اسے کانپور سے شروع کیا ۔ ۱۹۴۲ء تک وہ کسی نہ کسی طرح اسے چلاتے رہے۔ نا مناسب حالات کے با وجود ان کے عظم و استقلال نے اس رسالہ کو زندہ رکھا۔ جس وقت 'اردوئے معلیٰ 'کا پہلا شمارہ سامنے آیا اس وقت اردو ادب میں' دل گداز ، 'مخزن' اور' زمانہ' جیسے بلند پایہ رسالے موجود تھے ۔ 'اردوئے معلیٰ' نے اسی معیار کو قائم رکھا ۔ بلکہ بہت سے معاملات میں اس کا پلڑا بھاری رہا۔ اپنے پہلے ہی شمارے میں حسرت نے ہندوستان کے لیے کامل آزادی کا مجاہدین نعرہ لگایا ۔' اردوئے معلیٰ' ایک شعلہ بار رسالہ تھا۔ جس نے انگریزی حکمرانوں کی نیندیں حرام کر دی تھی۔ اسلئے اپنے آغاز ہی سے یہ انگریزوں کے عتاب کا شکار رہا۔

ادب صحافت اور سیاست سے حسرت کی وابستگی بہت گہری تھی۔ ان کا رسالہ ابوالکلام آزاد کے 'لسان الصدیق' محمدعلی کے' ہمدرد، اور ظفر علی خان کے 'زمیندار' سے پہلے' انقلاب زندہ باد 'کا نعرہ لگا چکا تھا۔ حسرت بہت با اصول اور غیرت مند شخص تھے۔ ادب کے نزدیک مضحکہ پسندی بھی بے اصولی کی ایک شکل تھی۔ ان کی سیاست اور صحافت دو اصولوں پر قائم تھی۔ ایک کامل آزادی کا اصول اور دوسرا اتحاد بین الاقوامی ہند ۔ تقریبا ۲۵ سال تک حسرت اتحاد بین الاقوامی ہند کے لیے دل و جان سے کام کرتے رہے۔ اس کے بعد جب انھوں نے محسوس کیا کہ ہندوں اور مسلمانوں میں خلش حد سے زیادہ بڑھ گئی ہے تو وہ نا امید ہو گئے ۔ تو وہ اس سے دستبردار ہو کر مسلمانوں کے حقوق کے تحفظ کے لیے لڑنے لگے۔ لیکن وہ آزادی کامل کے مطالبہ سے دستبردار نہیں ہوئے۔

'اردوئے معلی' حسرت کے ذوق و شوق دونوں پہلوؤں کو آسودہ کرتا رہا۔ ان کا ادب سے لگاؤ اور سیاست سے گہری وابستگی دونوں نے مل کر خوب رنگ جمایا۔ اسلئے اس دور کے بہترین ادبی اور سیاسی رسالوں نے' اردوئے معلیٰ' کے تبصرہ مقدموں کے ساتھ شائع کئے ۔ اچھے علمی مکالمے چھاپے۔ قدیم و جدید رنگ کے شعری نمونے عوام کے سامنے آئے ۔ تو دوسری طرف اس زمانے کی سیاست پر پر معز اور تیز و تند مضامین شائع کیے۔ حسرت کی سیاست خارجہ نہ تھی۔ اس لیے ان کے علم سے شعلہ بار مضامین نکلے۔ چندر پال اور مولوی برکت اللہ جیسے انقلابی لیڈروں نے' اردوئے معلی' کے ذریعہ اپنی آواز عوام تک پہنچائی۔

'اردوئے معلیٰ' کے ادبی کارناموں کا ذکر مناسب معلوم ہوتا ہے۔ اس رسالے کا سب سے بڑا کارنامہ یہ ہے کہ اس کے صفحات میں اردو کے سینکڑوں معروف شعراء کی حالات زندگی محفوظ ہے۔ حسرت نے صرف معروف اساتذہ کے حالات ہی نہیں لکھے بلکہ ان کے شاگر داور دوسرے درجے کے شاعروں کی حالات زندگی بھی قلمبند کی ۔ اور اسطرح بہت سے اہم شعراء کو گمنامی سے بچا لیا۔ حسرت نے جن اسا تذہ کے کلام کا انتخاب کیا انھیں سمجھ لیجئے کہ دائمی شہرت حاصل ہوگئی ۔' انتخاب سخن' گیارہ جلدوں میں شائع ہو چکا ہے اور اردوادب کا اہم سرمایہ مانا جاتا ہے۔

شعراء کے کلام کا انتخاب چھاپنے کے علاوہ حسرت نے اہم شاعروں، ادیبوں ، صاحب ذوق حضرات اور خود اپنی بیاضوں کے انتخاب بھی شائع کیے۔ جن کے انتخاب سے نہ صرف خودان کے ذوق کا انداز ہوتا ہے بلکہ اس زمانے کے تمام حالات آنکھوں کے سامنے پھرنے لگتے ہیں ۔ اس دور کے مزاق سخن کا بھی خوب اندازہ ہوتا ہے۔ جس کو پڑھ کر لوگوں میں ذوق سخن گوئی اور سخن فہمی پیدا ہوتی ہے۔

حسرت نے اردو شعراء کے تذکروں اور بیاضوں کے علاوہ اردو کے قدیم گلدستے بھی شائع گئے۔ ان کے پاس تقریبا ۱۸ قدیم گلدستوں کی جلد موجود تھی ۔لیکن ان میں سے صرف ۵ گلدستوں کو مکمل تعارف کے ساتھ شائع کرنا ممکن ہوا۔ یہ گلدستے اپنے دور کی شاعری کی تاریخ ہیں۔ مختلف شعراء کے کلام کا مجموعہ ، چورے دور کے مزاج کی عکاسی کرتا ہے ۔ ہم عصر شعراء کے کلام کا مطالعہ نا صرف اس دور کے رجحانات، مضامین اور زبان کی عکاسی کرتا ہے بلکہ عوام کے مزاق سے بھی واقفیت حاصل ہوتی ہیں ۔ حسرت کے زمانے میں اردو کے سلسلے میں دہلی اور لکھنو میں جا گیرداری ختم ہو چکی تھی۔ پنجاب ایک مرکز کی صورت سے ابھر رہاتھا۔ علامہ اقبال کی مقبولیت نے پنجاب کے اردو دانوں کو ایک الگ وقار بخشا۔ اہل پنجاب جواہل زبان ہونے کا دعوی کر رہے تھے۔ اردوئے معلیٰ کے دوسرے شمارے اگست ۱۹۰۳ء میں ایک مضمون جو عنوان اردو زبان پنجاب میں شائع ہوا۔ جس میں اہل پنجاب کی لغزشوں اور کمزوریوں پر گرفت کی گئی تھی ۔ علامہ اقبال کی زبان کو بھی نشانہ بنایا گیا۔ اور ایک زبردست بحث کا آغاز ہوا۔ اعتراضات اور سوالات کا طویل سلسلہ چل نکلا ۔ اردوئے معلیٰ کے مقابلہ میں 'مخزن (لاہور) اور رہنمائے دکن (حیدر آباد) میں اہل پنجاب کی حمایت کی گئی ۔ علامہ اقبال کے علاوہ حالی اور شبلی نے بھی اس بحث میں حصہ لیا۔ خود حالی کی سے زبان کی غلطیاں گنوائی گئی ۔' اردوئے معلیٰ' کی یہ صفحات آج بھی لسانیات کے شوقین اور لغت خوانی کے شائقین کے لیے بڑی دلچسپ ہے۔ لفظوں 'محاوروں اور تراکیب ہر بحث اور سنہ فراہم کرنے کا سلسلہ نہایت ادبی اور تخلیقی ہیں۔

گلزار نسیم کے متعلق شر راور چکبست کے ادبی مصرعے' اردوئے معلیٰ' کی ہی یادگار ہیں۔ شرر نے نسیم کی زبان پر اعتراضات کئے تھے۔ اور چکبست نے اپنے استاد کا دفاع کیا تھا۔ نسیم شر راور چکیت کا تعلق لکھنو سے ہیں۔ اس بحث میں خود حسرت نے بھی حصہ لیا۔ وہ غیر جانبدار تھے ۔ ایک ماہرین کی حیثیت سے انھوں نے شر راور چکبست دونوں کا موازنہ کیا ہیں۔

اردوئے معلیٰ کا ایک اور ادبی کارنامہ یہ بھی ہے کہ اس کے صفحات پر اردو کی بعض اہم کتا بیں قسط وار شائع ہوئی ہیں ۔ مثال کے طور پر شبلی کا موازنہ انیس و دبیر' احسان اللہ خان ثاقب کی مکاتب، امیر مینائی نظم طبع کی الکاتب' مکمل صورت میں شائع ہونے سے پہلے 'اردوئے معلیٰ' کے صفحات کی زینت بنی۔ خود حسرت کی کتاب ' مشاہدات زنداں،'اردوئے معلی' میں قسط وار شائع ہوئی تھی ۔ اردوئے معلیٰ کے حصہ نظم میں قدیم اور جدید دونوں طرح کی شعری تخلیقات شائع ہواکرتی تھی۔لیکن یہاں پر حسرت کی کسوٹی بڑی سخت تھی۔ جہاں پامال یا فرسودہ مضمون نظر آیایا احمقانہ جدیدیت نظر آئی حسرت نے اسے فورا رد کر دیا۔ زبان کی صمت پر انھوں نے کبھی سمجھوتا نہیں کیا۔ اور صرف ایسے کلام کو شائع کیا جو قدیم یا جدید ہونے کے علاوہ کچھ نہ کچھ انفرادیت رکھتا ہو۔

بیسویں صدی ہندوستان کے لیے زبردست انقلاب لے کر آئی ۔ کانگریس جو ۱۸۸۵ء میں قائم ہوئی تھی ملک میں سیاسی بیداری پیدا کرنی شروع کردی ۔ مسلم لیگ کا قیام، بنگال کی تقسیم، کانپور مجد کی شہادت ، ترکی میں خلافت کی تباہی کا آغاز ، پہلی عالمی جنگ ، جلیان والا باغ وغیرہ نے ایک عام بے چینی کی فضا تیار کرنی شروع کی۔ اور سوراج اور خلافت تحریک کے لیے ماحول سازگار ہونے لگا۔

جب حسرت موہانی صحافت کے میدان سے اترے اس وقت تحریک آزادی کا سارا جوش غیر مسلموں کے دم سے قائم تھا۔ مسلمان اب تک سرسید کی تحریک کے زیر اثر سیاست کو یا تو شجر ممنوعہ سمجھ رہے تھے۔ یا مسلم لیگ کی نرم نازک سیاست کے قائل تھے۔ حسرت نے مسلمانوں میں ایک نیا جوش بھر دیا۔ مقصد کا جواز ہی انسان کو حق پرست اور صداقت پسند بنا دیتا ہے ۔ جیسے یہ یقین ہو جائے کہ اس کا مقصد صداقت پر مبنی ہے اسے وہ تقویت حاصل ہو وہ جاتی ہے۔ پھر دنیا کی کوئی بھی طاقت اسے اپنا موقوف تبدل کرنے پر مجبور نہیں کرسکی ۔ حسرت نے پورے شعور کے ساتھ آزادی کا نعرہ بلند کیا تھا۔ اردوئے معلی کے پہلے ہی شمارے میں 'Political Science'کے عنوان سے ایک علمی مضمون شائع ہوا تھا۔

فروری ۱۹۰۴ء کے شمارے میں ''Politicsاور مسلمان " کے عنوان سے ایک ایسا مضمون شائع ہوا تھا جس میں مسلمانوں کو علمی سیاست میں حصہ لینے کی دعوت دی گئی تھی۔ اور یہ مشورہ بھی دیا گیا تھا کہ مسلمانوں کو ایک سیاسی انجمن قائم کرنا چاہئے ۔ مارچ ۱۹۰۴ء میں مسلمانوں کی کانگریس سے علیحد واور اپریل میں مسلمان اور کانگریس'' کے عنوان سے مضامین شائع ہوئے جن کا بنیادی مقصد مسلمانوں کو کانگریس میں شامل کرنا تھا۔ حسرت کا پہلا سیاسی مضمون د نیشنل کانگریس اور پالیٹکل اجین اردوئے معلیٰ کے ستمبر ۱۹۰۴ء کے شمارے میں شائع ہوا تھا۔ اس کے بعد حسرت نے کانگریس کی حمایت میں لگا تاریخی مضامین لکھے۔ وہ خود کانگریس میں شامل ہو چکے تھے۔ اس لئے ہر جلسے کی روداد اردوئے معلی میں بڑی تفصیل سے چھپا کرتی تھی۔ انھوں نے سودیشی تحریک کی زبردست حمایت کی ۔ انھوں نے ۱۹۱۳ء میں اردوئے معلی بند ہونے کے بعد علی گڑھ ہی میں موہان سودیشی اسٹور اس نام کی دکان کھول لیا۔ کانپور میں منتقل ہونے کے بعد یہاں بھی بڑے پیمانے پر سودیشی اسٹور چلاتے تھے۔ اس تحریک میں کی حمایت میں اردوئے معلیٰ نے اہم کردار ادا کیا تھا۔ اردوئے معلیٰ میں چھے حسرت کے چند سیاسی مضامین درج ذیل ہیں:

1۔مسلمان اور کانگریس

ISSN 2394 - 7780

2- مسلمان اور Politics

3- سودیشی تحریک اور بائیکاٹ

4-فریق بزم کی بعض غلط فہمیاں

5-نیشنل کانگریس کا خاتمہ

6-سیاست اورPolitics

7-ہندوستان کی پالیٹیکل قیدی۔ وغیرہ

جب حسرت کمیونزم سے جڑے تو انھوں نے اشتراکیت کی حمایت میں مضامین لکھے ۔اور کمیونسٹ کا نفرنس کی روداد بھی شائع کی ۔ ادب اور سیاست کے علاوہ زندگی کے دوسرے میدانوں کے مضامین میں بھی اردوئے معلی کی زینت بنی ۔ سائنس، مذہبی ، تاریخی ، جغرافیاں ، سماجیات ، علم الحیوانات اور کھیلوں سے متعلق بہت سے مضامین اردوئے معلی میں چھپتے رہے۔ چند عنوانات اردوئے معلی کی پالیسی کو اچھی طرح واضح کرتے ہیں ۔ مثلا

1-دوران خون اور ہماری صحت جسمانی

2- خواب

3- سائنس کی مذہبی حیثیت

4- فن وطن

5- شطرنج کی ابتداء

6- ہاتھی دانت

7- جغرافیہ اور اہل عرب

8- خاندان مشتر کہ۔ وغیرہ

تذکرۃ الاشعراء کے نام سے حسرت موہانی ایک سہ ماہی رسالہ جولائی ۱۹۱۴ء سے نکالنا شروع کیا۔ چونکہ یہ رسالہ اجازت کے بغیر نکالا گیا تھا اس رسالہ میں شعراء کا تذکرہ کے علاوہ کبھی کبھی علمی وادبی مضامین اور نامور شعراء کا کلام بھی چھپا کرتا تھا۔ اس رسالہ میں صرف پانچ پر چہ دسمبر ۱۹۱۵ء تک منظر عام پر آئے۔ ۱۹۱۶ ء کا پہلا شمارہ تیار کیا تھا کہ حسرت گرفتار کر لیے گئے۔ صحافت کی تاریخ میں اس رسالہ کو ایک منفرد مقام حاصل ہے۔

حسرت موہانی نے ۱۹۲۸ء میں اخبار' منتقل' جاری کیا تھا۔ جو ۱۹۲۹ء تک روزانہ اور ۱۹۳۰،۳۲ ء تک دوروزہ اور سہ روزہ اور ہفتہ وار کی شکل میں نکلتا رہا۔ جنوری ۱۹۳۳ء سے یہ ماہانہ ہو گیا۔ اس زمانے میں حسرت اشتراکیت سے بہت متاثر تھے۔ وہ اسلام اور اشتراکیت کو ایک دوسرے کا معاون سمجھتے تھے۔ اور دونوں کو ساتھ لے کر چلتے تھے۔ حسرت موہانی اردو صحافت کا ایک زریں باب ہے ۔ ان کا نام ایسے لوگوں میں سرفہرست رہے گا جو اپنے مقصد کے حصول کے لیے جیتے ہیں۔ اپنے نظریات کے غالب ہونے کا انتظار نہیں کرتے بلکہ انھیں غالب کرانے کے لیے جدو جہد کرتے ہیں ۔ ان کی صحافت بھی بھی کاروبار نہ بن سکی ۔ اور نہ کبھی انھوں نے اپنے اصولوں سے سمجھوتا کیا۔ جسطرح اردو غزل کی تاریخ میں وہ ایک اہم سنگ میل کی حیثیت دیکھتے ہیں ۔ بالکل اسطرحاردو صحافت کی کوئی تاریخ ان کے ذکر کے بغیر مکمل نہیں ہو سکتی ۔

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

शोधनिबंध

मराठी मुस्लिम सूफी संत व मराठी संत याच्या परंपरेचा तुलनात्मक अभ्यास"

संदीप महादेव कमळे
प्रा. डॉ. आय. जे तांबोळी
प्रमुख, मराठी विभाग
एस्. एस्. ए. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, सोलापूर

प्रस्तावना

महाराष्ट्र हा संत परंपरेचा भूमी म्हणून ओळखला जातो. इथे जन्मलेले संत केवळ धार्मिक विचारांपुरते मर्यादित राहिले नाहीत, तर त्यांनी सामाजिक समतेचा, बंधुभावाचा आणि आध्यात्मिक मुक्ततेचा संदेश दिला. या भूमीत वारकरी संप्रदायाच्या माध्यमातून उभ्या राहिलेल्या मराठी संत परंपरेबरोबरच, मुस्लिम सूफी संतांचीही एक समांतर व प्रभावी परंपरा आहे, जी बहुधा मुख्य प्रवाहात दुर्लक्षित राहते. या दोन परंपरांनी महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक इतिहासात मोलाचे योगदान दिले आहे.

मराठी संत हे मुख्यतः वारकरी संप्रदायाशी संबंधित असून त्यांची तत्त्वे भक्तीमार्गावर आधारित आहेत. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांसारख्या संतांनी लोकभाषेतून अध्यात्म मांडत एकात्मतेचा संदेश दिला. त्यांच्या अभंग व ओवीसाहित्यातून लोकसंग्रह झाला आणि सामाजिक सुधारणांचा मार्ग प्रशस्त झाला.

दुसऱ्या बाजूला, मुस्लिम सूफी संतांनी इस्लामच्या आध्यात्मिक परंपरेतून 'इश्क-ए-हकीकी' (खऱ्या परमेश्वराची भक्ती), 'फना' (स्वतःच्या अस्तित्वाचे लय होणे), 'तौहीद' (एकेश्वरवाद) यासारख्या तत्त्वज्ञानाचा प्रचार केला. हजरत बाळशाह वली, हजरत जमजमशहा, बाबा ताजुद्दीन यांसारख्या संतांनी मुस्लीम समाजापुरतेच नव्हे तर हिंदू समाजातही मोठा प्रभाव निर्माण केला. त्यांची दरगाह-परंपरा, कव्वाली आणि उरूस हे केवळ धार्मिक नव्हे, तर सांस्कृतिक उपक्रम बनले.

या दोन परंपरांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास एकाच भूमीतील विविध धार्मिक-आध्यात्मिक प्रवाहांचे सुसंवाद, सहअस्तित्व व परस्पर समृद्धीचे चित्र उभे राहते. या शोधनिबंधाचा हेतू हाच आहे की मराठी संत परंपरा व मराठी मुस्लिम सूफी संत परंपरेतील तत्त्वज्ञान, सामाजिक दृष्टिकोन, साहित्य, आणि प्रभाव यांचे सखोल विश्लेषण करणे, आणि त्यातून एकात्मतेचा आधुनिक संदर्भात अर्थ लावणे.

२. मराठी संत परंपरा: एक विहंगावलोकन

महाराष्ट्रातील संत परंपरा ही १३व्या शतकापासून प्रभावीरीत्या उदयाला आली. ही परंपरा समाजातील सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचली आणि तिने धार्मिकतेपेक्षा माणुसकीवर आधारित आध्यात्मिक मार्ग दाखवला. या परंपरेच्या केंद्रस्थानी आहे – *भक्ती.* या भक्तीचा आधार फक्त ईश्वरप्रेम नव्हता, तर समाजातील अन्याय, विषमता, जातिभेद याविरुद्धचा सशक्त आवाज होता.

२.१ संत ज्ञानेश्वर (१३वीं शतक)

संत ज्ञानेश्वर हे मराठी संत परंपरेचे आद्य प्रणेते मानले जातात. त्यांनी 'भगवद्गीते'चा मराठीत अनुवाद 'ज्ञानेश्वरी' या नावाने केला, ज्यामुळे ज्ञान सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचले. त्यांनी अद्वैत तत्त्वज्ञान मांडतांना 'विश्वातील प्रत्येक सजीवात देव आहे' असा विचार मांडला. समाजातील बहिष्कृत, अस्पृश्य, महिलांना देखील अध्यात्मात सामावून घेतले.

२.२ संत नामदेव

संत नामदेव हे भक्तीकाव्याचे एक महान प्रतिनिधी संत होते. त्यांनी विठोबाची उपासना करताना 'नामस्मरण' हे मुक्तीचे साधन मांडले. त्यांच्या रचना महाराष्ट्रीय सीमांच्या पलीकडे जाऊन *गुरुग्रंथसाहिब* मध्येही स्थान प्राप्त करतात. ते हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचे प्रतिक होते.

२.३ संत एकनाथ

ISSN 2394 - 7780

एकनाथ महाराजांनी जातिभेदाविरुद्ध आवाज उठवला. 'एकनाथी भागवत' या ग्रंथाच्या माध्यमातून त्यांनी भागवत धर्माचा प्रचार केला. त्यांच्या अभंगांमध्ये सामाजिक न्याय, सहिष्णुता, आणि समतेचा संदेश आहे. ते मुस्लीम फकीरांसोबतही संवाद करत असत, ज्यातून त्यांनी धार्मिक सहिष्णुतेचा आदर्श मांडला.

२.४ संत तुकाराम

तुकाराम महाराजांचे अभंग आजही महाराष्ट्राच्या जनमानसात जागरूक आहेत. त्यांनी विठोबाच्या भक्तीच्या माध्यमातून दैनंदिन जीवनातील दुःख, विषमता आणि देवाशी असलेला व्यक्तिगत संवाद प्रभावीपणे मांडला. त्यांचे अभंग स्वानुभवावर आधारित असून लोकभाषेतील सच्चा आध्यात्मिक भाव प्रकट करतात.

२.५ वारकरी संप्रदाय

ही संत परंपरा वारकरी संप्रदायाच्या माध्यमातून अजून व्यापक झाली. आषाढी आणि कार्तिकी एकादशीच्या वारीद्वारे लोक एकत्र येऊन विठोबा भक्तीचा उत्सव साजरा करतात. वारकरी संप्रदायात कोणताही जात-पात भेद नाही. तिथे 'भक्ती, सेवा, साधु-संग आणि नामस्मरण' हे चार मुख्य आधार आहेत.

२.६ साहित्य व कला योगदान

मराठी संतांनी लोकभाषेतून अध्यात्म मांडून एक प्रकारचे लोकसाहित्य निर्माण केले. ओव्या, अभंग, गवळण, भारूड या साहित्यप्रकारांमध्ये त्यांनी जीवनाचे तत्त्वज्ञान सहजतेने सांगितले. त्यांच्या रचनांमधून सामाजिक प्रश्नांना भिडण्याचे धैर्य दिसून येते.

३. मराठी मुस्लिम सूफी संत परंपरा: एक विहंगावलोकन

मुस्लिम सूफी संत परंपरा ही इस्लाम धर्माच्या आध्यात्मिक शाखेमधून विकसित झालेली आहे. महाराष्ट्रातील सूफी संतांनी फक्त इस्लामच्या चौकटीत राहून काम केले नाही, तर विविध धार्मिक व सांस्कृतिक प्रवाहांशी संवाद साधत मानवतावाद, प्रेम, करुणा आणि एकात्मतेचा संदेश दिला. त्यांनी देवत्व म्हणजे केवळ बाह्य उपासना नसून, आत्मशुद्धी व 'इश्क-ए-हकीकी' (ईश्वरप्रेम) हेच खरे अध्यात्म असल्याचे मांडले.

३.१ सूफी तत्त्वज्ञानाचे मूलभूत विचार

सूफी तत्त्वज्ञानाची मुळे कुरआन आणि हदीस या इस्लामी ग्रंथांमध्ये असली तरी त्याचा रोख आत्मिक अनुभवाकडे आहे. त्यात काही मूलभूत संकल्पना आहेत:

- **तौहीद** – ईश्वर एकच आहे, आणि त्याच्या शिवाय दुसरे कोणतेही सत्य नाही.
- **फना** – आप ego किंवा 'स्व' चे विसर्जन.
- **बक़ा** – ईश्वरसत्ता अनुभवणे व त्यात टिकून राहणे.
- **इश्क-ए-हकीकी** – परमेश्वराबद्दलचे निरपेक्ष प्रेम.

३.२ हजरत बाळशाह वली (नागपूर)

हजरत बाळशाह वली हे नागपूर भागातील अठराव्या शतकातील प्रसिद्ध सूफी संत. त्यांची शिकवण 'प्रेम हीच खरी इबादत' ही होती. त्यांच्या दरग्यावर हिंदू-मुस्लिम दोघेही श्रद्धेने येतात. त्यांनी समाजातील दारिद्र्य, अस्पृश्यता आणि कट्टरतेच्या विरोधात कार्य केले.

३.३ हजरत जमजमशहा (पुणे)

पुण्यातील जमजमशहा बाबा हे सतराव्या शतकातील संत होते. त्यांचा प्रभाव बहुधा गरीब व दलित समाजावर अधिक होता. त्यांच्या कव्वाल्यांमध्ये भक्ती आणि आध्यात्मिकतेचे अद्वैत मिश्रण होते. 'माणुसकी हीच खरी धर्म' अशी शिकवण त्यांनी दिली.

३.४ हजरत बाबा ताजुद्दीन (नागपूर)

१९व्या शतकातील ताजुद्दीन बाबा यांना 'अलौकिक सूफी' असे संबोधले जाते. त्यांच्याबद्दल अनेक चमत्कारिक कथा प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी धर्म, जात, लिंग यापलीकडे जाऊन मानवतेचा पुरस्कार केला. त्यांच्या दरग्यावर आजही लाखो भक्त दरवर्षी उरूसला येतात.

३.५ दरगाह संस्कृती आणि उरूस

ISSN 2394 - 7780

दरगाह म्हणजे सूफी संताची समाधी, जिथे भक्त विविध धर्मांतून येतात. दरगाह म्हणजे फक्त प्रार्थनेचे स्थान नाही, तर सांस्कृतिक संवादाचे केंद्र बनते. उरूस हा त्या संताच्या पुण्यतिथीचा उत्सव असतो, ज्यात कव्वाली, भजन, लंगर (महाप्रसाद) आणि आध्यात्मिक प्रवचन यांचा समावेश असतो.

३.६ साहित्य व अभिव्यक्ती

मराठी सूफी संतांनी फारसी, उर्दू आणि मराठी भाषांमध्ये अध्यात्म मांडले. त्यांच्या रचनांमध्ये 'कव्वाली', 'समा' (संगीतद्वारे उपासना), आणि संतवाणी यांचा समावेश आहे. ते आपले संदेश गाण्यांच्या माध्यमातून देत, जे लोकांच्या अंत:करणाला भिडत.

४. दोन्ही परंपरांमधील साम्य

मराठी संत परंपरा आणि मराठी मुस्लिम सूफी संत परंपरा या दोन वेगवेगळ्या धार्मिक पद्धतींवर आधारलेल्याही, त्यांचे अंतर्मुख स्वरूप आणि मूलभूत उद्दिष्टे अनेक बाबतीत एकमेकांशी सुसंगत आहेत. या परंपरांमधील साम्य मानवतावादी दृष्टिकोन, अध्यात्माचे सार्वत्रिकीकरण, आणि सामाजिक समतेचा आग्रह या स्वरूपात स्पष्टपणे दिसून येते.

४.१ आध्यात्मिकता व ईश्वरप्रेमाचा मार्ग

- मराठी संत परंपरेतील विठोबा भक्ती आणि सूफी संतांचा इश्क-ए-हकीकी या दोन्ही संकल्पना ईश्वरप्रेमाशी संबंधित आहेत. या प्रेमात अहंकार नाही, केवळ आत्मा आणि ईश्वर यामधील नाते आहे.
- संत तुकाराम म्हणतात, *"देहाचे देणे घेऊनी, प्रीती वाहे आत्म्यापाशी"*, तर सूफी संत म्हणतात, *"इश्कमें खुदा ही खुद में मिल जाता है."*

४.२ लोकभाषेतील अध्यात्म

- दोन्ही परंपरांनी संस्कृत, अरबी वा फारसी भाषेऐवजी स्थानिक भाषेचा वापर केला. मराठी संतांनी ओवी आणि अभंगांचा उपयोग केला, तर सूफी संतांनी मराठी-उर्दू मिश्र रचना, कव्वाली आणि लोकगीतांच्या माध्यमातून अध्यात्म लोकांपर्यंत पोहोचवले.
- त्यामुळे शहाण्यांपासून सामान्य जनतेपर्यंत अध्यात्माचा प्रवेश झाला.

४.३ जात-पातविरोध व समतेचा संदेश

- संत एकनाथांनी अस्पृश्यतेच्या विरोधात लेखन केले, तर सूफी संतांनी सर्व धर्मांच्या अनुयायांना आपल्याशी जवळीक दिली.
- दोघांनीही ईश्वरप्राप्तीसाठी जात, धर्म, पंथ यापलीकडे जाऊन "माणूस" या आधारावर एक आदर्श समाज रचण्याचा प्रयत्न केला.

४.४ संगीत, काव्य व नृत्य यांचा वापर

- संतांच्या भारुड, गवळण, आणि अभंगांप्रमाणेच सूफी परंपरेत कव्वाली, समा (संगीतधारा) यांचा वापर झाला.
- अध्यात्मिक भावनांच्या प्रकटीकरणासाठी दोघांनीही संगीताचा प्रभावी वापर केला. त्यातून रसिक श्रोत्यांचे अंत:करण जागृत झाले.

४.५ समाजसुधारक दृष्टिकोन

- या संतांनी धर्म केवळ विधी वा आचारधर्म म्हणून न मानता, तो जीवनातील शुद्धता, सद्वर्तन आणि प्रेमभाव या मूल्यांतून व्यक्त होतो असा विचार मांडला.
- ते दोघेही धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या रूढींचा विरोध करत होते – तेव्हा ते क्रांतिकारी ठरतात.

४.६ मुक्त मार्ग व गुरुतत्त्व

ISSN 2394 - 7780

- संत परंपरेत 'संत' ही गुरूस्थानी असतात, तर सूफी परंपरेत 'पीर' हे आध्यात्मिक मार्गदर्शक असतात.
- दोघेही मुक्तीचा मार्ग गुरूच्या कृपेने व अंत:प्रेरणेद्वारे साध्य होतो, असे मानतात.

५. दोन्ही परंपरांमधील भेद

जरी मराठी संत परंपरा आणि मुस्लिम सूफी संत परंपरा यामध्ये अनेक साम्यस्थळे आहेत, तरी त्यांच्या मूळ धार्मिक, सांस्कृतिक आणि तात्त्विक अधिष्ठानांमुळे काही महत्त्वाचे भेदही दिसून येतात. या भेदांमुळेच त्यांची ओळख वेगळी राहते आणि त्यांचे योगदान बहुआयामी बनते.

५.१ धार्मिक अधिष्ठान

- मराठी संत परंपरा ही *हिंदू धर्म* विशेषतः *भक्ती मार्ग* या तत्त्वावर आधारलेली आहे. त्यात राम, कृष्ण, विठोबा, आणि देवीसारख्या देवतांची उपासना आहे.
- मुस्लिम सूफी परंपरा ही *इस्लाम धर्माच्या आध्यात्मिक शाखे*तून आलेली असून ती *तौहीद* (एकेश्वरवाद) या तत्वावर केंद्रित असते. त्यात मूर्तिपूजेचा निषेध असून, अल्लाहची उपासना फक्त निराकार रूपात केली जाते.

५.२ मूर्तिपूजा विरुद्ध निराकार उपासना

- मराठी संत मूर्तीपूजेचा स्वीकार करतात – विशेषतः विठोबा, पांडुरंग, कृष्ण यांची भक्ती. मंदिर, वारी, पुजा यांचा वापर होतो.
- सूफी परंपरेत अल्लाह निराकार असून त्याच्या प्रतिमांची पूजा निषिद्ध आहे. त्याऐवजी ध्यान, जिकीर, कव्वाली यांद्वारे साधना केली जाते.

५.३ गुरू–शिष्य परंपरेतील भेद

- मराठी संत परंपरेत गुरू म्हणजे आध्यात्मिक शिक्षक, पण भक्तीमध्ये भक्त व देवाचे संबंध अधिक महत्त्वाचे ठरतात.
- सूफी परंपरेत 'पीर' हा गुरू अत्यंत केंद्रस्थानी असतो. त्याला 'मर' मानले जाते आणि त्याच्या मार्गदर्शनाखालीच फना व बक़ा सारखी तत्त्वे साध्य होतात.

५.४ साधनेची पद्धत

- मराठी संतांची साधना ही नामस्मरण, अभंग गायन, वारी यांसारख्या सामूहिक उपक्रमांद्वारे होते.
- सूफी साधना अधिक अंतर्मुख, ध्यानात्मक आणि मौनशील असते – जसे जिकीर, खलवत (एकांतवास), रियाज़ (मनन) इत्यादी.

५.५ साहित्यिक अभिव्यक्तीचा ढंग

- मराठी संतांनी अभंग, ओवी, भारुड, कीर्तन अशा पारंपरिक लोककाव्य प्रकारांतून आपले विचार व्यक्त केले.
- सूफी संतांनी फारसी, उर्दू व कधी कधी मराठी भाषांमध्ये कव्वाली, रुबाई, गझल, किंवा वलीतून आपले तत्त्वज्ञान मांडले.

५.६ सामाजिक क्षेत्रातील दृष्टीकोन

- मराठी संत परंपरेत समाजसुधारणेचा आग्रह अधिक स्पष्टपणे दिसतो – विशेषतः जातिभेद, बालविवाह, स्त्रीशिक्षण यांविषयी. ते प्रत्यक्ष कृतीशील होते.
- सूफी संतांचा समाजसुधारणेकडे झुकाव असला तरी त्यांचा कल अधिक अध्यात्मिक व व्यक्तिनिष्ठ अनुभवाकडे झुकलेला होता.

६. एकात्मतेचे प्रतीक म्हणून या परंपरांचा आधुनिक संदर्भात अर्थ

ISSN 2394 - 7780

आजच्या ध्रुवीकरणाच्या, धार्मिक तणावाच्या आणि असहिष्णुतेच्या युगात, मराठी संत परंपरा आणि मुस्लिम सूफी संत परंपरा या दोघींचा सखोल अभ्यास अधिकच महत्त्वाचा ठरतो. कारण या परंपरांनी केवळ धर्माच्या चौकटीत न अडकता *मानवता, प्रेम, सहिष्णुता आणि समता* या मूल्यांवर आधारित अध्यात्मिकता मांडली.

६.१ सहअस्तित्वाचे तत्त्व

- या दोन्ही परंपरांनी एकमेकांबरोबर संघर्ष न करता *सहअस्तित्व* शिकवले. संत नामदेव आणि सूफी फकीर यांच्यातील सुसंवाद असो, वा संत एकनाथांनी मुस्लिम बंधूंशी असलेले स्नेह – या गोष्टींचा आजच्या काळात अनुकरण होणे गरजेचे आहे.
- हे संत आपसातील भिन्नतेपेक्षा *सामाजिक ऐक्य* अधिक महत्त्वाचे मानत होते.

६.२ धर्माचा मानवीकरण

- त्यांनी धर्म म्हणजे *जीवन जगण्याची मूल्यनिष्ठ प्रणाली* मानली, केवळ कर्मकांड नव्हे.
- आज धर्माच्या नावावर तणाव निर्माण होतो, पण हे संत सांगतात की खरी उपासना म्हणजे *सत्य, करुणा, आणि प्रेम* या गोष्टींचा अवलंब.

६.३ सांस्कृतिक संवाद व समृद्धी

- सूफी आणि वारकरी परंपरेने महाराष्ट्रात *सांस्कृतिक समृद्धी* घडवली. संगीत, नृत्य, काव्य, लोकसंस्कृती यांचा विकास झाला.
- आजही उरूस आणि वारी यामध्ये विविध धर्म, जाती, भाषांचे लोक सामील होतात. ही *सांस्कृतिक सहिष्णुतेची जिवंत उदाहरणे* आहेत.

६.४ सामाजिक समतेचा आग्रह

- आजही जातीभेद, धार्मिक भेदभाव अस्तित्वात आहेत. अशा वेळी संत तुकारामांचे "जातीभेदाचा पळवा करु" हे आवाहन आणि सूफी संतांचे "हर बंदा खुदा का बंदा आहे" हे वचन अत्यंत समकालीन वाटते.

६.५ शांती व संवादाचे तत्त्वज्ञान

- या संतांनी संघर्षाचा मार्ग न निवडता संवाद, शांती, आणि आत्मबोध यांचा मार्ग स्वीकारला. त्यांचा दृष्टिकोन आजच्या राजकीय व सामाजिक प्रश्नांवर सुद्धा लागू होतो.
- शांतीसाठी फक्त राजकारण नव्हे, तर आध्यात्मिक दृष्टीकोनही तितकाच गरजेचा आहे – हे हे संत शिकवतात.
- **७. निष्कर्ष**
- मराठी संत परंपरा आणि मराठी मुस्लिम सूफी संत परंपरा या दोन वेगळ्या धार्मिक प्रवाहांतून आलेल्या असूनही, त्यांच्या अध्यात्मिक साधनेचा उद्देश, समाजप्रती असलेली बांधिलकी, आणि मानवी मूल्यांचा पुरस्कार यामध्ये आश्चर्यकारक साम्य आढळते. या संतांनी धार्मिक सीमारेषा ओलांडून, जाती-धर्माच्या भिंती गाळून एक **मानवतावादी अध्यात्म** घडवले.
- मराठी संत परंपरेतील संत ज्ञानेश्वर, तुकाराम, एकनाथ, नामदेव यांनी जशी *नामस्मरण, समाजसुधारणा, आणि समानतेवर* आधारित परंपरा निर्माण केली, तशीच सूफी संत बाळशाह वली, ताजुद्दीन बाबा, जमजमशहा यांनी *ईश्वरप्रेम, गुरूभक्ती आणि अंतर्मुख साधना* यांचा आधार घेतला. त्यांच्या शिकवणींमध्ये *सांस्कृतिक समृद्धी, अध्यात्मिक एकता आणि सामाजिक सलोखा* यांचे दर्शन होते.

ISSN 2394 - 7780

- आजच्या सामाजिक व राजकीय संदर्भात, या परंपरांचा अभ्यास केवळ अकादमिक नव्हे, तर *समाजरचनेच्या दृष्टीनेही अत्यंत महत्त्वाचा* आहे. धर्माच्या नावावर जेव्हा विद्वेष पसरतो, तेव्हा हे संत आपल्याला *प्रेम, सहिष्णुता, आणि समतेचे मार्गदर्शन* करतात. त्यांचे जीवन म्हणजे *एकात्मतेचा संदेश* आहे – जो आजच्या काळासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे.
- तरी हा तुलनात्मक अभ्यास हे दर्शवतो की, जरी त्यांच्या साधनेचे मार्ग वेगवेगळे असले, तरी *गंतव्य एकच – आत्मिक शुद्धी आणि मानवी ऐक्य* – हेच त्यांचे खरे योगदान आहे.

८. संदर्भ सूची / ग्रंथसूची

1. देशपांडे, वि. म. — *मराठी संत परंपरा*, पुणे: कंटिनेंटल प्रकाशन, १९९८.
2. शेख, मुनव्वर — *भारतातील सूफी परंपरा*, औरंगाबाद: इस्लामिक रिसर्च सेंटर, २००७.
3. मोडक, स. रा. — *तुकारामांचे तत्त्वज्ञान*, कोल्हापूर: सुवर्ण प्रकाशन, १९९४.
4. शेख, अब्दुल करीम — *हिंदुस्तानातील सूफी संप्रदाय*, नवी दिल्ली: नॅशनल बुक ट्रस्ट, २००२.
5. हजारी, अलीम — *भारतीय मुस्लिम संतांची परंपरा*, हैदराबाद: उर्दू अकादमी, १९८८.
6. कर्वे, इरावती — *मराठी समाज आणि संस्कृती*, पुणे: महाराष्ट्र साहित्य परिषद, १९९०.
7. राणे, सुभाष — *वारकरी संप्रदाय: एक समिक्षा*, नागपूर: विदर्भ प्रकाशन, २००१.
8. अहमद, रिजवान — *Sufism and Bhakti Movement in India*, Delhi: Oxford University Press, 2010.
9. खाँ, अमजद अली — *दरगाह संस्कृती आणि सामाजिक ऐक्य*, औरंगाबाद: साहित्य संगम, २०१५.
10. Online Resources:

- संत साहित्य संशोधन मंडळ
- Indian Culture Portal – Sufism

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

शहरीभागातील महिलांमध्ये स्तनाच्या कर्करोगाचे वाढते प्रमाण एक जागतिक समस्या

श्रद्धा विश्वनाथ तळोले.
(BA. MSW. Ph.D. Research Scholar)
(कर्वे समाज सेवा संस्था)
(सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.)
स्वताविषयी माहिती :
नाव : श्रद्धा विश्वनाथ तळोले.
पत्ता : ६, K-L, १०५, शाश्वत पार्क-२, मांजर्ली, बदलापूर, पश्चिम, ४२१५०३.
कामाचा अनुभव : Medical Social Worker (MSW)
Department of Preventive Oncology
Tata Memorial Hospital, Parel, Mumbai.

सारांश :

पार्श्वभूमी : स्तनाचा कर्करोग हा एक सामान्य आजार असून, जगातील महिलांमध्ये स्तनाच्या कर्करोगाचे प्रमाण हे सर्वाधिक असल्याचे दिसून येते. स्तनाचा कर्करोग हे महिलांमधील होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमुख कारण आहे असे म्हणता येईल. स्तनाच्या कर्करोगाविषयीची जागरूकता ही महिलांमधील स्तनाच्या कर्करोगाचे वाढते प्रमाण कमी करण्याचे एक प्रभावशाली औषध ठरू शकेल. तर स्तनाच्या कर्करोगाची लक्षणे, कारणे, तपासणी आणि उपचार पद्धती याविषयीची जागरूकता आरोग्य शिक्षणाद्वारे शहरी महिलांमध्ये निर्माण करणे, हे शहरी महिलांमधील स्तनाच्या कर्करोगाचे वाढते प्रमाण कमी करण्यासाठी मदतगार ठरू शकेल.

उदिष्ट : शहरीभागातील महिलांमध्ये स्तनाच्या कर्करोगाचे प्रमाण वाढीच्या कारणांचा अभ्यास करणे.

पद्धती : सदर संशोधनपर लेख हा दुय्यम साहित्यावर आधारित असून, यासाठी संशोधनपर लेख, संदर्भ पुस्तके, इतर प्रकाशित साहित्य आणि इंटरनेट इत्यादी माध्यमांच्या आधारवर लिहिलेला आहे.

निष्कर्ष : स्तनाच्या कर्करोगाचे वाढते प्रमाण लक्षात घेतले असता. जागरुकतेमुळे स्तनाच्या कर्करोगाची नियमित तपासणी करून, स्तनाच्या कर्करोगाचे लवकर निदान होऊ शकते, आणि त्यामुळे स्तनाच्या कर्करोगावर लवकर उपचार केले जाऊ शकतात. म्हणजेच "लवकर निदान आणि लवकर उपचार" केल्यामुळे, शहरी महिलांमधील दीर्घकालीन आरोग्याचे प्रमाण वाढवण्यास मदत देखील होऊ शकेल.

महत्वाचे शब्द : शहरी भाग, कर्करोग, बदलती जीवनशैली, व्यसनाधीनता, जागरूकता.

प्रस्तावना :

स्तनाचा कर्करोग ही एक जागतिक समस्या असून, हा महिलांमध्ये होणारा एक सामान्य आजार आहे. तर यामुळे महिलांमध्ये होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाण देखील अधिक आहे. भारतामध्ये देखील या कर्करोगाचे प्रमाण वाढत असून, ही एक गंभीर आरोग्य समस्या म्हणता येईल.

डॉ. पूर्विष पारिख यांच्या "कर्करोगाबाबत सुलभ माहिती" या पुस्तकात सांगितल्या प्रमाणे महाराष्ट्र राज्यात सन २००१ ते २०२१ च्या दरम्यान स्तनाच्या कर्करोगाचे प्रमाण हे (२५%) पंचवीस टक्क्यांनी वाढलेले दिसून येते. तसेच या प्रमाणामध्ये अजून (२५%) पंचवीस टक्क्यांनी वाढ देखील होऊ शकते. तसेच २२ महिलांमध्ये एका महिलेला स्तनांचा कर्करोग होण्याची शक्यता असते. सर्वसाधारणता १६% कर्करोग हे ३० ते ४० वयोगटातील स्त्रियांमध्ये होतात. तर ४५ ते ५० वयोगटातील स्त्रियांना स्तनाचा कर्करोग होण्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. त्याचप्रमाणे स्तनाचा कर्करोग हा स्त्रियांमध्ये पाहण्यास मिळतो परंतु हा कर्करोग पुरुषांना देखील होऊ शकतो, कारण स्तनाचा कर्करोग हा

ISSN 2394 - 7780

एक अनुवंशिक आजार देखील आहे. यावरूनच स्तनाच्या कर्करोगाची कारणे आणि लक्षणे समजून घेणे देखील महत्वाचे आहे. [४]

स्तनाचा कर्करोग होण्यामाघिल कारणे : स्तनाच्या कर्करोगाची कारणे विचारात घेतली असता, ती वेगवेगळ्या घटकांवर अवलंबून असल्याची दिसून येतात. ते म्हणजे **हार्मोनल आणि प्रजनन घटक, बदलती जीवनशैली आणि पर्यावरणीय घटक, बदलता न येणारे घटक, विकिरण किंवा किरणोत्सर्गाच्या संपर्क आणि अनुवंशिकता** हे असल्याचे आढळून येताना दिसते. परंतु प्रत्येक घटक देखील अनेक कारणांवर अवलंबून आहेत.

स्तनाच्या कर्करोगाचे सर्वात महत्वपूर्ण कारण म्हणजे **अनुवंशिकता** आहे. महिलांच्या आईकडील कुटुंबामधून आई, आईची आई(आजी), आईची बहिन(मावशी) आणि बहिन जर यांना स्तनाचा कर्करोग असल्यास त्या महिलेला सुद्धा स्तानाच्या कर्करोग होण्याचा धोका निर्माण होऊ शकतो. त्याचप्रमाणे महिलांच्या वडिलांकडील कुटुंबामधून वडिलांची आई (आजी), आणि वडिलांची बहिन (आत्या) जर यांना स्तनाचा कर्करोग असल्यास त्या महिलेला सुद्धा स्तनाच्या कर्करोग होण्याचा धोका निर्माण होऊ शकतो. [१,२]

हार्मोनल आणि प्रजनन घटकांचा विचार केला असता, जर लहान वयामध्ये मासिक पाळी येत असेल किंवा रजोनिवृत्ती ही वयाच्या ५५ वर्षानंतर होत असेल, तसेच वयाचे ३० वर्ष पूर्ण झाल्यावर पहिली गर्भधारणा होणे, स्तनपान न करणे, गर्भनिरोधक गोळीच्या अतिरिक्त सेवनामुळे आणि हार्मोनल मेनोपॉझल थेरपीचा वापरामुळे देखील स्तनाच्या कर्करोगाचा धोका निर्माण होऊ शकतो. [१,२]

बदलती जीवनशैली आणि पर्यावरणीय घटक या घटकांचा विचार केला असता, दारूचे सेवन, अतिलठ्ठपणा आणि शारीरिक क्रियाकलाप (ॲक्टिविटी) यामुळे देखील स्तनाच्या कर्करोगाचा धोका निर्माण होऊ शकतो. [१,२]

बदलता न येणारे घटक म्हणजेच उंची किंवा या आधी झालेल्या स्तनाच्या कर्करोगामुळे देखील स्तनाचा कर्करोग होण्याचा धोका निर्माण होऊ शकतो. [१,२]

बऱ्याचवेळा ज्या महिला अणुबॉम्ब मधून वाचलेले असतात, वैद्यकीय देखरेखीसाठी कार्य करतात, काही आजरांसाठी विकिरण पद्धतीचा उपचार करतात किंवा वारंवार मॅमोग्राफी करतात, यामुळे देखील स्तनाच्या कर्करोगाचा धोका निर्माण होऊ शकतो.

स्तनाच्या कर्करोगाची लक्षणे : स्तनाचा कर्करोगाचे वाढते प्रमाण लक्षात घेता स्तनाचा कर्करोग ही जागतिक स्तरावर आरोग्याची समस्या निर्माण झालेली दिसून येते. म्हणूनच स्तनाच्या कर्करोगाच्या लक्षणाचा विचार करणे महत्वाचे आहे. स्तनाच्या कर्करोगाचे महत्वाचे लक्षण म्हणजे स्तनामध्ये न हलणारी किंवा न दुखणारी गाठ असणे हे होय. त्याच बरोबर स्तनाच्या आकारामध्ये बदल होणे, स्तनाग्र आतमधील बाजूस खेचलेले असणे, स्तनाची त्वचा ही संत्राच्यासाली प्रमाणे जाडसर होणे आणि त्यावर खडे पडणे, त्याचप्रमाणे स्तनाग्रामधून कोणताही प्रकारचे पाणी किंवा रक्त येणे आणि काखेत किंवा मानेमध्ये सूज येणे. ही स्तनाच्या कर्करोगाची पूर्व प्राथमिक लक्षणे दर्शवतात, अशा लक्षणांचे लवकर निदान झाले असता, स्तनाचा कर्करोग पूर्णपणे बरा होण्यास मदत होऊ शकते. म्हणून स्तनाच्या कर्करोगाविषयी आरोग्य शिक्षण आणि जनजागृती करणे महत्वाचे ठरेल. [१,२]

प्रतिबंधात्मक उपाय : स्तनाच्या कर्करोगाचे वाढते प्रमाण कमी करण्यासाठी त्याच्यावरील प्रतिबंधात्मक उपाय हे प्रभावशाली औषध ठरू शकेल. त्यासाठी "प्रत्येक महिलेने प्रत्येक मुलाला किमान एक वर्ष तरी स्तनपान करणे गरजेचे आहे". कारण स्तनाचे मुख्य कार्य हे स्तनपान करणे आहे. त्यामुळे स्तनामध्ये कोणताही प्रकारची गाठ होण्याचे प्रमाण कमी होऊ शकते. त्याच बरोबर वयाच्या अठराव्या वर्षी लग्न करून, एकवीस वर्षापर्यंत पहिले मुल होऊन, तीस वर्षाच्या आत कुटुंब पुरतात होणे आवश्यक आहे. जेणे करून स्तनाच्या कर्करोगचा धोका कमी होण्यास मदत होऊ शकेल. हा एक स्तनाचा कर्करोगावरील सर्वात महत्वाचा प्रतिबंधक उपाय आहे.

दूसरा महत्वचा प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणजे, प्रत्येक महिलेने वयाचे तीस वर्ष वय पूर्ण झाल्यावर "दर महिन्यातून एकदा स्तनांची स्व-स्तन तपासणी करणे गरजेच आहे". ही तपासणी ज्या महिलांना मासिक पाळी येते, अशा महिलांना प्रत्येक महिन्याला मासिक पाळीच्या पाचव्या दिवसापासून ते दहाव्या ते बाऱ्याव्या दिवसापर्यंत करता येते, तर ज्या महिलांची रज्जनिवृत्ती झालेली असते अशा महिलांनी प्रत्येक महिन्याची एक तारखी नीश्चित करून प्रत्येक महिन्यास त्याच तारखेला स्वस्तन तपासणी करावी. आणि त्याच बरोबर वर्षातून एकदा स्त्रीरोग तज्ञांकडून वार्षिक तपासणी

ISSN 2394 - 7780

करुन घ्यावी. ज्यामुळे स्तनात कोणती गाठ आढळून आली असता त्याचे लवकर निदान होऊन, त्वरित उपचार होऊ शकेल. त्यामुळे स्तनाच्या कर्करोगाचे प्रमाण कमी होण्यास देखील मदत होऊ शकेल.

स्तनाच्या कर्करोगाची अजून एक प्रतिबंधात्मक तपासणी म्हणजे मेमोग्राफी होय. ही तपासणी प्रत्येक महिलेने "वयाचे चाळीस वर्ष पूर्ण झाल्यावर दोन ते तीन वर्षातून एकदा मेमोग्राफी करावी". या तपासणी मध्ये स्तनाचा क्ष-किरण (एक्स-स-रे) काढला जातो.

स्तनाच्या कर्करोगाचा धोका टाळण्यासाठी प्रत्येक महिलेने नियमितपणे व्यायाम किंवा योगासने करने आवश्यक आहे. तर त्याचबरोबर प्रत्येक महिलेने आहारामध्ये सर्वाधिक प्रमाणात पालेभाज्या आणि फळे यांचा समावेश वाढवावा. जेणे करून महिलांमधील आरोग्याचा रेशो देखील सुधारू शकतो.

स्तनाच्या कर्करोगाचे जे मुख्य कारण आहे, ते म्हणजे "अनुवांशिकता" असल्यास डॉक्टरांकडून नियमितपणे "क्लिनिकल स्तन तपासणी आणि मेमोग्राफी" तपासणी करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे भविष्यामध्ये होणाऱ्या स्तनाच्या कर्करोगाचा धोक्का टाळण्यास मदत होऊ शकते. [१,२,३,४]

निष्कर्ष : स्तनाचा कर्करोग हा एक सामान्य आजार असून, जगातील महिलांमध्ये स्तनाच्या कर्करोगाचे प्रमाण हे सर्वाधिक असल्याचे दिसून येते. परंतु स्तनाच्या कर्करोगाची लक्षणे, कारणे, तपासणी आणि उपचार पद्धती याविषयीची जागरूकता आरोग्य शिक्षणाद्वारे शहरी महिलांमध्ये निर्माण करून, स्तनाच्या कर्करोगाची नियमित तपासणी केल्यास, स्तनाच्या कर्करोगाचे लवकर निदान होऊ शकते, आणि त्यामुळे स्तनाच्या कर्करोगावर लवकर उपचार केले जाऊ शकतात. म्हणजेच "लवकर निदान आणि लवकर उपचार" केल्यामुळे, शहरी महिलांमधील स्तनाच्या कर्करोगाचे वाढते प्रमाण कमी करण्यासाठी मदतगार ठरू शकेल.

संदर्भसूची :

संशोधन परलेख : (इंग्लीश)

१) Mehrotra, Ravi, et al. "Breast cancer in India: Present scenario and the challenges ahead." World Journal of Clinical Oncology (2022): 209-218

२) Mishra, Gauravi et al. "A Training Module on Cancer Awareness for Prevention and Early Detection of Breast and Uterine Cervical Cancer." Tata Memorial Hospital (2019):

संशोधन परलेख : (मराठी) :

३) झा, माधवी. "भारतामध्ये स्तन कर्करोगाचा वाढता प्रादुर्भाव: आव्हाने आणि संधी." ऑब्झवर रिसर्च फाऊंदेशन (२०२५)

पुस्तके :

४) पारिख, पूर्विष. "कर्करोगाची सुलभ माहिती." जासकॅप प्रकाशन (२०१८)

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

वर्तमान संदर्भ मे गांधीजी के आर्थिक और सामाजिक विचारों की प्रासंगिकता

डॉ तबस्सुम खान
(अधिष्ठाता)
कला संकाय
श्री सत्यसाईं विश्वविद्यालय
पचामा (सीहोर)म°प्र°

सारांश-
महात्मा गाँधी मूलरूप से न तो राजनीतिज्ञ थे और न ही दार्शनिक। गाँधी जी वास्तव में एक सामाजिक कार्यकर्ता या समाज सुधारक कहे जा सकते हैं। क्योंकि उन्होंने समाज में व्याप्त बुराइयों तथा अंधविश्वासों को जड़ से समाप्त करने में अपनी अहम भूमिका निभाई। गाँधी जी ने जीवन के प्रत्येक क्षेत्र धार्मिक, आर्थिक, राजनीतिक, नैतिकता, योग इत्यादि के संबंध में अपने विचार रखे। गाँधीजी ने इन सभी विचारों के अतिरिक्त सत्य, अहिंसा तथा सर्वोदय के विचार भी समाज के समक्ष रखने। न केवल उन्होंने सामज के सम्मुख प्रस्तुत किये, बल्कि स्वयं के ऊपर अपने दिए गए सिद्धान्तों को अपने स्वयं पर लागू करने के बात समाज को दिये थे। जिसे देश की जनता ने समर्थन दिया।

यह शोध पत्र वर्तमान संदर्भ मे गांधीजी के आर्थिक और सामाजिक विचारों की वर्तमान प्रासंगिकता पर आधारित है जो वर्तमान में इसकी महत्व का विश्लेषण किया जा रहा है, महात्मा गाँधी ने इस विचारधारा को भी चुनौती दी और देश के गरीब किसान, दस्तकार और मजदूर के रोजगार और आजीविका को अंधाधुंध मशीनीकरण से बचाने के लिए उन्होंने कहा कि उससे मनुष्य को सहारा मिलना चाहिए। वर्तमान यह झुकाव है कि कुछ लोगों के हाथ में खूब संपत्ति पहुंचाई जाए और जिन करोड़ों स्त्री-पुरूषों के मुह से रोटी छीनी है उन बेचारों की जरा भी परवाह न की जाए। सच्ची योजना तो यह होगी कि भारत की संपूर्ण मानव शक्ति का अधिक से अधिक उपयोग किया जाए। मानव श्रम की परवाह न करने वाली कोई भी योजना न तो मुल्क में संतुलन कायम रख सकती है और न इनसानों को बराबरी का दर्जा दे सकती है। इसी तरह गाँधी जी ने कहा मनुष्य का लक्ष्य अपने उपभोग को निरंतर बढ़ाना नहीं अपितु सादगी के जीवन में संतोष प्राप्त करना है। यदि शक्तिशाली व अमीर लोग इस भावना में जिएं जो गरीबी के लिए संसाधन बचने की संभावना कहीं अधिक होगी।

की वर्ड - प्रासंगिकता , आर्थिक-सामाजिक, मशीनीकरण , महात्मा गाँधी

प्रस्तावना

मनुष्य जन्म से महान पैदा नहीं होता है उसके विचार ही उसे महान बनाते हैं। विचारों की शुद्धता तथा सरलता ठी महान लोगों को आम लोगों से अलग करती है। महात्मा गाँधी आज हिन्दुस्तान के ही नहीं, बल्कि समूची दुनिया के एक विख्यात महापुरुष हैं। वास्तव में महात्मा जी ने जो कुछ हासिल किया है. और जिसके कारण हम उन्हे पूजते हैं. यह सब कुछ उन्होंने अपनी साधना और तपस्या के बल पर पाया है। कुछ-कुछ अंशों में उनका बड़प्पन उनके बचपन में भी नजर आता है हम उनके जीवन की छोटी-छोटी घटनाओं को देखें तो स्पष्ट हो जाता है कि गांधीजी की छोटी-सी बातों में भी सत्य का कितना बड़ा रूप छिपा है। गुजरात के पोरबंदर में सम्पन्न एवं सम्मानित परिवार में मोहनदास करमचन्द गाँधी का जन्म हुआ था। इनका वास्तविक नाम मोहनदास करमबन्द गाँधी था। उनके पिता का नाम करमचन्द गाँधी तथा माता का नाम पुतली बाई था। 02 अक्टूबर को भारतीय सामाजिक इतिहास में यह दिन गाँधी का जन्म ऐतिहासिक रूप से महत्वपूर्ण है। साबरमती के इस सन्त का विश्व परिदृश्य में एक महत्वपूर्ण नाम है | गाँधी जी पर बचपन से भारतीय सामाजिक संस्कार का प्रभाव माता की अत्यन्त धार्मिक प्रकृति के कारण था। गाँधी जी ने सामाजिक व्यवस्था में शिक्षा को व्यक्ति का जन्मसिद्ध अधिकार माना और मनुष्य की किसी भी तरह की भौतिक या आध्यात्मिक विकास के लिये इसे उतना ही आवश्यक माना जितना कि बच्चे के शारीरिक एवं मानसिक विकास के लिए माता का दूध। यही कारण है कि समाज के विकास आपका महत्वपूर्ण स्थान है। सर्वमान्य सत्य है कि पुरातन काल से ही समाज के विकास में शिक्षा का आरम्भ हो चुका था। सामाजिक विकास के उत्थान में शिक्षा सहज और स्वभाविक प्रक्रिया है. जो व्यक्ति को मस्तिष्क में प्राकृतिक रूप से समाहित होकर अपने विचारों में गतिशील रहती है। महात्मा गाँधी सामाजिक गतिविधियों में रुचि लेते , गांधीवाद और समाजवाद का उद्देश्य अपितु बहुत कुछ एक जैसा मालूम होता है फिर भी उनकी पहुँच के मार्ग में काफी अंतर है। समाजवाद व्यक्ति के सुधार को कोई पृथक महत्व नहीं देता। यह समाज की सारी व्यवस्था करके उसे प्रत्येक के माथे मढ़ता है। यह सभी को मान्य है कि समष्टि व्यक्ति का ही समुदाय है. समाज

ISSN 2394 - 7780

व्यक्तियों से ही बनता है, किन्तु प्रश्न यह होता है कि समाज को उन्नत बनाने के लिए पहले व्यक्ति को उन्नत बनाना होगा या किसी सामाजिक व्यवस्था के द्वारा हम समाज को उन्नत बना सकते हैं, जिससे व्यक्ति की भी उन्नति को होगी ? गांधीवाद का यह कहना है कि व्यक्तियों को सुधार और उनकी उन्नत अवस्था के द्वारा ही समाज की उन्नत अवस्था स्थापित हो सकती है। समाजवाद को भी हिंसा अख्तियार करने का कोई अधिकार नहीं है। ये वर्ग-संघर्ष का अंत कर समाज की शांति-व्यवस्था की स्थापना करना चाहते है।

आधुनिक युग में गाँधी जी ने भारतीय संस्कृति पर आधारित मान्यताओं को पुनःस्थापित करने का प्रयास किया। जिस सत्य तथा अहिंसा का प्रयोग दे जीवन भर करते रहे उनका अन्तिम प्रयोग उन्होंने 30 जनवरी 1948 को अपने प्राणों की आहुति देकर किया। उनके विचारों का अध्ययन करना देश की वर्तमान पीढी के लिए भावी पीढ़ियों के लिए भी आवश्यक है , क्योंकि जो विचार और चिंतन एवं कर्मयोग गाँधी जी ने दिया वह शाश्वत है और उसको निरन्तर दोहराते रहना मानवीय -समाज के लिए श्रेयस्कर रहेगा।

आज की सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक परिस्थितियों ऐसी है. जिनके कारण मनुष्य विनाश के कगार की ओर अग्रसर हो रहा है। समाज में प्रेमबन्धन समाप्त हो रहे हैं, राजनीतिक जीवन में त्याग और तपस्या तथा बलिदान के स्थान पर भ्रष्टाचार व्याप्त है। आज देश के सामने दो ही रास्ते मुख्य रूप से हैं एक मार्क्सवादी विचारधारा और दूसरा गाँधी जी की विचारधारा का। गहन चिन्तन और अध्ययन के आधार पर उस बात का निर्णय लेने की आवश्कता है कि किस मार्ग का अनुशरण किया जाए और कौन-सा मार्ग अधिक श्रेयस्कर है। गाँधी जी के शिक्षा-चिन्तन की उपयोगिता पर विचार करना और भी आवश्यक हो गया है। आज शिक्षा के क्षेत्र में घोर दुर्व्यवस्था फैली है, शिक्षा संस्थाओं में अशांति का वातावरण दे. शिक्षा व्यवस्था आज भी गुलामों के समय में निर्धारित उद्देश्यों को पूरा करती है। शिक्षण का स्तर गिर गया है. अध्ययन की प्रवृत्ति समाप्त हो रही है। बच्चों का सर्वांगीण विकास की बात तो आज की शिक्षा में सोचनी ही नहीं चाहिये।महात्मा गांधी की अर्थव्यवस्था व अर्थशास्त्र के बारे में बहुत मौलिक सोच थी। यह सोच उस समय के प्रच लित विचारों की परवाह न कर सीधसीधे ऐसी नीतियों की मांग करती थी जिससे गरीबों को राहत मिले। साथ ही उ न्होंने ऐसे सिद्धांत अपनाने को कहा जिनसे दुनिया में तनाव व हिंसा दूर हो तथा पर्यावरण को नुकसान न पहुंचें। गां धीजी के लिए विश्व शांति, संतोष व पर्यावरण की रक्षा सबसे महत्वपूर्ण थे। वह इसी के अनुकूल आर्थिक नीतियों की बात करते थे। उन्होंने अर्थनीति और नैतिकता में कभी भेद नहीं किया।गांधी ने स्पष्ट लिख मुझे स्वीकार किया कि मैं अर्थविद्या और नीतिविद्या में कोई भेद नहीं करता। जिसअर्थविद्या से व्यक्ति या राष्ट्र के नैतिक कल्याण को हानि पहुंचती हो उसे मैं अनीतिमय और पापपूर्ण कहूंगा। उदाहरण के लिए जो नीति एक देश को दूसरे देश का शोषण करने की अनुमति देती है वह अनैतिक है। जो मजदूरों को योग्य मेहनताना नहीं देते और उनके परिश्रम का शोषण करते हैं उनसे वस्तुएं खरीदना या उन वस्तुओं का उपयोग करना पाप है। उन्होंने शोषण विहीन व्यवस्था की मांग रखी ताकि सबकी बुनियादी जरूरतें पूरी हों। उन्होंने कहा कि गरीब लोंगो को भी उत्पादन के साधनों पर नियंत्रण मिले ताकि उनका शोषण न हो। गांधी ने लिख मेरी राय में न केवल भारत की, बल्कि सारी दुनिया की अर्थ रचना ऐ सी होनी चाहिए कि किसी को भी अन्न और वस्त्र के अभाव में तकलीफ न सहनी पड़े। दूसरे शब्दों में हर एक को इतना काम अवश्य मिल जाना चाहिए कि वह अपने खाने-

पहनने की जरूरतें पूरी कर सके। यह आदर्श तभी कार्यान्वित किया जा सकता है जब जीवन की प्राथमिक आव श्यकताओं के उत्पादन के साधन जनता के नियंत्रण में रहें। वह हर एक को बिना किसी बाधा के उसी तरह उपल ब्ध होने चाहिए जिस तरह कि भगवान की दी हुई हवा और पानी हमें उपलब्ध है। किसी भी हालत में वे दूसरों के शोषण के लिए चलाए जाने वाले व्यापार का वाहन न बनें। किसी भी देश या समुदाय का उन पर एकाधिकार अन्या यपूर्ण होगा। हम आज न केवल अपने इस दुखी देश में, बल्कि दुनिया के दूसरे हिस्सों में भी जो गरीबी देखते हैं उ सका कारण इस सरल सिद्धांत की उपेक्षा है। प्रायः यही माना जाता है कि निरंतर आर्थिक विकास व वृद्धि से ही दु निया से गरीबी व अभाव दूर होगी लेकिन महात्मा गांधी ने यह पहचान लिया था कि इस तरह के आर्थिक विकास के तहत गरीबी व विषमता बढ़ने की संभावना भी मौजूद रहती है। अतः उन्होने
आर्थिक विकास को नहीं, बल्कि गरीब आदमी की बुनियादी आवश्यकताओं को अपनी आर्थिक सोच का केंद्रबना या। उन्होंने देश के
नेताओंऔर नियोजकों से विशेष आग्रह किया कि जब तुम्हें संदेह हो या तुम्हारा अहम तुम पर हावी होने लगे तो य ह कसौट आजमाओ।

अध्ययन के उद्देश्य

1- महात्मा गाँधी के वर्तमान आर्थिक,सामाजिक प्रासंगिकता का अध्ययन करना।

ISSN 2394 - 7780

2- महात्मा गाँधी के आर्थिक और सामाजिक विचारों की उपयोगिता का अध्ययन करना।

आर्थिक विचारों की वर्तमान प्रासंगिकता-

सेवा का अपने गांव के प्रत्येक निवासी से परिचय होना चाहिए और जितना बन पडे उतनी सेवा ग्रामवासियों की क रनी चाहिए। इसका मतलब यह नहीं है कि वह सारा काम अकेले ही कर सकता है। वह ग्रामवासियों को यह बता एगा कि वे किस प्रकार अपनी सहायता स्वयं कर सकते है और उन्हें जो सहायता एवं सामग्री की आवश्यकता हो गी, उसे उनके लिए उपलब्ध कराएगा। वह अपने सहायकों को भी प्रशिक्षित करेगा। वह ग्रामवासियों के मन को इ स तरह जीतने का प्रयास करेगा कि वे उसके पास परामर्श के लिए आने लगेंगे।

मैं उन्हें कताई सिखाउंगा और जब वे मुझसे किसी बुनकर को लाने के लिए आग्रह करेंगे तो मैं उन्हें उसी प्रकार बु नकर लाकर दूंगा जिस प्रकार मैंने उन्हें शिक्षक लाकर दिया है। यह बुनकर उन्हें सिखायेगा कि वे अपना कपडा किस प्रकार बुन सकते है। मैं उन्हें स्वास्थ्यरक्षा और सफाई के महत्व के प्रति जागरूक करूंगा और जब वे मुझसे कहेंगे कि मैं उनके लिए एक मेहतर की व्यवस्था कर दूं तो मैं बोलूँगा मैं स्वयं ही ये कार्य कर सकता हूँ|

ग्रामवासियों को अपने कौशल में इतनी वृद्धि कर लेनी चाहिए कि उनके द्वारा तैयार की चीजें बाहर जाते ही हाथों हाथ बिक जाएं। जब हमार गांवों का पूर्ण विकास हो जाएगा तो वहां उंचे दर्जे के कौशल और कलात्मक प्रतिभा वा ले लोगों
की कमी नहीं रहेगी। तब गांवों के अपने कवि भी होगें, कलाकार होगें, वास्तुशिल्पी होगें, भाषाविद् होगें और अनु संधानकर्ता भी होगें। संक्षेप में जीवन में जो कुछ भी प्राप्य है, वह सब गांवों में उपलब्ध होगा। आज हमारे गांव गोब र के ढेर मात्र हैं। कल वे सुंदरसुंदर वाटिकाओं का रूप लेंगेजिनमें इतनी प्रखर बुद्धि लोग निवास करेंगे जिन्हें न कोई धोखा दे सकेगा और न उनका शोषण कर सकेगा। ऊपर बताई गई पद्धति के अनुसार गांवों के पुरनिर्माण का कार्य तत्काल शुरू कर देना चाहिए गांवों का पुननिर्माण अस्थायी नहीं स्थायी आधार पर किया जाना चाहिए।

निष्कर्ष : महात्मा गाँधी ने राजनीति, समाज, अर्थ एवं धर्म के क्षेत्र में आदर्श स्थापित किये व उसकी के अनुरूप प्राप्ति के लिए स्वयं को समर्पित दी नहीं किया, बल्कि देश की जनता को भी जनता को भी प्रेरित किया व आशानुरूप परिणाम भी प्राप्त किये। उनकी जीयन दृष्टि भारत दी नहीं सम्पूर्ण विश्व के कल्याण का मार्ग प्रशस्त करती है। आज गांधी हमारे बीच नहीं हैं, किन्तु एक प्रेरणा और प्रकाश के रूप में लगभग उन सभी मुझे पर उनका मार्गदर्शन निरन्तर ८मारे साथ है। जिसका सामना किसी व्यक्ति, समाज या राष्ट्र को करना पड़ता है। इक्कीसवीं सन्दी में गांधी की सार्थकता प्रत्येक क्षेत्र में है। उस अहिंसावादी पुरुप के सिद्धान्तों के महत्व को समानकर टी संयुक्त विश्व अहिंसा दिवस के रूप में मनाने की घोषणा की है।

संदर्भ ग्रन्थ सूची :-

1- राजेन्द्र प्रसाद, (1961), गांधीजी की देन, सस्ता साहित्य, नई दिल्ली, साहित्य प्रकाशन।

2- पारुथी. आर. के. (2006). आधुनिक भारत 1905-1919, समाजवाद, राष्ट्रवाद और महात्मा गांधी अर्जुन पब्लिशिंग हाउस, दरियागंज, दिल्ली, प्रथम संस्करण।

3- पल देवीतल, (1977) गांधी संदर्भ-2 गाधीजी और आधुनिकता (जे. बी. कृपलानी), श्रीराम मेहरा एड कंपनी, आगरा-3 प्रथम संस्करण 1977।

4- गंगराडे, कडी (2006) गांधी जी के आदर्श और ग्रामीण विकास, राधा पब्लिकेशन नईदिल्ली, प्रथम संस्करण।

5- Chatterjee, Partha, A Princely Impostor? The kumar of Bhawal and the secret history of Indian nationalism, Permanent Black, New Delhi, 2002

6- Chatterjee, Partha, The Politics of the Governed: reflections on popular politics in most of the world, Permanent Black, New Delhi, 2004

7- Chaudhuri, Nirad C., The Autobiography of an Unknown Indian, University of California Press, Berkeley, 1968.

8- Cohn, B., Colonialism and Its Forms of Knowledge: the British in India, Princeton University Press, Princeton, 1996

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

मध्यमवर्गीय समाजाच्या मानसिकतेतील गुंतागुंत

प्रा. पल्लवी तुकाराम भोजने

मराठी विभाग प्रमुख, दलित मित्र कदम गुरुजी विज्ञान महाविद्यालय, मंगळवेढा, जि. सोलापूर

प्रस्तावनाः-

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये मराठी ग्रामीण कथाकार हमीद दलवाई आणि हिंदी ग्रामीण कथाकार मन्न भंडारी यांच्या कथांतून प्रकट झालेल्या ग्रामीण जीवनावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. दोन्ही कथांचा अभ्यास केल्यानंतर मराठी आणि हिंदी साहित्यातील ग्रामीण जीवनातील साम्यभेद आढळतात. हमीद दलवाई यांचा लाट आणि मन्नू भंडारी यांचा त्रिशंकू कथासंग्रह अभ्यासला असता, दोन्ही कथासंग्रहातील कथांमधून ग्रामीण जीवनातील मध्यमवर्गीय समाजाच्या मानसिकतेतील गुंतागुंत स्पष्टपणे जाणवते. मध्यमवर्गीय समाजातील स्त्री-पुरूष नातेसंबंध, दोन पिढ्यांतील अंतर आणि वैचारिक मतभेद समोर येतात.

१) लाट

'लाट' या कथासंग्रहाचे लेखन हमीद दलवाई यांनी केले आहे. हा कथासंग्रह १९६१ मध्ये प्रकाशित झाला. त्यानंतर दुसरी आवृत्ती मंजुल प्रकाशनाने १९९० मध्ये प्रकाशित केली. या कथासंग्रहात १३ कथांचा समावेश आहे. या कथासंग्रहाला यदुनाथ थत्ते यांची प्रस्तावना लाभली आहे.

हमीद दलवाईंच्या कथेतून कुटुंबव्यवस्थेचे चित्रण मोजकेच आलेले आहे. त्यांनी मुस्लीम कुटुंबव्यवस्थेचे चित्रण नेमके, अचूक व मार्मीकपणे केलेले आहे. दलवाईंनी मुस्लीम समाजातील पारंपारिक जीवन जगणाऱ्या कुटुंबव्यवस्थेतील चालू घडामोडीवर प्रकाश टाकला आहे. 'खुदा हाफिज' व 'छप्पर' मधील मुस्लीम कुटुंबाची वेगवेगळ्या कारणाने झालेली शोकांतिका चित्रित केली आहे. 'खुदा हाफिज' या कथेत पूर्वी काम न करता वैभवाचे दिवस भोगलेल्या आणि बदललेल्या परिस्थितीमुळे सर्व वैभव, दिमाख लयास गेलेल्या मुलसमान कुटुंबाची शोकांतिका पहावयास मिळते. या कुटुंबात उबेदुल्ला, त्याची बायको बानो, मुलगा सदुद्दीन असतात. छप्पर' या कथेत अज्ञानामुळे क्षयासारख्या महाभयंकर रोगाने उद्ध्वस्त झालेले कुटुंब आले आहे. अबासखान त्याची बायको बानो, मुलगा करीम व दोन मुली असे पाच जणांचे कुटुंब आहे. दोन पिढीतील विचारामध्ये असलेला फरक या कथेतून दिसतो. यासंदर्भात थत्ते लिहितात, "लाट' हे हमीदचे पुस्तक दिशादर्शक आहे. प्रादेशिक भाषांचा स्वीकार जातिधर्म निरपेक्षपणे केला जाईल तेव्हा त्या त्या भाषांच्या साहित्यात समाजाच्या सर्व घटकांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसेल आणि त्याने ते साहित्य समृद्ध होईल. जातिधर्माच्या बेड्या तोडण्याच्या कामी हमीदने मोठी कर्तबगारी दाखविली व एक नवी वाट वहिवाटली म्हणून त्याच्या पुस्तकांचे महत्त्व.'' थत्ते यांनी अल्प शब्दात हमीद दलवाई यांच्या अनुभवविश्वातून प्रकटलेल्या कथांचा सार मांडला आहे. दलवाई यांच्या साहित्यातून मानवी भावजीवनाचे आकलन सम्यक

ISSN 2394 - 7780

वास्तवावर आधारलेले आढळते. मुस्लीम समाजाचे अत्यंत वास्तव दलवाई यांनी समोर मांडत साहित्य समृद्ध केले आहे.

दलवाईंच्या कथांतून समाजातील श्रद्धा, समजूती, परंपरा व संकेत यांचे चित्रण आलेले आहे. 'तळपट' या कथेतून समाजामध्ये गुन्हा करून शपथ दिली तर त्याचे वाईट होते, अशी लोकांची समजूत असल्याने तेथून पुढे त्याच्या कुटुंबात कोणतीही वाईट घटना घडली तर ती शपथेमुळे घडली अशी लोकांची समजूत होते. 'शेरणं' या शेरणं या विधीचे वर्णन आले आहे. आपल्या मनातील इच्छा पूर्ण होत नसेल तर देवतेला शेरणं घातले जाते. कथेतील हसनखान रहीमखानच्या सल्ल्यावरून मूल होण्यासाठी गावच्या महालक्ष्मीला शेरणं घालतो याचे वर्णन आले आहे. यावरून मुसलमान समाजातील श्रद्धा, समजुती यांचे चित्रण दिसते. 'महफिल' या कथेतील मुलसमान समाजातील खतीजा लग्न न होता गरोदर राहते. ती गरोदर आहे कोणास समजू नये म्हणून तिला घराबाहेर काढली जात नाही. शेवटी तिचे मूल पाडले जाते. कारण एखादी स्त्री लग्न न होता अनैतिक संबंधातून गरोदर राहिली तर ते वाईट मानले जाते. ते कुटुंब संकटात सापडते अशी धारणा आहे.

हमीद दलवाईंनी दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांचे दुःख चित्रित केले आहे. 'आम्हां चौघांची बाई' या कथेमध्ये समाजातील अनेक स्त्रियांना पोट भरण्यासाठी शरीरविक्रय करावा लागतो. या कथेतील काळी पोट भरण्यासाठी वेश्या व्यवसाय करते. तरूणपणी त्यांचे दिवस चांगले जातात मात्र म्हातारपणात त्यांच्या माथी असायपणे येते. 'कळ' या कथेतील एका तरूणीचे अनेक पुरूषांबरोबर शरीरसंबंध असतात. तिच्या बापाच्या दारिद्र्यामुळे तिला हा मार्ग निवडावा लागतो. तसेच परिस्थितीमुळे अशा वडिलांना आपल्या मुलीचा व्याभिचार सहन करावा लागतो. 'लाट' या कथेत सुमित्रा गोखले आणि लेखकांमधील प्रेमाच्या विषयावरील संवाद चित्रित झाला आहे.

दलवाई आपल्या कथेतून समाजातील दारिद्र्याचे चित्रण करतात. आर्थिक विषमतेमुळे समाजातील काही लोक दारिद्र्यात जीवन जगतात. 'बेकार (पण कलावंत) माणसाची गोष्ट' या कथेत समाजातील कथा लिहिणाऱ्या बेकार तरूणाची व्यथा सांगितली आहे. कथा लिहिणाऱ्या तरूणाला त्याच्या साहित्यावर प्रकाशकाकडून पैसे मिळत नाहीत आणि नोकरीही मिळत नाही. 'पराभूत' या कथेतील कमरूद्दीनखान आपल्या मुलाला शिक्षण देण्याची इच्छा असूनही दारिद्र्यामुळे शिक्षणाला रामराम ठोकावा लागतो. 'कफनचोर' या कथेमध्ये दरिद्री मुसलमान कुटुंबात जन्माला आलेल्या रसूलला कबरस्तानातील दफन झालेल्या मृतदेहाचे कफन चोरून आपली उपजीविका करावी लागते. परिस्थितीमुळे कबरस्तानातील मृतदेहाची कपडे चोरण्याची पाळी रसूलवर आलेली दिसते. ही बाब अत्यंत हृदयाला हेलावून टाकणारी आहे.

हमीद दलवाई यांच्या कथालेखनाविषयी राजन गवस लिहितात, "हमीद दलवाई यांनी आपल्या अल्पशा आयुष्यात अत्यंत मोजक्या कथा लिहिल्या. या सर्व कथा मराठी कथेला नवे वळण देणाऱ्या व अस्तित्त्वभान देणाऱ्या कथा आहेत. मराठी लेखकांनी 'नागरिकत्व' या संकल्पनेला फारसे केंद्रिभूत मानले नाही. पण हमीद दलवाई यांनी 'नागरिकत्व' हाच आपल्या लेखनाचा गाभा मानला. भारतीय समाजातील स्तर-उपस्तर, धर्म, संप्रदाय या साऱ्यांचा उभा आडवा छेद घेऊन 'भारतीय माणूस' ही संकल्पना सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला.

ISSN 2394 - 7780

शब्दांचा मितव्यय आणि शैलीच्या अभिनव प्रयोगाद्वारे त्यांच्या कथा मराठी कथेला वळण देणाऱ्या महत्त्वाच्या कथा ठरल्या आहेत. त्यांचा 'लाट' हा कथासंग्रह मराठी कथेच्या प्रवाहातील मानदंड आहे. त्यांचे मराठीसाहित्यातील स्थान केवळ आणि केवळ अढळ आहे.'' गवस यांनी मराठी कथेच्या प्रांतातील अढळ स्थान दर्शविले आहे. दलवाई यांनी विशेष करून मुस्लीम समाजाच्या वास्तव लेखनावर भर दिलेला दिसतो. दारिद्र्य, स्त्रियांची कुचंबणा, पुरषांची हतबलता, शिक्षणाचा अभाव, दोन पिढीतील अंतर तसेच वेश्या व्यवसायाकडे वळलेल्या स्त्रियांचे वर्णन अत्यंत पोटतिडकीने करत दलवाई वाचकांना अंतर्मुख करतात.

२) त्रिशंकू

मन्नू भंडारी यांचा 'त्रिशंकू' हा महत्त्वपूर्ण कथासंग्रह आहे. हिंदी महिला कथालेखकांमध्ये मन्नू भंडारी यांचं नाव विशेष महत्त्वाचं आहे. त्यांच्या कथांमध्ये कौटुंबिक समस्यांच्या संदर्भात स्त्री जीवनातील प्रेमाचे चित्रण केले आहे. आदेश, भावनांचा प्रवाह आणि स्त्री मनाचा वेग हे मानसशास्त्रीय चित्रण हे मन्नूजींच्या कथांचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. किंबहुना, त्यांच्या कथांमध्ये व्यक्तिवाद आणि भारतीय रोमँटिसिझमचे समानतेने चित्रण केले आहे. याशिवाय, मन्नूच्या कथांमध्ये सौंदर्यविषयक आवड, मानसशास्त्र, विषयाची जाणही दिसून येते.

'त्रिशंकू' कहानीसंग्रहाचे लेखन मन्नू भंडारी यांनी केले असू या कहानीसंग्रहामध्ये एकूण १० कथांचा समावेश आहे. साठ-साठ महिला कथाकारांमध्ये मन्नू भंडारी यांचे विशेष स्थान आहे. मन्नू भंडारी यांचा कथनात्मक प्रवास जवळपास चार दशकांचा आहे. ६० च्या आसपासच्या 'नई कहानी' चळवळीपासून नव्वदच्या दशकापर्यंत तिने कथा लिहिणे सुरू ठेवले. हिंदी कथांचे विविध टप्पे आणि हालचाली त्यांच्या सर्जनशीलतेला रोखू शकल्या नाहीत. मन्नूजींच्या कथा केवळ सामाजिक संदर्भात स्त्री-पुरुष नातेसंबंध स्पष्ट करत नाहीत तर मध्यमवर्गीय जीवनातील वास्तवाचे विविध पैलू उत्कटपणे व्यक्त करतात.

ठराविक काळातील कथांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या 'त्रिशंकू'च्या या कथांमधील पात्रे नाती नाकारण्याच्या आणि जीवनाच्या आकुंचित वर्तुळात आपापल्या व्यक्तिमत्त्वांचा नव्याने स्वीकार करण्याच्या द्विधा मनस्थितीत जगतात. या कथांमध्ये स्त्री-पुरुष नातेसंबंध निर्माण आणि तोडण्याचे तपशीलच नाहीत तर मध्यमवर्गीय समाजाच्या मानसिक जगाची गुंतागुंतही आहे. स्त्री-पुरुष संबंधांच्या विविध पैलूंसह या संग्रहातील कथांमध्ये काळाशी संबंधित पारदर्शकता आहे. नाती वाहून नेण्याचा कंटाळा आणि प्रेमाचा वाहणारा उष्मा आहे.

'त्रिशंकू', 'आते-जाते यावर' आणि 'दारार भेल की दार' सारख्या लोकप्रिय कथा स्त्री-पुरुष संबंधांची अनेक कोनातून व्याख्या करतात. साधी कथा-रचना आणि कलाकुसर यांचा मिलाफ पाहता 'त्रिशंकू'च्या कथांना हिंदी साहित्यात कायमस्वरूपी महत्त्व आहे.

ई-ग्यानकोशमध्ये त्रिशंकूबद्दल आलेला उल्लेख येथे पाहणे अगत्याचे ठरेल. "'त्रिशंकु' कहानी में भी ऐसा ही आभास होता है। लेकिन 'त्रिशंकु' कहानी में माँ-बेटी के माध्यम से नये-पुराने का द्वंद्व दो पीढ़िया का द्वंद्व मात्र

ISSN 2394 - 7780

न होकर पुरानी पीढ़ी के त्रिशंकुपन का द्योतक है। क्योंकि यहाँ एक तरफ 'नाना' उपस्थित है तो दूसरी तरफ माँ (नाना की बेटी)। माँ नाना को न पूरी तरह अस्वीकार कर पाती है और न स्वीकार ही कर पाती है। इस अस्वीकार-स्वीकार के मध्य उसकी स्थिति 'त्रिशंकु' जैसी दिखायी देती है। लेकिन कहानी के अंत से यह बिलकुल स्पष्ट है कि तनु को माँ की तरह नाना से मोर्चा नहीं लेना पड़ेगा। फिर भी वह अपने जीवन साथी के चुनाव में माँ की तरह ही सफल होगी। अतः इस पूरे द्वंद्व में नारी स्वाधीनता की एक मूल्यदृष्टि भी निहित है। मॉ के लिए त्रिशकु का प्रतीक मात्र समुचित ही न होकर अत्यंत सार्थक और व्यंजक भी है।'' यावरून दोन पिढ्यांतील नवीन आणि जुन्या मूल्यांमधील संघर्षाची कल्पना येते. पण त्याचा परिणाम अनेकदा मूल्याच्या अभावी दिसून येतो.

समारोपः-

प्रस्तुत लाट आणि त्रिशंकू कथांचा अभ्यास केला असता दोन्हीही कथासंग्रह ग्रामीण जनजीवनावर प्रकाश टाकतात. दोन्हीही कथासंग्रहातून समाजातील नातेसंबंध, कुटुंबव्यवस्थेवर मोजकेच पण नेमकेपणाने वर्णन केलेले आढळते. लाट कथासंग्रहातून हमीद दलवाई यांनी मुस्लीम समाजातील कुटुंबव्यवस्थेचे वास्तव मांडले आहे. दलवाईंच्या कथांतून समाजातील श्रद्धा, समजूती, परंपरा व संकेत यांचे चित्रण आलेले आहे. तर मन्नू भंडारी यानी आपल्या कथासंग्रहातून त्यांच्या कथांमध्ये कौटुंबिक समस्यांच्या संदर्भात स्त्री जीवनातील प्रेमाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या कथा केवळ सामाजिक संदर्भात स्त्री-पुरुष नातेसंबंध स्पष्ट करत नाहीत तर मध्यमवर्गीय जीवनातील वास्तवाचे विविध पैलू उत्कटपणे व्यक्त करतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. थत्ते, यदुनाथ, लाट, मंजुल प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृती, १९९०.

२. गवस, राजन, माळी संदीप, हमीद दलवाई निवडक कथाः आकलन आणि आस्वाद, (माळी संदीप), अथर्व पब्लिकेशन्स्, जळगाव, पहिली आवृत्ती.

३. https://egyankosh.ac.in

ISSN 2394 - 7780

निवडक कथा साहित्यात आलेल्या पारंपरिक व्यवसायिकांचे जीवन चित्रण

अंजली कुंडलिक कोकणे

संशोधक विदयार्थी, मराठी विभाग, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर

सोलापूर विदयापीठ, सोलापूर.

भ्रमणध्वनी क्र. : 9322385339

ई मेल:- anjalikokane28@gmail.com

लेखक आपल्या साहित्यातून जगलेलं, भोगलेल, अनुभवलेलं जीवन चित्रित करीत असतो. पूर्वी बलुतेदारी पद्धती अस्तित्वात होती. औद्योगिकक्रांती झाली नसल्याने लोक शेती व्यवसाय करीत होती. त्यामुळे दळणवळणाची साधने ही फारशी उपलब्ध नव्हती गावगाड्यातील विविध पारंपरिक व्यवसाय एकमेकांवर अवलंबून होते. त्यामुळे बलुतेदारी हा अपरिहार्य घटक ग्राम जीवनात होता. लेखकांनी कथेच्या माध्यमातून मांडण्यात आलेले पारंपारिक व्यवसायिकाचे जीवन चित्रण दिसून येते.

गोषवारा (Abstract)

लेखक हा अनेक अशा साहित्य वाड्मयातून व्यक्त होत असतो. कथा, कादंबरी, कविता अशा अनेकविध साहित्य लेखणीद्वारे तो प्रकट होत असतो. आपण जगलेलं, भोगलेलं, पाहिलेलं दृश्य तो आपणासमोर मांडत असतो. त्यामुळे लेखकाने निर्माण केलेले साहित्य हा समाजाचा आरसा ठरतो. बलुतेदार आणि अलुतेदार यांना कारू व नारू असे म्हटले जात. यामध्ये विविध कारागीर आणि व्यावसायिक लोक असतात. यांनाच गुजरात मध्ये 'वसवईया' व आंध्र प्रदेशामध्ये 'वेट्टीवाडू' असे म्हटले जात.

ग्रामीण भागातील बलुतेदारी व अलुतेदारी पद्धतीतून जीवन जगण्याची पद्धती व अनेक अशा प्रापंचिक जीवनासाठी सुतार, लोहार, चांभार, ढोर, कोळी, कुंभार अशा

ISSN 2394 - 7780

अनेक व्यापारांचे एकमेकांवर अवलंबून असणे ही पद्धतीने कथेतून चित्रित केली आहे.

प्रस्तावना

कथा सांगणे व ऐकणे ही मानवाची फार पुरातन काळापासूनची आवड आहे. कथा हा साहित्य प्रकार परंपरेने चालत आलेला आहे. वाचकाचे मनोरंजन करत असताना त्याला जीवनातील बोधाच्या चार गोष्टी पटवून देणे हे कथा साहित्याचे प्रयोजन. अलीकडे जे कथांचे प्रयोजन आपण पाहत असतो ते लेखकाने समाजातील अवतीभवती जे वास्तव आहे समाजातील अत्यंत संवेदनशील जे प्रश्न आहेत त्या प्रश्नांवरती लेखक अत्यंत गंभीरपणे लेखन करताना दिसून येतो. पूर्वी औद्योगिक क्रांती ही फारशा प्रमाणात झालेली नव्हती त्यामुळे लोक शेती व्यवसाय करीत होते. त्यामुळे दळणवळणाची साधने विकसित झाली नव्हती. दैनंदिन गरजा भागवण्यासाठी ग्रामीण भागात बलुतेदारी पद्धती उदयाला आली सुतार, लोहार, चांभार, ढोर, सोनार, न्हावी असे अनेक व्यवसाय ग्रामीण जीवनाचे अपरिहार्य घटक होते. त्यांच्याशिवाय गावचे व गावाशिवाय त्यांचे जगणे अवघड होते. त्यामुळे लेखकाने आपले अनुभवविश्व कथा साहित्याच्या माध्यमातून आपणांसमोर चित्रित केले आहे.

उद्दिष्टे

अन्य साहित्य प्रकारा होऊन कथेचे वेगळेपण कशात आहे हे अभ्यासणे

1. बलुतेदारी पद्धती अभ्यासणे.

2. कथेच्या माध्यमातून आलेले गाव-गाड्याचे स्वरूप अभ्यासणे.

3. बदलता गाव-गाड्यांचे स्वरूप निवडक कथेच्या माध्यमातून पारंपारिक व्यवसायिकांचे जीवनचित्राण मांडणे.

ISSN 2394 - 7780

संशोधन पद्धती

या संशोधनामध्ये विस्तृत तसेच क्षेत्रीय अभ्यास पद्धतीचा वापर केला गेलेला आहे.

गृहीतके

बदलत्या गाव गाड्याचे व्यवसायिकांवर देखील परिणाम झाला असला पाहिजे तो साहित्याच्या माध्यमातून आपल्यासमोर चित्रीत झाला आहे.

अनेक लेखकांनी कथेच्या व्याख्या या अनेक वेगवेगळ्या प्रकारे मांडल्या आहेत.

कथेच्या व्याख्या

ना.सी.फडके:- "कमीत कमी पात्रे आणि कमीत कमी प्रसंग वापरून थोड्या वेळात परिणामकारक रीतीने सांगितले व ऐकणाऱ्यांच्या मनावर एकच एक ठसा उटीविणारी हकीकत म्हणजे कथा होय".1

व. दि. कुलकर्णी:- "कथा रूपाने व्यक्त होणाऱ्या अनुभवांमध्ये कलांची जाणीव महत्त्वाची असते. त्यामुळे तिच्या अनुषंगाने स्थळ, वातावरण, व्यक्ती इत्यादींना देखील त्या जाणिवेमध्ये आपोआप स्थान मिळाल्याशिवाय राहत नाही. घटनांचा कालसंबंध तेथे अनुभवाचे एक महत्त्वपूर्ण घटक ठरत असतो कथा म्हटली की या सर्व गोष्टी आपल्या डोळ्यांपुढे येतात".2

Checkov :-"कथेत एकही अनावश्यक क गोष्ट येता कामा नये. कथेच्या सुरुवातीला जर भिंतीवर लटकत असलेल्या बंदुकीचे वर्णन लेखकाने गेले असले तर कधी ती बंदूक चालवली गेलीच पाहिजे."3

कथानक

सामान्यतः कथेमध्ये एक गोष्ट असते ती इतरांसमोर व्यक्त करण्यासाठी कथाकार पात्रात जी निर्मिती करतो त्यातील घटनांचा व्यवस्थित क्रम लावून उत्कंठा वाढवणारी सुरुवात व अपेक्षित शेवट किंवा कुतूहल निर्माण करणारा शेवट तो

ISSN 2394 - 7780

करतो. कथाकार आपल्या प्रतिभेने सुंदर अशा स्वरूपाने हकीकत सादर करतो. म्हणूनच तिला केवळ गोष्ट न म्हणता कथा म्हणावी.

माडगूळकरांच्या, 'माणदेशी माणसं' या कथासंग्रहातील शिदा चांभार असो वा शशिकांत चौधरी यांच्या 'वाटसरू'या कथासंग्रहातील 'गुळव्या'या कथेतील 'रामा ढोर' असो प्रत्येक कथानक पारंपरिक व्यवसायिकाचे जीवन चित्रण करीत आहे.

माडगूळकरांच्या 'माणदेशी माणस' या कथा संग्रहातील 'शिदा चांभार' हे कथानक अगदी लक्षात राहण्यासारखे आहे. शिदा त्याची बायको, गावातील ब्राह्मण मंडळी, लेखक अशा अनेक पात्रांचे वर्णन कथेच्या माध्यमातून येते.

शशिकांत चौधरी यांच्या 'वाटसरू' या कथासंग्रहातील 'गुळव्या' या कथेतील 'रामा ढोर' हे कथानक अधोरेखित करताना वास्तवाचे चित्रण त्यांच्या कथेतून जाणवते. पूर्वीचे त्यांचे परंपरागत व्यवसाय व नंतर बंद पडल्याने होणारी कुटुंबाची परवड रेखाटली आहे. हातावरची पोटधंदा बंद पडल्याने कशी उघडी पडली आहे, त्यांची वेदना कथेच्या माध्यमातून लेखक मांडताना दिसून येतो. कातडे कमवणारा ढोरच नाही तर त्याचा परिणाम चांभारावर पण झालेला दिसून येतो ते पुढील संवादावरून लक्षात येते; "परवा चांभाराचा शिरप्या बाजारात भेटला हुता बघ, त्याही तसंच म्हणाला बघ, आता चामडी चप्पल कोण घेणार तसंच म्हणला बघ, जो तो उठतोय पील्यास्टिक मागतोय म्हण".4

गाववाड्यातील व्यावसायिक बलुतेदारांच्या हत्यारांच्या आणि अवजारांच्या बाबतीत सतत स्थित्यंतरे घडत गेली पारंपारिक हत्यारांची जागा नव्या हत्यारांनी घेतली आणि पारंपारिक अवजारांची जागा प्रगत अवजाराने घेतली. त्यामुळे पारंपारिक व्यवसायिकांची बंद पडत चाललेले व्यवसाय आणि कुटुंबाची हेळसांड येथे दिसून येते.

इथे आणखी एक उदाहरण पाहायचे झाल्यास, महादेव मोरे यांच्या "चेहऱ्या मागचे चेहरे" या कथासंग्रहातील 'घिसाडी' ही कथा मन हेलावून टाकते. पोट भरण्यासाठी

ISSN 2394 - 7780

दाही दिशा फिरणारे हे कुटुंब मुलाला शाळेत देखील घालता येत नाही. मिळेल त्यात समाधान मानणारा व्यावसायिक यातून दिसतो. तो लेखकाशी संवाद साधताना म्हणतो, "कुठला आलय शिक्षण आणि असं हाय बघा पावन;आम्ही आपलं गाय गुली वाणी आपलं घर पाठीवर घेऊन कुठं पोटाला अन्न भेटेल तिकडे जाणार. आता ह्योच बघा चार आठ दिवस हीत राहायचं. घेतले कामाची पातळ आली की पाल गुंडाळायचं छकड्यात कामात धंद्याचा आणि परंपरेचा बारदाना टाकायचा की निघाला मोरच्या गावाला. रिण काढून सण करायचं नाही" आणि आहे त्या परिस्थितीत समाधान मानून जगणारा व्यवसायिक दिसतो.5

त्रिंबक नारायण अत्रे, व्यंकटेश माडगूळकर, बाबुराव बागुल, शशिकांत चौधरी, महादेव मोरे,आनंद यादव,अशोक कोळी, मनोहर कदम, शंकर सखाराम अण्णाभाऊ साठे, श्री.म.माटे यांच्यासारख्या अनेक लेखकांनी आपल्या कथासंग्रहच्या माध्यमातून गाव गाड्याचे चित्र आपल्यासमोर चित्रित केले आहे. बदलता गावगाडा व त्यांचा परंपरागत व्यवसायावर झालेला परिणाम कौटुंबिक हेळसांड, बंद पडलेल्या व्यापाऱ्याचे चित्रण अनेक कथानकाच्या माध्यमातून लेखकाने समाजातील विदारक चित्रण जगलेल, भोगलेल, अनुभवलेलं विश्व कथा साहित्याच्या माध्यमातून आपल्यासमोर मांडलेले आहे.

"1970 नंतरची ग्रामीण साहित्याचे चळवळ उभी आहे त्यामुळे ग्रामीण साहित्यात शेतकरी, शेतमजूर ग्रामीण स्त्रिया, बलुते आलुते , यांचे जीवनदर्शन मानवतेच्या कळवळ्याने येते करुणे बरोबरच अस्सल ग्रामजाणिवेने रसरसलेले ग्रामीण साहित्य आहे".6

असे म्हणणे श्रीराम गुदेकरयांचे आहे. ते पुढे म्हणतात,

"व्यंकटेश माडगूळकरांनी माणदेशी माणसं लिहून ग्रामीण माणसांच्या मनाच्या मुळाशी जाऊन त्या माणसांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला".7

वासुदेव मुलाटे म्हणतात की,

ISSN 2394 - 7780

"गावगाड्या संबंधी विचार करताना आज गाव गाड्यात कोणत्या सुधारणा झाल्या पाहिजे ते सांगताना त्याची समाजाकडे पाहण्याची व्यापक आणि समंजसदृष्टी तर असतेच पण त्यांच्या चिंतनाचा आवाकाही लक्षात येतो तसेच म्हणी आणि वाक्यप्रचारांचा समर्थ वापर हे चित्र त्रि. ना. अत्रे यांचे फार मोठे सामर्थ्य होय".

निष्कर्ष

बारा बलुतेदार आणि अठरा अलुतेदार यांचा गावगाडा हा पूर्णतः गावातील शेतकऱ्यांवर अवलंबून असे; मात्र बदलत्या जीवनमान पद्धतीमुळे अनेकविध बदलांना लोकांना सामोरे जावे लागत आहे.

1. पारंपरिक व्यवसाय या कथा साहित्याचाच एक भाग आहेत.

2. गाव गाड्यातील विविध व्यवसाय यांच्या जीवनावर झालेला परिणाम आपल्याला साहित्याच्या माध्यमातून दिसून येतो.

3. ग्रामीण भागातील बलुतेदारी पद्धती जरी नष्ट झाली तरी त्याचा पारंपारिक व्यवसायिकांवर झालेला परिणाम अभ्यासणे गरजेचे आहे.

4. बदलता गाववाडा समाजातील बदलत्या संस्कृतीचे विचार लक्षात घेता त्यांचा परिणाम ग्रामीण भागातील व्यवसायिकांवर होत आहे जीवन जगण्याच्या पद्धतीत ना विकास घडेना परिवर्तन ही त्यांच्या जीवनणाची व्यथा कथासंग्रहात वाचण्यात आली.

समारोप

आता बलुतेदार प्रथा ही कालबाह्य झालेले आहे. तिचे पुनर्जीवन आता शक्य नाही. बलुतेदारी करणाऱ्या कुशल कारागिरांनी पारंपारवादी न राहता आधुनिक व परिवर्तनवादी व्हावे नव्या युगाला स्वतःला जोडून घ्यावे अनावश्यक जुन्या प्रथा परंपरांना नकार व आवश्यक त्या नव्या विचारांचा स्वीकार हे धोरण ठेवल्यास त्यांच्या विकासाला निश्चितच गती मिळू शकेल.

ISSN 2394 - 7780

संदर्भ ग्रंथ

1. फडके ना. सी. प्रतिभा साधन, कल्पना मुद्रणालय, पुणे, जानेवारी 1977 पृष्ठ क्रमांक 197.

2. चौधरी शशिकांत, 'वाटसरू' अरिहंत पब्लिकेशन, पुणे, पृष्ठ क्रमांक 7.

3. मोरे महादेव, 'चेहऱ्यामागचे चेहरे' मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, पृष्ठ क्रमांक 74.

4. गुंदेकर श्रीराम, "ग्रामीण साहित्य प्रेरणा आणि प्रयोजन" पृष्ठ क्रमांक 4.

5. तत्रेव पृष्ठ क्रमांक 16.

6. मुलाटे वासुदेव, "ग्रामीण साहित्य स्वरूप दिशा" पृष्ठ क्रमांक 36.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

مولانا ابوالکلام آزاد کی صحافت: ایک طائرانہ جائزہ

ڈاکٹر غوث احمد نبی لال شیخ،
ایسوسی ایٹ پروفیسر و ریسرچ گائیڈ،
ایس۔ایس۔اے آرٹس اینڈ کامرس کالج،
شولاپور

مولانا ابوالکلام آزاد کا صل نام محی الدین احمد تھا،ان کی کنیت ابوالکلام اور تخلص " آزاد "تھا۔وہ 1305ھ بمطابق 1888ء میں مکہ مکرمہ میں پیدا ہوئے ،جہاں ان کا بچپن گزرا۔بعدازاں وہ اپنے اہل خانہ کے ساتھ ہندوستان منتقل ہوگئے۔انہوں نے چودہ سال کی عمر میں کلکتہ میں اپنی تعلیم مکمل کی۔ 1326ھ یعنی 1908ء میں ،جب وہ محض بیس سال کے تھے ،تو عرب اور یورپی ممالک کے سفر پر روانہ ہوئے۔اس دوران انہوں نے عراق ،شام ،مصر ، ترکی ،فرانس اور انگلینڈ کا دورہ کیا۔

مولانا آزاد نہ صرف ایک منفرد طرز کے ادیب اور شعلہ بیان خطیب تھے بلکہ وہ ایک مکمل شاعر ،گہرے فکری انداز کے حامل مفکر اور ایک اعلیٰ درجے کے صحافی بھی تھے۔انہوں نے صحافت میں بہت کم عمری میں قدم رکھا،محض دس برس کی عمر میں ،اور اپنی مجاہدانہ صحافتی سرگرمیوں میں طویل عرصے تک مصروف رہے۔بیسویں صدی کے اوائل میں وہ ایک انقلابی صحافی کے طور پر اردو صحافت کے منظر پر ابھرے اور اسے ایک نئی سمت عطا کی۔

مولانا آزاد کی صحافتی زندگی کو دو ادوار میں تقسیم کیا جاسکتا ہے: ایک وہ جو "الہلال" اور "البلاغ" سے پہلے کا ہے ،اور دوسرا وہ جو ان دونوں اخباروں کے اجراء کے بعد کا ہے۔ابتدائی دور میں انہوں نے "نیرنگِ خیال" اور "لسان الصدق" جیسے رسائل جاری کیے اور مختلف اخبارات سے وابستہ رہے۔"نیرنگِ خیال" ایک ادبی جریدہ تھا،جس میں شاعری اور قصائد بھی شائع ہوتے تھے۔اس کے بعد 20 نومبر 1903ء کو انہوں نے کلکتہ سے "لسان الصدق" نکالا جو ایک علمی ،اخلاقی اور تاریخی پس منظر رکھنے والا اخبار تھا اور دینی و اجتماعی موضوعات پر روشنی ڈالتا تھا۔یہ اخبار 1905ء تک جاری رہا،اس کے بعد بند ہو گیا۔"لسان الصدق" میں اس وقت کے معروف صحافیوں و ادیبوں نے اپنی تحریریں شامل کیں ،جن میں سید شاہد حسین ،عبدالحلیم شرر ،ذکاءاللہ اور وحیدالدین سلیم جیسے نامور شخصیات شامل تھیں۔اس رسالے میں شائع ہونے والے مضامین کو دیگر اخبارات بھی نقل کیا کرتے تھے۔مولانا آزاد نے "الندوہ" اور "وکیل" جیسے اخبارات کے معیار کو بلند کرنے اور ان کے دائرہ کار کو وسعت دینے میں بھی نمایاں کردار ادا کیا۔انہوں نے عربی زبان میں ایک رسالہ "الجامعہ" بھی جاری کیا جو اس وقت کی حکومت شریف حسین پر تنقید کرتا تھا اور سعودی حکمرانوں کے مؤقف کی تائید میں تھا۔تاہم یہ رسالہ زیادہ عرصے تک جاری نہ رہ سکا۔

مولانا ابوالکلام آزاد کے لیے صحافت ہمیشہ خاص اہمیت کی حامل رہی اور انہوں نے اس میدان پر خصوصی توجہ دی۔جس طرح انہوں نے بچپن میں ہی شاعری ،تصنیف و تالیف اور ترجمہ نگاری کا آغاز کیا تھا،اسی طرح انہوں نے کم عمری میں صحافت کی دنیا میں بھی قدم رکھ دیا۔جب ان کی عمر صرف بارہ سال اور چند ماہ تھی ،تو وہ کلکتہ سے شائع ہونے والے ہفتہ وار اخبار "المصباح" کے مدیر مقرر ہوئے۔یہ اخبار جنوری 1901 میں منظر عام پر آیا۔اگرچہ بعض افراد کے نزدیک اس کی اشاعت 1900 میں شروع ہوئی ،لیکن زیادہ مستند رائے یہ ہے کہ "المصباح" 22 جنوری 1901 کو جاری ہوا،کیونکہ اس کا پہلا شمارہ عیدالفطر کے موقع پر شائع ہوا تھا،اور اس سال عیدالفطر 22 جنوری 1901 کو آئی تھی۔یہ اخبار محض تین سے چار ماہ تک جاری رہ سکا۔مولانا آزاد کے اس کم عمری میں "المصباح" کی ادارت سنبھالنے سے یہ اندازہ لگایا جاسکتا ہے کہ وہ اس سے قبل ہی صحافت کے ساتھ وابستہ ہو چکے تھے اور اس شعبے میں ان کی دلچسپی اور مہارت پہلے سے ہی نمایاں تھی۔

ISSN 2394 - 7780

جب مولانا آزاد اپنا گلدستہ ''نیرنگ عالم'' شائع کر رہے تھے، تو اس دوران وہ مختلف رسائل واخبارات جیسے ''اودھ اخبار''، لکھنؤ، ''لیپنچ''، پٹنہ اور ''دارالسلطنت''، کلکتہ کا مطالعہ کرتے تھے۔ اس کے ساتھ ساتھ وہ عربی جرائد، مثلاً ''الہلال'' اور ''المنار'' بھی باقاعدگی سے پڑھتے اور ان سے بھرپور استفادہ کرتے، کیونکہ عربی ان کی مادری زبان تھی۔ مولانا کو عربی اخبارات ورسائل تک رسائی حاصل ہونے کی ایک بڑی وجہ یہ بھی تھی کہ ان کے والد کے پاس عرب دنیا کے معروف اخبارات وجرائد آتے تھے۔ مسلسل اردو اور عربی اخبارات ورسائل پڑھنے کی بدولت وہ شاعری کے مقابلے میں صحافت کی طرف زیادہ مائل ہو گئے اور جلد ہی عملی طور پر اس میدان سے باضابطہ طور پر منسلک ہو گئے۔ ''المصباح'' کے بعد جس دوسرے جریدے سے مولانا آزاد وابستہ ہوئے وہ ''احسن الاخبار'' تھا، جو 1902 میں کلکتہ سے شائع ہونا شروع ہوا۔ مولانا اس رسالے کی ترتیب واشاعت میں معاونت کرتے تھے اور ساتھ ہی عربی اخبارات سے خبریں اور مضامین ترجمہ کر کے ''احسن الاخبار'' میں شائع کرنے کی ذمہ داری بھی انجام دیتے تھے۔ اگرچہ ان کی صحافتی تحریریں پہلے ہی گہرائی اور فکر سے بھرپور تھیں، تاہم عربی کے ممتاز اخبارات اور جرائد کے مستقل مطالعے نے ان کے انداز بیان میں مزید نکھار پیدا کر دیا۔ یہی وجہ تھی کہ ان کی تحریریں عام صحافیوں کے مضامین سے نمایاں نظر آنے لگیں۔ قارئین میں ان کی مقبولیت میں اضافہ ہونے لگا اور معروف ومستند قلمکاروں کی جانب سے ملنے والی مثبت آرا نے ان کے جذبۂ صحافت کو اور بھی تقویت بخشی۔ مولانا نے اپنے مضامین کو کسی ایک جریدے یا اخبار تک محدود نہیں رکھا بلکہ انہیں مختلف اخبارات ورسائل میں شائع کروایا۔ یہی سبب تھا کہ چند برسوں میں ان کے مدلل اور بصیرت افروز مقالات ''لسان الصدق''، کلکتہ، ''خدنگ نظر''، لکھنؤ، ''الندوہ''، لکھنؤ، ''وکیل''، امرتسر، ''دارالسلطنت''، کلکتہ، ''ماہنامہ مخزن''، لاہور اور ہفتہ وار ''لیپنچ'' جیسے ممتاز جرائد میں جگہ پانے لگے۔

اس دوران مولانا آزاد نے مختلف اخبارات ورسائل کی ادارت کا تجربہ حاصل کیا اور کئی جرائد خود بھی جاری کیے۔ جنوری 1901 میں انہوں نے ''المصباح'' کا آغاز کیا۔ 1902 میں ''احسن الاخبار''، کلکتہ کی ادارت سنبھالی جبکہ مارچ 1903 میں وہ ''خدنگ نظر''، لکھنؤ کے معاون مدیر مقرر ہوئے۔ اسی سال انہوں نے ''ایڈورڈ گزٹ''، شاہجہان پور کی ادارت بھی سنبھالی۔ مزید برآں 20 نومبر 1903 کو انہوں نے ماہنامہ ''لسان الصدق'' جاری کیا، جو مئی 1905 تک شائع ہوتا رہا۔ اکتوبر 1905 میں انہوں نے لکھنؤ کے معروف ماہنامہ ''الندوہ'' میں بطور سب ایڈیٹر خدمات انجام دینا شروع کیں، مگر 1906 میں اس سے علیحدہ ہو گئے اور امرتسر کے سہ روزہ اخبار ''وکیل'' کے مدیر مقرر ہوئے، تاہم اسی سال اس کی ادارت سے بھی دستبردار ہو گئے۔ جنوری 1907 میں مولانا آزاد کی زیر ادارت ہفت روزہ ''دارالسلطنت''، کلکتہ سے دوبارہ شائع ہوا۔ اس دوران ''وکیل''، امرتسر کے مالک شیخ غلام محمد نے انہیں دوبارہ ادارت کی پیشکش کی، جسے مولانا نے قبول کر لیا، لیکن اخبار کی پالیسی سے اختلاف کے باعث وہ زیادہ عرصہ اس سے وابستہ نہ رہ سکے اور اگست 1908 میں اس سے علیحدگی اختیار کر لی۔

مولانا آزاد کی صحافتی زندگی اس وقت اپنی بلندیوں پر پہنچ گئی جب انہوں نے ہفت روزہ ''الہلال'' کا اجرا کیا۔ اس اخبار کا پہلا شمارہ 13 جولائی 1912 کو منظر عام پر آیا۔ مضامین، مواد، کتابت اور طباعت کے لحاظ سے اس اخبار کا معیار بے حد بلند تھا، جس کی وجہ سے ممتاز علما، ادبا اور نامور شخصیات نے اس کی اشاعت پر خوشی اور اطمینان کا اظہار کیا، جبکہ قارئین نے بھی اسے بے حد پسند کیا۔ چند ہی مہینوں میں اس کی اشاعت ہزاروں کی تعداد میں پہنچ گئی۔ مولانا آزاد نے ''الہلال'' کے اجرا کے لیے بے حد محنت اور جدوجہد کی اور اسے منظر عام پر لانے کی خواہش میں وہ بے قرار رہے۔ اپنے پہلے شمارے میں انہوں نے اپنی اس تڑپ کا ذکر یوں کیا ہے:۔

> ''۱۹۰۶ کے موسم سرما کی آخری راتیں تھیں جب امرتسر میں میری چشم بیداری نے ایک خواب دیکھا۔ انسان کے ارادوں اور منصوبوں کو جب تک ذہن وتخیل میں ہیں عالم بیداری کا ایک خواب ہی سمجھنا چاہئے۔ کامل چھ برس اس کی تعبیر کی عشق آمیز جستجو میں صرف ہو گئے، امیدوں کی خلش اور ولولوں کی شورش نے ہمیشہ مضطرب رکھا اور یاس وقنوط کا ہجوم بارہا حوصلہ وعزم پر غالب آ گیا لیکن الحمدللہ کہ ارادے کا استحکام اور توفیق الٰہی کا

ISSN 2394 - 7780

اعتماد ہر حال میں طمانیت بخش تھا یہاں تک کہ آج اس خواب عزیز کی تعبیر عالم وجود میں پیش نظر ہے''۔

(الہلال: ۱۳ جولائی ۱۹۱۲)

''الہلال'' کے اجرا کے پس پشت بلند مقاصد اور عظیم جذبات کار فرما تھے۔ مولانا آزاد اس کے ذریعے ایک جانب ملک و قوم کی خدمت کرنا چاہتے تھے، تو دوسری طرف ان کے پیش نظر دین کی ترویج و اشاعت کا مقصد بھی تھا۔ جیسا کہ وہ خود فرماتے ہیں:۔

''میری حالت الحمد للہ کہ عام حالات سے مختلف ہے۔ میں اپنے تمام کاموں کو ایک خالص دینی دعوت کی حیثیت سے انجام دیتا ہوں اور میرے پاس احکام دینی کے قوانین کی ایک کتاب موجود ہے پس میری نظر ہمیشہ اس پر رہتی ہے کہ خدا کے ساتھ میرا رشتہ کیسا ہے؟''(الہلال: ۲۴ ستمبر ۱۹۱۳، جلد ۳، شمارہ ۱۳)

مولانا آزاد کا ماننا تھا کہ صحافت کا مقصد خدمت ہونا چاہیے نہ کہ محض تجارت۔ ان کے نزدیک دولت کی انسانی زندگی میں کوئی خاص اہمیت نہیں تھی، اسی وجہ سے انہوں نے کبھی دولت اکٹھا کرنے کی کوشش نہیں کی بلکہ مواقع میسر ہونے کے باوجود اس سے کنارہ کش رہے۔ اس بات کا اندازہ 21 جنوری کے شمارے میں شائع ہونے والی ان کی تحریر کے درج ذیل اقتباس سے بخوبی لگایا جاسکتا ہے۔ لکھتے ہیں:

''میرے آگے دنیوی عزت کے حصول اور دولت و جاہ سے مالا مال ہونے کی بہت سی راہیں آئیں اور اگر میں صرف تھوڑی سی غیر محسوس تبدیلی بھی اپنی روش میں کر دیتا تو حق پرستی کے دعووں کا باقی رکھ کر بھی دنیا حاصل کر سکتا تھا، پر خدا نے میرے دل کو ہمیشہ اپنی قدوس انگلیوں میں اس طرح رکھا کہ چند لمحوں کے فانی تزلزل کو مستثنیٰ کر دینے کے بعد میں اس کے تخت جلال و عظمت کی قسم کھا سکتا ہوں کہ میں نے کبھی اپنے ذاتی فائدے کے لیے ایک رائی برابر بھی اعراض کرنا پسند نہیں کیا''۔(الہلال: شذرات ۲۱ جنوری ۱۹۱۲، جلد: نمبر ۴، شمارہ: ۳)

مولانا آزاد کی صحافت بالکل خالص تھی، جس میں کسی بھی طرح کے ذاتی مفاد یا مصلحت کی آمیزش نہ تھی۔ اگر وہ چاہتے تو آسانی ''الہلال'' کے ذریعے خطیر رقم جمع کر سکتے تھے، کیونکہ کئی دولت مند شخصیات ان کے ایک اشارے پر بے شمار رقم پیش کرنے کے لیے تیار تھیں۔ مگر مولانا نے کبھی اس کو قبول کرنا گوارا نہ کیا، بلکہ ''الہلال'' کی مالی مشکلات کے باوجود کسی کے تعاون پر نظر نہ ڈالی۔ ہاں، اخراجات کا توازن برقرار رکھنے کے لیے انہوں نے قارئین کی تعداد بڑھانے کی ضرور کوشش کی۔ کسی بھی مشکل گھڑی میں مولانا آزاد نے ثابت کر دیا کہ وہ حقیقی معنوں میں ایک صحافی ہیں نہ کہ تاجر۔ ان کا مقصد صرف ملک و ملت کی خدمت تھا نہ کہ دولت و شہرت کا حصول۔ اگرچہ ''الہلال'' زیادہ عرصے تک شائع نہ ہو سکا، لیکن مختصر مدت میں اس نے جو نمایاں کارنامے انجام دیے اور اردو صحافت کو جو اعلیٰ معیار عطا کیا، اس کی مثال دینا مشکل ہے۔ ''الہلال'' کے بعد بے شمار اخبارات و رسائل شائع ہوئے اور یہ سلسلہ آج بھی جاری ہے، لیکن زبان، مواد اور معیار کے لحاظ سے ''الہلال'' ہمیشہ نمایاں اور منفرد مقام رکھتا ہے۔ مالک رام لکھتے ہیں:

''الہلال کئی لحاظ سے عہد آفریں ثابت ہوا۔ اس شان کا کوئی ہفتہ وار پرچہ اردو میں شائع نہیں ہوا تھا بلکہ حقیقت یہ ہے کہ اس کے بعد بھی جو پرچے نکلے، ان کے سامنے نمونہ ''الہلال'' کا ہی رہا۔ ہر ایک کی یہی خواہش رہی کہ شکل و صورت، مضامین کی ترتیب، اداریے، تصاویر وغیرہ میں 'الہلال' کا تتبع کریں''۔ (کچھ ابوالکلام آزاد کے بارے میں، از مالک رام، صفحہ: ۶۱)

''الہلال'' کا پہلا شمارہ 13 جولائی 1912 کو سرزمین کلکتہ سے شائع ہوا، جبکہ اس کا آخری شمارہ 18 نومبر 1914 کو منظر عام پر آیا۔ اس کے بند ہونے کی وجہ حکومت کی جانب سے عائد کردہ بھاری ضمانت تھی۔ ابتدا میں دو ہزار روپے کی ضمانت طلب کی گئی جو ادا کر دی گئی، لیکن بعد ازاں مزید دس ہزار روپے کی ضمانت کا مطالبہ کیا گیا۔ چونکہ اخبار کے لیے اتنی بڑی رقم فراہم کرنا ممکن نہ تھا اس لیے ناچار اسے بند کرنا پڑا۔ بظاہر تو ''الہلال'' کی بندش ضمانت کی عدم

ISSN 2394 - 7780

ادائیگی کے باعث ہوئی، مگر در حقیقت حکومت سے اس لیے ختم کرنا چاہتی تھی کہ اس کے ذریعے تحریکِ آزادی کو تقویت مل رہی تھی اور ہندو مسلم اتحاد کا ماحول ساز گار ہو رہا تھا۔ حکمرانوں کو خدشہ تھا کہ اگر ''الہلال'' جاری رہا تو ان کی ''لڑاؤ اور حکومت کرو'' کی پالیسی ناکام ہو جائے گی اور بالآخر انہیں ہندوستان چھوڑنے پر مجبور ہونا پڑے گا۔ ڈاکٹر شفیع ایوب قطراز ہیں:

> ''۱۹۱۴ میں جب پہلی جنگ عظیم چھڑ گئی تو الہلال نے انتہائی بے خوفی سے سامراج کی بدعنوانی کی قلعی کھولنی شروع کر دی۔ نہ صرف حکومت کے سنسر کا محکمہ بلکہ انگریز دوست حلقے تلملا اٹھے۔ الہ آباد سے اس زمانے میں انگریزی اخبار ''پانیئر'' نکلتا تھا، جو مشہور و مقبول بھی تھا اور حکومت نواز بھی۔ پانیئر نے الہلال کے خلاف ایک زبردست اداریہ لکھا اور حکومت کو الہلال کی تحریروں کے خلاف کارروائی کرانے پر اکسایا۔ حکومت نے جب مزید ضمانت طلب کی تو مولانا نے طے کیا کہ اب اخبار بھلے ہی بند ہو جائے لیکن مزید ضمانت کی رقم ادا نہیں کریں گے، لہذا انھوں نے الہلال بند کر دیا''۔ (تحریک آزادی اور الہلال از ڈاکٹر شفیع ایوب، ص: ۳۷۔۳۸)

''الہلال'' کی بندش کے ایک سال بعد 1915 میں مولانا ابوالکلام آزاد نے ایک نیا اخبار ''البلاغ'' جاری کیا۔ یہ اخبار اپنے ٹائٹل کے علاوہ، مجموعی طور پر 18 صفحات پر مشتمل تھا۔ ابتدا میں مولانا آزاد کی خواہش تھی کہ ''البلاغ'' کو بھی ہفتہ وار شائع کیا جائے، مگر پہلے شمارے کی اشاعت کے دوران انہیں اندازہ ہوا کہ یہ تسلسل برقرار رکھنا مشکل ہو گا۔ اس لیے انہوں نے فیصلہ کیا کہ اسے ماہ میں دو مرتبہ شائع کیا جائے۔ مولانا آزاد کی خواہش تھی کہ ''البلاغ'' بھی ''الہلال'' کی طرح اعلیٰ معیار کا حامل ہو اور تسلسل کے ساتھ شائع ہوتا رہے۔ اس حوالے سے مالک رام لکھتے ہیں:۔

> ''کوئی سال بھر کے التوا کے بعد انھوں نے دوسرا پرچہ ۱۲/ نومبر ۱۹۱۵ کو ''البلاغ'' جاری کر دیا، صرف نام کا فرق تھا، ورنہ دونوں کی صوری اور معنوی حیثیت میں کوئی فرق نہیں تھا''۔ (کچھ ابوالکلام آزاد کے بارے میں، از: مالک رام، ص: ۶۰)

ایسا محسوس ہوتا ہے کہ مولانا آزاد نے ''البلاغ'' کی صورت میں در حقیقت ''الہلال'' ہی کو دوبارہ جاری کیا تھا۔ چونکہ ''الہلال'' کو ضمانت کے مسائل کی وجہ سے بند کرنا پڑا تھا، اس لیے اسی نام سے دوبارہ شائع کرنے کے لیے قانونی تقاضے اور مالی ضمانت کی ادائیگی جیسے معاملات پیش آتے۔ ان پیچیدگیوں سے بچنے کے لیے مولانا نے ''الہلال'' کو ''البلاغ'' کے نام سے نکال دیا۔ یہی وجہ ہے کہ ماہرین نے ''البلاغ'' کے اجراء کو ''الہلال'' کے دوسرے دور کا آغاز قرار دیا۔ تاہم، مصروفیات اور دیگر مسائل کے باعث مولانا آزاد ''البلاغ'' کو زیادہ وقت نہ دے سکے، جس کے نتیجے میں اس کی اشاعت میں تسلسل برقرار نہ رہ سکا۔ بسا اوقات کئی شمارے ایک ساتھ شائع کرنا پڑے، جیسے شمارہ 13-14 اور شمارہ 15، 16، 17 ایک ساتھ منظر عام پر آئے۔ برطانوی حکومت مولانا آزاد کی سرگرمیوں پر کڑی نظر رکھے ہوئے تھی۔ ان کی بے باک صحافت اور خطابت نے انگریزی حکام کو بے چین کر رکھا تھا، لہذا وہ ''البلاغ'' کو بھی ''الہلال'' کی طرح برداشت کرنے پر آمادہ نہ تھے۔ حکومت نے مولانا پر الزام عائد کیا کہ وہ تاجِ برطانیہ کے مخالفین سے ساز باز کر رہے ہیں۔ اسی بنیاد پر گورنمنٹ آف بنگال نے ڈیفنس ایکٹ کی دفعہ 3 کے تحت انہیں بنگال سے جلاوطن کرنے کا حکم جاری کیا، یوں حکومت ''البلاغ'' کی اشاعت بند کرانے میں کامیاب ہو گئی۔ ''البلاغ'' کا سفر تقریباً پانچ ماہ پر محیط رہا، اس دوران اس کے 11 پرچوں میں 17 شمارے شائع ہوئے۔

''الہلال'' کی اشاعت کے دوران ہی مولانا آزاد ایک ماہنامہ جاری کرنے کا ارادہ رکھتے تھے، جسے ''البصائر'' کا نام دیا گیا تھا۔ اس کی مکمل منصوبہ بندی کر لی گئی تھی، جس میں اس کی نوعیت، معیار، عنوانات، اشاعت کا مہینہ، ضخامت، سائز اور قیمت جیسے تمام پہلو طے کیے جا چکے تھے۔ حتیٰ کہ ''الہلال'' کے کئی شماروں میں اس کے اجراء کا اعلان بھی شائع کیا گیا تھا۔ اس اعلان میں ''البصائر'' کی جن خصوصیات کا ذکر تھا، وہ بلاشبہ غیر معمولی اہمیت کی حامل تھیں۔ اگر یہ جریدہ طے شدہ خصوصیات کے ساتھ شائع ہو جاتا، تو یہ ایک ایسی علمی دستاویز کی شکل اختیار کر لیتا جسے اہلِ علم و دانش قدر کی نگاہ سے دیکھتے اور اس کی مثال اس

ISSN 2394 - 7780

زمانے ہی میں نہیں بلکہ بعد کے ادوار میں بھی مشکل سے ملتی۔ ''البصائر'' کی متوقع اشاعت کا اعلان کچھ یوں تھا:۔

''ایک ماہوار دینی و علمی مجلہ جس کا اعلان پہلے ''البیان'' کے نام سے کیا گیا تھا، وسط شوال سے شائع ہونا شروع ہو جائے گا، ضخامت کم از کم ۶۴ صفحہ، قیمت سالانہ چار روپیہ مع محصول، خریداران الہلال سے ۳/ روپیہ، اس کا اصلی موضوع یہ ہو گا کہ قرآن حکیم اور اس کے متعلق تمام علوم و معارف پر تحقیقات کا ایک نیا خیر فراہم کرے اور ان کے موانع و مشکلات کو دور کرنے کی کوشش کرے جن کی وجہ سے موجودہ طبقہ در و زیر و زتعلیمات قرآنیہ سے نا آشنا ہوتا جاتا ہے۔

اس کے ذیل میں علوم اسلامیہ کا احیا، تاریخ نبوی، صحابہ و تابعین کی ترویج، آثار سلف کی تدوین اور اردو زبان میں علوم مفیدہ حدیثہ کے تراجم اور جرائد و مجلات یورپ و مصر پر نقد و اقتباس بھی ہو گا، تاہم یہ امور ضمنی ہونگے اور اصلی سعی یہ ہو گی کہ رسالے کے ہر باب میں قرآن حکیم کے علوم و معارف کا خیرہ فراہم کرے۔ مثلاً تفسیر کے باب میں تفسیر ہو گی حدیث کے باب میں احادیث سے متعلق تفسیر پر بحث کی جائے گی۔ آثار صحابہ کے تحت میں تفسیر صحابہ کی تحقیق، تاریخ کے ذیل میں قرآن کریم کی تنزیل و ترتیب و اشاعت کی تاریخ، علوم کے نتیجے میں علوم قرآنیہ کے مباحث اور اس طرح دیگر ابواب میں بھی وہ موضوع و حید پیش نظر رہے گا''۔

(الہلال، ۳۰ جولائی، ۱۹۱۳، شمارہ:۵، جلد ۳، ص:۲)

مولانا آزاد نے ''البصائر'' کی اردو اشاعت کے ساتھ ساتھ اس کا ایک عربی ایڈیشن جاری کرنے کا بھی ارادہ کیا تھا۔ اس کا اندازہ درج ذیل اعلان سے بخوبی لگایا جاسکتا ہے۔:۔

''القسم العربی یعنی البصائر کا عربی ایڈیشن جو وسط شوال سے شائع ہونا شروع ہو جائے گا اور جس کا مقصد وحید جامعہ اسلامیہ، احیائے لغۃ اسلامیہ اور ممالک اسلامیہ کے لئے مسلمانان ہند کے جذبات و خیالات کی ترجمانی ہے''۔ (الہلال ۶/ اگست ۱۹۱۳، جلد:۳، شمارہ:۶)

مولانا آزاد 8 جولائی 1916 سے 27 دسمبر 1919 تک رانچی میں نظر بند رہے۔ رہائی کے بعد وہ یکم جنوری 1920 کو کلکتہ روانہ ہو گئے اور ایک بار پھر تحریک آزادی کی سرگرمیوں میں مصروف ہو گئے۔ تاہم ان کی طبیعت میں صحافت کا جحان برقرار رہا اور وہ اس دوران بھی ایک نئے اخبار کی اشاعت کے متعلق غور و فکر کرتے رہے۔ ان کی اسی جستجو کا نتیجہ ہفتہ وار'' پیغام'' کی صورت میں سامنے آیا، جس کا پہلا شمارہ 23 ستمبر 1921 کو کلکتہ سے شائع ہوا۔ اگرچہ مولانا آزاد اس اخبار کی نگرانی کرتے تھے، لیکن اپنی دیگر مصروفیات کے باعث اس کی ادارت کی ذمہ داری مولانا عبد الرزاق ملیح آبادی کے سپرد کر دی۔ جلد ہی یہ اخبار بے حد مقبول ہو گیا اور اس کی اشاعت 10 ہزار کی تعداد تک پہنچ گئی۔ قارئین اس اخبار کے اتنے مشتاق تھے کہ باوجود اس کے کہ اس کی قیمت دو آنے فی شمارہ تھی، بعض اوقات یہ ایک ایک روپے میں فروخت ہوتا اور طلب اتنی زیادہ تھی کہ ناشر قارئین کی مانگ پوری نہ کر پاتا۔ حکومت کے لیے یہ مقبولیت ناقابل برداشت تھی، چنانچہ اس کے خلاف کارروائی کا آغاز کر دیا گیا۔ نتیجتاً ایڈیٹر عبد الرزاق ملیح آبادی کو گرفتار کر لیا گیا اور 10 دسمبر 1921 کو خود مولانا آزاد بھی قید کر لیے گئے، جس کے بعد یہ اخبار بند ہو گیا۔ مجموعی طور پر'' پیغام'' صرف ساڑھے تین ماہ تک ہی جاری رہ سکا۔

مولانا آزاد کی سرپرستی میں عربی زبان کا ایک اور رسالہ'' الجامعہ'' یکم اپریل 1923 کو منظر عام پر آیا۔ اگرچہ مولانا آزاد اس کے مضامین اور مواد پر گہری نظر رکھتے تھے، لیکن ترتیب و تدوین کی ذمہ داری مولانا عبد الرزاق ملیح آبادی کو سونپی گئی تھی۔ یہ رسالہ تقریباً ایک سال تک جاری رہا اور مارچ 1924 کے شمارے کے بعد اس کی اشاعت بند ہو گئی۔

ISSN 2394 - 7780

جیسے جیسے وقت آگے بڑھ رہا تھا، مولانا آزاد کی سیاسی اور تحریکی سرگرمیاں بڑھتی جارہی تھیں، جس کے باعث کسی اور کام کے لیے وقت نکالنا دشوار ہوتا جارہا تھا۔ تاہم، چونکہ ان کا تعلق صحافت سے انتہائی گہرا تھا اور یہ ان کی فطرت میں شامل ہو چکی تھی، اس لیے ایک بار پھر اخبار نکالنے کا خیال ان کے دل میں انگڑائیاں لینے لگا۔ اس مرتبہ ان کا رجحان روزنامہ جاری کرنے کی طرف تھا، مگر کچھ وجوہات کی بنا پر اس ارادے کو بدلنا پڑا اور انہوں نے دوبارہ "الہلال" کی اشاعت کا فیصلہ کیا۔ عبدالقوی دسنوی لکھتے ہیں:۔

> ''آخر ۱۹۲۷ پہنچتے پہنچتے ایک بار ہمت کر کے روزانہ نکالنے کا فیصلہ کر لیا لیکن معلوم نہیں کن وجوہ سے وہ اپنی اس خواہش کی تکمیل نہ کر سکے اور روزانہ اخبار کی جگہ کلکتہ سے ہفتہ وار ''الہلال'' نکالنے پر آمادہ ہو گئے''۔
>
> (حیات ابوالکلام آزاد: از عبدالقوی دسنوی، صفحہ: ۵۸۵۔۵۸۶)

مالک رام نے اردو روزنامہ جاری نہ کرنے کی وجہ وسائل اور مالی وسائل کی قلت کو قرار دیا ہے۔ وہ لکھتے ہیں:

> ''پیغام' کے بند ہو جانے کے بعد سیاسی سرگرمیوں نے انھیں کسی اور موضوع کے بارے میں سوچنے کی فرصت نہ دی لیکن وہ صحافت سے بے خبر نہیں رہے، کچھ دن وہ ایک روزنامہ جاری کرنے کے منصوبے پر بھی غور کرتے رہے، لیکن اس کے لیے جتنے سرمایے اور اہتمام اور لاؤ لشکر کی ضرورت ہے اس کا انتظام آسان نہیں تھا۔ آخر کار انھوں نے روزنامے کا خیال چھوڑ دیا اور الہلال ہی کو دوبارہ زندہ کرنے کی ٹھان لی''۔ (کچھ ابوالکلام آزاد کے بارے میں، از مالک رام: ص: ۶۴)

الہلال کو دوبارہ جاری کرنے کی سعی بار آور ثابت ہوئی اور ایک دہائی سے زیادہ کے تعطل کے بعد اس کا پہلا شمارہ 10 جون 1927 کو صحافتی افق پر نمودار ہوا۔ مولانا آزاد کی خواہش تھی کہ الہلال اسی شان و شوکت کے ساتھ شائع ہوتا کہ بلند مقاصد کی تکمیل اور طویل وقفے کی تلافی ممکن ہو سکے۔ مولانا کے جوش و خروش اور ولولے کی شدت کا اندازہ درج ذیل اقتباس سے لگایا جا سکتا ہے:۔

> 'الہلال کے تیسرے دور کا پہلا پرچہ شائع کرتے ہوئے مقتضائے وقت نے فکر و تصور کے گوشے میں جنبش پیدا کر دی۔۔۔۔۔ جی چاہتا ہے گیارہ سال کی خاموشی کی تلافی ایک ہی مجلس میں کر دیجئے لیکن مشکل یہ ہے کہ طبیعتیں طوالت بیان کی متحمل نہیں اور رشتہ بیان کا یہ حال ہے کہ ایک مرتبہ کھل جائے تو پھر جلد لپیٹا نہیں جا سکتا''۔
>
> (الہلال: ۱۰ر جون ۱۹۹۷)

اس بار "الہلال" کی ادارت اور ترتیب و تدوین کی ذمہ داری مولانا عبدالرزاق ملیح آبادی کے سپرد کی گئی۔ اگرچہ یہ دوسری مرتبہ "الہلال" کے نام سے شائع ہوا، مگر 1915 میں مولانا آزاد کے ذریعہ نکالے گئے "البلاغ" کو بھی "الہلال" ہی کا تسلسل تصور کیا جاتا ہے۔ اس بنیاد پر 1927 میں ہونے والی اشاعت کو "الہلال" کا تیسرا دور کہا جا سکتا ہے، جیسا کہ خود مولانا آزاد نے بھی اس کا ذکر کیا۔

پہلے اور دوسرے دور کے "الہلال" اور اس آخری اشاعت میں نمایاں فرق تھا۔ ایک تو یہ کہ اس بار "الہلال" کے لیے کوئی باقاعدہ ادارۂ تحریر قائم نہ ہو سکا، بلکہ صرف مولانا عبدالرزاق ملیح آبادی اس کی ترتیب و تدوین کے ذمہ دار تھے۔ مزید برآں، مولانا آزاد اپنی دیگر مصروفیات کے باعث اخبار کو زیادہ وقت نہیں دے پاتے تھے، حتیٰ کہ بعض مواقع پر اس کے لیے خود کچھ لکھنے کا موقع بھی نہیں ملتا تھا۔ اس کے برعکس، جب "الہلال" پہلی بار شائع ہوا تھا، تو مولانا آزاد اس پر مکمل توجہ دیتے تھے اور اس کے اداریے میں اس وقت کے ممتاز قلم کار شامل ہوتے تھے۔ نتیجتاً، اس بار اخبار کو قارئین میں وہ مقبولیت حاصل نہ ہو سکی جو پہلے ملی تھی اور بالآخر "الہلال" 9 دسمبر 1927 کو بند ہو گیا، جس کے بعد یہ اخبار دوبارہ کبھی شائع نہ ہو سکا۔ نو سال بعد 1936 میں، قارئین کے اصرار پر مولانا آزاد نے دوبارہ "الہلال" نکالنے کا ارادہ کیا، لیکن اس بار اسے ہفتہ وار کے بجائے ماہنامہ بنانے کی منصوبہ بندی کی۔ ایک سال کے بجٹ کا تخمینہ بھی لگا

ISSN 2394 - 7780

لیا گیا، مگر مالی وسائل کی کمی کے باعث اس پر عملدر آمد ممکن نہ ہو سکا اور یوں مولانا آزاد کی ماہنامہ "الہلال" شائع کرنے کی خواہش ادھوری رہ گئی۔

"الہلال" مجموعی طور پر تین مختلف ادوار میں شائع ہوا۔ اس کا پہلا دور 13 جولائی 1912 سے 18 نومبر 1914 تک جاری رہا۔ دوسرا دور، جس میں اس کا نام تبدیل کر کے "البلاغ" رکھ دیا گیا تھا، 12 نومبر 1915 سے 31 مارچ 1916 تک برقرار رہا۔ تیسرا اور آخری دور 10 جون 1927 کو شروع ہوا اور 9 دسمبر 1927 کو اپنے اختتام کو پہنچا۔ "الہلال" کے کل 135 شمارے شائع ہوئے، لیکن چونکہ "البلاغ" کو بھی "الہلال" کا تسلسل مانا جاتا ہے، اس لیے اس کے 11 شماروں کو بھی اس میں شامل کیا گیا۔ اس اعتبار سے "الہلال" کے مجموعی شماروں کی تعداد 146 تک پہنچ جاتی ہے۔

مولانا آزاد کی صحافتی حیثیت کو سمجھنے کے لیے "الہلال" کا جائزہ لینا نہایت ضروری ہے، کیونکہ مولانا نے اس کے صفحات پر جو صحافتی کمالات دکھائے، ان کی نظیر کہیں اور نہیں ملتی۔ اگرچہ "الہلال" مجموعی طور پر تقریباً تین سال تک شائع ہوا، مگر اس مختصر مدت میں اس نے مختلف سطحوں پر غیر معمولی کارنامے انجام دیے۔ دعوتِ دین، جو مولانا آزاد کی بنیادی ترجیح تھی، "الہلال" کے ذریعے نہایت پُرجوش اور مؤثر انداز میں پیش کی گئی۔ اس کے ساتھ ساتھ اس جریدے نے آزادی کی فضا ہموار کرنے میں بھی نمایاں کردار ادا کیا۔ "الہلال" نے اردو صحافت کو ایک اعلیٰ معیار عطا کیا اور اسے بامِ عروج تک پہنچایا۔ اس نے نہ صرف صحافت کی خدمت کی بلکہ اردو ادب کو بھی نئی جہتیں بخشیں۔ مالک رام اپنی کتاب "کچھ ابوالکلام آزاد کے بارے میں" لکھتے ہیں:۔

> ''صحافت کو بوجوہ ادب میں شمار نہیں کیا جاتا، لیکن الہلال کے کئی مضمون ادب میں بھی بلند مقام پانے کے مستحق ہیں، انہوں نے جو مقالے مسلم یونیورسٹی علیگڑھ سے متعلق لکھے تھے اور جن میں طنز و مزاح کا عنصر نمایاں ہے۔ وہ ادبی لحاظ سے بہت قیمتی اور اہم ہیں''۔ (ص:۶۱۔۶۲)

الہلال کی اشاعت کے بعد مولانا آزاد کی مصروفیات کا محور سیاسی جدوجہد بن گئی، جس کے باعث وہ کسی اور اخبار کی اشاعت نہ کر سکے۔ بظاہر ایسا لگا جیسے وہ عملی طور پر صحافت اور ادب سے دور ہو گئے، لیکن درحقیقت ان کے قلم کی روشنی کبھی مدھم نہ ہوئی۔ ان کی تحریریں، خیالات اور نظریات ہمیشہ زندہ ہے، جو نہ صرف صحافت کے معیار کو بلند کرتے رہے بلکہ آزادیِ فکر اور قومی شعور کو بھی جِلا بخشتے رہے۔ مولانا آزاد کی صحافت محض الفاظ کی سحر کاری نہ تھی بلکہ یہ ایک فکری تحریک تھی، جو آج بھی رہنمائی کا سرچشمہ بنی ہوئی ہے۔

ISSN 2394 - 7780

लेखाचे नाव

महाराष्ट्रातील २ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण स्थिती आणि शाश्वत विकास यांच्या सहसंबंधाचे अध्ययन

संशोधक विद्यार्थी - गौरी सोनवणे

कर्वे समाज सेवा संस्था

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.

E mail address of the research scholar – sonawane.gauri@gmail.com

Name of the research scholar – Gauri Amarnath Sonawane

Contact details – 9503123366.

Research center – Karve Institute of Social Service, Karve Nagar, Pune- 52.

Savitribai Phule Pune University.

Education Qualification –

Master in Social Work (MSW)

M.Phil. (Social work)

Diploma in Journalism

Diploma in Elementary Education (D.El. Ed)

Professional Work Experience –

1. Working in the social work field for 15 years in different organizations.
2. Working as a freelancer- conduct training on Reproductive health, Gender sensitization, Addiction prevention, HIV/AIDS, and Nutrition.
3. Ph. D Research Scholar.

Theme – Interdisciplinary Studies and Emerging Areas.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

महाराष्ट्रातील २ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण स्थिती आणि शाश्वत विकास यांच्या सहसंबंधाचे अध्ययन

Abstract

पार्श्वभूमी - बालकांच्या विविध समस्यांपैकी कुपोषण ही गंभीर समस्या असून त्याचे केवळ शारीरिक नाही तर बालकाच्या विकासाच्या विविध क्षेत्रांवर, त्याच्या शिकण्यावर परिणाम होतो. अपुरा आहार, कुपोषण आणि बालकाच्या बौद्धिक क्षमतेवर होणारा परिणाम हा अजूनही दुर्लक्षित असा भाग आहे. कोणतेही मूल हे देशाचा अत्यंत महत्वाचा घटक आणि देशाचे उज्ज्वल भविष्य असते. पोषण हा घटक बालकाच्या वाढ व विकासात महत्वाची भूमिका बजावतो. असे असूनही भारतात कुपोषित मुलांची संख्या ही जगातील कुपोषित मुलांच्या जवळपास ४० % आहे.

सदर लेख हा २ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण स्थिती आणि त्याचा शाश्वत विकासाशी असलेला सहसंबंध स्पष्ट करतो. आरोग्य आणि पोषण, बालकाची वाढ आणि विकास, कुपोषणाचे दुष्परिणाम आदी मुद्द्यावर चर्चा केली आहे. शाश्वत विकासाच्या १७ उद्दिष्टांपैकी क्रमांक २ चे ध्येय भूक संपविणे, अन्नाची सुरक्षितता आणि पौष्टीकतेत सुधारणा हे आहे. हे उद्दिष्ट इतर १६ उद्दिष्टांना पूरक असे आहे. पोषण हे विकासाचे निदर्शक असून त्याचे महत्व अधोरेखित केले आहे. . कुपोषणाचा परिणाम हा दीर्घकालीन होतो. म्हणूनच कुपोषण नष्ट करणे आणि पोषणामध्ये सुधारणा करणे हे ध्येय शाश्वत विकास साधण्यात ठेवले आहे.

या संशोधन लेखाचे उद्दिष्ट २ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण स्थिती समजून घेणे आणि शाश्वत विकास आणि बालकाची पोषण स्थिती यांचा सहसंबंध अभ्यासणे हे आहे. यासाठी विविध दुय्यम बाह्य स्त्रोतांचे अवलोकन करण्यात आले आहे.

महत्वाचे शब्द - पोषण, वाढ व विकास, कुपोषण, शाश्वत विकास.

प्रस्तावना

बालक हा समाजाचा अत्यंत महत्वाचा घटक असून राष्ट्राची संपत्ती असते. सुदृढ बालविकास हा समृद्ध समाजाचा पाया असतो. भविष्यातील एक सुजाण नागरिक म्हणून बालकाला लहानपणी दिल्या जाणाऱ्या संधी, पालकांमध्ये बालकाविषयी असणारे प्रेम आणि आपुलकी, त्याचे आरोग्य, बालकाची सुयोग्य वाढ व विकास, बालकाला आलेले अनुभव, त्याची पोषण स्थिती या सर्व घटकांचा परिणाम एक आरोग्यसंपन्न तसेच सुदृढ नागरिक बनण्यामध्ये होतो. सुदृढ बालक हे भविष्यकाळात देशाच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय तसेच नैतिक विकासाला हातभार लावते. समाजाचा एक महत्वाचा घटक असूनही देशाच्या विकासाला चालना देण्यासाठी तसेच कार्यक्षम मनुष्यबळ निर्माण करण्यासाठी बालकाचा विकास होणे अत्यंत आवश्यक आहे. बालकांचा विकास होण्यात अनेक समस्या तसेच अडचणी येतात. यासाठी अनेक

ISSN 2394 - 7780

कारणे असतात. या विविध कारणांचा शोध घेणे, त्यावर उपापयोजना करणे तसेच समाजाला संवेदनशील बनवणे यासाठी सरकारची भूमिका महत्वाची असते.

बालकांच्या विविध समस्यांपैकी आरोग्याशी संबंधित असणारी अत्यंत महत्वाची समस्या म्हणजेच बालकांमधील असणारे कुपोषण. 0 ते ६ वर्षे वयोगटात बालकांमध्ये सर्वाधिक प्रमाणात कुपोषण आढळून येते. कुपोषण म्हणजे शरीराची अशी अवस्था जिच्यात पेशींना त्यांचे सर्वोत्तम कार्य बजावण्यासाठी पुरेशी पोषणतत्वे मिळत नाहीत. कुपोषण हे अतिपोषण व अल्पपोषण असे दोन्ही प्रकारचे असू शकते. कुपोषणाचे तीन परिमाण आहेत -

१. वयानुसार वजन (Underweight)
२. उंचीनुसार वजन (Wasting)
३. वयानुसार उंची (Stunting)

जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार (WHO) कुपोषण म्हणजे पुरेसा, योग्य किंवा संतुलित आहार मिळत नसल्यामुळे किंवा अन्नाचे योग्य शोषण होत नसल्यामुळे होणारी स्थिती. कुपोषणाचे शरीरावर दीर्घकालीन परिणाम होत असल्याने ते नाहीसे करणे, कुपोषणाला प्रतिबंध करणे, बालकांची पोषण स्थिती सुधारणे हे शाश्वत विकासाचे ध्येय सरकारने ठेवले आहे. संयुक्त राष्ट्राने निश्चित केलेल्या शाश्वत विकासाचे ध्येय - अजेंडा २०३० साठी साध्य करावयाच्या अनेक उद्दिष्टापैकी हे एक आहे.

या लेखामध्ये बालकाची पोषण स्थिती, कुपोषण आणि शाश्वत विकास याचा सहसंबंध अभ्यासणाचा प्रयत्न करण्यात आला आला.

संशोधन पद्धती -

लेख आशयपूर्ण आणि अद्ययावत होण्यासाठी विविध दुय्यम बाह्य स्त्रोतांचे पुनरावलोकन करण्यात आले आहे. जसे की, राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण ५ (२०१९-२०२१), विषयाला अनुसरून प्रकाशित झालेले लेख, चिल्ड्रेन इन इंडिया २०१८ - एक सांख्यिकीय मुल्यांकन हा भारत सरकारने प्रकाशित केलेला अहवाल, संशोधन अहवाल लेख, शाश्वत उद्दिष्ट्ये, आंतरजालावरील माहिती या सर्वांचे समग्र वाचन करून लेख लिहिला आहे.

उद्दिष्ट्ये -

१. २ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण स्थिती समजून घेणे.

२. शाश्वत विकास आणि बालकाची पोषण स्थिती यांचा सहसंबंध अभ्यासणे.

ISSN 2394 - 7780

आशय -

२०११ च्या जनगणनेनुसार 0 ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांची संख्या ही १६.४५ कोटी एवढी होती जे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या १३.५९ % एवढे आहे. मुलांच्या संदर्भात सातत्याने उद्भवणाऱ्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी योग्य व अचूक दृष्टीकोन बाळगण्यासाठी सरकारने राष्ट्रीय मुलांसाठीचे धोरण २०१३ स्वीकारले आहे. या धोरणानुसार प्रत्येक मुलाला जगण्याचा, विकासाचा , शिक्षणाचा, संरक्षणाचा आणि सहभागाचा अधिकार आहे. मुलाच्या मानसिक, भावनिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाकडे संपूर्ण लक्ष दिले पाहिजे. शाश्वत विकासासाठी निरोगी जीवन सुनिश्चित करणे आणि मुलांचे कल्याण करणे आवश्यक आहे. (Children in India 2018 – A Statistical Appraisal). बालकांसंदर्भात असणाऱ्या विविध समस्यांपैकी कुपोषण ही अत्यंत गंभीर समस्या आहे. कुपोषण ही शरीराची अशी स्थिती आहे ज्याचा केवळ बालकाच्या शरीरावरच नाही तर वाढ व विकासाच्या विविध क्षेत्रांवर परिणाम होतो. कुपोषण हा देशाच्या विकासाला अडथळा निर्माण करणारा घटक आहे. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण - ५ (२०१९-२०२१) नुसार, वयाच्या ५ वर्षाखालील ३५ % बालकांची वाढ खुंटलेली आहे. (Stunting). २६ % बालकांचे उंचीनुसार वजन कमी आहे आणि ११ % बालकांची उंचीनुसार तीव्र कमी वजन आहे. ३६ % बालकांचे वजन हे त्यांच्या वयानुसार कमी आहे. सर्वेक्षणानुसार मुलींपेक्षा मुलांमध्ये कुपोषणाच्या तिन्ही परिमाणाचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येते. जन्माच्या वेळचे वजन, आईचे शिक्षण, स्तनपान, गरिबी, वैयक्तिक आहाराचे सेवन (Individual Dietary Intake), कुटुंबाचा प्रकार, बालकाचा जन्मक्रम, स्वच्छता, पायाभूत सुविधा, आई व बाळाची काळजी, भावंडांची संख्या, राहण्याचे ठिकाण यांसारख्या विविध घटकांमुळे जगभरात भारतात कुपोषित मुलांची संख्या सर्वाधिक आहे. (सेन व इतर, २०११. पाल व इतर, २०१७. ओलीकल व इतर, २०२१)

बालकाची वाढ आणि विकास -

बालकाची वाढ आणि विकास सुयोग्य पद्धतीने होणे गरजेचे आहे. वाढ आणि विकास या दोन्ही संकल्पना एकच आहेत; असे समजले जाते. परंतु, या दोन्ही संकल्पना वेगळ्या आहेत. बालकाची वाढ ही शरीराच्या आकारातील बदल असतो. जसे बाळाचे वजन, लांबी, उंची वाढणे, अवयवांचा आकार वाढणे. बालकांमध्ये होणारे हे बदल संख्यात्मक स्वरूपाचे असतात. (अब्दुल हुसेन व फातेमा बेगम, २०१५) वाढ ही मर्यादित स्वरुपात असते. बालकाचा विकास गुणात्मक स्वरूपाचा असून शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, भाषिक आणि बौद्धिक ही विकासाची विविध क्षेत्रे आहेत. जन्मल्यानंतर तीन वर्षापर्यंत बाळाची वाढ ही जलद गतीने होत असते. बाळाचे वजन जन्माच्या वेळी २५०० कि. ग्रा. असणे आवश्यक असते तर बाळाची लांबी जवळपास ५० सें. मी. असते. पहिल्या वर्षात या लांबीमध्ये २५ सें. मी. ने वाढ होते. दोन वर्षामध्ये जवळपास १२ से. मी ने वाढ होते. अश्या प्रकारे पहिल्या दोन वर्षामध्ये बालकाच्या लांबी अथवा उंचीमध्ये जवळपास ३७ सें. मी ने वाढ होते. जन्मापासून पहिल्या ३ महिन्यामध्ये बालकाचे वजन जवळपास प्रति महिना ५०० ग्रामने वाढते. बाळाचा विकास हा मेंदूपासून पायापर्यंत असा

ISSN 2394 - 7780

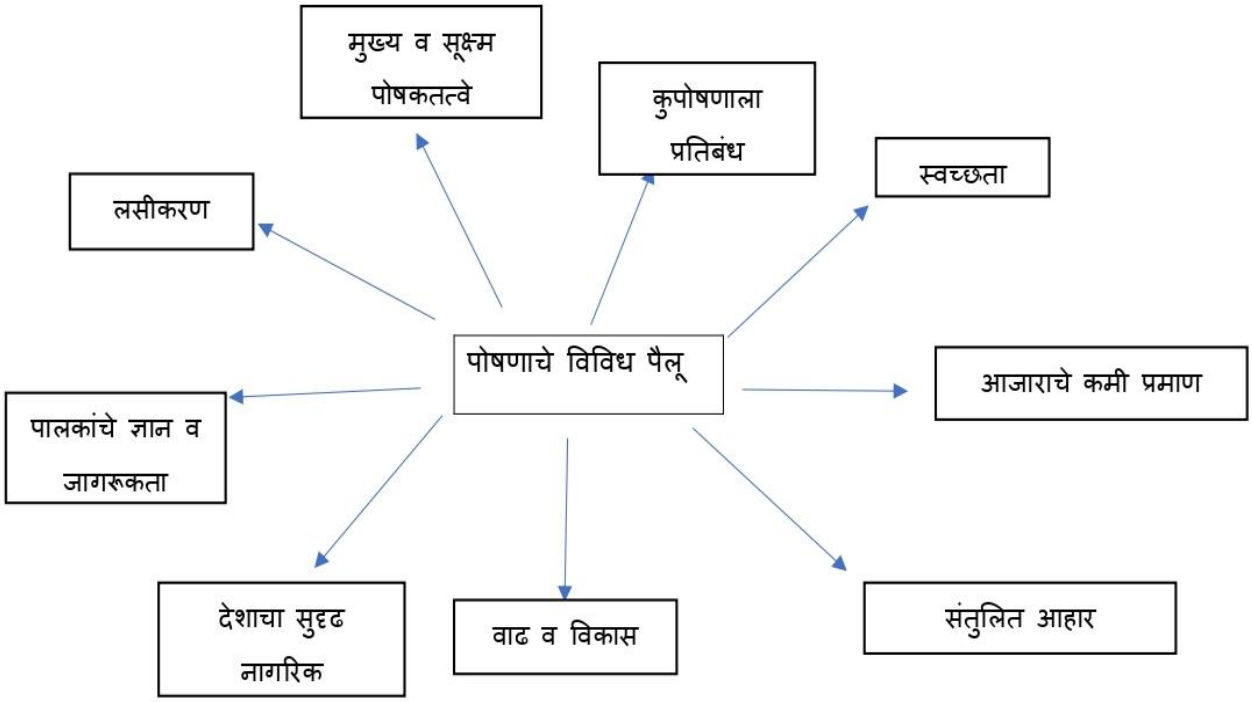
होत असतो (Head to Toe) (पोषण अभियान - महिला व बालविकास मंत्रालय २०२८) प्रत्येक मुलाला त्याच्या पूर्ण क्षमतेत वाढण्याची आणि विकसित होण्याची संधी मिळणे हा त्याचा हक्क आहे. कोणत्याही व्यक्तीच्या निरोगी आणि आनंदी आयुष्याची पायाभरणी ही बालवयात होत असते आणि म्हणूनच बालकांना सर्वार्थाने सक्षम करणे ही आजची गरज बनली आहे.

बालकाच्या वाढ आणि विकासामध्ये पोषक आहार आणि आरोग्य हे घटक महत्वाची भूमिका बजावतात. बाळाच्या सुरुवातीचे १००० दिवस अत्यंत महत्वाचे असतात. बाळाच्या भविष्यातील वाटचाल या काळात महत्वपूर्ण ठरते. बाळाच्या आहाराची वारंवारिता, स्तनपान, पूरक आहाराचे सेवन, बाळाला दिल्या जाणाऱ्या विविध संधी, त्याची काळजी व सुरक्षितता या बाबी पुढील वाटचालीसाठी अतिशय उपयुक्त असतात. पालकांना याबातात असणारे ज्ञान आणि माहिती बाळाच्या विकासाची दिशा ठरवतात. कुपोषणामुळे शारीरिक विकास खुंटणे, प्रतिकारशक्ती कमी होणे, वजन कमी होणे या समस्या आढळतात.

बालकाची पोषण स्थिती -

बालकाच्या पोषणाची स्थिती आणि त्याचा बौद्धिक विकास तसेच क्षमता आणि विकासाची इतर क्षेत्रे यांचा जवळचा संबंध आहे. बालकाची वाढ योग्य पद्धतीने होण्याकरिता पोषणाची अर्थात संतुलित आहाराची गरज असते. साधारणपणे बालकाला प्रत्येक किलो वजनाकरिता १२० कॅलरीची आवश्यकता असते. बालकाला त्याच्या आहारातून प्रथिने, कर्बोदके आणि स्निग्ध पदार्थ हे मुख्य पोषकतत्वे आणि जीवनसत्वे व खनिजपदार्थ हे सूक्ष्म पोषकतत्वे मिळणे गरजेचे असते. बालकाचे वजन वाढणे, अवयवांची वाढ होणे, शरीराची झीज भरून काढणे, नवीन पेशींची निर्मिती करणे, उंची वाढणे यासाठी समतोल आहाराची आवश्यकता असते. भारतीयांसाठी शिफारस केलेल्या दैनंदिन आहाराच्या प्रमाणानुसार १ ते ३ वर्षे बालकाला १२४० किलो कॅलरी आणि ४ ते ६ वर्षे वयाच्या बालकांसाठी १६९० किलो कॅलरीची आवश्यकता आहे. (डॉ. के. पार्क).बालकाची पोषण स्थिती आणि त्याचा सर्वांगीण विकास याचा घनिष्ट संबंध आहे. बालकाचे शिकणे, विचार करणे, नवीन गोष्टी आत्मसात करणे, अभ्यासात लक्ष न लागणे, आजूबाजूच्या घडामोडी समजून घेणे, कृतिशीलता, सृजनशीलता, घटना लक्षात ठेवणे या सर्व विकासाशी निगडीत बाबी आणि बालकाची पोषण स्थिती अर्थात त्याला पोषक आहार या सर्वांवर परिणाम करतात. कुपोषण हे देशाच्या आर्थिक विकासाला बाधा ठरते आणि एकूणच देशाच्या उत्पादकतेवर देखील परिणाम करते. जागतिक पोषण धोरण १९९३ नुसार, कुपोषण ही बहुक्षेत्रीय समस्या आहे (Multi Sectoral Issue) ज्यावर वेळीच उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. गेली अनेक वर्षे बालकाचा सर्वार्थाने अथवा परिपूर्ण विकास ही केवळ चर्चेची बाब राहिली आहे.

ISSN 2394 - 7780

पोषण चांगले असेल तर जीवनमान सुधारते आणि योग्य पोषणामुळे बालकाची शिकण्याची कार्यक्षमता सुधारते. ज्यामुळे चांगल्या नोकरीच्या संधी निर्माण होतात. शाश्वत विकासाची ध्येये साध्य करणे हे एक आव्हान आहे.

शाश्वत विकासाची ध्येये आणि पोषण यांचा सहसंबध -

२०३० चा शाश्वत विकासाचा अजेंडा हा शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचा एक सामान्य आराखडा आहे .संयुक्त राष्ट्रांनी शाश्वत विकासासाठी २०३० सालापर्यंत साध्य करायला १७ ध्येये निश्चित केली आहेत. शाश्वत या शब्दाचा अर्थ चिरंतन तसेच दीर्घकाळ टिकणारा असा आहे. या ध्येयांचा उद्देश गरिबी, भूक, आरोग्य, शिक्षण, लैंगिक समानता, पाणी आणि स्वच्छता तसेच हवामान बदल यासारख्या समस्यांवर उपाय करणे आणि शाश्वत विकासासाठी एक मजबूत आधार तयार करणे हा आहे. शाश्वत विकासाचे ध्येय क्र २ हे भूक संपविणे, अन्न सुरक्षा आणि पौष्टीकतेत सुधारणा करणे हे आहे, हे २०३० पर्यंत साध्य करायचे आहे. यामध्ये उपासमारी नष्ट करणे तसेच नवजात शिशुंसह सर्व लोकांना विशेषतः गरीब आणि अत्यंत दुर्बल स्थितीत राहणाऱ्या इतर सर्व लोकांना वर्षभर सुरक्षित, पोषक व पुरेसे अन्न मिळण्याची सुनिश्चिती करणे आहे आहे. ध्येय क्र. २ हे इतर अनेक ध्येयांशी सुसंगत असे आहे. (भारताची शाश्वत विकासाची ध्येये - अजेंडा २०३०) ही उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी तयार केलेल्या प्रयत्नांमध्ये पोषण हा एक महत्वाचा घटक आहे. चांगल्या पोषणामध्ये पुरेशी आणि शाश्वत गुंतवणूक केल्याशिवाय इतर ध्येये साध्य होणार नाहीत.

बालकाचे पोषण चांगले असेल तर त्याचे शिक्षण, चांगले काम आणि आर्थिक वाढ (ध्येय क्र. ४ व ८) व्यवस्थित होईल हे चांगल्या आहाराच्या गुणवत्तेशी जोडले गेले आहे. कुपोषण हा शाश्वत विकास उद्दिष्ट साध्य करण्यात एक अदृश्य अडथळा आहे. बालकांची पोषण स्थिती चांगली असेल तर भविष्यात बालक अधिक सक्रीय आणि उत्पादक बनतील जे देशाचा विकास योग्य मार्गाने करतील. शाश्वत विकास

ISSN 2394 - 7780

निर्देशांकात भारताचा क्रमांक SDG निर्देशांक स्कोअर ६३.९९ % आहे जो आतापर्यंत देशाने साध्य केलेल्या एकूण उद्दिष्टांची टक्केवारी दर्शवतो. देशाचा एकूण SDG स्कोअर २०२०-२१ मध्ये ६६ वरून २०२३-२४ मध्ये ७१ वर पोहोचला आहे. SDG INDEX RANK REPORT नुसार भारत १६६ देशांपैकी १०९ व्या स्थानावर आहे. (शाश्वत विकासाची ध्येये - राष्ट्रीय निर्देशक फ्रेमवर्क - सांखिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय २०२४). ही उद्दिष्ट्ये साध्य करण्याच्या अर्ध्या टप्प्यावर जग आता पोचले आहे. महाराष्ट्राने शाश्वत विकास ध्येये - राज्य निर्देशांक आराखडा देखील प्रसिद्ध केला आहे. पोषण हे एक प्रकारे विकासाचे सूचक आहे असे म्हणता येईल. सर्व उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यात पोषण हा घटक महत्वाची भूमिका बजावतो जो सध्याच्या परिस्थितीत एका आव्हानात्मक दृष्टीने बघण्याची गरज आहे.

बालकांच्या पोषणाला जर अनन्यसाधारण महत्व दिले गेले नाही तर पुढील पिढी तसेच देशाच्या सर्वांगीण विकासाला खीळ बसेल. पोषण आणि शाश्वत विकास यांचा अनोन्य असा संबंध यानिमित्ताने अधोरेखित होतो. शाश्वत विकासाची ध्येय गाठणे हे कायदेशीररीत्या बंधनकारक नसले तरी सरकारने याची मालकी घेणे आणि त्यासाठी राष्ट्रीय चौकट आखणे आता अनिवार्य बनले आहे. जागतिक पोषण लक्ष्य साध्य करण्यासाठी विविध स्तरावर समन्वयाने धोरणात्मक कृतींची नितांत आवशकता आहे, असे म्हणता येईल. पोषणयुक्त बालकाला दीर्घकालीन आजारांचा धोका नसेल आणि हेच बालक भविष्यात देशाचा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि नैतिक विकासाला हातभार लावून भारताची महासत्ता बनण्याच्या वाटचालीत सक्रीय सहभाग घेईल. कुपोषण थांबविण्यासाठी आतापर्यंत अनेक प्रयत्न झाले, होत आहेत. तरीदेखील हे प्रयत्न अपुरे असल्याचे दिसून येते. ही समस्या सोडवण्यासाठी महाराष्ट्र सरकार देखील प्रयत्नशील आहे. विविध योजनांची सुयोग्य अंमलबजावणी यासाठी आवश्यक आहे.

निष्कर्ष -

राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण - ५ (२०१९- २०२१) नुसार, वयाच्या ५ वर्षाखालील ३५ % बालकांची वाढ खुंटलेली आहे. (Stunting). २६ % बालकांचे उंचीनुसार वजन कमी आहे आणि ११ % बालकांची उंचीनुसार तीव्र कमी वजन आहे. ३६ % बालकांचे वजन हे त्यांच्या वयानुसार कमी आहे. यानुसार कुपोषणाच्या तिन्ही परिमाणांचे निदर्शक हे सर्वेक्षणमधील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते. केवळ पोषणतत्वांच्या किंव्हा अन्नाच्या अभावामुळे कुपोषण होत नाही तर जैविक आणि पर्यावरणीय घटकही यास कारणीभूत ठरतात. वाढ व विकास या दोन्ही संकल्पना वेगळ्या आहेत वाढ ही संख्यात्मक तर विकास हा गुणात्मक स्वरूपाचा असतो. कुपोषणाचा बालकाच्या बौद्धिक विकासावरील परिणाम हा दीर्घकाळ दिसून येतो. चांगले पोषण व चांगल्या संधी मेंदूमधील पेशींचे जाळे अधिक घट्ट करतात. कुपोषणाचे प्रकार हे बालकांसाठी शरीरावर व विकासाच्या क्षेत्रांवर गंभीर परिणाम करतात. कुपोषण थांबविण्यासाठी विविध स्तरावर प्रयत्न होत असून सरकारही पोषण अभियान, एकात्मिक बाल विकास योजना तसेच विविध योजनांच्या माध्यमातून यावर काम करत आहे.

ISSN 2394 - 7780

शाश्वत विकासाचे दुसरे ध्येय (Sustainable Development Goals 2030) भूक नष्ट करणे , पोषणात सुधारणा करणे व अन्नाची सुरक्षितता असे आहे. ते गाठण्याची जबाबदारी आपल्या सर्वांची आहे. पोषण आणि शाश्वत विकास यांचा सहसंबंध आहे. यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर प्रभावी अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची -

1. vaidya, V., Gaware, S. D., Murarkar, S. K., Mishra, A., & Banerjee, A. (2015). Nutritional Status of Rural Indian School Children of Maharashtra. *International Journal of Health Sciences and Research*, *5*(5), 17-21.

2. Ghane, V. R., & Kumar, R. (2017). Nutritional status of under-five children of Mumbai suburban region. *Int J Res Med Sci*, *5*, 3190-6.

3. Purohit, L., Sahu, P., & Godale, L. B. (2017). Nutritional status of under-five children in a city of Maharashtra: a community-based study. *Int J Community Med Public Health*, *4*(4), 1171-8.

4. Wagh, S. V., Waghmare, R. B., Nehate, H. K., & Puri, M. (2019). Nutritional status of 0-5 years children and its determinant in Maharashtra India. *International Journal of Community Medicine and Public Health*, *6*(11), 4950.

5. Mamulwar, M. S., Rathod, H. K., Jethani, S., Dhone, A., Bakshi, T., Lanjewar, B., ... & Bhawalkar, J. S. (2014). Nutritional status of under-five children in urban slums of Pune. *International Journal of Medicine & Public Health*, *4*(3).

6. Grosso G, Mateo A, Rangelov N, Buzeti T, Birt C. Nutrition in the context of the Sustainable Development Goals. Eur J Public Health. 2020 Mar 1;30(Suppl_1):i19-i23. doi: 10.1093/eurpub/ckaa034. PMID: 32391903; PMCID: PMC7213573.

7. Sustainable Development Goals – Agenda – 2030.

8.https://www.researchgate.net/publication/338178286_The_Cognitive_Effects_of_Malnutrition

9. Dietary Guidelines for Indians – A Manual, National Institute of Nutrition. Indian Council of Medical Research, Hyderabad.

10. Children in India 2018 – A statistical Appraisal – Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

اردو ناول پر ترقی پسند تحریک کے اثرات

نور محمد پیر محمد،
ریسرچ اسکالر،
ایس۔ایس۔اے۔آرٹس اینڈ کامرس کالج،
شولاپور

اردو ادب کی تاریخ میں بیسویں صدی کو انقلابی تبدیلیوں کی صدی قرار دیا جا سکتا ہے۔ خاص طور پر اس صدی کے چوتھے عشرے میں ترقی پسند تحریک نے اردو ادب پر گہرے اثرات ڈالے، جس کے نتیجے میں ادب شاہی سرپرستی سے نکل کر عوامی سطح پر پہنچ گیا۔ اس تحریک نے سب سے پہلے اہلِ قلم کے خیالات کو متاثر کیا، اور پھر ادیبوں اور شاعروں نے مختلف ادبی اصناف میں طبع آزمائی کرتے ہوئے عوام کے احساسات پر اثر ڈالا۔ ترقی پسند تحریک نے ادب کو افسانے، آزاد نظم اور ریپورتاژ کے فن سے روشناس کرایا، جبکہ ناول نگاری کو بھی ایک نئی بلندی تک پہنچایا۔ اس تحریک کا بنیادی مقصد اپنے نظریات کو ادب کے ذریعے پیش کرنا تھا۔

ترقی پسند تحریک کی باضابطہ بنیاد ہندوستان سے کہیں دور لندن میں رکھی گئی۔ اس وقت دنیا دوسری جنگ عظیم کے خطرات سے دوچار تھی اور ہٹلر کا فاشزم یورپ کو تباہی کے دہانے پر لے جانے کے درپے تھا۔ انہی دنوں سجاد ظہیر، جنہیں اس تحریک کا بانی سمجھا جاتا ہے، وکالت کی اعلیٰ تعلیم حاصل کرنے کے لیے لندن میں مقیم تھے۔ وہ اپنے کمرے میں چند ہندوستانی طلبہ کے ساتھ مل کر عالمی سیاسی حالات پر غور کرتے، استحصالی طاقتوں اور ان کے بڑھتے ہوئے اثر و رسوخ کا تجزیہ کرتے اور یہ سوچتے کہ ان حالات میں ادیبوں کا کردار کیا ہونا چاہیے۔

سجاد ظہیر کی ملاقات جب والف فاکس اور لوئی آراگواں جیسی نمایاں انقلابی شخصیات سے ہوئی تو وہ ان کے خیالات سے بے حد متاثر ہوئے۔ اس دوران انہوں نے یہ طے کیا کہ ہندوستانی ادیبوں کو بھی اس صورتِ حال میں خاموش نہیں رہنا چاہیے، بلکہ نازی فاشزم کے پھیلتے ہوئے اثرات کے خلاف آواز بلند کرنا ان کا بھی فرض ہے۔ چنانچہ، ان ہندوستانی طالب علموں نے سب سے پہلے سجاد ظہیر کے کمرے میں ایک اجلاس منعقد کیا اور ادیبوں کی ایک انجمن کی بنیاد رکھی۔ ابتدائی طور پر اس انجمن کے اراکین میں سجاد ظہیر کے ساتھ ملک راج آنند، ڈاکٹر محمد دین تاثیر، جیوتی گھوش اور پرمود سین گپتا شامل تھے۔ ان افراد نے لندن کے ایک معروف ریسٹوران میں ایک تنظیم قائم کی، جسے "Indian Progressive Writers Association" یعنی "ترقی پسند ادیبوں کی انجمن" کے نام سے جانا گیا۔ اس انجمن کے پہلے صدر ملک راج آنند منتخب کیے گئے۔

اس طرح ترقی پسند مصنفین کی انجمن کی بنیاد رکھ دی گئی۔ ان ہندوستانی نوجوانوں کے پاس کوئی واضح حکمت عملی موجود نہیں تھی، لیکن اسی دوران (جولائی ۱۹۳۵ء) پیرس میں عالمی ادیبوں کی ایک کانفرنس منعقد ہوئی، جس میں مکسم گورکی، رومان رولاں، ٹامس مان اور آندرے مالرو جیسے نامور ادیب شریک تھے۔ اس اجلاس میں متفقہ طور پر طے پایا کہ ادیبوں کو اپنے ذاتی دائرے سے باہر نکل کر اجتماعی مفادات کے تحفظ کے لیے قدامت پسند قوتوں کے خلاف کھڑا ہونا چاہیے۔ اس کانفرنس نے ہندوستانی نوجوان قلمکاروں پر گہرا اثر ڈالا، اور انہوں نے اپنی تحریک کا پہلا منشور جاری کیا۔ اس منشور پر سجاد ظہیر اور ملک راج آنند کے علاوہ ڈاکٹر تاثیر، ڈاکٹر جیوتی گھوش، ڈاکٹر کے۔ این۔ لاٹ اور ڈاکٹر ایس۔ سنہا کے دستخط بھی ثبت تھے۔ اس منشور کے ذریعے ان قلمکاروں نے عہد کیا کہ وہ ہندوستانی سماج میں ہونے والی وسیع تبدیلیوں کو ملک کی ترقی اور تعمیر میں بروئے کار لانے کے لیے ادیبوں کے فعال کردار کو یقینی بنائیں گے۔

ترقی پسند تحریک اردو ادب کے لیے ایک نیا رجحان تھا، جو بیسویں صدی کے چوتھے عشرے میں ابھر کر سامنے آیا۔ اس تحریک کی اصل جڑیں

ISSN 2394 - 7780

۱۹۱۷ء کے روسی انقلاب میں پیوست تھیں۔ روسی انقلاب کے اثرات پوری دنیا پر مرتب ہوئے، جن کی بازگشت ہندوستان میں بھی سنائی دی، اور آزادی کی جدوجہد نے ایک نئی شدت اختیار کرلی۔ سیاسی ہلچل کے نتیجے میں نوجوان طبقے میں اشتراکی نظریات نے فروغ پایا، اور شعراء وادباء لینن اور کارل مارکس کے افکار سے متاثر ہونے لگے۔ جولائی ۱۹۳۵ء میں پیرس میں عالمی سطح پر ادیبوں کی ایک کانفرنس منعقد ہوئی، جہاں لندن میں مقیم ہندوستانی ادیب سجاد ظہیر اور ملک راج آنند نے شرکت کر کے اپنے ملک کی نمائندگی کی۔ کچھ ہی دنوں بعد، ان دونوں نے لندن میں مقیم چند ہندوستانی طلبہ کو ساتھ لے کر" انجمن ترقی پسند مصنفین" کی بنیاد رکھی۔ اس تنظیم کا پہلا اجلاس لندن میں ہوا، جہاں ملک راج آنند کو صدر منتخب کیا گیا۔ ترقی پسند مصنفین کی یہ انجمن، جو آگے چل کر ترقی پسند تحریک کے نام سے معروف ہوئی، ایک اہم مقصد لے کر قائم کی گئی تھی بی یعنی فن اور ادب کو قدامت پسندوں کے تسلط سے آزاد کرانا، ادب کو عوام کے قریب لانا، سماجی مسائل کو نمایاں کرنا، ناانصافیوں کے خلاف آواز بلند کرنا، اور حقیقت پسندی کو فروغ دینا۔ ان مقاصد کو عوام نے بے حد سراہا اور تحریک کو پذیرائی ملی۔ اس تحریک کو منشی پریم چند جیسے نامور ادیب اور معروف افسانہ نگار کی سرپرستی حاصل تھی، جب کہ علامہ اقبال اور ڈاکٹر مولوی عبدالحق نے بھی اس تحریک کی حمایت کی۔ اس تحریک کے ہم خیال افراد میں منشی پریم چند، جوش ملیح آبادی، ڈاکٹر عابد حسین، نیاز فتح پوری، قاضی عبدالغفار، فراق گورکھپوری، مجنوں گورکھپوری، علی عباس حسینی، سردار جعفری، جاں نثار اختر، مجاز، حیات اللہ انصاری اور خواجہ احمد عباس کے نام نمایاں تھے۔

اردو ادب میں ناول نگاری کی بنیاد ڈپٹی نذیر احمد نے رکھی۔ اس صنف کو آگے بڑھانے والوں میں پنڈت رتن ناتھ سرشار، عبدالحلیم شرر، سجاد حسین، راشد الخیری اور مرزا ہادی رسوا نمایاں حیثیت رکھتے ہیں۔ منشی پریم چند نے اپنے ناولوں میں ملکی مسائل، خاص طور پر دیہی زندگی کے مسائل کو اجاگر کیا۔ ان کے معروف ناولوں میں بیوہ، بازارِ حسن، نرملا، میدانِ عمل، گؤدان اور توشۂ عافیت شامل ہیں۔

ترقی پسند ادیبوں نے ناول کے ذریعے عصرِ حاضر کے مسائل کو حقیقت کے آئینے میں پیش کیا۔ اس تحریک سے وابستہ معروف ادیب سجاد ظہیر نے اپنے ناول لندن کی ایک رات میں جدید تکنیک متعارف کراتے ہوئے شعور کی رو (Stream of Consciousness) کو ادب کا حصہ بنایا۔ اس میدان میں خواتین بھی پیچھے نہیں رہیں۔ عصمت چغتائی نے ضدی اور ٹیڑھی لکیر جیسے شاہکار ناول تحریر کیے، جن میں خواتین پر ہونے والے جبر و استحصال کو نمایاں کیا۔ کرشن چندر نے مختصر افسانے لکھنے میں اپنی مہارت ثابت کرنے کے ساتھ ساتھ، اپنے مشہور ناول شکست اور جب کھیت جاگے کے ذریعے ناول کے فن کو ترقی دی اور سماجی طبقات کے مسائل کو اجاگر کیا۔ عزیز احمد بھی ترقی پسند تحریک سے وابستہ رہے اور انہوں نے ایسی بلندی ایسی پستی، گریز، شبنم، آگ اور ہوس جیسے یادگار ناول لکھ کر اردو ادب کی خدمت کی۔ قرۃ العین حیدر نے میرے بھی صنم خانے، سفینۂ دل، آخری شب کے ہم سفر اور آگ کا دریا جیسے شاہکار ناول تخلیق کر کے خود کو اردو کے ممتاز ناول نگاروں میں شامل کرلیا۔ پروفیسر عبدالمجید بیدار ترقی پسند ناول نگاروں سے متعلق اپنے خیالات بیان کرتے ہوئے لکھا ہے:۔

> ''ترقی پسند ناول نگاروں نے ہر قسم کی حقیقتوں کو ناول میں پیش کیا ناول شکست، (کرشن چندر)، ٹیڑھی لکیر (عصمت چغتائی)، گریز، (عزیز احمد)، لندن کی ایک رات، (سجاد ظہیر) کے ناولوں نے ادب میں اہم مقام حاصل کیا جس کے بعد قرۃ العین حیدر کے ناول ''آگ کا دریا''، ''میرے بھی صنم خانے'' کو شہرت حاصل ہوئی۔''' (اردو کی شعری ونثری اصناف، ص 135)

قمر رئیس کے مطابق، ناول کا فن دراصل زندگی کے تخیل کی تشکیل نو کا ہنر ہے، اور ترقی پسند تحریک کے تحت اس فن کو نئے انداز میں برتا گیا۔ سجاد ظہیر نے اپنے ناولوں میں الفاظ کے تخلیقی استعمال کی اعلیٰ مثال قائم کی، جبکہ عصمت چغتائی نے عصری بصیرت کو مؤثر انداز میں برتا۔ انہوں نے اپنے تجربات اور مشاہدات کو ایک منفرد اسلوب میں پیش کیا، جو ان کے ناولوں کی پہچان بنا۔

عزیز احمد کا طرزِ تحریر بھی بے حد دلکش تھا، انہوں نے اپنے ناولوں میں بے باکی کے ساتھ زندگی کی حقیقی عکاسی کی۔ دوسری طرف، کرشن چندر کے ناول اپنے دلکشی، شادابی اور شاعرانہ مزاج کی بدولت مشہور ہوئے، جبکہ عصمت چغتائی کا اندازِ تحریر اپنی شوخی اور بے ساختہ پن کی وجہ سے انفرادیت رکھتا

ISSN 2394 - 7780

ہے۔حیات اللہ انصاری نے اپنے ناولوں میں ہندوستانی عوام اوران کی جدوجہد آزادی کونہایت فکری اور دانشورانہ انداز میں قلم بند کیا۔اسی طرح،خواجہ احمد عباس نے بھی عوام اوران کی آزادی کی جستجو کوموضوع بنایا۔نورالدین محمد نے ترقی پسند تحریک کے اردو ناول نگاری پر مرتب اثرات کے حوالے سے اپنے مضمون میں لکھا ہے کہ:۔

''بیسویں صدی کے سماجی وسیاسی حالات اردو ناول کوبھی فروغ دینے کا باعث بنے۔ہندستان کی بدلتی ہوئی سماجی ومعاشرتی زندگی اورنئی پرانی قدروں کے تصادم نیز ترقی پسند تحریک نے اردو شاعری اورافسانے کے بعدسب سے زیادہ اثر اردو ناول پر ہی ڈالا۔اس طرح ناول کے فن کے لیے ایک نیاراستہ ہموارہوااوراب ناول محض اصلاح،مذاق،دل بہلاؤ اور مثالی زندگی کی تلاش یا خیالی پلاؤ اور تصنع سے نکل کراس حقیقی اورعملی زندگی کی طرف قدم رکھا جس کی جھلک پریم چند نے دکھائی تھی۔ترقی پسند ادیبوں نے تازہ ترین مسائل کوساتھ لے کر سماجی حقیقت نگاری کی بنیادوں پر سوالات کے نئے نئے گوشے اجاگر کیے،آئین نو اور طرز کہن کی کشمکش کا خوبصورت علاج ومعالجہ کیااوراس طرح اردو ناول حقیقت کی ایک نئی دنیامیں داخل ہوا جو پریم چند کی دنیا کا اگلا قدم تھا۔(اردو ناول نگاری ایک مطالعہ،ہماری ویب ڈاٹ کام)

ترقی پسند ادیبوں نے ناول نگاری میں زندگی کی حقیقتوں کو اپنا محور بنایا۔ان کے دل میں قوم کا درد تھا،جو کچھ وہ دیکھتے اورمحسوس کرتے،اسے ناول کی شکل میں ڈھال دیتے۔یہی سبب ہے کہ ان کے ناولوں میں صداقت کا عنصر نمایاں نظر آتا ہے۔ان کی تخلیقات میں محض اقرباپروری،قدیم عقائداور روایتی رسوم ورواج کی کشمکش اور پیچیدگیاں ہی نہیں ملتیں،بلکہ آزادی،انصاف اورانسان دوستی جیسے نئے تصورات،ایک نئی دنیا کی جستجو اور خوابوں کی تعبیر کے امکانات بھی نمایاں ہوتے ہیں۔ڈاکٹر سید محمد یحییٰ صبا ناول کا ارتقاء اور ترقی پسند تحریک سے متعلق یوں رقم طراز ہیں:۔

''ترقی پسند تحریک کے ادیبوں نے مارکسزم اور موجودہ سائنس اور سماجی علوم کی روشنی میں اپنا اظہار خیال کیا۔ان لوگوں کا مقصد سماجی اصلاح تھا اوراس کام کو ان لوگوں نے ایک جذبہ امید اور پروگرام کے تحت بخوبی انجام دیا۔اس کا پرچاران لوگوں نے اردو ادب میں افسانہ لکھ کر کیا یہی وجہ ہے کہ شروع ہی سے ترقی پسند تحریک کا رویہ زندگی کے بارے میں صداقت پر مبنی تھے۔سجاد ظہیر،کرشن چندر،عصمت چغتائی عزیز احمد اس زمانہ کے ناول نگار تھے۔ان بزرگوں میں سوچنے سمجھنے اور اظہار خیال کا انداز جداگانہ تھا۔یہ لوگ درمیانی طبقہ کے لوگ تھے قدامت پرستی رسم ورواج اوراخلاقی بندھنوں کی چہار دیواری میں قید تھا جس کا مستقبل تاریک ہی تاریک نظر آرہا تھا جس کا احساس ان لوگوں کو شدت سے تھا کہ یہ طبقہ برباد ہونے جارہا ہے۔یہ طبقہ اپنے قدیم رواج کی ڈوری میں جکڑا ہوا شاید ہمیشہ رہ جائے اوراس کا پھر بہت برا ہو جائے آخر کار انہوں نے اس طبقہ کے لوگوں کو تعلیم کی دعوت دی انسانیت اور جدید وقدیم کے موضوع پر نہایت ہی خلوص ومحبت کے ساتھ تبلیغ کی۔یہ تبلیغ ان لوگوں نے تحریری اور تقریری دونوں طرح سے کی۔ان لوگوں نے جدید سائنس کی روشنی میں اچھے مواد اور فن کی کسوٹی پر ناول نگاری کر کے متوسط طبقہ کے لوگوں کو بیدار کیا جیسا کہ سجاد ظہیر نئے ناول ''لندن کی ایک رات'' میں اپنا دانشورانہ جذبات و احساسات اور داخلی اظہار خیال کی تکنیک سے تخلیقی حسن کو پیرا ہن بخشا یہ ناول سجاد ظہیر کی وہ نثری کاوش ہے جو 1938ء سے اب تک مسلسل شائع ہوتی رہی ہے ناولٹ کے متن اور مواد کی اہمیت کی پیش نظر تنقیدی ایڈیشن بھی سامنے آتے رہے ہیں۔یہ ناول اردو میں فنی نقطہ نظر سے جدید ناول کی خشت اول ہے۔لندن کی ایک رات ترقی پسند

ISSN 2394 - 7780

ادب کا ابتدائی نمونہ ہے۔(اردو ناول کا ارتقاء، اردو کی برقی کتابیں)

بہر حال، اس حقیقت سے انکار ممکن نہیں کہ ترقی پسند تحریک نے اردو ادب پر گہرے نقوش چھوڑے ہیں۔خاص طور پر، ادب میں زندگی کی حقیقتوں کو اجاگر کرنا، عام انسانوں کے مسائل، خواتین پر ہونے والے ظلم وستم، ناانصافی، اور دیہاتیوں کے استحصال جیسے موضوعات کو سامنے لانا بے حد ضروری تھا۔اس کا مقصد عوام میں شعور بیدار کرنا، ان کے طرزِ زندگی میں تبدیلی لانا، اور استعماری قوتوں کے خلاف انہیں متحد کرنا تھا، تاکہ وہ جدوجہد کے ذریعے اپنے حقوق حاصل کرسکیں۔ڈاکٹر قمر رئیس نے ترقی پسند ناول نگاروں کے تجربات سے متعلق لکھا ہے:۔

> ''عام بیانیہ اور حقیقت پسندانہ روایت سے ہٹ کر بھی ترقی پسند ادیبوں نے ناول کے میدان میں اہم تجربے کیے ہیں خواجہ احمد عباس نے اپنے ناولٹ ''سیاہ سورج سفید سایے''' میں اشتراکی جمہوریت کے راستے پر گامزن نو آزاد ملکوں کے خلاف سامراجی طاقتوں کی گھناؤنی سازشوں کو بے نقاب کیا ہے۔کرشن چندر کے نیم تمثیلی قصے اور فنطاسیے بھی عصر حاضر کے تضادات کے گہرے شعور کی غمازی کرتے ہیں''(ترقی پسند تحریک اور اردو ناول، تنقید تناظر، ص 171)

بیسویں صدی میں ناول نگاری کے فن نے نمایاں ترقی کی، اور اس کا بنیادی سبب ترقی پسند تحریک تھی۔اس تحریک سے وابستہ ادیبوں نے تکنیک اور اظہار کے نئے تجربات کیے، جن کی بدولت اردو شاعری اور نثر کی مختلف اصناف میں وسعت، تازگی اور رنگا رنگی پیدا ہوئی۔درحقیقت، یہ سب حقیقت نگاری کے رجحان کی بدولت ممکن ہو پایا۔مجموعی طور پر، اردو ناول ترقی پسند نظریۂ ادب اور زندگی کے قریب تر رہا۔آزادی کے بعد ہندوستان میں ایک نئے نظامِ حیات نے جنم لیا، جس کے نتیجے میں جاگیرداری نظام زوال پذیر ہوا۔قدیم اقدار کی بنیادیں کمزور ہوئیں اور نئی قدروں نے جگہ بنانی شروع کی۔تقسیمِ ہند کے المناک سانحے نے پورے معاشرے کو خوفناک حالات سے دوچار کردیا۔خونریزی ہوئی، انسانیت نے کربناک مصائب سہے، مگر زندگی نے ایک بار پھر اپنی رفتار پکڑ لی۔نظریات اور روایات کے مفہوم بدل گئے، اور قدیم وجدید اقدار کے تصادم نے انسانی جذبات واحساسات کو ایک نیا رخ دیا۔ادیبوں اور شاعروں نے تیزی سے بدلتے ہوئے حالات کو اپنی تخلیقات میں سمویا اور اس عہد کی حقیقی عکاسی کے لیے اپنی تخلیقی صلاحیتوں کو بروئے کار لایا۔

یہ دور ترقی پسند تحریک کے دوسرے مرحلے کے طور پر بھی دیکھا جاسکتا ہے، جو 1947 کے بعد شروع ہوا۔اگرچہ آزادی کے بعد ہندوستانی سماج اور معاشرت میں نمایاں تبدیلیاں واقع ہوئیں، انسانی ضروریات اور مطالبات بدلے، مختلف مذاہب کے درمیان تعلقات میں تغیر آیا، اور جغرافیائی سطح پر بھی بڑے پیمانے پر تبدیلیاں رونما ہوئیں، جن کا اثر ادب وثقافت پر بھی پڑا۔تاہم، ان تبدیلیوں کے باوجود ترقی پسند رجحان مزید مضبوط ہوا۔یہی وجہ ہے کہ اس دور کے اردو ناول نہ صرف ان تبدیلیوں کی عکاسی کرتے ہیں بلکہ سماجی، ثقافتی اور تہذیبی سطح پر 1947 کے اثرات اور اس کے نتیجے میں ابھرنے والے معاشرے کی منفرد تصویر پیش کرتے ہیں۔اس دور میں کئی نئے ناول نگار سامنے آئے، جس کی ایک بڑی وجہ یہ تھی کہ ترقی پسند تحریک نے اپنے نظریات کی اشاعت کے لیے نثر میں فکشن اور شاعری میں نظم کو ترجیح دی۔1947 کے المیے کو اس عہد کے ناول نگاروں نے اپنی تحریروں میں نمایاں طور پر جگہ دی اور اپنے جذبات واحساسات کے اظہار کے لیے فکشن کو بہترین ذریعہ سمجھا۔اس رجحان نے اردو ادب، خصوصاً ناول نگاری کی روایت کو مزید مستحکم کیا۔اس عہد کے نمایاں ناول نگاروں میں وہ تخلیق کار بھی شامل تھے جو 1947 سے پہلے بھی ناول نگاری میں سرگرم تھے، جن میں عزیز احمد، کرشن چندر، عصمت چغتائی، احسن فاروقی، قرۃ العین حیدر، شوکت صدیقی، راجندر سنگھ بیدی، عبداللہ حسین، خدیجہ مستور، حیات اللہ انصاری، ممتاز مفتی، قاضی عبدالستار، جیلانی بانو اور انتظار حسین جیسے نام قابل ذکر ہیں۔

1947 کے فوراً بعد جن ناول نگاروں نے اردو ادب کو اہم ناول دیے، ان میں احسن فاروقی کا شام اودھ (1948)، عزیز احمد کا ایسی بلندی ایسی پستی (1948) اور قرۃ العین حیدر کا میرے بھی صنم خانے (1948) شامل ہیں۔ان ناولوں میں تقسیمِ ہند کے نتیجے میں ہندوستانی سماج اور معاشرت پر

مرتب ہونے والے اثرات کو مختلف زاویوں سے پیش کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ یہ تینوں ناول پرانی قدروں کے ٹوٹنے اور بکھرنے کے ساتھ ساتھ نئی قدروں کے جنم لینے کی کہانی بھی بیان کرتے ہیں۔عزیز احمد اردو ادب کے صفِ اول کے تخلیق کاروں میں شمار ہوتے ہیں، اور ان کے بیشتر ناول اور ناولٹ آزادی کے بعد منظر عام پر آئے۔ایسی بلندی ایسی پستی میں آزادی کے اثرات کو انتہائی خوبصورت اور مؤثر انداز میں پیش کیا گیا ہے، جس میں سماجی، سیاسی اور تہذیبی تغیرات کی گہری عکاسی ملتی ہے۔

آزادی کے بعد اردو ناول کی تاریخ میں قرۃ العین حیدر کو ایک منفرد اور امتیازی مقام حاصل ہے۔انہوں نے اردو ناول کو فکری بلندی، فنی عظمت اور فلسفیانہ گہرائی و گیرائی سے روشناس کرایا۔ان کے ہاں فکر اور فلسفے کا ایک خوبصورت امتزاج نظر آتا ہے۔انہوں نے آٹھ ناول تحریر کیے، جن میں نہ صرف اپنے عہد کی سماجی اور معاشرتی صورتِ حال کو پیش کیا، بلکہ تہذیب و ثقافت کے مختلف رنگوں کو بھی اپنے ناولوں کے کینوس پر اجاگر کیا۔ساتھ ہی، انہوں نے ناول میں اسلوب اور تکنیک کی نئی جہتیں متعارف کروائیں، جو اردو فکشن کے لیے تازگی کا باعث بنیں۔" میرے بھی صنم خانے" ان کا پہلا ناول ہے، جس کا تانا بانا اودھ کے ایک بڑے زمیندار گھرانے کے گرد بُنا گیا ہے۔اس ناول میں غیر منقسم ہندوستان کی جنگِ آزادی کے آخری دور سے لے کر تقسیمِ ہند اور آزادی کے ابتدائی سالوں کے ماحول کو پیش کیا گیا ہے۔" آگ کا دریا" ان کا سب سے اہم اور شاہکار ناول ہے، جو آزادی کے بعد منظرِ عام پر آیا۔اس ناول کی خاص بات یہ ہے کہ اس کا پلاٹ ہندوستان کی ڈھائی ہزار سالہ تاریخ کو اپنے دامن میں سمیٹے ہوئے ہے۔اس میں چوتھی صدی کے ہندوستان کے تاریخی پس منظر سے لے کر 1947 تک کے سفر کو نہایت مہارت کے ساتھ پیش کیا گیا ہے۔" آخری شب کے ہم سفر" بھی ان کا ایک بہترین ناول ہے، جس پر انہیں ہندوستان کا سب سے بڑا ادبی اعزاز گیان پیٹھ ایوارڈ دیا گیا۔اس ناول کا پس منظر بنگال میں کمیونسٹ تحریک کا آغاز اور اس کا انجام ہے۔

" کارِ جہاں دراز ہے" قرۃ العین حیدر کی ایک سوانحی ناول ہے، جس میں ان کی ذاتی زندگی کے تجربات اور تاریخی حالات کی عکاسی ملتی ہے۔" گردشِ رنگِ چمن" بھی ان کے اہم ناولوں میں شمار ہوتا ہے۔ یہ ایک نیم دستاویزی ناول ہے، جس کا بنیادی موضوع قدیم اور جدید اقدار کے درمیان کشمکش ہے۔قرۃ العین حیدر کے ناول محض کہانیاں نہیں بلکہ تاریخی، تہذیبی، ثقافتی اور فکری منظر نامے کو گہرے تجزیے کے ساتھ پیش کرنے والی عظیم تخلیقات ہیں، جنہوں نے اردو ناول کو ایک نئی جہت دی۔

قرۃ العین حیدر نے اپنے ادبی سفر کے دوران کئی ناول تخلیق کیے، جن میں زیادہ تر وقت کے جبر، انسانی بے بسی، تنہائی، ہجرت، جلاوطنی اور خواتین کے متنوع حالات جیسے موضوعات کو اجاگر کیا گیا۔ان کے ناولوں میں آگ کا دریا کو غیر معمولی شہرت اور مقبولیت حاصل ہوئی۔ یہ ناول ایک عرصے تک ادبی حلقوں میں زیرِ بحث رہا۔اسی دور میں شوکت صدیقی نے خدا کی بستی (1959) تحریر کر کے اردو ناول کو ایک نئے رخ پر ڈالنے کی کوشش کی۔ بنیادی طور پر یہ ناول تقسیم ہند اور قیام پاکستان کے بعد کی اس صورت حال کو پیش کرتا ہے، جہاں برسوں سے ایک ساتھ رہنے والے لوگ ایک نئی سرزمین پر غیر متوقع حالات کا سامنا کرتے ہیں۔شوکت صدیقی نے اس سماجی کشمکش کو براہ راست انداز میں بیان کرنے کی کوشش کی اور حقیقت نگاری کو اپنا اسلوب بنایا۔

تقسیم ہند کا سانحہ اردو ادیبوں کے لیے ایک طویل عرصے تک اضطراب اور غور و فکر کا باعث بنا، یہی سبب ہے کہ اردو ناولوں کی ایک بڑی تعداد نے اس موضوع کو اپنے دائرۂ تحریر میں شامل کیا۔عبداللہ حسین نے اپنے مشہور ناول" اداس نسلیں" میں تقسیم کے المیے کو ایک منفرد انداز میں بیان کرنے کی کوشش کی۔خدیجہ مستور نے بھی" آنگن" کے ذریعے ایک متوسط مسلم گھرانے کی ٹوٹ پھوٹ اور بکھرتے رشتوں کی داستان رقم کی۔حیات اللہ انصاری کا ضخیم ناول" لہو کے پھول" تقسیم سے پہلے اور بعد کے ہندوستان کے سماجی، سیاسی، تہذیبی اور مذہبی پس منظر کو نہایت عمدگی سے اجاگر کرتا ہے۔ان ادیبوں نے اپنے اپنے اسلوب میں ہندوستانی معاشرت، سیاست، اور مذہبی کشمکش کی عکاسی کرتے ہوئے تقسیم کے گہرے اثرات کو پیش کرنے کی سعی کی ہے۔

عصمت چغتائی بھی اس دور کی ایک نمایاں ناول نگار تھیں۔آزادی کے بعد ان کے ناول" معصومہ" " دل کی دنیا" " سودائی" اور" جنگلی کبوتر" منظر عام پر آئے۔ان کی تحریروں میں اس زمانے کے متوسط طبقے کی زندگی کی جھلک نمایاں طور پر دکھائی دیتی ہے، خاص طور پر عورتوں کے مسائل ان کے

ISSN 2394 - 7780

ناولوں کا بنیادی موضوع رہے ہیں۔اسی طرح،"علی پور کا ایلی" بھی آزادی کے بعد شائع ہونے والے اہم ناولوں میں شمار ہوتا ہے۔اس ناول میں ممتاز مفتی نے ایک متوسط مسلمان گھرانے کی نفسیاتی پیچیدگیوں،جنسی موضوعات اور جذباتی کشمکش کو نہایت موثر انداز میں پیش کیا ہے۔

آزادی کے بعد راجندر سنگھ بیدی کا واحد ناول" ایک چادر میلی سی" منظر عام پر آیا،جس میں پنجاب کے نچلے طبقے کے ایک گھرانے کی زندگی کو نہایت حقیقت پسندانہ انداز میں پیش کیا گیا ہے۔اس ناول میں پنجاب کے سماج،اس کی روایات اور معاشرتی کیفیات کو بخوبی محسوس کیا جا سکتا ہے۔اسی دور میں پنجاب کے ایک اور اہم ناول نگار بلونت سنگھ بھی نمایاں ہوئے۔ان کا ناول" چور اور چاند" 1961 میں شائع ہوا،جس میں پنجاب کی زندگی،ملک کے سیاسی حالات،اور کسانوں کی زبوں حالی کی عکاسی کی گئی ہے۔بلونت سنگھ کے دیگر مشہور ناولوں میں" کالے کوس""عورت اور آبشار" اور" ایک معمولی لڑکی" شامل ہیں، جو آزادی کے بعد شائع ہوئے۔اس دور کے اہم ناول نگاروں میں کرشن چندر کا نام سرِفہرست آتا ہے،جنہوں نے چالیس سے زائد ناول تحریر کیے۔ان کے نمایاں ناولوں میں" جب کھیت جاگے""طوفان کی کلیاں""دل کی وادیاں سو گئیں""آسمان روشن ہے""ایک گدھے کی سرگزشت""ایک عورت ہزار دیوانے""سڑک واپس جاتی ہے""گدھے کی واپسی""سمندر کے کنارے" اور"مٹی کے صنم" شامل ہیں،جو آزادی کے بعد منظر عام پر آئے اور بے حد مقبول ہوئے۔" جب کھیت جاگے" ایک خالص سیاسی نوعیت کا ناول ہے،جو کسانوں کے معاشرتی حالات کی بھرپور عکاسی کرتا ہے۔کرشن چندر نے اپنے بیشتر ناولوں میں کشمیر کے مسائل کو موضوع بنایا،جن میں"طوفان کی کلیاں" ایک اہم تخلیق ہے۔ان کے ناولوں میں اعلیٰ طبقے کے ظلم وستم،متوسط طبقے کی مشکلات، مردوں کی جانب سے خواتین پر روا رکھے گئے مظالم،کسانوں کی بغاوت،ہندوستان کی آزادی،اور تقسیم ہند جیسے موضوعات کو موثر انداز میں پیش کیا گیا ہے۔

آزادی کے بعد قاضی عبدالستار کے کئی ناول منظر عام پر آئے،جن میں" شب گزیدہ" خاصی شہرت رکھتا ہے۔اس ناول میں اودھ میں جاگیر دارانہ نظام کے زوال کے بعد پیدا ہونے والی صورتحال کو نہایت موثر انداز میں بیان کیا گیا ہے۔قاضی عبدالستار نے تاریخی ناول نگاری میں بھی اہم اضافے کیے، جن میں" داراشکوہ""صلاح الدین ایوبی""غالب" اور" خالد بن ولید" جیسے ناول شامل ہیں،جو تاریخی واقعات اور شخصیات کو نئی جہت دیتے ہیں۔اسی عہد کے نمایاں ناولوں میں جیلانی بانو کا" ایوانِ غزل" بھی ایک منفرد حیثیت رکھتا ہے۔اس ناول میں عصرِ حاضر کے ماحول اور ادب میں وقوع پذیر ہونے والی تبدیلیوں کے مختلف پہلوؤں کو اجاگر کیا گیا ہے۔اس کے علاوہ،ہندوستانی تہذیب،ثقافت،اور تمدن کے مختلف رنگوں کو بھی نہایت خوش اسلوبی سے پیش کیا گیا ہے۔اس دور میں صالحہ عابد حسین نے بھی کئی قابل ذکر ناول تحریر کیے،جن میں" آتش خاموش" اور" راہِ عمل" شامل ہیں۔ان کے ناول سماجی وتہذیبی مسائل کو اجاگر کرنے کے ساتھ ساتھ انسانی زندگی کی پیچیدگیوں اور جدوجہد کی عکاسی بھی کرتے ہیں۔

مختصر یہ کہ ترقی پسند تحریک نے اردو ناول کو ایک نیا زاویہ دیا اور اسے حقیقت پسندی،سماجی شعور اور عوامی مسائل سے جوڑا۔اس تحریک کے نتیجے میں ناول محض تفریح کا ذریعہ نہیں رہا بلکہ ایک مؤثر سماجی اور فکری اظہار بن گیا۔ترقی پسند ادیبوں نے اپنی تحریروں میں استحصال،ناانصافی،طبقاتی کشمکش اور انسانی حقوق جیسے موضوعات کو اجاگر کیا۔بیسویں صدی کے اردو ناول پر اس تحریک کے اثرات گہرے اور دیرپا ثابت ہوئے،جو آج بھی اردو ادب کے ارتقا میں نمایاں نظر آتے ہیں۔

☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

स्त्रीवादी साहित्य आणि 'स्त्रीसूक्त'

प्र.प्राचार्य डॉ. इक्बाल जानिसो तांबोळी,
सोशल आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज,
सोलापूर.

प्रस्तावना

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये स्त्रीवादी साहित्य आणि अश्विनी धोंगडेकृत 'स्त्रीसूक्त' कवितासंग्रहाविषयी विचारविमर्श मांडला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकशाही आणि शिक्षणाच्या प्रसारामुळे अनेक समाजघटक जागृत झाले आणि आपल्या प्रश्नांसाठी चळवळी सुरू झाल्या. या काळात स्त्रियांच्या प्रश्नांचा ऊहापोहातून स्त्रीवादी साहित्याची निर्मिती झाली. यानंतर बऱ्याच स्त्रीया लेखन करू लागल्या. आपल्या मनातील विचार त्या प्रकट करू लागल्या. यातीलच एक महत्त्वाचे नाव म्हणजे अश्विनी धोंगडे होय. त्यांनी 'स्त्रीसूक्त' नावाचा काव्यसंग्रह लिहित अखिल महिलांविषयीच्या कोंडलेल्या भावनांना मोकळी वाट करून दिली आहे. स्त्रीवादी साहित्यामधील धोंगडे यांचा हा अतिशय महत्त्वाचा काव्यसंग्रह असून यातून त्यांनी स्त्री जन्म आणि तिचे आयुष्य यामधील अनेक घटनांच्या नोंदी अतिशय तारतम्य बाळगत रेखाटल्या आहेत. स्त्रीच्या जीवनानुभवाची मांडणी करताना त्या अतिशय भावूक होताना दिसतात.

स्त्रीवादी साहित्य

स्वतःच्या वेगळेपणाची 'स्व'त्वाची जाणीव ही आजच्या काळातल्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनातील महत्त्वाची व केंद्रिय संकल्पना मानली जाते. ही 'स्व' ची जाणीव दुहेरी असते. स्वतःचे इतरांशी असणारे सारखेपण आणि इतरांहून असणारे

ISSN 2394 - 7780

वेगळेपण या दोन्हींचाही यात समावेश असतो. स्त्रियांना ही 'स्व'त्वाची जाणीव फारशी जाणवत नसली तरी ती अलिकडील काळात हळू हळू वाढताना दिसते आहे. स्त्रीला आपल्या स्वत्वाची जाणीव होणे, तिला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा अर्थ कळणे, तिला तिच्या अस्मितेचा सार्थ अभिमान वाटणे म्हणजे स्त्रीवाद होय. तसेच स्त्रीला तिच्या माणूसपणाबद्दल आत्मियता वाटणे, तिला तिचे हक्क-अधिकार कळणे, तिला तिच्या अवमूल्यनाची आणि शोषणाची जाणीव होणे, तिने आपल्या दडपल्या जाणाऱ्या स्वत्वासाठी संघर्षप्रवण होणे म्हणजे स्त्रीवाद होय. स्त्रीला तिच्या गुलामीची जाणीव होणे आणि तिने आपल्या गुलामीविरूद्ध बंड करणे यालाच स्त्रीवाद असे म्हणता येईल. स्त्रियांच्या साहित्यातून स्त्रियांचे स्वतःसंबंधीच्या प्रश्नांचा ऊहापोह होताना दिसतो आहे. अलिकडे निर्माण होत असलेल्या स्त्रीवादी साहित्यातून स्त्रियांनी आपल्या व्यथा, वेदना व्यक्त केलेल्या दिसतात.

'स्त्रीसूक्त'

या काव्यसंग्रहाची निर्मिती डॉ. अश्विनी धोंगडे यांनी केली आहे. या काव्य संग्रहाची पहिली आवृत्ती 17 फेब्रुवारी 1988 मध्ये प्रकाशित झाली. या काव्य संग्रहामध्ये 58 कवितांचा समावेश आहे. 'फिर्याद' ही 'स्त्रीसूक्त' काव्य संग्रहातील पहिली कविता हीच या कवितांमागील भूमिका व्यक्त करते.'स्त्रीसूक्त' हा स्त्रियांच्या विषयावर म्हणजेच एकाच विषयावर लिहिला गेलेला मराठीतील पहिलाच संग्रह आहे. या काव्य संग्रहाला महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने प्रथम कुसुमाग्रज पारितोषिकासारख्या प्रतिष्ठित पुरस्कारांन या संग्रहाचा गौरव केला. तसेच महाराष्ट्र सरकारचा सर्वोत्कृष्ट कवितासंग्रहाचा कवी केशवसुत पुरस्कार या संग्रहाला प्राप्त झाला आहे. 'स्त्रीसूक्त' या काव्य संग्रहाचा हिंदी साहित्य अकादमीने अनुदान देऊन 'नारीसूक्त' हा अनुवाद प्रसिद्ध केला. या कविता संगहातील कवितातून स्त्री जीवनाचे चित्र

ISSN 2394 - 7780

आपल्या समोर अश्विनी धोंगडे यांनी अतिशय परखडपणे आणि वास्तवपणे केलेले आढळून येते. स्त्रियांना भोगावे लागणारे जीवन आणि तिचे प्रश्न तिच्या मनातील स्वातंत्र्याच्या गोष्टीविषयीची चर्चा कवितेच्या माध्यमातून करण्यात आली आहे.

'फिर्याद'चा गर्भीतार्थ

या कवितेमध्ये कवयित्री अश्विनी धोंगडे यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी कोणीही आवाज उठविला नसल्याने त्या कवितेवर तिची फिर्याद आहे. अश्विनी धोंगडे म्हणतात की, ज्या कवितेने प्रेमाच्या भाकड कल्पनांना अंजारून गोंजारून चांदण्याचे आरसेमहाल पोकळ अलंकारांनी सजवले नटवले त्या कवितेवर तिची फिर्याद आहे. म्हणजेच अशा प्रेमाच्या भोवती गोल घिरट्या मारणाऱ्या कवितांमधून स्त्रियांच्या जीवनाविषयी कोणतीही गोष्ट मांडली जात नाही. फक्त कल्पनेच्या भावविश्वात रममाण होण्यातच कवितेने समाधान मानले. अशा कवितांतून आयुष्यातील नागडे म्हणजे विदारक सत्य उलगडून कधीच धरले नाही. अशा वास्तववादी सत्याला कधीही वाचा फोडली नाही. उलट अशा वास्तवावर जरतारी वस्त्रे टाकून हे वास्तवच दडपण्याचा अघोरी प्रयत्न केला आहे. म्हणून धोंगडे यांचा अशा कवितांवर फिर्याद आहे.

ज्या कवितांनी भावविश्वामध्ये रममाण होण्यातच धन्यता मानली. कारण अशा कवितांनी स्वतःचे स्वतःलाच फसविले आहे. कारण वर्षानुवर्षे कवींच्या लेखणीतून अशा कविता उमटत आल्या आहेत. अशा कवितांनी स्वतःला फसविल आहे. कारण कधीही स्वतःच्या वास्तव व सत्य भावना उलगडून दाखविण्याचे धाडस केलेले आढळत नाही. म्हणून कवयित्री अश्विनी धोंगडे यांची अशा लुळ्यापांगळ्या आणि कल्पनेच्या भावविश्वात रममाण होण्याऱ्या कवितेवर फिर्याद आहे.

ISSN 2394 - 7780

'स्त्री'चित्रण

स्त्रियांच्या जीवनात अनेक प्रश्नांचे काहूर उठलेले आज आपणाला दिसते. या प्रश्नांना वर्षानुवर्षे उराशी कवटाळत ती जगते आहे. पुरूषप्रधान संस्कृतीमुळे समाजामध्ये स्त्रियांना गौण स्थान मिळते. यामुळे स्त्रियांना त्यांचे विचार, त्यांच्या भाव भावना, न्याय, हक्क स्वातंत्र्याने उपभोगता येत नाहीत. कुटुंबामध्ये सर्व निर्णय हे पुरूषांच्या हाती असल्याने स्त्रियांचे कुटुंबातील किंबहुना समाजातील स्थान हे गौणत्वाचे असल्याचे जाणवते. या विषयी अश्विनी धोंगडे यांनी आपल्या कवितांतून स्त्रियांच्या गौणत्वाविषयी रचना केली आहे.

स्त्रियांना पुरूषप्रधान संस्कृतीचा कसा परिणाम होतो हे 'स्त्रीमुक्ती' या कवितेतून दाखवून दिले आहे. धोंगडे या कवितेत म्हणतात की,

इथ चित्रपटातील नायिका
नवऱ्याच्या प्रयेसीला बहिण मानते
प्रेयसीचे एखादे मूलही
आपले मानून आनंदाने सांभाळते.

या काव्यपंक्तीवरून स्त्रीया पतीच्या सुखातच आपले सुख मानतात हेच जणू कवयित्रीला सांगावयाचे असावे. समाजामध्ये प्रत्येक क्षेत्रातील महत्वाच्या जागी आज पुरूषच असलेले दिसतात. यावरून समाजाचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण समोर येतो. समाजात स्त्रियांकडे एक भोगवस्तू म्हणूनच पाहिले जाते. स्त्रियांच्या क्षमता या पुरूषांपेक्षा कमी असल्यामुळे त्यांना हिन दर्जा दिला जातो. त्या मोठी महत्वाची आणि कष्टाची कामे करण्यास असमर्थ असतात. या गोष्टींचा विचार करता स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन कमी महत्वाचा असलेला जाणवतो.

ISSN 2394 - 7780

स्त्रियांकडे शारीरिक कणखरता नसल्याने त्या हतबल आहेत, असा समज पुरूषांचा असलेला दिसतो. परंतु अलिकडील काळात स्त्रिया विविध प्रांतात प्रगती करून पुरूषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करीत असलेल्या दिसतात. ग्रामीण भागात स्त्रियांना म्हणावे तसे स्वातंत्र्य मिळत नसल्याने अशा स्त्रिया आपल्या भाव भावना उघडपणे व्यक्त करण्यास हतबल असलेल्या दिसतात. ही हतबलता अश्विनी धोंगडे यांनी 'बिनचेहऱ्याची' या कवितेत वर्णन केली आहे.

प्रत्येकाची कोणी ना कोणी
तिला एक नाव आहे
तिला एक घर आहे
आभाळाएवढे प्रश्न आहेत
ती शोधते आहे एक चेहरा
तिची तिला ओळख पटवून देणारा

या कवितेच्या काव्यपंक्तीतून आयुष्यभर विविध भूमिका बजावणारी स्त्री स्वतःची ओळख विसरली आहे. आज समाजात विवाहित स्त्रियांवर हुंडा आणण्यासाठी, घरातील संपूर्ण कामे करण्याची बळजबरी केली जाते. या गोष्टीला तिने नकार दिला तर तिच्यावर शाररिक आणि मानसिक अत्याचार केले जातात. यामुळेच स्त्रियांवर राजरोसपणे अत्याचार होताना दिसून येतात. स्त्रियांसह लहान मुलींवरही बलात्कार, छेडछाड, विनयभंगाचे प्रकार घडलेल्या बातम्या आपण वर्तमान पत्रातून वारंवार वाचतो.

कुटुंबामध्ये वावरत असताना तिला नेहमी त्याच त्याच गोष्टी करण्यात धन्यता मानावी लागते. कुटुंबाची जबाबदारी आणि प्रत्येकाची मर्जी सांभाळत तिला तारेवरची कसरत करावी लागते. तिला सततच्या एकाच कामाचा उबग आला तरीही

ISSN 2394 - 7780

तिच कामे करत जगावे लागते. पुरूषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रीला नेहमी दुसऱ्यांवर अवलंबून रहावे लागते. कधी पतीवर तर कधी आई, वडील, मुलगा यांच्यावरती तिला अवलंबून रहावे लागते. समाजातील दुय्यम स्थानामुळे ती स्वतःसाठी काही करू शकत नाही. तसेच घरातील कुटुंबाची जबाबदारी पेलता पेलता ती एवढी व्यस्त होऊन जाते की, तिला उसंतच मिळत नाही. यामुळे तिला हरएक छोट्या गोष्टींसाठी इतरांवर अवलंबून रहावे लागते. या गोष्टीविषयीची धोंगडे यांची 'अवलंबिता' ही कविता बोलकी आहे.

चार पाहुणे यायचेत बाई
याचचेत जेवायला
आता कस करू बाई
मिक्सर बिघडला

यावरून तिच्या मनाची होणारी घालमेल जाणवते. समाजातील दुय्यम स्थानामुळे स्त्रियांचे स्वत्व हरवून गेले आहे. तिलाही काही भावभावना, स्वतंत्रविचार आहेत या गोष्टीची जणू तिला जाणीवच नाही. यामुळे तिला स्वतःविषयीची जाणीव निर्माण झालेली नाही. स्त्रीवादी चळवळीने या गोष्टीकडे गांभीर्याने पहात स्त्रियांच्या 'स्व' जाणिवेला एक वेगळी दिशा निर्माण करून दिली आहे. अशाच प्रकारे स्त्रियांनी समाजात मानाचे व आदराचे स्थान मिळविण्याची गरज आहे.

स्त्रियांचे जीवन म्हणजे एक जीवंत यंत्र बनलेआहे. याविषयी धोंगडेंनी 'यंत्र' या कवितेत स्त्रियांचे वास्तवावादी वर्णन केले आहे.

विकणे आहे
एक उत्साही कामसूत देखणे
जिवंत तरूण यंत्र

ISSN 2394 - 7780

स्वैपाक करते

कपडे धुते

नोकरी करून

पैसा मिळवते

या कवितेतून स्त्रियांचे जीवन यंत्राप्रमाणेच असल्याचे जाणवते. घरातील सर्व कामे करूनही पुरूषांचे बोलणे तिला सहन करावे लागते ते वेगळेच.

समारोप

आजपर्यंत स्त्री आणि पुरूषाचे मन हे एकाच प्रकारचे असते असे गृहीत धरले जायचे. त्यामुळे पुरूष लेखकांनी स्त्रियांचे अनुभव कल्पनेने मांडलेले दिसतात. त्यामध्ये स्त्रीवाद व्यक्त झालेला दिसत नाही. पुरूषाला स्त्री विशिष्ट अनुभव मांडता येणार नाहीत अशी स्त्रीवादाची भूमिका आहे. स्त्रियांचे ऋतूप्राप्तीचे अनुभव, तिची गर्भाधारणा, मातृत्त्व हे अनुभव पुरूषाला अनुभवता येणार नाहीत. स्त्रीचा देहनिष्ठ अनुभव हा तिचा स्वतःचा असतो. स्त्रीचे शरीर आणि मन पुरूषापेक्षा वेगळे असते. त्यामुळे तिचे अनुभव हे वेगळे असतातच असतात.

संदर्भग्रंथ

1) नाईक शोभाः भारतीय संदर्भातून स्त्रीवादी.
2) धोंगडे अश्विनीः स्त्रीवादी समीक्षाः स्वरुप आणि उपयोजन.
3) धोंगडे अश्विनीः स्त्रीसूक्त, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 1988.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

اردو ادب میں مابعد جدیدیت کی اہمیت

ثمرین شفیق احمد،
ریسرچ اسکالر،
ساوتری بائی پھلے پونے یونیورسٹی،
پونے

مابعد جدیدیت پر مباحث کا آغاز کئی برس قبل ہو چکا ہے، اور اہلِ علم اس حقیقت سے واقف ہیں کہ جدیدیت اپنی تاریخی اہمیت کھو چکی ہے۔ وہ اصول اور نظریات جن پر جدیدیت کی بنیاد رکھی گئی تھی، اب چیلنج کیے جا چکے ہیں۔ حساس مزاج اور ادبی شعور رکھنے والے ادیب بخوبی جانتے ہیں کہ مابعد جدیدیت نے ایک نیا سوال کھڑا کر دیا ہے، اور اردو ادب میں اس کے اثرات کن نئے مباحث کو جنم دے رہے ہیں۔ بنیادی طور پر مابعد جدیدیت کسی مخصوص اور منظم نظریے کا نام نہیں، بلکہ یہ مختلف فکری میلانات اور بصیرتوں کو محیط کرتی ہے۔ اس کی اصل روح تخلیقی آزادی کا احترام اور معنی پر عائد کردہ بیرونی یا اندرونی پابندیوں کو رد کرنے میں پوشیدہ ہے۔ یہ ایک ایسا رویہ ہے جو بدلتے ہوئے تاریخی اور ثقافتی پس منظر کے ساتھ نمو پذیر ہوا ہے اور اسے جدید فلسفیانہ تصورات سے بھی تقویت ملی ہے۔ یوں مابعد جدیدیت محض جدیدیت کے بعد کا عہد ہی نہیں، بلکہ ایک فکری انحراف بھی ہے، جو ادبی اور نظریاتی دونوں حوالوں سے نمایاں ہے۔ یہ نکتہ قابل غور ہے کہ جہاں مابعد جدیدیت بیرونی نظریات کو مسترد کرتی ہے، وہیں یہ تخلیق کار کو اپنے طے کردہ فکری نظام اختیار کرنے کی آزادی بھی دیتی ہے۔ اس لیے "نظریاتی مؤقف" کا مطلب درحقیقت تخلیق کار کا اپنی زندگی اور سماج سے آزادانہ طور پر جڑنے کا عمل ہے۔ اس میں کسی متعین نظریے، اصول یا جماعتی منشور کی تقلید شامل نہیں، بلکہ تخلیقی خودمختاری پر زور دینے اور اپنے ثقافتی تشخص کو برقرار رکھنے کا عمل بھی ایک طرح کی نظریاتی پوزیشن ہی کہلا سکتا ہے۔

مابعد جدیدیت کی فلسفیانہ بنیادوں کو پوری طرح سمجھنا نسبتاً دشوار اس لیے ہے کہ ہمارا ذہن ابھی تک ترقی پسندی اور جدیدیت کی روایتی تعریفوں میں جکڑا ہوا ہے۔ ان دونوں تحریکوں کی نظریاتی حد بندی واضح تھی، کیونکہ ایک دوسری کی ضد تھی بی یعنی جو ترقی پسند نہ ہو، وہ جدیدیت کا حصہ تھا اور جو جدیدیت سے جڑا تھا، وہ ترقی پسندی سے باہر تھا۔ ترقی پسندی میں انقلاب کا رومانوی تصور غالب تھا، جبکہ جدیدیت میں ذات کے ٹوٹنے بکھرنے پر زور دیا گیا۔ مابعد جدیدیت ان دونوں میں سے کسی ایک کی ضد نہیں، بلکہ اس کا مقصد نظریاتی جکڑبندیوں کو ختم کرنا اور فکری امکانات کو وسعت دینا ہے، اسی لیے اسے کسی مخصوص سانچے میں محدود کرنا ممکن نہیں۔ جدیدیت کے بعد جو فکری رویہ اور ادبی تحریک ابھری، اسے مابعد جدیدیت کہا جاتا ہے، جس کے لیے انگریزی میں "پوسٹ ماڈرنزم" کی اصطلاح مستعمل ہے۔ زمانی اعتبار سے، یہ جدیدیت کے بعد کا فکری و تخلیقی رجحان ہے، جو ادب، نظریات اور تنقیدی فکر میں نمایاں ہوا۔ مغرب میں مابعد جدیدیت کا آغاز 1950ء کی دہائی میں ہوا، جبکہ اردو ادب میں اس کا ظہور 1980ء کے عشرے میں دیکھنے کو ملا۔ اگرچہ مابعد جدیدیت کا جدیدیت سے فکری اور تاریخی تعلق موجود ہے، تاہم اس کا دائرہ اثر جدیدیت سے کہیں زیادہ وسیع ہے۔ ڈاکٹر ناصر عباس نیر مابعد جدیدیت کے حوالے سے یوں رقمطراز ہیں:

> "مابعد جدیدیت سے اردو تنقید کا تعارف نوے کی دہائی میں ہوا، مگر مابعد جدیدیت کے مباحث کے لیے سازگار فضاء قائم کرنے کا کام ساختیات نے اسی کی دہائی میں انجام دے رکھا تھا۔ جب ہمارے ہاں ساختیات پر بحث و گفتگو ہو رہی تھی تو مغرب میں مابعد جدیدیت پر مکالمہ اپنے عروج پر تھا۔ یوں ہمارے ہاں مابعد جدیدیت سے وابستہ مسائل و مباحث نسبتاً تاخیر سے آئے اور کچھ لوگوں کو یہ کہنے کا موقع ملا کہ یہ مغرب کے چبائے ہوئے نوالے ہیں مگر حقیقت یہ ہے کہ ہر ثقافت میں نئے مباحث کے شروع اور قائم ہونے کا ایک خاص وقت ہوتا ہے۔"

مغربی تہذیب اپنے مادی مظاہر اور فکری رویوں سمیت ایک نئے اور مختلف مرحلے میں داخل ہونے کا نام مابعد جدیت تجویز کیا گیا ہے۔ مابعد

جدیدیت اپنی اصل میں مغربی فینومنا ہے۔مگر چوں کہ دنیا چاہتے یا نہ چاہتے ہوئے مغرب سے متاثر ہے اس ہے اس مفہوم میں مابعد جدید صورت حال بھی ہے۔ مابعد جدیدیت کا لفظ سب سے پہلے انگریز مصور جان وٹیکنز چیپ مان نے 1970ء میں استعمال کیا۔اس کے بعد مختلف مفکرین نے اس لفظ کو استعمال کیا۔

1979ء میں لیوتار نے اس تصور کی وضاحت پیش کرنے کے بعد اسے جامعات میں متعارف کروایا۔مابعد جدیدیت کو دو زاویوں سے دیکھا جا سکتا ہے۔ پہلا پہلو وہ ہے جو عام طور پر ہمارے اردگرد نمایاں ہوتا ہے، جس میں صارفیت، عالمگیریت اور میڈیا جیسے عوامل شامل ہیں۔ دوسرا پہلو فکری امکانات سے جڑا ہوا ہے، جو 1980ء کی دہائی میں بحث کا حصہ بنا۔اس کے ابتدائی خدوخال کریگارڈ اور نطشے کے نظریات میں دیکھے جا سکتے ہیں۔نطشے کی عدمیت (نیہلزم) کو مابعد جدید فکر میں ایک بنیادی کڑی سمجھا گیا ہے۔اس کا خیال ہے کہ مادی دنیا کی اقدار کا تعین اس کی اپنی حقیقت کے مطابق ہونا چاہیے۔نطشے نے" خدا کی موت" کا نظریہ بھی پیش کیا۔

مابعد جدیدیت کی سب سے نمایاں خصوصیت سماجی تشکیل کی فکر ہے، جس کے مطابق ہر شعبہ فکر کی اپنی مخصوص زبان ہوتی ہے، جو سماجی تعامل سے جنم لیتی ہے۔دریدا کی فکر مابعد جدیدیت میں تکثیریت، غیر یقینی پن اور اضافیت کے نظریے کو نمایاں کرتی ہے۔اس کے مطابق، معنی کی کثرت متن پر کوئی مسلط شدہ کیفیت نہیں بلکہ زبان کی فطری صلاحیت ہے، جو اس کی بنیادی پہچان میں شامل ہے۔مابعد جدیدیت میں کئی فکری نمونے (پیراڈائم) موجود ہیں، اور ہر تجربہ اپنے مخصوص سیاق وسباق میں بامعنی اور قابل عمل ہوتا ہے۔مختصراً، مابعد جدیدیت زندگی، ثقافت اور تاریخ کو سمجھنے کے نئے زاویے فراہم کرتی ہے۔

مابعد جدیدیت اور ادب:

مابعد جدیدیت میں ادب، فنون، تعمیرات، موسیقی، عمرانیات، سیاست، مذہب اور فیشن جیسے متنوع موضوعات شامل ہیں۔ یہ بنیادی طور پر ثقافت کو مرکزی حیثیت دیتی ہے، کیونکہ کسی بھی قوم کی روایت، طرزِ زندگی اور عادات مل کر اس کی ثقافت کو تشکیل دیتی ہیں۔مابعد جدیدیت کے مطابق، ہر ادب اپنی ثقافت کا عکاس ہوتا ہے، لہٰذا اسے اسی پس منظر میں سمجھنا ضروری ہے۔

مابعد جدید تنقید میں مطالعے کے طریقہ کار اور اس کے مقاصد کو نظریات اور اقدار سے جوڑا جاتا ہے، یعنی کسی بھی متن کا تجزیہ مائیکرو یا میکرو سطح پر، زمانی یا نفسیاتی انداز میں کیا جائے، اس میں نظریاتی اور سماجی قدروں کو نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔اس طرزِ نقد میں زندگی کے مختلف شعبوں اور سماجی نظریات کو مدنظر رکھ کر ادب کی تشریح کی جاتی ہے، یہی وجہ ہے کہ یہ ایک جامع اور وسیع تنقیدی رویہ ہے۔اس میں نہ تو انتہا پسندی کی گنجائش ہے اور نہ ہی کسی ایک مخصوص نقطہ نظر کی اجارہ داری کو تسلیم کیا جاتا ہے، بلکہ حقیقت کو مختلف زاویوں سے دیکھنے کی کوشش کی جاتی ہے۔ یہی وجہ ہے کہ مابعد جدیدیت نے جدیدیت کے نظریات کو مزید وسعت دی۔تاہم، مابعد جدیدیت کی ادبی اور ثقافتی اصطلاح کو مکمل طور پر جدیدیت کے ردعمل کے طور پر نہیں لیا جا سکتا، بلکہ بعض جدید ادبی رجحانات جو جدیدیت کے تحت پروان چڑھے، وہ بعد میں مابعد جدیدیت کے زمرے میں بھی شمار کیے گئے۔چونکہ مابعد جدیدیت معاشرتی ثقافت سے جڑی ہوئی ہے، اس لیے اس میں نظریات کی بھرپور تنوع موجود ہے۔اس کا کوئی مستند یا واحد متن نہیں بلکہ یہ مرکزیت کے بجائے تکثیریت کی حمایت کرتی ہے۔مابعد جدیدیت نے معروضی سچائی پر سوالات اٹھائے، جس کے نتیجے میں بعد کے نظریات میں معروضیت کو مزید اجاگر کیا گیا۔چونکہ اس نے مقامی اور تہذیبی پس منظر میں متون کے تجزیے پر زور دیا، اس لیے داستانوں، نسلی قصوں اور دیومالائی روایتوں کی معنویت بھی مزید نمایاں ہوگئی۔

مابعد جدیدیت نے زبان کے جواز کے حوالے سے یہ مؤقف پیش کیا کہ زبان میں موجود تمام ضمیری اشکال (فاعل، مفعول وغیرہ) کسی نہ کسی نام سے جڑی ہوتی ہیں، کیونکہ نام اپنے اندر معنی کی اہمیت سموئے ہوتے ہیں۔اس نظریے کے مطابق، انسان خود مختار نہیں ہوتا، کیونکہ اس کا اظہار ساری زندگی زبان کے دائرے میں محدود رہتا ہے۔مابعد جدیدیت میں بین المتونیت کا تصور نمایاں ہے۔اس کے مطابق، ادب میں مصنف کی حیثیت ثانوی ہے، کیونکہ اس کی

شناخت دراصل اس کے دور کے نظریات، علمی پس منظر اور بیانیے پر منحصر ہوتی ہے۔ اگر مصنف خود بھی دوسروں کے خیالات اور علمی سرمائے پر انحصار کر رہا ہے، تو وہ حقیقی معنوں میں خود مختار نہیں ہوسکتا۔ یہی وجہ ہے کہ مابعد جدیدیت یہ تصور پیش کرتی ہے کہ مصنف کی "موت" واقع ہو جاتی ہے۔ اس نظریے کے تحت، ادب میں مصنف کی اہمیت نہیں بلکہ متن کو زیادہ مرکزیت حاصل ہے، کیونکہ مصنف سے زیادہ وہ عوامل اہم ہیں جو اس کے خیالات اور تحریر کو تشکیل دیتے ہیں۔

جدیدیت کے مطابق، مصنف اپنے زمانے اور معاشرے سے کٹا ہوا نہیں ہوتا اور نہ ہی وہ اپنے عہد سے آگے جاسکتا ہے۔ مابعد جدیدیت کا نظریہ یہ ہے کہ ہر شے اپنے دور کے ثقافتی پس منظر سے جڑی ہوتی ہے اور کوئی بھی فرد اپنے زمانے سے پیچھے نہیں رہتا۔ اس نے مصنف کے پیغمبرانہ منصب کو ختم کرتے ہوئے اس کے روایتی مقام کو چیلنج کیا۔ مابعد جدیدیت میں کلامی، ارتقائی نقطہ نظر اور روایت کو بھی اہمیت دی جاتی ہے۔ یہ کسی ایک متعین نظریے کا نام نہیں بلکہ ایک وسیع اصطلاح ہے جو مختلف فکری رویوں اور بصیرتوں کو اپنے دائرے میں شامل کرتی ہے۔ اس کے بنیادی اصولوں میں تخلیق کی آزادی اور معانی پر عائد پابندیوں کو رد کرنا شامل ہے، چاہے وہ اندرونی ہوں یا بیرونی۔ مابعد جدیدیت ایک نیا فکری رویہ ہے جو بدلتی ہوئی ثقافتی اور تاریخی صورت حال کی عکاسی کرتا ہے۔ اگرچہ یہ جدیدیت کے بعد کا دور کہلاتا ہے، لیکن اس میں جدیدیت سے انحراف کا پہلو بھی شامل ہے، جو نظریاتی اور فکری دونوں سطحوں پر نمایاں ہے۔

مابعد جدیدیت ایک ساتھ کئی جہتیں رکھتی ہے اور اس میں تنوع، کثرت اور لامرکزیت جیسے عناصر نمایاں ہیں، جو مابعد جدید فکر کا بھی حصہ ہیں۔ موجودہ ثقافتی حالات کے تناظر میں مابعد جدیدیت کی تھیوری اسی صورت حال کا عکاس ہے۔ یہ نظریہ صارفیت، عالمگیریت اور میڈیا کے اثرات پر غور کرتا ہے، خاص طور پر صارفیت کو اشیا اور پیداوار کے دائرے میں اہمیت دیتا ہے۔ صارفیت کا براہ راست تعلق صنعتی عہد اور سرمایہ داری سے جڑا ہوا ہے۔ اگرچہ صنعتی دور کی ابتدائی صدی فکری طور پر جدیدیت سے وابستہ تھی، لیکن صنعتی عہد اور صارفیت کے کلچر میں ایک بنیادی فرق موجود ہے۔ صنعتی دور میں اشیا کی پیداوار کو مرکزی حیثیت حاصل تھی، جبکہ صارفیت کا کلچر اشیا کے استعمال اور ان کی معاشی قدر پر زور دیتا ہے۔ اشیا کی اپنی حیثیت کمزور ہوگئی ہے، اور ان کی اہمیت صرف ان کے استعمال اور اقتصادی پہلو سے جڑی رہ گئی ہے۔ صارفیت کے اس کلچر نے ہر شے کو ایک تجارتی مال (commodity) میں تبدیل کر دیا ہے، یہاں تک کہ اقدار، نظریات، پیشے اور افراد تک کو "برائے فروخت" قرار دے دیا گیا ہے۔

مابعد جدیدیت اور اردو افسانہ:۔

اردو افسانے میں کئی نمایاں نام ایسے ہیں جو مابعد جدیدیت کے تناظر میں اہم سمجھے جاتے ہیں۔ جدیدیت کے اثرات سے آزاد ہو کر اپنی منفرد آواز پیدا کرنے اور شناخت قائم کرنے کی جسارت نئے افسانہ نگاروں کے ہاں ایک واضح رجحان کے طور پر دیکھی جاسکتی ہے۔ انتظار حسین، نیئر مسعود، عابد سہیل، رضوان احمد، سریندر پرکاش، شوکت حیات، انجم عثمانی، انیس رفیع، رشید امجد، انور سجاد اور اسد محمد خان جیسے افسانہ نگاروں کے تخلیقی کام میں مابعد جدیدیت کے اثرات نمایاں نظر آتے ہیں۔

مابعد جدید افسانے نے کرداروں کو ان کی اصل شناخت لوٹائی ہے، ان کی پابندیوں کو توڑ کر انہیں زندگی کی آزاد فضا میں اپنے وجود کے اظہار کا موقع دیا ہے۔ ان کے چہروں پر موجود طبقاتی اور ثقافتی شناختوں کو ایک ساتھ اجاگر کیا گیا ہے۔ مابعد جدید افسانہ کسی بھی پہلو کو نظر انداز نہیں کرتا، اور جو کچھ چھوٹ جاتا ہے، وہ تخلیقی طور پر بے اثر اور فرسودہ تصور کیا جاتا ہے۔ نیئر مسعود کے افسانوں میں اجتماعی زندگی کے کسی بھی پہلو کو نظر انداز نہیں کیا گیا۔ ان کے فکری شعور کا مرکز انسان کا اجتماعی ماضی نہیں بلکہ اس کا اجتماعی حال اور اس کے زوال کی کیفیت ہے۔ ان کے نمایاں افسانوں میں "سلطان منظر کا واقعہ نویس"، "طاوس چمن کی مینا"، "بڑا کوڑا گھر" اور "مراسلہ" شامل ہیں۔ خاص طور پر "سلطان مظفر کا واقعہ نویس" ایک دلچسپ، طویل اور نئے موضوع کی جانب اشارہ کرنے والا افسانہ ہے، جو مابعد جدید طرزِ فکر کا عمدہ نمونہ سمجھا جاسکتا ہے۔

شوکت حیات ایک ممتاز افسانہ نگار ہیں جن کی نگاہیں ہمیشہ سیاسی حالات و واقعات پر مرکوز رہتی ہیں۔ وہ انسانی زندگی میں پائی جانے والی ناہمواریوں

کا گہرا شعور رکھتے ہیں اور ان کی تحریروں میں یہ احساس نمایاں نظر آتا ہے کہ ان مسائل کے ذمہ دار خود انسان ہیں، نہ کہ کوئی ماورائی قوت۔ چونکہ مابعد جدیدیت انہی غیر متوازن اور ناقابل بیان پہلوؤں پر سوال اٹھاتے ہوئے ایک متوازن اور خوشگوار زندگی کی تلاش میں رہتی ہے، اس لیے شوکت حیات کی تخلیقات میں جدید تر رجحانات کی جھلک نمایاں ہوتی ہے اور وہ مثبت زندگی کے امکانات کی نشاندہی کرتے ہیں۔ ان کے کئی افسانے علامتی انداز کے بہترین نمونے ہیں، جن میں" بکسوں سے دبا آدمی"، "سیاہ چادریں اور انسانی ڈھانچہ" اور" تین مینڈک" شامل ہیں۔ تاہم،" بانگ" میں انہوں نے روایتی اسلوب سے انحراف کیا۔ ان کا افسانہ" فرشتے" مابعد جدیدیت کا ایک نمائندہ افسانہ تصور کیا جاتا ہے، جس میں مصنف یہ دکھانے کی کوشش کرتا ہے کہ ایک کمزور انسان نامساعد حالات سے بار بار ٹکراتا ہے لیکن ان کے سامنے ہتھیار نہیں ڈالتا۔ وہ ان کی اصلاح کے لیے ایک فکری اور دانشورانہ راہ اختیار کرتا ہے، بجائے اس کے کہ وہ مایوسی کو گلے لگا لے۔

مابعد جدیدیت کے اثرات اردو افسانے میں نمایاں طور پر محسوس کیے جا سکتے ہیں، اور کئی اہم افسانہ نگاروں کے کام میں یہ رجحان واضح نظر آتا ہے۔ شفیع جاوید کا" اپی ٹاپ" شفع مشہدی کا" شونا رہزین" انیس رفیع کے" سات گھڑے پانیوں والی عورت"" پیامبر"" ریڑھ کی ہڈی"" ساتواں بوڑھا" ذکیہ مشہدی کے "افعی"" اجن ماموں کا بیٹھکہ" محمد مظہر الزماں خان کے" گلدار"" سوانح حیات"" دستاویز" طارق چھتاری کے" باغ کا دروازہ"" منیم پلیٹ"" پہیہ" سید محمد اشرف کے" آدمی"" وہ ایک لمحہ"" ڈار سے بچھڑے" ساجد رشید کے" زندہ درگور"" نخلستان میں کھلنے والی لڑکی" اور خالد جاوید کے" کوبڑ"" پیٹ کی طرف مڑے ہوئے گھٹنے" جیسے افسانے مابعد جدید رنگ لیے ہوئے ہیں۔

بحیثیت مجموعی، مابعد جدیدیت نے شاعری، ناول اور دیگر اصناف کے ساتھ ساتھ اردو افسانے پر بھی گہرے اثرات مرتب کیے ہیں۔ یہ نظریہ سرے سے کسی ہدایت نامے یا فارمولے کو وضع کرنے یا تخلیق کار کے لیے کوئی رہنما اصول طے کرنے کے تصور سے دور ہے۔ مابعد جدیدیت میں زندگی، سماج اور ثقافت سے جڑنے کی بات محض ادب کی نوعیت اور ماہیت کی بصیرت کے طور پر پیش کی جاتی ہے، نہ کہ کسی خارجی نظریے یا سیاسی منشور کے تحت۔ اس نظریے کی بنیاد یہی ہے کہ ادب اپنی اصل میں زندگی اور سماج کی اقدار کا حصہ ہوتا ہے، اور اس کی کوئی بھی تعریف یا تعبیر سماج اور ثقافت سے کٹ کر ممکن نہیں۔ جدید ادبی فکر کی ایک بڑی دین یہی ہے کہ ادبی قدر کو سماجی اور تہذیبی حوالوں سے جدا تصور نہیں کیا جا سکتا۔

بے شک، نئی فکر یا مابعد جدیدیت میں کئی نکات گہرے غور و فکر کے متقاضی ہیں۔ اس کی ایک بڑی وجہ یہ بھی ہے کہ وہ لوگ جو ان خیالات سے سرسری واقفیت رکھتے ہیں یا جو ہر نئی سوچ سے بدکتے ہیں، وہ شعوری یا لاشعوری طور پر انتشار پیدا کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ آدھی ادھوری یا غلط بیانی پر مبنی گفتگو بھی ایسے ہی مواقع پر عام ہو جاتی ہے۔ کسی بھی بڑی فکری تبدیلی کے دور میں ایسے رویے دیکھنے کو ملتے ہیں۔ یہ بھی حقیقت ہے کہ جس طرح مارکس نے تاریخ کو بے مرکز کر دیا تھا، فرائیڈ نے فرد کی مرکزیت کو ختم کیا، اسی طرح سوسیئر نے زبان کی مرکزیت، ہوسرل نے روایتی اعتقادات کی مرکزیت، اور دریدا نے معنی کی روایتی وحدت کو چیلنج کر دیا۔ نتیجتاً، وہ تصورات جو انسان پہلے بغیر کسی سوال کے قبول کر لیتا تھا، اب تحقیق و تنقید کی زد میں آ چکے ہیں۔ علم و دانش کی یہ تبدیلی محض ایک معمولی تغیر نہیں بلکہ ایک عہد ساز تبدیلی ہے۔ یہ معاملہ صرف ادب، اس کی تعبیر اور تخلیق تک محدود نہیں، بلکہ براہ راست انسانی زندگی اور اس کی حقیقت، انسانیت کی شناخت اور فرد کی تکمیل ہوتی پہچان سے جڑا ہوا ہے۔ مابعد جدید عہد میں ماس میڈیا، صارفیت، اور ڈیجیٹل ٹیکنالوجی کی یلغار نے جس تیزی سے ثقافتی ترجیحات کو متاثر کیا ہے، وہ ایک نئی حقیقت کو جنم دے رہی ہے۔ کمپیوٹر اور برقیاتی ذہن نہ صرف انسانی شعور پر اثر انداز ہو رہے ہیں بلکہ روایتی تصورات کو بھی مسلسل بدل رہے ہیں۔ مابعد جدیدیت یا نئی فکری تحریک کے کئی ذہنی رویے دراصل اسی نئی حقیقت کو سمجھنے اور اس سے ہم آہنگ ہونے کی کوشش ہیں۔

عالمی سطح پر نظر ڈالیں تو تیسری دنیا کے ممالک، جن میں ایشیا، افریقہ، لاطینی امریکہ اور وسطی ایشیا کے پسماندہ علاقے شامل ہیں بی جن میں ہندوستان بھی نمایاں ہے بی طویل عرصے تک انسانی سماج میں" دوسرے" یعنی The Other کے طور پر دیکھے جاتے رہے۔ ان کی ثقافت، ان کے ادبی بیانیے،

ISSN 2394 - 7780

اوران کے تشخص کو مرکزی حیثیت دینا مابعد جدید عہد کی ایک بڑی کامیابی ہے۔اسی طرح عورت، جو صدیوں تک مردانہ سماج میں ایک" دوسری" حیثیت رکھتی تھی، اب سماجی بیانیے کے مرکز میں آچکی ہے۔اگر چہ نسوانی تحریک کا آغاز مابعد جدیدیت سے پہلے ہو چکا تھا لیکن اس تحریک کو حقیقی طاقت اور نظریاتی بنیاد مابعد جدید دور میں ہی ملی۔اگر ہندوستانی سماجی منظر نامے پر نظر ڈالیں تو یہ ہمیشہ سے ایک تکثیری سماج رہا ہے، لیکن برہمنیت کے غلبے نے طویل عرصے تک سیاست اور سماجی ڈھانچے پر گرفت قائم رکھی۔تاہم، حالیہ عرصے میں یہ اجارہ داری ٹوٹتی جارہی ہے، اور ایک نیا نچلا متوسط طبقہ، نچلی ذاتوں کے افراد، اور حاشیے پر موجود طبقات یعنی Subaltern، جن کی پہلے سیاست میں کوئی نمایاں آواز نہیں تھی، اب طاقت اور اقتدار کے مرکز میں اپنی جگہ بنا رہے ہیں۔

علاقائی، قبائلی اور آدی باسی ثقافتیں اب مرکزی دھارے کے ساتھ اپنی شناخت مستحکم کر رہی ہیں۔قومی سطح پر بڑی مرکزی جماعتوں کی طاقت میں کمی اور مقامی وعلاقائی پارٹیوں کے فروغ پانے کا رجحان نمایاں ہو چکا ہے۔اسی طرح نچلے متوسط طبقے اور پسماندہ ذاتوں کا ابھرنا، اور ان کا سیاسی وثقافتی قوت میں شمولیت اختیار کرنا بھی اسی بدلتے ہوئے منظر نامے کا حصہ ہے۔یہ بھی سچ ہے کہ کسی تکثیری معاشرے میں مرکزیت کو کسی حد تک ہی چیلنج کیا جاسکتا ہے۔جو طبقات اب تک حاشیے پر تھے، ان کا طاقت کے مراکز میں داخل ہونا اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ مرکزی اور مقامی عناصر کے درمیان ایک متوازن رشتہ قائم کیا جائے بی وہی توازن جس کا تصور ہندوستانی دستور میں پیش کیا گیا تھا۔آمرانہ طاقتوں یا مقتدر مراکز کا دور گزر چکا ہے، جو کثیر الثقافتی شناختوں کو دبانے یا علاقائی، اقلیتی اور قبائلی تشخص کو نظر انداز کرنے کی کوشش کرتے تھے۔موجودہ دور میں یہ عناصر نہ صرف تسلیم کیے جارہے ہیں بلکہ ان کا اثر ورسوخ بھی تیزی سے بڑھ رہا ہے۔

ہندوستان کے ادبی منظر نامے میں اس بدلتی ہوئی صورت حال اور نئے ادبی رجحانات کی جھلک ہر جگہ نمایاں ہے۔بنگالی، مراٹھی، گجراتی، کنڑ، ملیالم، ہندی اور پنجابی جیسی زبانوں میں ان موضوعات پر بحثیں تیزی سے فروغ پارہی ہیں۔اگر دلت ادب کی تحریک کو دیکھا جائے، جو کئی ہندوستانی زبانوں میں گزشتہ کئی دہائیوں سے جاری ہے، تو یہ بھی اسی ادبی وسماجی منظر نامے کا ایک اہم جزو بن چکی ہے۔اسی طرح "دیسی واد" (NATIVISM) کی تحریک، جو حالیہ چند دہائیوں میں ابھر کر سامنے آئی ہے اور ادبی حلقوں میں بحث ومباحثے کا مرکز بنی ہوئی ہے، کسی نہ کسی حد تک مابعد جدیدیت کی نظریاتی ترجیحات سے جڑی ہوئی نظر آتی ہے۔ایک طرف یہ مغربی اثرات کے مقابلے میں مشرقی روایات اور ثقافتی شناخت پر زور دیتی ہے، تو دوسری طرف یہ اس حقیقت کو بھی اجاگر کرتی ہے کہ ہندوستانی ادب میں بھی سنسکرت اور دیگر مقتدر زبانیں ہمیشہ سے حاوی رہی ہیں، جنہوں نے دور دراز کی علاقائی اور دبے کچلے بولیوں کو کم تر سمجھ کر نظر انداز کیا۔

ادب میں ایک مخصوص مرکزیت، جو صدیوں سے شعریات اور جمالیات پر حاوی رہی ہے، کے نتیجے میں مقامی اور قبائلی ادبی روایات کو طویل عرصے تک پس پشت ڈالا گیا۔مگر آج کے ادبی ماحول میں "دیسی واد" کے تحت یہ مباحث تیزی سے ابھر رہے ہیں، جو اس بات کی نشاندہی کرتے ہیں کہ روایتی مرکزیت کو چیلنج کیا جارہا ہے اور مقامی ادبی تشخص کو تسلیم کرنے کی راہ ہموار ہو رہی ہے۔

اردو میں اگر چہ مابعد جدیدیت پر گفتگو کا آغاز ہو چکا ہے، لیکن ہماری طبیعت عمومی طور پر روایت پرستی کی جانب مائل ہے۔اس کے ساتھ ساتھ، مسلسل حق تلفیوں کا شکار ہونے کے سبب ہم بے دلی، شکست خوردگی اور ذہنی انتشار کا شکار بھی ہیں۔اس پر مزید یہ کہ جدیدیت کے پرچارک کبھی کبھار ابہام اور کنفیوژن پیدا کرتے رہتے ہیں، جس کی وجہ سے ہم نئے خیالات کو سمجھنے، پرکھنے اور اردو کے مخصوص تناظر میں ان کی معنویت کو واضح کرنے میں نسبتاً سست روی کا شکار دکھائی دیتے ہیں۔اگر غور کریں تو اردو زبان کا معاملہ خود مابعد جدیدیت کے تناظر میں ایک نمایاں مثال ہے، کیونکہ اسے اقلیت کے مسئلے سے جڑا ہوا پایا جاسکتا ہے۔اپنی مرکزی حیثیت کھو دینے کی وجہ سے اردو زبان خود بھی" دوسرے" یعنی" غیر" (Other) کے تصور کی زد میں آچکی ہے۔ہندوستان کی دیگر زبانیں اپنے اپنے خطوں اور ریاستوں میں اقتدار اور سرپرستی حاصل کر چکی ہیں، جبکہ اردو اپنے ہی گھر میں بے یار ومددگار ہو کر ان سب کے مقابلے میں " دوسرا" یعنی ایک نظر انداز شدہ، ثانوی حیثیت رکھنے والی زبان بن چکی ہے۔مزید افسوسناک امر یہ ہے کہ ہم خود بھی اپنی زبان کو ایک کمتر درجے پر رکھنے پر

ISSN 2394 - 7780

قانع ہو چکے ہیں، جس سے اس کی حیثیت مزید کمزور ہوتی جا رہی ہے۔

یہ حقیقت ہمیشہ یاد رکھنے کے لائق ہے کہ دنیا میں واحد مستقل چیز خود تغیر ہے۔ تبدیلی ایک فطری عمل ہے، اور یہ تبدیلی اردو زبان و ادب میں بھی آ رہی ہے۔ تاہم، اس تبدیلی کو تخلیقی انداز میں متعارف کرانے کی ذمہ داری فنکار، تخلیق کار، ادیب اور شاعر پر عائد ہوتی ہے۔ فکر و تنقید اپنا کام انجام دے رہی ہے اور دیتی رہے گی، جبکہ کھلے مکالمے اور مباحث کا سلسلہ بھی جاری رہے گا۔ ایک فنکار کے لیے یہ ضروری ہے کہ وہ نئی فکر اور آگہی کے ساتھ آزادانہ اور تخلیقی رویہ اختیار کرے، بغیر کسی بیرونی دباؤ کے، اور اپنی بصیرت سے سچ اور جھوٹ، صحیح اور غلط کا فرق محسوس کرے۔ ادب میں کوئی شارٹ کٹ نہیں ہوتا۔ ادب کی سب سے پہلی اور بنیادی شرط یہی ہے کہ وہ سچ معنوں میں ادب ہو۔ حقیقی ادب وہی ہوتا ہے جو زندگی کی حرکت و حرارت سے جڑا ہو، جو اپنی تہذیبی پہچان کو برقرار رکھے، اور جو اپنے عہد کے ذہنی و فکری شعور، جذبات، اضطراب، درد، جستجو اور آرزو کی نمائندگی کرے۔ نہ صرف یہ کہ وہ آواز بنے، بلکہ ایسی مؤثر آواز ہو جو قارئین اور سامعین کے دلوں میں براہ راست اثر چھوڑ سکے۔

☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

پریم چند کی افسانہ نگاری :ایک جائزہ

رحیمانم عبدالحسیب نلامندو (ریسرچ اسکالر)
نگراں
ڈاکٹر غوث احمد شیخ (ریسرچ گائیڈ)

پریم چند اردو اور ہندی دونوں زبانوں کے ایک سب سے بلند و بالا افسانہ نگار اور اس سے بھی بڑے ناول نگار کی حیثیت سے دنیائے اردو ادب اور ہندی ادب میں جانے جاتے ہیں۔ ہندی ادب والے انھیں ناول نگاری کا بادشاہ کہتے ہیں۔ اسی اردو ادب میں وہ اردو افسانہ کے بانی و بادشاہ کہلاتے ہیں۔ انہوں نے اپنی ادبی زندگی میں جو کچھ افسانوی ادب کی شاندار تخلیقات کا سرمایہ یادگار چھوڑا ہے اس پر ایک بلند قومی نصب العین کی مہر لگی ہوئی ہے۔ ان کی تحریروں میں خصوصی طور پر حب الوطنی کا جو پرزور جذبہ موجزن دکھائی دیتا ہے اس کی اردو افسانہ نگاری میں کوئی مثال نہیں مل سکتی۔ پریم چند کی ادبی زندگی کا آغاز ناول نگاری سے ہوتا ہے۔ کچھ عرصہ بعد پریم چند نے افسانے تخلیق کئے۔ ان کا پہلا افسانہ "دنیا کا سب سے انمول رتن" 1904ء میں لکھا گیا جو ان کے پہلے افسانوی مجموعے "سوز وطن" میں 1908ء میں شائع ہوا۔ یہ وہ زمانہ تھا جب ملک میں ہر طرف بیداری کی لہر دوڑ رہی تھی اور آزادی کا مطالبہ زور پکڑ رہا تھا۔ ممکن نہ تھا کہ پریم چند کے افسانوں میں اس کی گونج سنائی نہ دیتی۔ پریم تحریک آزادی کے متوالے تھے۔ وہ سرکاری ملازم تھے اور سرکار کے خلاف اشارۃً بھی کچھ نہیں لکھ سکتے تھے۔ اسی لیے انہوں نے پریم چند کا فرضی نام چن لیا تھا۔ حالانکہ ان کا اصلی نام دھنپت رائے تھا۔ انہوں نے کچھ عرصے نواب رائے کے فرضی نام سے بھی کہانیاں لکھتے رہے لیکن آخر کار پریم چند قلمی نام اختیار کیا۔ جو سرکاری ملازمت ترک کرنے کے بعد بھی برقرار رہا۔ اسی نام سے انہوں نے آخری سانس لی۔ یعنی دنیائے ادب میں وہ پریم چند کے نام سے اپنی شناخت بناتے ہیں۔ افسانوی مجموعہ سوز وطن کے کہانیوں میں ایسا کچھ نہیں تھا جس سے حکومت کی بنیاد لرز جاتی۔ اس میں صرف اصلاح پسندی، سماجی بیداری اور انسانیت جیسے جذبات موجود تھے لیکن برطانیہ حکومت کو اپنے ہی کسی مخبر نے ذہن بنایا تھا کہ ہندوستانی سماج میں آزادی کی جدوجہد کے لیے بیداری لائی جارہی ہے اور انگریزوں کے خلاف ماحول لڑنے کے جذبات ابھارنے کا کام کیا جارہا تھا اسی لیے برطانیہ حکومت کو یہ بات ہضم نہیں ہوئی اور انہوں نے پریم چند کے کہانیوں کا پہلا مجموعہ سوز وطن کو ضبط کرلیا اور اس کی تمام کاپیاں جلادی۔ آخر کار پریم چند نے ملازمت سے استعفی دیا اور خود کو ادب اور سماج اور ملک کی ترقی کے لیے بے لوث خدمات انجام دینے کا ارادا کیا۔ اس کے بعد ان کے کئی کہانیوں کے افسانے منظر عام پر آئیں۔ ان میں پریم پچیسی، پریم بتیسی، پریم چالیسی، خاک پروانہ، آخری تحفہ، زاد راہ، فردوس خیال، خواب و خیال، واردات، دودھ کی قیمت وغیرہ مقبول ترین افسانوی مجموعے کہلاتے ہیں ان کے تخلیق کردہ

ISSN 2394 - 7780

کہانیوں کی مقبولیت کے چرچے ملک بھر میں ہونے لگے۔

پریم چند کے ابتدا کے کہانیوں میں قدیم داستانوں کا تھوڑا بہت رنگ دکھائی دیتا ہے۔ اس زمانے کے کہانیوں میں جو خصوصیات نظر آتی ہیں وہیں زندگی کی حقیقتوں سے نظریں چرانے کا انداز، واقعیت سے گریز، تخیل کی فروانی، قیاس میں نہ آنے ولی باتوں کا ذکر، رنگین فضا، جذباتی انداز بیان اور شاعرانہ زبان، لیکن یہ پریم چند کے افسانے کا شروعاتی تشکیلی زمانہ تھا۔ بہت جلد وہ اس بھول بھلیاں سے باہر نکل آتے ہیں۔ پریم چند کا اردو ادب ہو یا ہندی ادب جب بھی ان نام لیا جائے گا تو اس کے ساتھ گاوں دیہات کی زندگی کا منظر ہمارے آنکھوں کے سامنے آتا ہے۔ پریم چند اور دیہات کی زندگی ایک ایسا رشتہ نظر آتا ہے جو پریم چند کی کہانیوں میں ہمیں دیکھنے اور اسے محسوس کرنے کا موقع ملتا ہے۔ دراصل پریم چند نے اپنے افسانوں میں زیادہ تر گاوں کی ترجمانی اور دیہاتی زندگی کے مسائل کو اپنا موضوع بنا کر گاوں کے کسانوں کی بے بسی، غربت و مفلسی، اور ان کے روزمرہ کے مسائل کو بہترین انداز میں ہو بہو اپنے کہانیوں میں پیش کر کے افسانوی ادب کو بام عروج تک پہنچایا۔ گاوں کی اتنی دلکش و خوبصورت منظر کشی کسی اور کے یہاں نظر نہیں آتی ہے۔ اس زمانے میں ہندوستانی دیہاتوں میں رہنے والوں کسانوں، مزدوروں اور دلت سماج کے پسماندہ طبقے کی طرف توجہ کرتے ہوئے اپنے افسانوں میں ان کی دکھ درد بھری زندگی کی بھرپور ترجمانی کی ہے۔ اس دور میں کسانوں پر ظلم و ستم کئے جاتے تھے۔ مزدوروں کو انصاف نہیں ملتا تھا۔ یہ لوگ اپنی زندگی نہایت کسمپرسی اور بے بسی میں بسر کرتے تھے۔ پریم چند نے دیہات کے کسانوں اور مزدوروں کے دکھ درد اور ان پر ہونے والے ظلم و ستم کو بہت قریب سے دیکھا تھا اسی لیے ان کے حق میں وہ زبان واب کے سہارا لے کر ان کو انصاف دلانے کی صدا ان کے کہانیوں میں گونجتی ہوئی نظر آتی ہے۔ انہوں نے سرمایہ دارانہ نظام کے خلاف بھی آواز بلند کی۔ ان کے تخلیق کردہ بہت سے ایسے افسانے ہیں جن میں سرمایہ دارانہ نظام کی مذمت کرتے ہوئے سماج میں مساوات کو عام کرنے کی تلقین دکھائی دیتی ہے۔

پریم چند نے سماجی مسائل کی اپنی کہانیوں کا موضوع بنایا۔ خاص طور پر حب وطن ، سماجی انصاف کی خواہش، گاندھی واد اور ترقی پسند تحریک نے ان کی کہانیوں کو غذا فراہم کی۔ ان کی تخلیقات کا محور دراصل انسان دوستی اور مساوات ہے۔ وہ سماج میں برابری لانے کی کوشش کرتے ہیں۔ اسی لیے ان کے کہانیوں میں اس طرح کے ماحول کی عکاسی نظر آتی ہے۔ اس دور کے نئے فنکاروں کو بھی اس کا بات کا احساس ہوا کہ سماج کی عکاسی اور سماج کے مسائل کو ہی موضوع بنایا جائے ۔ پریم چند اس کی شروعات کی اور بے شمار کامیاب کہانیوں کو دنیائے ادب کے سرمایہ میں یادگار چھوڑا ہے۔ یہ بات اچھی طرح ذہن نشین کر لینے کی ہے کہ صرف پریم چند کے موضوعات ہی اہم نہیں ہیں۔ بلکہ ان کا فن اس کہیں زیادہ اہم

ISSN 2394 - 7780

ہے۔ان کے تحریر کردہ کہانیوں کے پلاٹ نہایت منظم ہیں۔ کہانی کی تعمیر پر وہ بہت توجہ کرتے ہیں۔ان کے کردار اصلی اور فطری ہیں۔یہ کردار زندگی بھر ہمارا پیچھا کرتے ہیں۔یہ محسوس ہوتا ہے کہ ہم ان سے کہیں نہ کہیں ملے ہیں اور ان کے طور طریقے رہن سہن وغیرہ سے بخوبی واقف ہیں۔ایک اور خاص بات یہ ہے کہ پریم چند نے انسانی فطرت کا گہرائی سے مطالعہ کیا تھا۔اسی لیے وہ انسانی زندگی کے تمام پہلوؤں سمجھتے ہوئے ان کی اصلاح کرتے ہوئے نظر آتے ہیں۔ذہن انسانی می یہ مہارت پریم چند کے افسانوں کو حقیقی زندگی سے بالکل قریب کر دیتی ہے اس لیے ان کے افسانے ہمیں قصہ کہانی نہیں لگتے بلکہ اصل زندگی جو ہم روزمرہ زندگی گذراتے ہیں اس کے سچے واقعات کی ترجمانی معلوم ہوتی ہے۔پریم چند کی افسانہ نگاری کا ایک خاص پہلو اصلاح پسندی ہے۔انہوں نے سماج کی برائیوں کو دور کرنے کی کوشش کی اور غریبوں، مفلسوں ، کسانوں اور مزدوروں پر ظلم، سرمایہ داوں اور مذہب کے ٹھیکداروں کی زیادتیاں، اونچی ذات والوں کا دوسرون کو حقیر سمجھنا اور اسی طرح کی دوسری برائیاں انھیں تڑپا دیتی ہیں۔ان کا دل بے چین ہوتا ہے اور وہ تڑپ اٹھتے ہیں چنانچہ ان تما سماجی برائیوں کو دور کرنے کی خواہش ان کے دل میں پیدا ہوتی ہے اسی لیے انہوں نے اپنے کہانیوں کو اصلاحی موضوعات کے لیے رجوع کیا اور ایسے لازوال افسانے تخلیق کئے ہیں جن کی مثال اردو دنیا میں نہیں مل سکتی۔

پریم چند نے فن کا بہترین مظاہرہ کیا ہے انہوں نے کہانیوں کے کرداروں کو مثالی انداز سے پیش کر کے افسانوی ادب میں نمایاں کارنامہ انجام دیا ہے۔ان کے افسانوں میں ایسے مثالی کرداروں کی لمبی فہرست ملتی ہے۔پریم چند نے اکثر کہانیوں میں نیکی اور سچائی کی جیت کے ساتھ ساتھ برائی وبدی اور حیوانیت کی ہار دکھا کر انسانیت اور مساوات کو پروان چڑھایا ہے۔پریم چند کے کہانیوں کی یک بہت بڑی خوبی ان کی آسان وسادہ سلیس زبان اور بھی بے تکلف والی زبان ہے جو ان کے تمام تر افسانوں میں نظر آتی ہے۔ابتدائی کہانیوں میں ان کی زبان ثقیل اور نامانوس الفاظ کے ذریعے لکھے گئے لیکن بعد میں آگے چل کر پریم چند عام بول چال کی سادہ سہل و آسان زبان ہی کو اپنے کہانیوں کے استعمال کیا۔انہوں نے اپنے آپ کو تصنع اور بناوٹ سے دور رکھا اور اپنی ذہابت و قابلیت کی بنا پر اردو کے افسانوی ادب کو ایک جاندار اور شگفتہ اسلوب دیا۔اردو ادب کی ترقی واشاعت میں تحریکات کا بھی اہم رول رہا ہے۔پریم چند کے زمانے میں ترقی پسند تحریک منظر عام پر آئی۔1936ء میں اردو کے چند نوجوان ادیبوں نے ترقی پسند تحریک کی بنیاد رکھی۔اس تحریک کے پہلے اجلاس کے صدرارت خود پریم چند کرتے ہیں اور اس جلسہ میں انہوں نے اردو کے قلم کاروں اور فنکاروں کو اردو ادب کی اہمیت پر روشنی ڈالتے ہوئے کہ ہماری کسوٹی پر وہ ادب پورا اترے گا جس میں تفکر ہو، آزادی کا جذبہ ہو، حسن کا جوہر ہو، تعمیر کی روح ہو، زندگی کی حقیقتوں کی روشنی ہو، جو ہم میں حرکت، ہنگامہ اور بے چینی پیدا کرے، سلائے نہیں کیونکہ اب زیادہ سونا موت کی علامت ہو گی۔خو پریم چند کے شاہکار افسانے سوتیلی ماں، گلی ڈنڈا، سوا سیر گیہوں، نمک کا

ISSN 2394 - 7780

داروغہ ،زیور کا ڈبہ ،خون سفید،ستیہ گرہ،بڑے گھر کی بیٹی،نوک جھونک،پوس کی رات، کفن،نجات،بوڑھی کا کی ،عید گاہ ،دوبیل،حج اکبر،دوبہنیں،شطرنج کی بازی،دودھ کی قیمت،راہ نجات، پنچایت،اماوس کی رات ،بند دروازہ، گھاس والی ،روشنی،منتر،بیٹی کا دھن،ٹھاکر کا کنواں،قربانی،پنساری کا کنواں، آتمارام،اناتھ لڑکی ،صرف ایک آواز وغیرہ اردو دنیا میں مقبولیت حاصل کرچکے ہیں۔ اردو کا افسانوی ادب جتنا پریم چند کی تخلیقات سے متاثر ہوا اتنا کسی دوسرے فنکار سے نہیں ہوا۔ دور حاضر میں ان کی بہت سی تخلیقات کا دوسری زبانوں میں بھی ترجمہ ہو چکا ہے۔ دور حاضر میں پریم چند کی کہانیوں کو اسکولوں کی درسی کتابوں اور کالجوں کے ساتھ ساتھ جامعیات کے نصاب میں بھی پڑھایا جاتا ہے۔

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

بہمنی دور میں اردو ادب ۔۔۔ تحقیقی مقالہ

محسن سلیم شیخ
(ریسرچ سکالر)

بہمنی سلطنت کا قیام محمد بن تغلق کے دور کے بعد شروع ہوا۔ یہ سلطنت گلبرگہ، بیدر اور دیگر علاقوں قائم ہوئی۔ اس وقت درباری اور سرکاری زبان فارسی تھی۔ لیکن عوام میں اردو زبان کا استعمال زور پکڑتا جا رہا تھا۔ بہمنی حکمرانوں نے شعرہ صوفیا اور علماء کو دربار میں جگہ دی تھی جس کے نتیجے میں اس سلطنت میں علمی و ادبی سرگرمیہ پنپنے لگی۔ دکن کی بولیوں اور فارسی کے ملاپ سے دکن میں اردو نے جنم لیا۔ جو بعد میں اردو ادب کی بنیاد بنی۔ مشہور نقاد مسعود حسین خان اپنے نظریے میں لکھتے ہیں کہ اردو لشکری زبان ہے۔ ادب کی ابتدا دکن میں ہوئی۔ بحوالہ (اردو زبان اور لسانیات)۔ اور ایک مشہور نقاد گیان چند جین اپنے نظریہ میں بحوالہ (اردو کا ابتدائی زمانہ) اور ایک مشہور نقاد مولوی عبدالحق کے نظریہ کے مطابق اردو دہلی میں پیدا ہوئی۔ مگر اس کی ادبی شکل دکن میں بنی بحوالہ (اردو کی ابتدائی نشونما) بہمنی سلطنت ۱۳۴۷ سے ۱۵۲۷ دکن کی ایک عظیم سلطنت رہی ہے۔ اس سلطنت نے جنوبی ہند میں اسلامی ثقافت فنون و ادب کو فروخت دیا۔ دکن میں اردو کے ابتدائی نقوش صوفیا اکرام اور شعراء کی تحریروں میں مذہبی اصلاحی نثر میں ملتے ہیں۔ ان صوفیا اکرام کی صف اول میں خواجہ بندہ نواز گیسو دراز قابل ذکر ہیں۔ ۱۳۱۲ سے ۱۴۲۲ ان کا شمار اردو کے ان اول صوفیہ اکرام اور بزرگوں میں ہوتا ہے جنھوں نے اردو زبان میں اپنا کلام لکھا ان کی ایک مشہور کتاب 'معراج العاشقین' کو اردو نثر کی ابتدائی کتابوں میں شمار کیا جاتا ہے۔ معراج العاشقین یہ کتاب روحانی راستے کی رہنمائی کرتی ہے۔ اور ان لوگوں کے لیے لکھی گئی ہے جو اللہ تعالی کی محبت اور قربت حاصل کرنا چاہتے ہیں اس کتاب میں بتایا گیا ہے کہ ایک سچا عاشق اللہ کی محبت میں کیسے دنیا سے دل ہٹا کر رب کی طرف سے سفر کرنے کی خواہش رکھتا ہے۔ اور اپنے محبوب یعنی کہ اللہ رب العزت سے ملنے کہ چاہت رکھتا ہے۔ اس کتاب میں بتایا گیا ہے کہ سچی محبت صرف اللہ تعالی سے ہوتی ہے۔ جو انسان سے محبت کرتا ہے وہ خود کو بھول جاتا ہے اور صرف اللہ تعالی رضا چاہنے سے ہی کامیابی ممکن ہے۔ فکر یعنی کہ روحانیت فقر کے معنی ہے درویش، توکل، بھوک، افلاسی، غربت محتاجی، تنگ دستی، یعنی کہ انسان دنیا کی خواہشات کو چھوڑ کر صرف اللہ تبارک تعالی پر بھروسہ کریں۔ اور اس کتاب میں بار بار بتایا گیا ہے کہ روحانی راستے پر چلنے کے لیے یعنی کہ ایمان کامل روح کے لیے ایک سچے اور کامل رہنمائی کی ضرورت ہے وہ دل کو پاک کرتا ہے اور اللہ تبارک تعالی کی محبت کو دل میں بھر دیتا ہے۔ اور اس کتاب میں یہ بھی بتایا گیا ہے کہ انسان کی نفس اسے برے راستے پر لے جاتا ہے۔ اللہ تک پہنچنے کے لیے ضروری ہے کہ انسان اپنے نفس کو قابو میں رکھے۔ اور اس کتاب میں یہ بھی بتایا گیا ہے کہ جب انسان سچّے دل سے سچّی طلب سے اللہ کو یاد کرتا ہے ذکر کرتا ہے اور کسی کامل رہنما کی رہنمائی میں چلتا ہے تب اسے اللہ کی معرفت نصیب ہوتی ہے یعنی کہ وہ اللہ کو دل سے پہچان لیتا ہے یعنی کہ وہ معرفت اللہ کی پہچان کرتا ہے۔ مختصر خلاصہ یہ ہے کہ کتاب ہمیں سکھاتی ہے کہ اگر ہم سچّے دل سے اللہ کو چاہنے لگتے ہیں تو ہمیں دنیا کی محبت سے اللہ کی محبت کی طرف راغب کرتا ہے۔ ہمیں کسی اللہ والے مرشد کامل کی رہنمائی کی تلاش میں نکلنا

ISSN 2394 - 7780

ہےاوراپنےنفس پرقابوپاناہےتب جاکرہمیں اللہ کاقرب اورمعرفت حاصل ہوگی۔

اردوادب کی تاریخ میں دکن کوایک منفرد مقام حاصل ہے۔دکن میں اردوزبان کی ارتقااوراس کی ترویج میں بہمنی سلطنت کا کردار نہایت ہی اہم ہے۔بہمنی حکمرانوں نے نہ صرف علم وادب کی سرپرستی کی بلکہ ایسی فضا قائم کی جس میں اردوزبان پروان چڑھنے لگی۔یہ دوراردوادب کا خاص دور ہے۔اس میں اصناف کے لیے بنیادی تخلیقات کا وجود ہوا۔بہمنی دور میں لکھی جانے والی نثری اورشعری اصناثری اصناف صوفیانہ نثر، مذہبی نثر، ملفوظات صوفیانی نثرایسی نثر کو کہتے ہیں۔جس میں اللہ کی محبت، روحانیت، معرفت، فقراور باطنی حقائق کو بیان کیا جاتا ہے۔اس نثر میں روحانی تجربات، باطنی علم اورالہامی انداز بیان پایا جاتا ہے۔شعری اصناف، مثنوی، غزل، نعت، منقبت، رباعی بہمنی دور کے اہم مصنف، شعرا، خواجہ بندہ نواز، شاہ میراں جی شمس العاشق۔شاہ میراں جی شمس العاشق انھوں نے دکنی اردو میں تصوف کے موضوعات پرشاعری لکھی۔ان کی شعری میں فارسی تراکیب کے ساتھ ساتھ دکنی رنگ بھی ملتا ہے۔یوں مانا جاتا ہے کہ بہمنی دور نے اردو ادب کی بنیادرکھی۔اورایک ایسا ادبی ماحول پیدا کیا۔جوآگے چل کرقطب شاہی، عادل شاہی اورمغل سلطنت کے ادوار میں مزیدنکھر کر سامنے آیادکنی اردو میں پروان چڑھ رہی تھی وہ بعد میں ملاوجہی، غواصی، نصرتی اورمحمد قلی قطب شاہ جیسے شعرا کے لیے راہ ہموار کرگئی۔بہمنی حکمرانوں نے شعراء، صوفیااورکرام کی پرستی کی اورانہی صوفیا کرام علماء کرام کی کوششوں سے اردوعوامی سطح پرمقبول ہوئی اوراردونثر اورنظم تبلیغ کا ذریعہ بنی۔ان صوفیا کرام نے خانقاہی نظام میں اردوزبان کی تخلیق کی اوراردوزبان میں تبلیغ کوفروغ دیا۔

دکنی اردو میں ہندوی، عربی، فارسی، اورمقامی بولیوں کا متراج ملتا ہے۔دکنی اردوادکی ایک خصوصیات یہ تھی کہ زبان آسان اورعام فہم تھی اس لیےصوفیااکرام نے اسے پیغام رسانی کا ذریعہ بنایا۔آواز، محاورات اورترکیب میں یہاں کا رنگ ملتا ہے جواسے شمالی اردو سے الگ بناتا ہے۔بہمنی دور کےنثری اورشعری روایت نے جنوبی ہندکواردوادب کا پہلامرکز بنایا۔صوفی شعرا، خانقاہی مراکز، اوراردوزبان کی سادگی نے اردوکوعوام سے جوڑنے میں ایک اہم کردارادا کیا۔اگرچہ اس دور میں ادب کی مقدار بہت کم ہےمگرادبی معیارزبان کی تشکیل اور فکری وسعت کے لحاظ سے یہ ایک زرخیز دور تھا۔

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

International Multidisciplinary Conference on

"Contemporary Issues in Commerce, Management, Arts, Humanities, Engineering, Computer Science & Applications.

Name of the Research Paper :- Tasneem Bano Murtuza Waddo

Subject :- Urdu

'اردو تعلیم ۔انیس چشتی کی نظر میں

انیس چشتی کی شخصیت کسی تعارف کی محتاج نہیں۔ بیسویں صدی کے اخر میں جو ادبی ہستیاں ادب کے افق پر ستارہ بن کر چمکیں انیس چشتی ان میں سے ایک اہم ہے۔ان کی شخصیت اور ادبی کا کارناموں کا تحقیقی وتنقیدی جائزہ لینا حالانکہ ایک مقالے میں ممکن نہیں لیکن مذکورہ مقالے میں حتی الاامکان کوشش کی گئی ہے۔تا کہ ان کے تعلیم سے متعلق نظریات سے متعارف کرا سکے۔کیونکہ وہ کثیر اللسانی شخصیت کے مالک ہیں۔وہ کئی زبانوں میں مہارت رکھتے ہیں۔انیس چشتی کا شمار جدید ماہرین تعلیم میں ہوتا ہے وہ کئی کتابوں اور مصنفین میں ہوتا ہے۔وہ کئی کتابوں کے مصنف مؤلف، مترجم اور متحد مقالوں کے تخلیق کار ہیں۔متحد ممالک کے سفر کر چکے ہیں۔اور کئی ملکی اور بین الاقوامی کانفرنسوں سے خطاب کر چکے ہیں۔'اردو، فارسی، انگریزی زبانوں کے علاوہ مراٹھی زبان پر بھی 'انھیں خاصہ عبور حاصل تھا۔

انیس چشتی ملک اور بیرون ممالک میں اپنی علمی، فکری اور تعلیمی فعالیت کی وجہ سے معروف ہیں۔'اردو زبان، رسم الخط، املا نویسی تعلیمات، علوم اسلامی اور'اردو نستعلیق فانٹو گرافی پر آپ کی گہری نظر ہے ملک اور بیرون ممالک اسفار نے چشتی صاحب کو تعلیمی عمل اور درسی وتدریس کی دنیا کا اداشناس بنا دیا ہے۔کئی بیرون حکومتوں نے آپ کو اس سلسلے میں مدعو بھی کیا ہے۔اور کئی اعزازات سے نوازا بھی گیا۔

انیس چشتی نے اپنی تصنیف تعلیم شناسی میں انیس چشتی نے جو تصانیف تحریر کیے ہیں۔وہ اردو زبان وادب میں ایک اہم کارنامہ ہے۔چشتی صاحب نے اپنی تصنیف تعلیم شناسی میں بچوں کی صحیح تعلیم پر خاص توجہ مرکوز کراتی ہے وہ بچوں کی صحیح تعلیم کا مشورہ دیتے ہیں کیونکہ ہماری قوم کے دارومدار بچوں کی تعلیم وتربیت پر ہے۔کیونکہ بچّے ہمارے ملک وقوم کے مستقبل کے معمار ہیں۔ان کی تربیت کا معقول انتظام کرنا، اوران کا نگراں بننے کی رائے دیتے ہیں۔لاوارث بچوں کی تعلیمی فکر کے لیے حکومت اور عوام کو فکر مند ہونے کی صلاح دیتے ہیں۔بچوں کے مسائل حل کرنے میں اساتذہ کی ذمہ داریوں کو یاد دہانی کراتے ہیں۔کیونکہ بچوں کے مستقبل اور قوم کے مستقبل کو سنوارنے کی ذمہ داری استاد ہی کی ہے۔طلبہ وطالبات کے دلوں میں امتحانات کا جو خوف ہوتا ہے۔اسے دور کر کے سازگار ماحول بنانے کی کوشش کرنے کی صلاح دیتے ہیں۔

انیس چشتی اپنی دوسری تصنیف عصری وتحقیقی مقالات میں آزادی کے بعد ہندوستان کے مسلم اہلِ قلم ادبیوں کی ذمہ داریوں پر توجہ مبزول کی ہے۔جدید تعلیمی رجحانات اور سائنسی علم کی اہمیت اور اسے حاصل کرنے پر زور دیا ہے۔'اردو تعلیم آج اور کل اس تصنیف میں چشتی

ISSN 2394 - 7780

صاحب نے مسلم معاشرے کی تعلیمی اور اقتصادی پسماندگی کا ذکر کیا ہے۔اور زبان کے اسباب اور حل کے راستے مہاراشٹر بھی ہیں۔مراٹھی زبان والوں نے اپنی مادری زبان کی خوب حفاظت کی ہے۔اور حکومتیں بدل گئیں بھی تو وہ اپنے گھر والوں اور اپنے کاروبار میں اپنی مادری زبان کو زندہ رکھا۔اور ترقی یافتہ جدید تعلیم کو بھی انھوں نے اپنایا۔آج مہاراشٹر میں اردو زبان کو سانس لینے کا موقع مل رہا ہے۔اس لیے انیس صاحب کہتے ہیں۔ہمیں چاہیے کہ ہم اپنی مادری زبان اردو کی حفاظت کریں۔

دورِ حاضر میں آئی ٹی انفارمیشن ٹیکنولوجی نے اس قدر ترقی کی ہے کہ کمپوٹر اور انٹرنیٹ ہر فرد کی ضرورت بن گئی ہے۔آج موبائیل کا زمانہ ہر فرد کو اور ہر بچے کو متاثر کر رہا ہے۔اس ایجادات میں سب سے زیادہ انگریزی زبان کو استعمال ہوتا ہے۔کمپوٹر انٹرنیٹ ہاٹ میل، واٹس ایپ وغیرہ پر انگریزی زبان کا رواج قائم ہوگیا ہے۔اب ہر زبان کا ماہرین اپنے طور پر مادری زبان میں ان جدید ایجاد کا استعمال کرنے کی کوشش کر رہے ہیں۔دنیا میں کوئی فرد ایسا نہیں ہوگا جس کے پاس موبائیل نہ ہو۔

چشتی صاحب لکھتے ہیں کہ تیسرے ہزار مہاراشٹر کے تعلیمی مطالبات ۱۹۹۹ سے بالکل مختلف ہونگے۔اب روایتی تعلیم گاہیں میوزیم بن جائیں گی۔اب دورِ نئی کروٹ لے رہا ہے۔کمپوٹر اور انفارمیشن اکیڈمیاں جگہ جگہ نظر آرہی ہیں۔تعلیم کو فروغ دینے کے لیے ساتذہ کو ذریعہ تعلیم میں سب سے بڑا مسئلہ مادری زبان سے تدریس کے لیے اساتذہ کو طالب علم سے گفتگو کرنے اور درس دینے کے مادری زبان کا استعمال ضروری ہے۔ہمارے ملک ہندوستان میں گاؤں، دیہاتوں اور مختلف قصبوں میں ہزاروں مادری زبانوں میں بولیاں بولی جاتی ہیں۔یہ مسئلہ اہمیت کا حامل ہے۔

انیس چشتی صاحب کی ذاتی رائے یہ ہے کہ بچوں کو مادری زبان میں تعلیم دی جائے۔ہر فرد اپنے علم کے اضافے کے لیے مختلف زبانوں کا مطالعہ کرتا ہے۔اور ذوق وشوق سے بھی زبانوں کو جاننے اور سمجھنے میں دلچسپی لیتا ہے۔مختلف زبانوں کا سکھانا بہت اچھا ہے۔مگر بچے کو اس کے ذہن کے مطابق کسی ایک زبان میں ابتدائی تعلیم دیں۔شعور آنے پر وہ اپنی دلچسپی کے مطابق مختلف زبان سیکھ لیتا ہے۔بچے کو مادری زبان میں تعلیم دینا بہت فائدہ مند ثابت ہوتا ہے۔کیونکہ بچے کو گھر کا ماحول اور الفاظ کو ذخیرہ اس کے لئے زبان سیکھنے میں آسانی پیدا کرتا ہے۔کیونکہ بچے کو صرف چند گھنٹے اسکول میں تعلیم حاصل کرنا ہوتا ہے کیونکہ ماں کی گود میں وہ جو الفاظ سنتا ہے اسے یاد رہ جاتے ہیں۔پرورش کے دوران بچہ گھر میں ہونے والے ہر روز کے واقعات کو دیکھتا اور سنتا ہے۔جیسے ہنسنا، رونا، عید منانا، سوگ منانا شادی کے ماحول میں ہونے والے رسوم ورواج، بڑوں کا غصہ گھر کے اخراجات کے حسابات اور دیگر قسم کی سرگرمیوں کو بچہ غور سے محسوس کرتا ہے۔اور سیکھتا رہتا ہے۔اگر بچہ اپنی مادری زبان میں علم حاصل کرے تو اس کے لیے ذہنی درجے کھل جاتے ہیں۔وہ معلومات کو جلد از جلد اپنی یادداشت میں محفوظ کرنے لگتا ہے۔اگر مدرس کسی اور زبان میں تعلیم دے تو الفاظ کے نئے پن سے وہ پریشاں ہوجاتا ہے۔اور اس کی ترقی میں رکاوٹیں درپیش ہونے خطرہ رہتا ہے کیونکہ بچہ گھر میں جس چیز کا نام سنتا ہے۔وہ مدرس کی زبان سے اس چیز کا نام مختلف سنتا ہے۔وہ بے چین ہوجاتا ہے۔اس چیز کو گھر والے سچ بتا رہے ہیں۔اور اپنی تمام تر ذہانتوں کے باوجود کوئی اچھا کارنامہ انجام نہیں دے پاتا۔

ISSN 2394 - 7780

اس بات پر ماہرین تعلیم بھی اتفاق کرتے ہیں کیونکہ ابتدائی تعلیم بچے کے تربیت کا مقصد ہوتا ہے۔انسانی برتاؤ میں ایک معیار تک تبدیل ہوتا ہے۔ بچے کا ذہن گھر کے ماحول اور اپنے اطراف و جانب افراد سے سنے ہوئے الفاظ کو سیکھ لیتا ہے۔اگر ابتدائی تعلیم میں اس بچے کو ان الفاظ کو ذریعہ بنا کر تربیت دی جائے تو وہ آسانی سے اور دلچسپی کے ساتھ تعلیم حاصل کر لیتا ہے۔زبان اس بچہ کی توانائی کا سب سے بڑا سہارا ہوتا ہے۔زبان کے بغیر کوئی صلاحیت کارآمد نہیں ہوسکتی ہے۔

چشتی صاحب اہلِ اردو سے ناراضگی کا اظہار کرتے ہوئے کہتے ہیں کہ ہندوستان پر مسلمانوں نے طویل عرصے تک حکومت کی مگر اپنی مادری زبان اردو کی ترقی اور اس کی نشو ونما کی طرف کبھی توجہ نہیں کی۔ ہندوؤں اور یہودیوں نے جدید تعلیم حاصل کی اور انگریزی زبان کی اہمیت کو جان کر اس زبان میں مہارت حاصل کی مگر اپنی مادری زبان کو مرنے نہیں دیا۔اس کے برعکس آزادی کے بعد مسلمانوں نے نئی تہذیب سیکھا۔اور اپنی زبان انگریزی میں تعلیم حاصل کی مگر دہلی لکھنو، بھوپال وغیرہ اردو زبان کے اہم مراکز تھے۔جب انھوں نے نئی زبان انگریزی کی ہریالی دیکھی تو اپنی مادری زبان اردو کو بھول گئے۔اور اس زبان کو پرایہ کر دیا۔اور اس زبان کو نہ جانے پر فخر کرنے لگے۔ جب ہماری قوم نے ہی اپنی مادری زبان سے موڑ لیا تو دہلی لکھنو، حیدرآباد کی سڑکوں اور دکانوں سے اردو زبان کی بورڈ دیکھتے ہی دیکھتے غائب ہوگئے۔ ہماری زبان اور تہذیب کے زوال ذمہ دار خود ہم ہیں۔

انیس چشتی صاحب نے اردو زبان کی بقاء کے لیے بہت جدوجہد کی۔اور اردو زبان کی اہمیت بتاتے ہوئے کہتے ہیں۔اہل اردو اپنے بچوں کو مادری زبان میں ہی تعلیم دیں۔کیونکہ اس سے طلبہ میں خود اعتمادی پیدا ہوتی ہے۔اور ایک قسم کی مضبوطی پیدا ہوتی ہے۔اور سبق میں موجود موضوع کو بہتر طریقے سے سمجھ جاتا ہے۔بچہ جب باشعور ہو جاتا ہے تو دنیا کی تبدیلیوں کو آسانی سے سمجھ لیتا ہے۔مادری زبان میں تعلیم حاصل کرنے والے اردو میڈیم کے ایک طالب علم 'تنویر منیار' اور بلال مستری کی مثالیں دیتے ہوئے کہتے ہیں۔اردو میں تعلیم حاصل کرنا کوئی عیب نہیں دیگر زبانوں کو سیکھنے کے لیے بچے میں عمر کے ساتھ ساتھ صلاحیت پیدا ہو جاتی ہے۔آج یہ دونوں طالب علم آئی ٹی شعبے میں اپنی خدمات انجام دے رہے ہیں۔

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

बंधाटी कादंबरीतील सामाजिकता

कु. उज्वला बाळू शिंदे
अभ्यासक
एम.ए. (समग्र मराठी) - सुवर्ण पदक 2019
पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ,
सोलापूर मो.नं. 9273926292
Email-ujwalashinde१४९६@gmail.com

*** प्रस्तावना:-**

आधुनिक काळात मराठी साहित्यात विविध साहित्यप्रकार उदयाला आले आहेत. या साहित्यप्रकारापैकी सर्वात लोकप्रिय, विस्तृत असा वाङ्मय प्रकार म्हणजे कादंबरी होय. विशाल आणि व्यापक जीवनानुभव प्रकट करणारा साहित्यप्रकार म्हणजे कादंबरी होय. 'महाराष्ट्र भाषेचा कोष' या ग्रंथात कादंबरीला 'कल्पित कथा' असे म्हटले आहे. आधुनिक काळातील या महत्वाच्या साहित्यप्रकाराविषयी हरिश्चंद्र थोरात म्हणतात, "एके काळी महाकाव्याला मानवी संस्कृतीमध्ये असलेले स्थान आधुनिक काळात कादंबरीला प्राप्त झाले आहे. आधुनिक काळातील तीव्र जीवनसंघर्ष, जीवनाला आलेला अफाट वेग, व्यक्ती आणि समाज यांच्यामधील उत्तरोत्तर गुंतागुंतीचे होत जाणारे संबंध, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे मानवी जीवनाला प्राप्त झालेली परिणामे या सर्व गोष्टींना आणि या सर्वाच्या संबंधामधून निर्माण होणाऱ्या व्यामिश्र समग्रतेला स्पर्श करू शकणारा साहित्यप्रकार म्हणून कादंबरीला हे महत्व प्राप्त झाले आहे. आपल्या विशाल भाषिक अवकाशाच्या आणि सर्वसमावेशक वृत्तीच्या साहाय्याने आधुनिक मानवी जीवनाचा सतत रंग बदलणारा आकारहीन पसारा कवेत घेण्याची कुवत कादंबरी याच साहित्यप्रकारामध्ये आहे."[१] कादंबरीने अनेक विविधांगी विषय आपल्या कवेत घेतले आहेत. कादंबरी साहित्यप्रकारचा आवाका मोठा आहे. ऐतिहासिक, सामासिक, मानसशास्त्रीय, वैज्ञानिक, आदिवासी, मुस्लिम, स्त्रीवादी, भटक्या विमुक्तांची कादंबरी इ. प्रकार कादंबरी साहित्यात आढळतात. काही कादंबरीतून धनगर समाजाचे, त्यांच्या लोकसंस्कृतीचे, सामाजिक मागासलेपणाचे, शैक्षणिकतेचे चित्रण पहायला मिळते. शैक्षणिक प्रसारामुळे धनगर समाजही शिक्षित झाला. त्यामुळे त्यांचे वैयक्तिक, सामाजिक, राजकीय आणि कौटुंबिक जीवनात येणार प्रसंग, समस्या, अडचणी यांची त्यांना जाणीव होऊ लागली. नवनाथ गोरे यांच्या 'फेसाटी' कादंबरीमध्ये लेखकाने धनगर समाजाच्या दयनीय अवस्थेचे वास्तववादी चित्रण केलेले आहे.

ISSN 2394 - 7780

नवनाथ गोरे यांची दुसरी कादंबरी 'बंधाटी' या कादंबरीमध्येही लेखकांनी गावगाड्याचे आणि शेतजमिनीच्या बांधाच्या वादातून उद्‌भवलेल्या सूडाची कहाणी चित्रित केली केलेली आहे. कादंबरीमधून अंधश्रध्दा, संशय, करणी, जादूटोणा, वैरभाव इ. चित्रण आले आहे. नाग-नागणीच्या भयाचे सावटही कादंबरीमध्ये आले आहे.

- **बंधाटी कादंबरीतील सामाजिकता :-**

साहित्याची पाळेमुळे समाजव्यवस्थेत रुतलेली दिसतात. साहित्य आणि समाज यांचा एकमेकांशी घनिष्ठ संबंध आहे. पशु-पक्ष्यांपेक्षा मानवी जीवन वेगळे आहे. मनुष्य हा समाजात राहतो. इतर प्राणीजीव कळपाने राहतात. म्हणूनच मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. दिगंबर पाध्ये यांच्या मते, "लेखक ज्या समाजात वाढतो त्या समाजाची जीवनपद्धती हेच बहुतांशी त्याच्या कलात्मक अनुभवाचे संदर्भक्षेत्र ठरत असते. साहित्यात येणारे विषय, मानवी जीवनविषयक प्रश्न, मानवी जीवनाविषयीच्या श्रेय, कल्पना, नीतिमूल्ये ही सर्व त्या संदर्भक्षेत्राशी म्हणजे त्या समाजाचा जीवनपध्दतीशीच निगडीत असतात."[२] लेखकांनी लिहिलेल्या कलाकृतींवर त्यांचा ठसा उमटतो. त्यांनी समाजात राहून ते अनुभवलेले असते किंवा ते पाहिलेले असते. त्यातूनच कल्पनाशक्तीला वाव देऊन लेखक लिहीत असतो. धनगर समाज सर्वत्र विखुरलेला आहे. मेंढीपालन आणि शेती हा त्यांचा व्यवसाय आहे. धनगर समाज मेंढ्यांसाठी भटकंती करतो. तर काही धनगर समाज एका ठिकाणी स्थायिक होऊन शेती करतो. धनगर समाजातील लोकांवर गावगाड्यातील काही लोक, राजकारणी अन्याय व पिळवणूक करतात. त्यांना दुय्यम वागणूक दिली जाते. त्यांच्या अडाणीपणाचा किंवा असहाय्यतेचा फायदा घेतात. याचे चित्रण बंधाटी कादंबरीत आले आहे. यामधील भिका हा आबा धनगरावर अन्याय करतो. जमिनीच्या बांधावरून चालू झालेली भांडणे शेवटी मृत्यूपर्यंत येऊन थांबतात.

जमिनीचा वाद :

आबा धनगर शेती करून आपला दोन मुलांसह सुखात राहत होता. माणसांची आणि जनावरांची हालअपेष्टा होऊ लागल्यामुळे आबाने स्वतःच्या रानासोबत तंग्यावाचं दोन एकर रान खंडीनं केलं होतं. आबाच्या रानाला लागून असलेली जंगमांची जमीन भिकाने आबाच्या नाकावर टिचून, जास्त दराने घेतली होती. आबाच्या आणि भिकाने घेतलेल्या जंगमाच्या रानातून गाडीवाट होती. गाडीवाटेमुळे आणि बांधामुळे दोघांत भांडणं चालु होतात. "माझ्या रानात येक कासराबर

ISSN 2394 - 7780

साखळी पडत्या व्हयरे, बोडकिच्च्या, आबानं तुमाशिनाला पैसं दिवून ह्यो ख्योळ केलाय नव्हं. वारं वा गबरुनू ही मुजणी खरी नाय. ह्या पाय माझी हारकत हाय."[३]

कोर्टकचेरी :-

जमिनीच्या वादामुळे त्यांना कोर्टकचेरी करावी लागते. सरकारी मोजणी आबा आणतात पण भिकाच्या रानात साखळी पडल्यामुळे भिका मोजणीवर हारकत घेतो, दोनदा मोजणी मान्य करत नाही. आबाच्या मुलगा शिवाला भिकाच्या पोरांनी मारल्यावर आबा पोलीसात वर्दी देतो.

दरोडा प्रकरण :-

आबाचा आणि भिकाचा बाप दोघे मित्र होते. त्या दोघांनी मिळून पाटलाच्या घरावर दरोडा घातला. नंतर त्या वाटाघाटीवरून दोघात भांडण झाल्यावर आबाच्या बापाने भिकाच्या बापाला मारुन टाकले होते. आबाचा बाप सात-आठ वर्षे जेलमध्ये गेला होता.

बापाच्या मृत्यूचा बदला :-

आबाच्या बापाने भिकाच्या बापाला दरोड्याच्या वाटाघाटीवरुन नाहीतर त्याचा अश्लील वागण्यामुळे मारले होते. पण भिकाला आबाच्या बापाचा राग येतो. आणि तो जेलमधून सुटून आल्यावर भिका त्याला मारून टाकतो. बापाच्या मृत्यूचा बदला घेतो. तेव्हापासून दोघात वैर सुरू होते.

पाटलांकडून दुय्यम वागणूक :-

आबा भिकाची तक्रार घेऊन पाटलाकडे जातो. पण पाटील आबाची बाजू न घेता भिकाची बाजू घेतो आणि आणि आबालाच माघार घेण्यासाठी सांगतात. भिकाच्या नादी न लागण्याचा सल्ला देतात.

भिकाची बिरोबाच्या देवळात शपथ :-

भिका बिरोबाच्या देवळात आबाच्या कुटुंबाचा नायनाट करण्याची शपथ घेतो. प्रत्येक अमावस्येला भिका बिरोबाच्या देवळात निवद-नारळ करायचा. या अमावस्येला भिका बिरोबाच्या देवळात नवस पूर्ण होण्यासाठी गावजेवण देतो.

कौल लावणे :-

बिरोबाच्या देवळात भिका आबाच्या घराला मुळासकट बरबाद करण्यासाठी कौल लावतो. ही बातमी गावभर होते. सगळीकडी भिकाने कौल लावल्याबद्दल चर्चा चालू होते.

ISSN 2394 - 7780

नागाबद्दल पूर्वकल्पना / नागाचा वैरभाव :-

भिकाने जंगमाचे रान आबाच्या ईर्षेवर घेतले होते. पण जंगमानं ते रान घरात सारखं नागाच वेटाळं आणि नाग सारखा घरावर फिरत असल्यामुळे रान विकले होते. ते रान भिकाने घेतल्यावर त्याने जंगमाचे घर पाडल होते. त्यामुळे सापाने भिकाच्या घरावर सूड घेतला होता.

नागाचा बदला :-

नाग अगोदर भिकाच्या रेडीला चावला. नंतर भिकाच्या लहान पोराला चावला. सतत भिकाच्या घराच्या अवतीभोवत सुड भावनेने नाग फिरत असे.

भिकाची बायको वेडी होणे :-

मुलाला नाग चावल्यावर भिकाची बायको मुलाच्या विरहाने वेडी होते. सतत एका ठिकाणी बसणे, काहीही बडबडणे, मुलाच्या वाटेकडे डोळे लावून बसणे, जेवण न करणे.

अंधश्रध्दा :-

भिकाच्या घरात सतत नाग निघत असल्यामुळे व त्या नागाने भिकाच्या मुलाला चावल्यामुळे, तो नाग आबानेच करणी करून सोडला असावा असा भिकाचा गैरसमज होतो. भिका विजापूरचा गारुडी आणून पुजा घालतो. देवऋषीकडे बघतो. सलगराची म्हातारी पण हा साप करणीचा आहे म्हणून त्या गोष्टीला खतपाणी देते.

मास्तरची अरेरावी :-

भिकाच्या बहिणीचा मुलगा मास्तर होता. भिकाचा मुलगा वारल्यावर मास्तर येतो. जंगमाची जमिन नागाच्या दहशतीमुळे भिका मास्तरच्या नावावर करण्यासाठी तयार होतो. पण त्यासाठी आबाचा काटा काढायला सांगतो. मास्तर त्या नागाच्या माघावर राहतो पण त्याला तो सापडत नाही. मास्तर विजापूरची पाच-सहा पोरं सोबत घेऊन कु-हाड, काठीसह गावातून हिंडतो. गावात दशहत माजवतो. आबाला मारण्याची सुपारी घेतल्याच म्हणतो. मास्तरची नजर वाईट असते. किश्ना आणि बाळाबाईच्या मुलीवर त्याची वाईट नजर असते. तिला बघितल्यावर अश्लील बोलतो. रात्रीचे त्यांचा घरी जाऊन तिला पळवण्याचा प्रयत्न करतो पण निष्फळ ठरतो. या गोष्टीवरुन बाळाबाई जाब विचारायला आल्यावर उलट तिलाच भिका आणि मास्तर अश्लील भाषेत शिवीगाळ करतात आणि दम देतात. यावरुन मास्तरची अरेरावी दिसून येते.

ISSN 2394 - 7780

आबाच्या आईची मरणयातना :-

आबाची आई वारल्यानंतर गावातील कुणीही मदतीला आल नव्हतं. तीला मरणांच्या अगोदर चहा पिण्याची ईच्छा होते पण गरिबीमुळे, पैसे नसल्यामुळे वाणी चायपत्ती देत नाही. ती पाण्यावर जीव सोडते. त्यावेळेस पाऊस दिवसरात्र कोसळत होता. रानात घोटाभर पाणी असल्यामुळे अंत्यविधीसाठी जागा आणि सरणासाठी लाकूड मिळत नाही. आबा छपरातील लाकड काढून बांधावर त्यांच्यावर अंत्यसंस्कार करतात. भिकानेच गावात वर्दी देऊन आबाच्या मदतीला कोणी न जाण्यासाठी तंबी दिलेली असते. या गोष्टीमुळे गावातील एकही माणूस आबाच्या आईच्या अंत्यविधीला आलेला नसतो. त्यामुळे नंतर भीकाचा मुलगा मेल्यावरही आबाच्या घरचे कोणीही भिकाच्या मुलाच्या अंत्यविधीला जात नाही.

शंकरला मारहाण :-

पूर्वीच्या भांडणाचा राग मनात धरून भिकाच्या पोरांनी आबाच्या थोरल्या पोराना शिवाला बेदम मारले होते. आमच्या घरावर करणी करून साप सोडला, शेतात पूजा करून करणी केली म्हणून शंकरला मारतात. शंकरला जताच्या दवाखान्यात दाखल केले जाते. आबा पोलिसात तक्रार करतात. भिकाची पोर आबाचा पोराला कसा तोडला हे मस्तीने सांगत गावभर फिरत होते.

जादूटोणा, बळी देणे :-

सनगराची अंजा म्हातारी देवरसपणा करत असल्यामुळे हा साप करणीचाच आहे हे भिकाच्या मनात बिंबवते. चार दिवसांनी अमावस्येला स्मशनात जाऊन, गारुडी आणून पूजा घालायला सांगते. जंगमाच्या रानात गाभणी मेंढी आणि कोंबडा कापायला सांगतो. भिका आणि त्याच्या घरचे सर्वजण हा उपाय करतात.

मास्तरला अद्दल घडवण्यासाठी मारहाण :-

मास्तरच्या वाईट नजर आणि नियतीमुळे गावात बायकापोरी त्याला घाबरतात. किश्नाच्या मुलीच लग्न मास्तर जमू देत नाही. गावात कोणतेही शुभकार्य/लग्न होऊ देत नव्हता. किश्नाच्या मुलीवर अतिप्रसंग करण्याचा प्रयत्न केला म्हणून किश्ना आणि आबानं रात्रीचं मास्तरला गाठून त्याला बेदम माहाण करून त्याचे दोन्ही हात निकामी करतात. हे सर्व आबानेच केल्याचा मास्तरला संशय येतो.

ISSN 2394 - 7780

मास्तर भाणि भिका बदला घेतात :-

मास्तरला हे दु:ख आणि अपमान सहन होत नाही म्हणून तो दवाखान्यात असतानाच योजना बनवतो. विजापूरकडून पाच-सहा पोरं बोलवतो. आबाच्या घराला सुडभावनेने पेटवून देतो आणि आबाला रानात एकटं गाठून मारून टाकतो. खुप रक्त गेल्यामुळे आबाचा दुर्देवी अंत होतो. अशाप्रकारे मास्तरकरवी भिका आपला बदला घेतो. जमिनीच्या बांधावरून आणि आपसातल्या गैरसमजातून हे सर्व घडते. भिकाची पोर फरार होतात, मास्तर आणि त्या गुंड पोरांना पोलिस पकडतात. आबाचा घरावर दु:खाचा डोंगर कोसळतो.

- **कादंबरी: वाङ्मयीन विशेष**

उपमा-

१) बांधावरची तरवाडाची, बाबळीची फुलं नवरा मेल्याल्या बाईगत कुरमुंजून गिली हुती. पान नं .७

२) बेलाचं सुकल्यालं पिवळं पान गळ्यातल्या डोरल्यागत दिसत हुतं. पान नं .७

३) वाडीवरची सताठ घरं कूकू पुसल्या बाईगत दिसत हुती. पान नं .७

४) गावातली, वाडी-वस्तीवरची पाच-पन्नास माणसं काळ्या रानात पांढरं बगळे हुबा राहित्यागत श्यांत हुबा हुती. पान नं .१०

५) हुरड्यात आल्याली जुंधळ्याची कणसं, येकादया वयातल्या पुरीगत आपलं टपुर डोळं झाकल्यागत पाना आडणं लचकत हुती. पान नं .७२

६) कुंकवाचं बळ कपाळाला हुंतं, वातीचं बळ दिव्याला, सुगरणीचं बळ खोप्याला, पान नं .१२२

- **धनगरी शब्द** -

येटवानं, सुरगुरी, पानठळ्ळ, सिंदळकी, चान्नी, गैवर, उगदिस, खंडीबर, खंडून, बिजवार, म्होरं, फुणगी, इस्त्याचा, हाजामती, लंबराची, ख्योळ, जिरुतूयच, वायसं, झिंझाड, फांगाफिंग, लईंदा, फारिटात, मारुग, पायतान, मायंदळ, शबूद, खुरी, मुरुमी, थुडकी, छाटी, राच्चं, किऱ्यात, पिरतमीत, भन, आमुश्या, आईत्वाराचा, आयाराचं, दालपाडाला, हुपिला, फेदऱ्या, बायट, लचांड, नुकरीला, मंमईला, अरतन, आळकुंडी, प्यॉटी, चिटूनचिळ्ळ, पाणाध्यान, संश्या, वंगाळ, ईस्तु, यॉक, हुटागत, येशाल, ठयांम्ब, समाधरमाच्या, कालाकिच्च, इलक्शनात, मसनात, अस्तीचकी, अल्लामत, इडू, उलाशित, रासारी.

ISSN 2394 - 7780

- **वाक्यप्रचार**

तुरशी पडली, लाट उसळली, घुगत हुती, वासना बदलली, खुपाई लावला, मुग गिळून गप्प बसणे, रखरखत हुत, उसकारा सोडणे, पालत्या घागरीवर पानी, चोराच्या उलट्या बोंबा, मुटका करणी, घाम फुटणे, हातपाय कापणे, चैन न पडणे, नरडीचा घोट घेणे, हुंकार भरणे, अंगाचं पाणी पाणी होणे, हंबरडा फोडणे, तळपायाची आग मस्तकात जाणे, जिभेला हाड नसणे, जीव तीळतीळ तुटणे, हारखुन जाणे, उर बडवणे, छातीत धडकी भरणे, धैर्या होईना, मागमुस लागेना, बधीर झालं.

शिव्या : -

आयघाल्याशिनाला, अंडीलपणाची, रांडीच्या, बोडकिच्यानू, झवण्या, नासक्या भाड्याचं, बायली वसावा, बारा बोड्याचं बेनं, उडाळ्या वाफची, तिझ्या आयचा दाणा खुडला तिझ्या, ताटीवाला, किरडीवाल्या, आयला लावला घोडा, सुक्काळीच्चानू, हांडगं, पापी भाड्या, उंडगीय, शिंदळकी, रानाच्या आयला लागूदी गाडवं.

निष्कर्ष:

१. बंधाटी कादंबरीमधून ग्रामीण जीवनाच्या समाजाचे वास्तववादी चित्रण आले आहे.

२. धनगर समाजातील सामाजिक मागासलेपणाचा प्रत्यय येतो.

३. शेतजमीनीवरून संघर्ष, गावातील राजकारण, सामाजिक अंधश्रध्दा आणि स्त्रिआ्यांवरील अन्यायाचे चित्रण कादंबरीतून पहायला मिळते.

४. नाग-नागिणीच्या, देवत्वाच्या, करणी-भानामतीचे, संशयाचे, भयवादी चित्रण दिसून येते.

५. शेतजमिनीच्या बांधावरून, मोजणीवरून सूडभाव निर्माण होतो आणि दोन्ही कुटूंब उध्वस्त होते. याचे चित्रण कादंबरीतून आले आहे.

समारोप:

बंधाटी कादंबरीतून शेतक-यांच्या बांधावरचा संघर्षच नाही तर सूडाच्या आगीत होरपळणारी कथा आली आहे. या सर्वांना खतपाणी घालण्याचे काम अंधश्रध्दा करते. भिका आणि आबा यांचा बांधावरून होणारा वाद शेवटी कुटूंब उध्वस्त करते. बंधाटी कादंबरीतून ग्रामीण जीवनातील संघर्ष, त्यातील हिंसा, अंधश्रध्दा आणि सामाजिक मूल्यांची घसरण याचं वास्तववादी चित्रण आलेले आहे. बंधाटी कादंबरीतून मराठी आणि कानडी मिश्रीत भाषाशैली वास्तववादाला प्रगल्भता देते. यामध्ये नाग-नागिणीच्या देवत्वाचे, करणी-भानामतीचे, गारुड्याचे, अंधश्रध्देचे

ISSN 2394 - 7780

सावट अजूनही समाजावर आहे. बंधाटी कादंबरीचा केंद्रबिंदू जमिनीतील होणारे वाद आणि संघर्ष आणि यामधून कुटूंब कसे उध्वस्त होतात याचे प्रखर चित्रण आले आहे. पूर्ण कादंबरीभर 'शिवार जगवायला पाहिजे' ही मूल्ये रुजवलेली पाहायला मिळतात.

संदर्भ:

१. हरिश्चंद्र थोरात, कादंबरी : एक साहित्यप्रकार, शब्द पब्लिकेशन, प्र.आ., मुंबई, ऑगस्ट २०१०, पृ.३
२. दिगंबर पाध्ये, साहित्य, समाज आणि संस्कृती, लोकवाङमय गृह, चतुर्थ आवृत्ती, मुंबई, फेब्रुवारी २०११, पृ.६
३. नवनाथ गोरे, बंधाटी, आनंद प्रकाशन, प्र.आ. पुणे, ०२ नोव्हेंबर २०२४, पृ.९

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

AN OVERVIEW OF ONLINE SHOPPING IN INDIA: A STUDY

Dr. Barbole Anil[1] and Mrs. Savita Vaidya[2]
[1]Professor, Guide -Chatrapati Shivaji Night College of Arts & Commerce, Solapur
[2]Ph.D Student- Chatrapati Shivaji Night College of Arts & Commerce, Solapur

ABSTRACT
With a rapidly expanding internet user base and favourable market conditions, India holds significant potential in the e-commerce industry. Growing at an exponential pace, the market value of India's e-commerce sector was 123 billion U.S. dollars in 2024 and is projected to reach 300 billion U.S. dollars by 2030(Statista2025) India's retail sector has witnessed a remarkable transformation over the past decade, driven by increasing internet penetration, digital payments, and a growing middle class. The rise of e-commerce platforms like Flipkart, Amazon India, and Reliance's JioMart has fueled this growth, making online shopping more accessible across urban and rural areas. India's online shopping sector has rapidly evolved, driven by increasing internet penetration, smartphone adoption, and digital payment systems. Major players like Flipkart, Amazon, and Reliance dominate the market, offering diverse products. The rise of mobile commerce, social commerce, and quick-commerce platforms continues to reshape consumer behavior and retail trends. This review article explores the various factors and conditions that have contributed to the popularity of online shopping, highlighting its numerous benefits for consumers. The study also examines its significance, key facilitators, advantages, challenges, and future scope in the Indian market.

Key words – *Online shopping, factors responsible, growth in India, future & challenges of online shopping*

METHODOLOGY
This paper provides a thorough and critical analysis of the literature on growth & evolution of Indian online shopping, the factors influencing online shopping, based on academic studies published in the past for this study, databases such as Google Scholar, JSTOR, and Scopus were utilized, along with industry-specific sources like Forrester Research and e-Marketer. Around 25 research papers were reviewed both qualitative and quantitative**.**

ORIGINAL VALUE OF THE PAPER
This study provides one of the most comprehensive revaluations of both foundational and contemporary literature on the development and impact of online shopping trends and drivers in India. Additionally, it seeks to advance the field by utilizing existing research to predict future directions and emerging trends in online shopping drivers.

INTRODUCTION
Shopping has been a fundamental human activity for centuries, dating back to the era of barter transactions. However, it was during the late 19th to early 20th century that shopping significantly expanded. This growth was driven by economic development, advancements in public transportation, and the emergence of new mass production methods. (Woodruff-Burton et al 2002) Traditional shopping requires direct interaction between the shopper and the seller at a physical location. Whether at a neighbourhood **kirana** store, an old ration shop, or modern retail formats like specialty stores, shopping malls, and convenience stores, customers must visit physical marketplaces to fulfil their shopping needs. However, this process demands significant time and effort, leading some to perceive shopping as a laborious task. The internet has revolutionized many aspects of life, especially how people shop for goods and services. While visiting a physical store to see and feel products remains appealing, the convenience of online shopping is unmatched (Global Trends in Online Shopping). For consumers, the internet facilitates communication, provides controlled search options for products and services, enables easy comparison of shopping choices, and offers instant access to intangible goods like software (Jones and Vijayasarathy 322). Additionally, transaction costs are reduced as the internet grants direct access to multiple options while eliminating time and space constraints (Aldridge et al. 164). From a business perspective, the internet enhances operational efficiency by streamlining distribution channels and opening new market opportunities. For those who prefer to avoid visiting physical stores, alternative shopping methods such as catalogue shopping, teleshopping, and the increasingly popular online or internet shopping provide convenient solutions. Distant or in-home shopping offers several advantages. Darian (164) identified five key conveniences it provides: reduced shopping time, greater timing flexibility, lower physical effort, minimized frustration, and opportunities for impulse buying or direct responses to advertisements (qtd. in Kau et al. 140).

ISSN 2394 - 7780

THE EVOLUTION OF ONLINE SHOPPING IN INDIA

The growth of online shopping in India has been shaped by technological advancements, increasing internet penetration, and changing consumer behavior. Below is a timeline of its key milestones:

1990s – The Foundation of Indian E-Commerce

- The introduction of the internet in India in 1995 paved the way for online commerce.
- Early e-commerce platforms like **Rediff Shopping** and **IndiaMART** emerged, primarily catering to niche markets and businesses.

Early 2000s – The First Wave of Online Shopping

- With the rise of broadband internet, companies like **Bazee.com** (later acquired by eBay in 2004) gained traction.
- Online travel bookings gained popularity with the launch of **IRCTC** (Indian Railway Catering and Tourism Corporation) for train reservations.

Mid-2000s – Entry of Major E-Commerce Players

- The launch of **Flipkart (2007)** as an online bookstore marked the beginning of large-scale online retail in India.
- Other platforms like **Snapdeal (2010)** and **Myntra (2007)** introduced e-commerce for fashion and electronics.

2010s – The E-Commerce Boom

- **Amazon India (2013)** entered the market, intensifying competition.
- The rise of **mobile commerce (m-commerce)** with increasing smartphone penetration transformed consumer shopping habits.
- Digital payment platforms such as **Paytm** and **UPI (Unified Payments Interface)** made online transactions more convenient.
- **Big Billion Days** and **Great Indian Festival** sales became major shopping events.

Late 2010s – Expansion and New Business Models

- The growth of hyperlocal delivery services like **Zomato, Swiggy, and Grofers** expanded the online shopping landscape beyond retail.
- The rise of **social commerce** and direct-to-consumer (D2C) brands leveraged platforms like Instagram and WhatsApp.

2020s – The Pandemic and Digital Acceleration

- COVID-19 led to a massive surge in e-commerce, with consumers relying heavily on online/digital shopping.
- **ONDC (Open Network for Digital Commerce)** was introduced to decentralize and expand the e-commerce ecosystem.
- The dominance of quick-commerce platforms like **Blinkit and Zepto** reshaped online grocery shopping.

The power of internet Shopping

The internet has revolutionized various aspects of life, particularly the way people shop for goods and services. While visiting a physical store to see and touch products remains appealing, the convenience of online shopping is unmatched (Global Trends in Online Shopping). For consumers, the internet enhances communication, offers controlled search options for products and services, enables easy comparison of shopping choices, and provides instant access to intangible goods such as software (Jones and Vijayasarathy 322).

Factors responsible for the growth of online shopping in India The Key drivers of in Indian ecommerce have been:

- Smart phone penetration & increased in usage of smart phones.
- Increasing broadband Internet and 4G penetration.
- Social Media connectivity & Influence

ISSN 2394 - 7780

- Growing Living standards, increase in affluence & lifestyle
- Freedom and choice
- Availability of much wider product range
- Busy lifestyles and lack of time for offline shopping .
- Increased usage of online categorized sites.
- Evolution of the online marketplace model with websites like Amezon, Messho eBay, Flipkart, Snapdeal, shopclues, etc.
- Technological advancements (Easy navigations on online store, Chat boats, Voice search)
- Improving the delivery experience.
- Improving the payment options and making it more secure and trustworthy
- Increase in the range of products.
- Enhanced shopping experience.
- **Growth 7 acceptance in digital Payments & UPI**
- Increased individual buying & festive buying.
- Familiarity with vendor & trust
- Dedicated Customer care centres are available 24*7

POPULAR ONLINE RETAILERS IN INDIA

As of March 2025, India's e-commerce sector continues to experience robust growth, with several companies leading in revenue. Based on the latest available data, here are the top Indian e-commerce companies by revenue:

1. **Flipkart Pvt Ltd. -** Flipkart maintains a dominant position in the Indian e-commerce market. In 2024, the company reported e-commerce activity revenues of approximately **US$31.25 billion**.
2. **Amazon.com,Inc. -** Amazon India continues to be a significant player in the market. In 2024, Amazon's e-commerce activity revenues in India were around **US$22.6 billion**.
3. **Zomato Ltd. -** Zomato, primarily known for food delivery, has diversified its services. In the third quarter ending December 2024, Zomato reported a net profit of **₹590 million** (approximately US$6.8 million), despite a 57% decline from the previous year due to increased competition and expansion costs.
4. **Swiggy Ltd.-** Swiggy, a major competitor to Zomato in the food delivery and quick commerce space, continues to expand its market presence. Specific revenue figures for 2025 are not readily available, but the company remains a key player in India's e-commerce landscape .
5. **Reliance Retail (JioMart)-** Reliance Retail has been rapidly expanding its e-commerce platform, JioMart, leveraging its extensive network of supermarkets across India. While exact revenue figures for 2025 are not specified, Reliance's strategic initiatives indicate a significant push in the e-commerce sector.
6. **Meesho-** Meesho has emerged as a leading social commerce platform, offering a wide range of products at affordable prices. The platform has gained substantial traction, especially among consumers in Tier 2 and smaller cities.
7. **Nykaa-** Nykaa has established itself as a premier online destination for beauty and fashion products. The platform offers a vast array of items across various categories, catering to a diverse customer base.
8. **BookMy Show-** BookMyShow dominates the online ticketing space in India, offering bookings for movies, events, and more. The platform has a significant market share in the entertainment ticketing industry.
9. **FirstCry-** FirstCry specializes in baby and kids' products, providing a comprehensive range of items for young children. The platform has become a go-to destination for parents seeking quality products.
10. **Myntra-** Myntra is a leading online fashion retailer, offering a wide selection of clothing, accessories, and footwear. The platform caters to a broad audience with its diverse product offerings.

ISSN 2394 - 7780

Popular categories among Indian online shoppers

- **Electronics & Smartphones** – A top-selling category due to frequent upgrades and competitive pricing.
- **Fashion & Apparel** – Led by platforms like Myntra, Ajio, and Amazon Fashion.
- **Grocery & Essentials** – Growth in quick-commerce platforms such as Blinkit, Zepto, and BigBasket.
- **Beauty & Personal Care** – Nykaa and Purplle dominate this rapidly growing segment.

Future Trends

- Quick commerce (Q-commerce)- less than 30-minute delivery
- Trend-first commerce -frequent launches of trendy collections at affordable prices
- Hyper-value commerce**-** ultra-low price assortment)-
- Integration of **AI and AR** for personalized and immersive shopping experiences.
- Growth of **voice commerce** and regional-language shopping interfaces.
- Expansion of **sustainable and eco-friendly e-commerce** solutions.
- Virtual mirrors allow shoppers to virtually "try on" clothing and accessories before making a purchase.
- Virtual walls enable customers to scan item barcodes on an electronic display using their mobile phones and place orders with retailers.

CHALLENGES OF ONLINE SHOPPING

- **Data Security & Privacy –** Cyber threats, data breaches, and fraud risks can undermine consumer trust.
- **Product Quality & Mismatch** – Customers may receive products that differ from their expectations due to misleading images or descriptions.
- **Logistics & Delivery Issues** – Delays, high shipping costs, and damaged goods can affect customer satisfaction.
- **Return & Refund Hassles** – Complicated return policies and slow refunds can discourage shoppers.
- **Intense Competition** – Businesses must constantly innovate to stand out in a crowded market.
- **Lack of Personalized Experience** – Unlike physical stores, online shopping lacks the tactile experience, making it difficult to assess products.
- **Digital Divide** – Limited internet access in rural areas restricts online shopping growth.
- **Payment Frauds** – Fake websites, phishing scams, and insecure payment gateways pose risks to customers. In India financial fraud has shown growth of 113.7% from 2021 to 2022and 60% increased from 2022-23(www.ciet.ncert.gov.in/)
- **social values and lifestyles-**While the growth of mobile, internet, and social media penetration can be measured, capturing the shifts in social values and lifestyles that have emerged alongside these trends is much more complex.
- **Data Security and Trust in Online Shopping-**With the rapid growth of e-commerce, data security and consumer trust have become critical concerns. Customers share sensitive information, including personal details and payment credentials, making them vulnerable to cyber threats such as data breaches, identity theft, and fraud.

CONCLUSION

India’s online shopping sector is constantly evolving, connecting urban and rural markets while setting new standards for innovation and consumer engagement. It offers vast opportunities for new startups, and MSMEs can leverage this platform to reach new customers. Intense competition will drive major companies to develop innovative features and technologies for online shopping. To build trust, online retailers must implement robust security measures, including encryption, two-factor authentication, and secure payment gateways. Transparent privacy policies and reliable customer support also play a key role in reassuring shoppers. Additionally, customer reviews, brand reputation, and regulatory compliance contribute to fostering a secure and trustworthy online shopping experience. In the 21st century, online shopping will play a crucial role in the economy, becoming a major contributor to India's GDP. It will create significant opportunities for both large and small businesses.

ISSN 2394 - 7780

REFERENCES

1. https: //edukar. in/advantages - and - disadvantages - of - online - shopping/ 2) P. Sivaprakasam, "Recent Trends that Reflect the Consumer Protection in India", Indian 21. Consumer Co - operator, Vol.22, No. l, January - March, 1995
2. Jones, J. M., & Vijayasarathy, L. R. (1998). Internet consumer catalog shopping: findings from an exploratory study and directions for future research. Internet Research, 8(4), 322-330.
3. Woodruffe-Burton, H., Eccles, S., & Elliott, R. (2002). Towards a theory of shopping: a holistic framework. Journal of Consumer Behaviour: An International Research Review, 1(3), 256-266.
4. Zeithaml, V.A. (2002). Service excellent in electronic channels, Managing Service Quality, Vol. XII, No.3, pp.135-138 6.
5. Yang, J. X., Zhao, H. X., & Wan, J. (2010, November). Research on the advantages and disadvantages of online shopping and corresponding strategies. In 2010 International Conference on E-Product E-Service and E-Entertainment (pp. 1-3). IEEE.
6. Chanana, N., & Goele, S. (2012). Future of e-commerce in India. International Journal of Computing & Business Research, 8(1).
7. Akroush, M. N., & Al-Debei, M. M. (2015). An integrated model of factors affecting consumer attitudes towards online shopping. Business Process Management Journal, 21(6), 1353-1376.
8. Sammer, A., & Malkova, Y. (2016). Online shopping: some advantages and shortcomings. Journal of Economics and Social Sciences, (8), 5.
9. Sarkar, R., & Das, S. (2017). Online shopping vs offline shopping: A comparative study. International Journal of Scientific Research in Science and Technology, 3(1), 424-431.
10. Turban, E., Whiteside, J., King, D., & Outland, J. (2017). Introduction to electronic commerce and social commerce. Cham, Switzerland: Springer International Publishing.
11. Gefen, D. (2000). E-commerce: the role of familiarity and trust. Omega, 28(6), 725-737.
12. Gu, S., Ślusarczyk, B., Hajizada, S., Kovalyova, I., & Sakhbieva, A. (2021). Impact of the covid-19 pandemic on online consumer purchasing behavior. Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research, 16(6), 2263-2281.
13. Pitts, S. B. J., Ng, S. W., Blitstein, J. L., Gustafson, A., Kelley, C. J., Pandya, S., & Weismiller, H. (2020). Perceived advantages and disadvantages of online grocery shopping among special supplemental nutrition program for women, infants, and children (WIC) participants in eastern North Carolina. Current developments in nutrition, 4(5), nzaa076.
14. Oloveze, A. O., Ogbonna, C., Ahaiwe, E., & Ugwu, P. A. (2022). From offline shopping to online shopping in Nigeria: evidence from African emerging economy. IIM Ranchi journal of management studies, 1(1), 55-68.
15. Waqas, M., Rafiq, S., & Wu, J. (2023). Online shopping: a systematic review of customers' perceived benefits and challenges during COVID-19 pandemic. Global Knowledge, Memory and Communication.
16. Wang, K. (2023). Analysis of Online Shopping and Offline Shopping. Advances in Economics, Management and Political Sciences, 37, 8-18.
17. Orzoł, M., & Szopik-Depczyńska, K. (2023). Development trends in e-commerce sector. Procedia Computer Science, 225, 4157-4166.
18. https: //www.oberlo. com/statistics/disadvantages - of - online - shopping
19. https://www.ibef.org/industry/ecommerce-presentation(2025)
20. https://www.tidio.com/blog/online-shopping-statistics/(2025)
21. https://ciet.ncert.gov.in/storage/app/public/files/17/Workshop_and_training_files/fsch/12aug.pdf
22. https://www.bain.com/insights/how-india-shops-online-2025/
23. https://web-assets.bcg.com/ca/05/581fd7834250b8f39c7eba8ebb8f/rai-report-2025.pdf

ISSN 2394 - 7780

24. https://ecommercedb.com/ranking/companies/in/all?utm_source=chatgpt.com
25. https://www.reuters.com/business/retail-consumer/indias-zomato-misses-q3-profit-estimate-store-ramp-ups-bite-2025-01-20/?utm_source=chatgpt.com
26. https://www.reuters.com/business/retail-consumer/billionaire-ambanis-reliance-plays-catch-up-ride-india-quick-commerce-wave-2024-10-30/?utm_source=chatgpt.com
27. https://aryanjalan.com/ecommerce-companies-in-india/?utm_source=chatgpt.com (2025)
28. http://www.nextbigwhat.com/evolution-of-ecommerce-in-india-297/

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN IMPROVING BUSINESS EFFICIENCY: INSIGHTS FROM LITERATURE

Mrs. Bakshi Prarthana
Faculty and Head – Department of Skill Development, Prin.K.P. Mangalvedhekar Institute of Management Career Development and Research, Solapur

ABSTRACT
Artificial Intelligence (AI) has significantly transformed various business operations, leading to increased efficiency across industries. This paper reviews secondary data sources, including academic articles, industry reports, and case studies, to understand the role of AI in improving business efficiency. The findings suggest that AI applications in automation, predictive analytics, customer relationship management, and HR processes have greatly enhanced operational productivity, decision-making, and cost management. However, challenges such as data privacy concerns, high implementation costs, and resistance to AI adoption are notable. This paper concludes by providing recommendations for businesses looking to integrate AI tools to achieve greater efficiency.

Keywords*: Artificial Intelligence, Business Efficiency, Secondary Data, Automation, Predictive Analytics, Operational Efficiency.*

1. INTRODUCTION
In the rapidly evolving business landscape, Artificial Intelligence (AI) has emerged as a transformative technology that is reshaping the way organizations operate. AI encompasses technologies such as machine learning, natural language processing, and robotics, all of which enable businesses to automate complex tasks, predict trends, and optimize processes. As a result, AI has the potential to significantly improve business efficiency, reducing operational costs, increasing productivity, and enhancing decision-making capabilities.

This paper aims to examine the role of AI in enhancing business efficiency by reviewing secondary data from various sources, including academic literature, industry reports, and case studies. The research focuses on understanding how AI applications are improving business operations and what challenges organizations face in adopting these technologies.

2. LITERATURE REVIEW

AI Technologies in Business
AI technologies are used across industries to automate processes, analyze data, and support decision-making. Machine learning, for example, enables systems to learn from data and make predictions, which is widely used in applications like demand forecasting, risk management, and customer behaviour analysis. Natural language processing (NLP) helps in automating customer service through chatbots and sentiment analysis. Additionally, robotic process automation (RPA) is being used to automate repetitive administrative tasks such as data entry and invoice processing, further improving operational efficiency.

AI's Impact on Business Efficiency
Several studies have highlighted the role of AI in improving business efficiency. A study by Brynjolfsson and McAfee (2014) suggests that AI technologies are central to improving business productivity by enhancing the speed and accuracy of operations. In industries such as retail and finance, AI helps businesses provide personalized services, optimize supply chains, and make more informed decisions (Davenport, 2018).

While much research has focused on AI's potential, there is limited exploration of its practical application across diverse sectors. Secondary data offers insights into how businesses across different industries are leveraging AI for operational gains, and this paper fills that gap.

3. METHODOLOGY
This paper employs a qualitative research approach, relying on secondary data obtained from credible academic journals, industry reports, surveys, and case studies. The focus is on extracting relevant information from secondary data to analyse the application of AI in improving business efficiency. Data was collected from sources like academic databases, government reports, and well-established market research firms such as McKinsey, PwC, and Accenture. The data was then analysed thematically, focusing on AI applications in different business functions.

ISSN 2394 - 7780

4. FINDINGS AND DISCUSSION

AI Applications in Business Efficiency

AI applications are found across several business functions, contributing to efficiency improvements in various ways.

1. **Automation of Routine Tasks**

AI technologies such as Robotic Process Automation (RPA) have become key enablers of operational efficiency. RPA automates repetitive and time-consuming tasks, such as invoice processing, payroll management, and customer data entry. By automating these processes, businesses reduce human error, enhance speed, and free up employees to focus on higher-value tasks. According to a report by PwC (2020), RPA can reduce operational costs by up to 25% in back-office functions.

2. **Predictive Analytics for Decision-Making**

AI-driven predictive analytics tools analyze large datasets to forecast trends and make informed decisions. For example, in retail, AI is used for inventory management, demand forecasting, and customer segmentation. A McKinsey (2017) report highlights those predictive analytics in supply chain management has led to a 15% reduction in inventory costs for companies like Walmart and Amazon. Similarly, financial institutions use predictive models to detect fraud and assess risks more accurately.

3. **Customer Relationship Management (CRM)**

AI has significantly enhanced CRM systems, allowing businesses to personalize customer interactions and improve customer service. AI-powered chatbots provide instant support to customers, while machine learning algorithms analyze customer data to suggest personalized offers and solutions. A study by Accenture (2019) found that AI in CRM has improved customer satisfaction by over 30% in companies like Starbucks, which uses AI to personalize customer recommendations.

4. **AI in Human Resource Management**

AI has also made strides in the HR domain. Recruitment and talent management processes are increasingly automated with AI tools that screen resumes, match candidates with job openings, and even conduct initial interviews. AI-based HR analytics also provide valuable insights into employee performance, engagement, and attrition patterns. As per a report by Deloitte (2021), AI-driven recruitment has reduced the time-to-hire by 40% in companies like Unilever.

5. **AI in Marketing and Sales**

AI plays a pivotal role in modern marketing strategies. AI tools are used to analyze customer data and segment audiences for targeted marketing campaigns. AI-driven recommendation systems, such as those used by Netflix and Amazon, enhance the customer experience by offering personalized content and product suggestions. Additionally, AI-powered sales tools enable businesses to predict customer buying behavior, optimize pricing strategies, and increase conversion rates.

IMPACT ON BUSINESS EFFICIENCY

The integration of AI has led to measurable improvements in business efficiency. AI-driven automation reduces the time spent on manual tasks, freeing up resources for more strategic activities. In operations, predictive analytics enhances decision-making, while CRM systems powered by AI improve customer satisfaction and retention. These improvements translate into cost savings, increased productivity, and more agile business operations.

1. **Operational Efficiency**

AI's ability to streamline operations is evident in its application across industries. For example, predictive maintenance in manufacturing using AI sensors helps prevent equipment failures and minimize downtime, leading to higher production efficiency.

2. **Cost Efficiency**

AI technologies have been instrumental in reducing costs. Automation of routine tasks lowers labour costs, while predictive analytics helps companies avoid overstocking and understocking, thus optimizing inventory management and reducing wastage.

3. **Time Efficiency**

By automating tasks and enhancing decision-making processes, AI significantly reduces the time required to complete business processes. AI in marketing, for example, can analyze vast datasets and optimize campaigns in real-time, making marketing efforts more efficient.

ISSN 2394 - 7780

4. **Employee Productivity**
AI improves employee productivity by offloading repetitive tasks and enabling employees to focus on more complex and value-added activities. For instance, in customer service, AI-powered chatbots handle common inquiries, allowing customer service representatives to focus on more intricate issues.

5. CHALLENGES AND LIMITATIONS

Despite its potential, AI adoption comes with several challenges:

1. **High Implementation Costs**
AI systems can be costly to implement, requiring substantial upfront investment in technology, training, and integration with existing systems. Many small and medium-sized enterprises (SMEs) may find it difficult to justify the expense.

2. **Data Privacy and Security**
AI systems rely on large datasets, raising concerns about data privacy and security. Companies must ensure that they comply with regulations like GDPR when handling personal data.

3. **Resistance to Change**
Organizational resistance to AI is another barrier. Employees may fear job displacement, while managers may struggle to integrate AI into existing workflows effectively.

4. **Bias in AI Systems**
AI systems can perpetuate biases if they are trained on biased data. This could lead to unethical decisions, such as discriminatory hiring practices or biased customer interactions.

6. CONCLUSION

AI is a powerful tool that has the potential to revolutionize business operations by improving efficiency in various areas, including automation, predictive analytics, and customer relationship management. Secondary data reveals that AI is already driving significant improvements in business productivity, cost reduction, and decision-making. However, businesses must be mindful of challenges such as high costs, data privacy concerns, and resistance to adoption.

To maximize the benefits of AI, organizations must invest in the right technologies, ensure data privacy compliance, and foster a culture of innovation. Moving forward, AI's role in enhancing business efficiency will continue to grow, and businesses that effectively integrate AI into their operations will be better positioned for success in the competitive global market.

REFERENCES

Hossain, A., Rasul, I., Akter, S., Eshra, S. A., & Turja, T. S. (2024). Exploring AI's Role in Business Analytics for Operational Efficiency: A Survey Across Manufacturing Sectors. Journal of Business Insight and Innovation, 3(2), 1-17.

Wu, C. W., & Monfort, A. (2023). Role of artificial intelligence in marketing strategies and performance. Psychology & Marketing, 40(3), 484-496.

Rana, N. P., Chatterjee, S., Dwivedi, Y. K., & Akter, S. (2022). Understanding dark side of artificial intelligence (AI) integrated business analytics: assessing firm's operational inefficiency and competitiveness. European Journal of Information Systems, 31(3), 364-387.

Musleh Al-Sartawi, A. M., Hussainey, K., & Razzaque, A. (2022). The role of artificial intelligence in sustainable finance. Journal of Sustainable Finance & Investment, 1-6.

Budhwar, P., Malik, A., De Silva, M. T., &Thevisuthan, P. (2022). Artificial intelligence–challenges and opportunities for international HRM: a review and research agenda. The InTernaTIonal Journal of human resource managemenT, 33(6), 1065-1097.

Vlačić, B., Corbo, L., e Silva, S. C., &Dabić, M. (2021). The evolving role of artificial intelligence in marketing: A review and research agenda. Journal of business research, 128, 187-203.

Popescu, C. C. (2018). Improvements in business operations and customer experience through data science and Artificial Intelligence. In Proceedings of the International Conference on Business Excellence (Vol. 12, No. 1, pp. 804-815). Sciendo.

Yawalkar, M. V. V. (2019). A study of artificial intelligence and its role in human resource management. International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR), 6(1), 20-24.

ISSN 2394 - 7780

Fernández, A. (2019). Artificial intelligence in financial services. Banco de Espana Article, 3, 19.

Edilia, S., & Larasati, N. D. (2023). Innovative approaches in business development strategies through artificial intelligence technology. IAIC Transactions on Sustainable Digital Innovation (ITSDI), 5(1), 84-90.

Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W. W. Norton & Company.

Davenport, T. H. (2018). Artificial Intelligence for the Real World. Harvard Business Review.

PwC. (2020). The Future of Work: A Journey to AI-Powered Organizations. PricewaterhouseCoopers.

McKinsey. (2017). Unlocking the Potential of AI in Business. McKinsey & Company.

Accenture. (2019). How AI is Transforming Customer Service in Business. Accenture.

Deloitte. (2021). AI in HR: The Future of Talent Management. Deloitte Insights.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

IMPACT OF HEALTHCARE FACILITIES ON REGIONAL DEVELOPMENT OF SOLAPUR DISTRICT

[1]Dr. Sachin A. Rajguru and [2]Mr. Rahul Thite
[1]Head and Asso. Professor in Geography, S.S.A's Arts and Commerce College, Solapur
[2]Research Student, P.A.H. Solapur University, Solapur, Chhatrapati Shahu Maharaj Research, Training and Human Development Institute (SARTHI), Pune

ABSTRACT
Healthcare facilities play a pivotal role in shaping the socio-economic landscape of any region. This research paper examines the impact of healthcare infrastructure on the regional development of Solapur District, Maharashtra, India. Located in a drought-prone region, Solapur faces unique challenges in healthcare delivery, yet its evolving medical infrastructure has contributed significantly to economic growth, social well-being, and human development. Through an analysis of healthcare accessibility, employment generation, and its influence on rural-urban dynamics, this study highlights how investments in healthcare facilities foster regional development. The findings suggest that while progress has been made, disparities in healthcare distribution and resource allocation remain critical barriers to equitable growth.

Keywords: *Healthcare, Regional Development, PHC*

1. INTRODUCTION

Regional development encompasses economic prosperity, social welfare, and improved quality of life within a geographic area. Healthcare facilities are a cornerstone of this process, serving as both a public good and an economic catalyst. Solapur District, situated in Maharashtra, India, is an agrarian region known for its textile industry and agricultural output, including pomegranates. However, its semi-arid climate and economic vulnerabilities necessitate robust healthcare systems to support its population of approximately 4.3 million (as per the 2011 Census, with growth projections to 2025). This paper explores how healthcare infrastructure influences Solapur's development by enhancing human capital, stimulating local economies, and bridging rural-urban divides.

2. HEALTHCARE INFRASTRUCTURE IN SOLAPUR DISTRICT

Solapur District's healthcare system comprises a mix of public and private facilities. The public sector includes 77 Primary Health Centres (PHCs), sub-centres, and district hospitals managed by the Maharashtra State Government and Solapur Municipal Corporation. Private hospitals, nursing homes, and clinics have also proliferated, particularly in urban centres like Solapur City, which is emerging as a medical tourism hub. Key metrics of healthcare provision in Solapur include:

- **Bed-Population Ratio (BPR):** Measures hospital beds per capita, reflecting capacity to handle inpatient care.
- **Doctor-Population Ratio (DPR):** Indicates availability of medical professionals, with India's national average at 1:1456 compared to the WHO recommendation of 1:1000.
- **Hospital-Population Ratio (HPR):** Assesses the number of healthcare institutions relative to the population.

Despite these facilities, rural areas such as Karmala, Solapur South, and Sangola lag urban zones in healthcare access, a disparity rooted in geographic and economic factors.

3. METHODOLOGY

This study adopts a qualitative and analytical approach, synthesizing existing literature and government reports on Solapur's healthcare system. Data on PHCs, hospital infrastructure, and health outcomes are drawn from secondary sources, including the District Administration of Solapur and studies on Maharashtra's healthcare landscape. The analysis focuses on three dimensions: economic impact, social development, and spatial equity. Limitations include the absence of primary data collection due to resource constraints and reliance on pre-existing studies up to March 23, 2025.

4. IMPACT OF HEALTHCARE FACILITIES ON REGIONAL DEVELOPMENT

4.1 Economic Growth and Employment

Healthcare facilities in Solapur contribute to economic development by creating jobs and attracting investment. Hospitals employ a diverse workforce, including doctors, nurses, administrative staff, and support personnel.

ISSN 2394 - 7780

For instance, a single district hospital can employ hundreds, stabilizing local economies even during downturns. Private healthcare expansion in Solapur City has spurred ancillary industries such as medical equipment suppliers, pharmacies, and transport services, enhancing the district's economic ecosystem.

Moreover, improved healthcare reduces absenteeism and boosts workforce productivity. Healthier populations engage more effectively in agriculture and textile production, Solapur's economic mainstays. The emergence of Solapur as a medical tourism destination further stimulates revenue through patient inflows from neighbouring regions, supporting local businesses like hospitality and retail.

4.2 Social Development and Human Capital:

Access to healthcare enhances social indicators such as life expectancy, maternal and child health, and disease prevention. In Solapur, initiatives like upgrading PHCs from six to 30 beds (with a budget of Rs. 21.60 lakhs) reflect efforts to improve primary care. These advancements reduce mortality rates and improve quality of life, critical components of human development.

Education and health are interlinked; healthier children perform better academically, contributing to long-term socio-economic progress. The presence of trained medical officers and nurse-midwives in PHCs also promotes community health awareness, reducing reliance on informal practitioners and fostering a culture of preventive care.

4.3 Rural-Urban Dynamics and Spatial Equity:

Healthcare facilities influence Solapur's rural-urban dynamics significantly. Urban centres like Solapur City host advanced hospitals, drawing patients from rural Taluks and reducing pressure on local facilities. However, this migration highlights disparities in healthcare access. Rural areas, with limited infrastructure and fewer doctors, struggle to meet demand, exacerbating regional inequalities.

The influence of Solapur City extends to its rural fringe, where villagers increasingly prefer private facilities due to urbanization and changing preferences. This shift, while improving care quality for some, underscores the need for stronger rural healthcare to ensure balanced development across the district.

5. CHALLENGES AND BARRIERS

Despite progress, Solapur faces challenges in leveraging healthcare for regional development:

- ✓ **Resource Disparities:** Rural PHCs lack adequate staff and equipment compared to urban hospitals.
- ✓ **Geographic Constraints:** Drought-prone conditions and poor connectivity hinder healthcare delivery in remote areas.
- ✓ **Financial Barriers:** High out-of-pocket expenses in private facilities limit access for low-income households.
- ✓ **Policy Gaps:** Implementation of national standards (e.g., Bhore Committee norms) remains uneven, with ratios like DPR falling short of targets.

These issues delay equitable growth and highlight the need for targeted interventions.

6. DISCUSSION

The interplay between healthcare and regional development in Solapur mirrors broader trends in India's semi-urban districts. Economic benefits are evident in job creation and productivity gains, yet social gains are tempered by unequal access. The district's healthcare system acts as a dual force: a catalyst for urban prosperity and a mirror of rural neglect. Comparative studies, such as those in Leh or Anantnag, suggest that spatial planning and resource allocation are critical to maximizing healthcare's developmental impact.

Solapur's drought-prone nature adds complexity, as environmental stressors increase health burdens (e.g., waterborne diseases), necessitating resilient infrastructure. Investments in telemedicine and mobile health units could bridge gaps, aligning with national initiatives like Ayushman Bharat.

7. CONCLUSION

Healthcare facilities in Solapur District significantly influence regional development by driving economic activity, enhancing social welfare, and shaping spatial dynamics. While urban areas benefit from advanced infrastructure, rural regions require greater attention to achieve inclusive growth. Strengthening PHCs, improving doctor availability, and integrating technology are key to unlocking healthcare's full potential as a driver of Solapur's progress. Future research should focus on primary data collection to quantify these impacts and inform policy.

ISSN 2394 - 7780

8. RECOMMENDATIONS

- Enhance Rural Infrastructure: Increase funding for PHCs and ensure adequate staffing.
- Leverage Technology: Expand telemedicine to improve rural access.
- Public-Private Partnerships: Encourage collaboration to reduce financial burdens on patients.
- Policy Alignment: Align local healthcare standards with national and WHO benchmarks.

REFERENCES

District Administration, Solapur. (2025). Official data on hospitals and PHCs.

Government of Maharashtra. (2023). Health department reports.

World Health Organization. (2019). Doctor-population ratio guidelines.

Secondary studies on healthcare in Maharashtra (e.g., Medical Facilities in Solapur, Academia.edu).

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

DETERMINING CHANGE RAINFALL PATTERNS IN THE SINA RIVER BASIN, MAHARASHTRA, INDIA

[1]Dr. Sachin A.Rajguru and [2]Mr.Rahul Shivsharan
[1]Research Guide, Head and Associate Professor in Geography, S.S.A's Arts and Commerce College, Solapur
[2]Research Scholar, P.A.H., Solapur University, Solapur

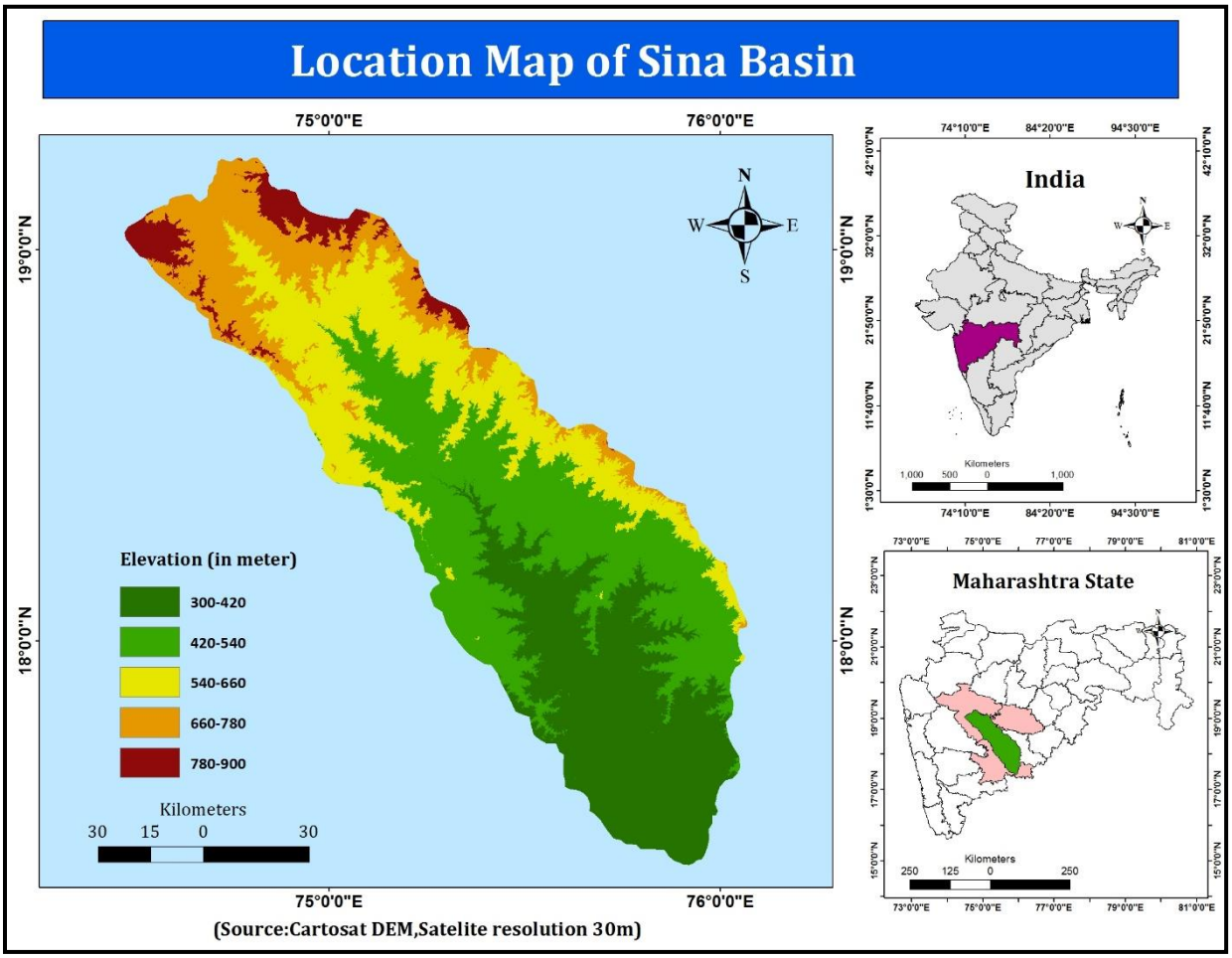
ABSTRACT
The Sina River is a significant left bank tributary of the Bhima River, originating from the Balaghat Hill ranges near Ahmednagar. This area is characterized by a chronic lack of rainfall, making it one of Maharashtra's drought-prone regions. The rivers in this region are highly seasonal, and even during the rainy season, only small water bodies can be found in the river channels. Consequently, the aquifer in this basin is unconfined, resulting in very low groundwater levels. The Sina River basin has limited irrigated land, with much of the area consisting of scrubland or dry land. The economic conditions of the local population are relatively weak when compared to those in other basins. This paper analysis of determine whether its dry climate has a long-standing history or if it has transitioned from favorable to unfavorable conditions and observing average rainfall from 2011 to 2024 features Sina River Basin.

Keyword: - *average rainfall, spatial and temporal variation in rainfall.*

INTRODUCTION
The Sina river basin is a geographical area characterized by a variety of physical and socio-economic features. Land use is defined as the necessity for land to be utilized in a manner that meets the diverse needs and legitimate aspirations of the entire population (Stamp 1962). In this region, land is a crucial asset that underpins its economic development. The overall advancement of the area is closely linked to the effective management of land resources. These resources play a pivotal role in shaping economic, social, and cultural progress, as evidenced by the economic histories of various nations. Agricultural land use is particularly significant. The evolving relationship between humans and their environment is essential in determining how land is utilized within the region. The current land use patterns have emerged from a long-standing interaction of environmental factors, influenced by socio-economic and historical contexts (Shafi, M. 1951). Land is essential for human existence, providing living space, food, and various raw materials necessary for fulfilling human needs.

STUDY AREA
The research area is located between latitudes N17°15'00" and N19°15'00" and longitudes E74°30' and E76°15', as represented on 1:250,000 scale maps numbered 47 I, J, N, and M, as well as 1:150,000 scale maps numbered 47N/1, 2, 471/11, 12, 47J/9-16, and 47M/4 from the Survey of India (SOI 1973, 1995). This region encompasses the border areas of the Ahmednagar, Bid, Osmanabad, and Solapur districts (see Fig. 1). As previously noted, this area is prone to chronic drought, and the Sina River exhibits significant seasonal variation. The river originates from the Balaghat hill range, which trends northwest to southeast and features a well-dissected, undulating landscape. Figure no.1.1

ISSN 2394 - 7780

OBJECTIVES

1. To analyses of Change Rainfall Patterns in the Sina River Basin,

DATA COLLECTION

To obtain the data regarding water resources in Sina basin, and the maps have been prepared using a system based on secondary data collected from the Maharashtra Government's website, Mahan, for the period 2011 to 2024 in the basin. Also collect data High Resolution CRU Gridded Monthly rainfall data from CRU website.

REVIEW OF LITERATURE

Despite having numerous rivers, the country relies heavily on groundwater for drinking and domestic needs in both rural and urban areas (Chinnasamy, 2015). Approximately three-quarters of India's total groundwater usage is dedicated to agriculture. Over the past fifty years, the rate and scale of groundwater extraction have escalated dramatically. In 1990, India had around 12 million pumps, a figure that surged to approximately 20 million within two decades. This rapid increase has led to the over-exploitation of groundwater in various regions, which are classified as dark blocks or over-exploited areas by the Central Groundwater Boards (CGWB, 2012). Even the most productive aquifers in India are experiencing a declining extraction-to-availability ratio, resulting in reduced yields and falling water levels (Garg and Hassan, 2007). In Northwest India, satellite data from climate experiments indicate a significant rise in groundwater depth due to excessive consumption (Panda and Wahr, 2016). Rodell et al. (2009) note that low electricity prices and the adoption of advanced agricultural techniques, particularly for rice and wheat, have fueled uncontrolled groundwater use. Additionally, the sharp decline in groundwater levels over the past decade has been driven by increasing competition among various agro-based industries and domestic sectors (Singh et al. 2019).

Average Rainfall:-

It is evident that rainfall is predominantly concentrated from June to September. During this period, the precipitation in the basin is primarily influenced by the southwest summer monsoon. Given that the Sina basin is situated in the central region of the Indian subcontinent, its climate is classified as semi-arid, largely due to orographic rainfall occurring on the mountain peaks, which creates a rain shadow effect to the east of the Western Ghats. illustrates the average rainfall from 2011 to 2014, with the peak average of 86 cm recorded in both 2021 and 2024.

ISSN 2394 - 7780

The highest average rainfall amounts were 85 cm in 2011 and 81 cm in 2024. Figure 1.1 and 1.2 presents the average rainfall across various rain gauge locations, revealing that east side of Sina River experienced the highest average of 85.84cm, with an average rainfall of 56 cm, while Upper part of Sina River recorded the lowest at 60cm average rainfall and an average rainfall of 53 cm.

Spatial and Temporal Variation in Rainfall:-

Prior to examining the fluctuations in rainfall within the Sina River basin, it is crucial to evaluate both the spatial and temporal variations of precipitation in the area. The spatial variation reveals which regions experience high levels of rainfall compared to those with lower amounts, while the temporal variation reflects the precipitation patterns over time, including annual cycles. Table No.1.1 illustrates the monthly average rainfall across the entire basin.

Table 1.1 Showing the information of the rain gauge stations in Sina basin (2011 – 2021).

Sr. No.	District	Taluka	Average Annual Rainfall (cm)
1	Ahmednagar	Pathardi	57
2	Ahmednagar	Ahmednagar	59
3	Ahmednagar	Jamkhed	60
4	Ahmednagar	Karjat	69
5	Osmanabad	Bhoom	74
6	Osmanabad	Kalamb	75
7	Beed	Beed	80
8	Solapur	Madha	82
9	Osmanabad	Tuljapur	85
10	Solapur	South Solapur	85

(**Source:** CRU, https://crudata.uea.ac.uk/cru/data/hrg/)

The spatial distribution of rainfall within the Sina basin. It is evident that the upstream area of the basin, particularly at the Middle part , receives a relatively low amount of rainfall, ranging from 57 to 69 cm. However, as one moves south and east, there is a noticeable increase in rainfall amounts, with Eastern side recording the highest levels, exceeding 75cm. The report moderate annual rainfall, approximately between 69 and 85 cm. A significant correlation has been identified between rainfall amounts and the number of average rainfall various area, as shown in figure 1.2 Furthermore, it is noted that stations situated further southeast tend to experience a greater number of average rainfalls compared to other locations within the Sina basin. The orographic effect contributes to rainfall on the mountain peaks, creating a rain shadow area to the east of the Western Ghats, with rainfall levels increasing again as one moves eastward.

ISSN 2394 - 7780

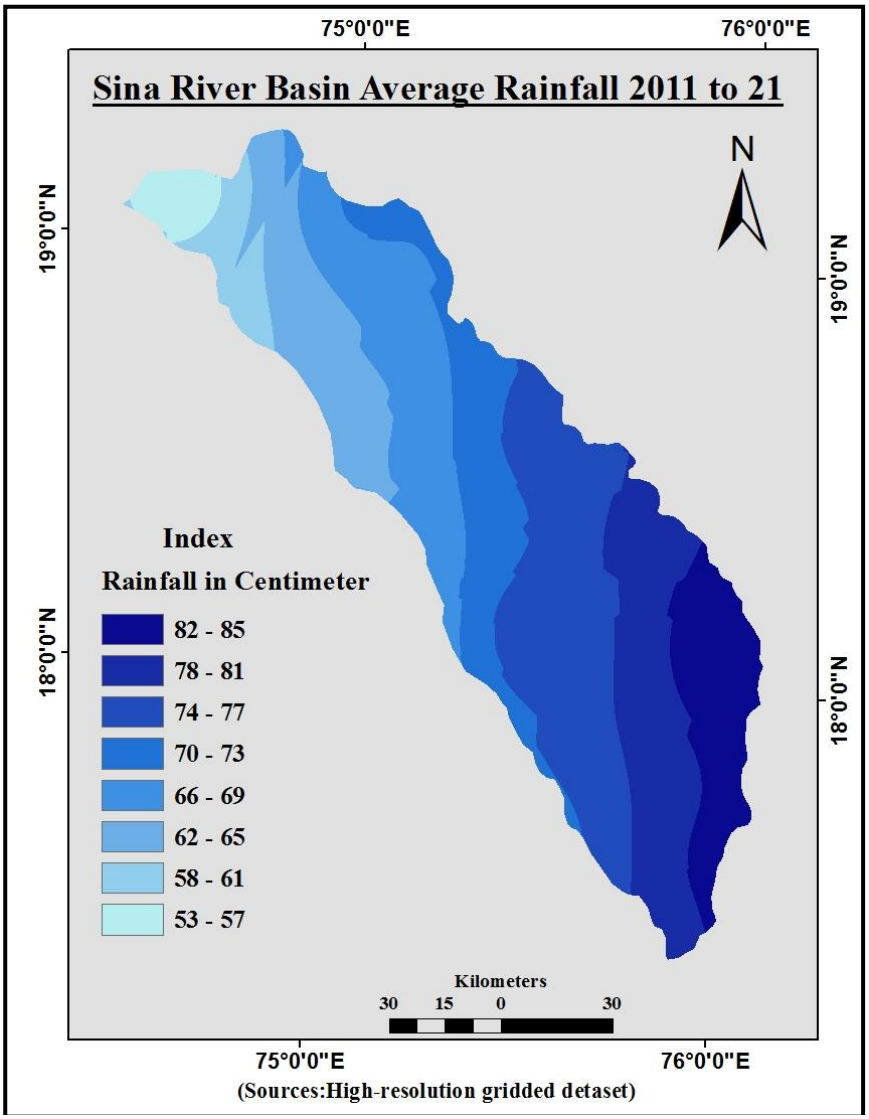

Figure No.1.2

Table 1.2 Showing the information of the rain gauge stations in Sina basin (2020 – 2024).

Sr. No.	District	Taluka	Average Annual Rainfall (cm)
1	Ahmednagar	Pathardi	58.2
2	Ahmednagar	Ahmednagar	61.42
3	Ahmednagar	Jamkhed	64.84
4	Ahmednagar	Karjat	71.63
5	Osmanabad	Bhoom	75.03
6	Osmanabad	Kalamb	75.03
7	Beed	Beed	78.44
8	Solapur	Madha	78.44
9	Osmanabad	Tuljapur	75.04
10	Solapur	South Solapur	81.84

(**Source:** CRU, https://crudata.uea.ac.uk/cru/data/hrg/)

Table No.1.2 shows that, the spatial distribution of rainfall within the Sina basin. It is evident that the upstream area of the basin, receives a relatively low amount of rainfall, ranging from 58.2 to 71.63 cm. However, as one moves south and east, there is a noticeable increase in rainfall amounts, with low recording the highest levels, exceeding 75.03cm. The report moderate annual rainfall, approximately between 64.03 and 78.44 cm. A significant correlation has been identified between rainfall amounts and the average rainfall various area, as shown in figure 1.3 Furthermore, it is noted that stations situated further southeast tend to experience a greater number of average rainfalls compared to other locations within the Sina basin. The orographic effect contributes to rainfall on the mountain peaks, creating a rain shadow area to the east of the, with rainfall pattern change it is high levels increasing as moves eastward and South direction after Covid-19.

ISSN 2394 - 7780

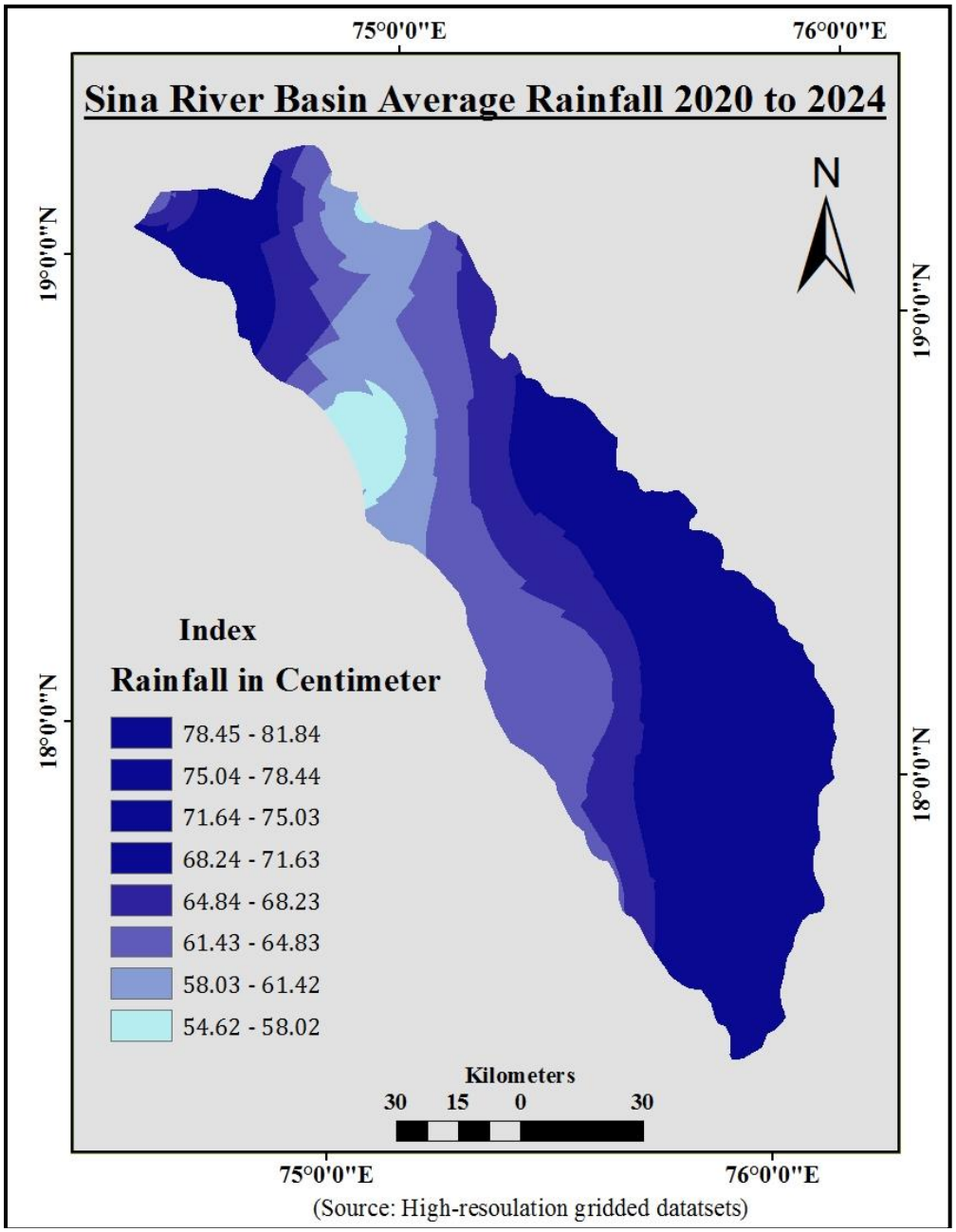

Figure No.1.3

CONCLUSION

A notable downward trend in rainfall has been detected throughout the Sina basin, with only four locations showing an upward trend in rainfall, though these changes are not statistically significant. In certain regions of the Solapur and Osmanabad districts, groundwater levels exhibit considerable fluctuations. Over the 2011 to 2020, the pre-monsoon season has seen a general decrease in the groundwater table across the entire Sina basin. Conversely, during the post-monsoon season, there is a significant rise in groundwater levels observed throughout most of the basin. There exists a strong relationship between precipitation patterns and groundwater level trends in the Sina basin, indicating that climatic variations have a greater impact on groundwater levels than human activities.

REFERENCES

1. Atre, A. A. and DeoreS. S. (2013). Detection of trends in weekly rainfall at Rahuri in scarcity zone of Maharashtra, Theme-IX: Hydrological Response of WDP.
2. Hazari, A. K., AtreA.A and Bangal G. B. (1992). Analysis of rainfall at Rahuri in scarcity region of Maharashtra for farm operation planning. Journal of Indian Water Resources Society, 12:34

ISSN 2394 - 7780

3. Upadhye, S. K., TaleyS. M., KarunakarA. N., and JadhavK.A (2016). Trends in rainfall and rainy days of Akola in Vidarbha region. Proceedings of 3rd National Conference on Water, Environment and Society (NCWES). Pp. 342-347
4. Joshi, J. K., Upadhye, S. K., More, D. D.(2019) "Long Term Rainfall Trend Analysis of Different Time Series in Solapur District of Maharashtra, India." Int. J. Curr. Microbiol. Appl. Sci., 8, 23592367.
5. Kalidas Radhakrishnan ,Iyemperumal Sivaraman,Sunil Kumar Jena, Subhas Sarkar,Subhendu Adhikari. (2017) "A climate change trend analysis of temperature and rainfall in India," Climate change and environmental Sustainability 5(2):146-153.
6. CRU, https://crudata.uea.ac.uk/cru/data/hrg/)

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

RETAIL INDUSTRY IN INDIA: ACOMPREHENSIVESTUDY

Mr.PramodD.Vaidya
Prin.K.P.Mangalvedhekar Institute of Management, Career Development & Research

ABSTRACT
The retail industry in India is one of the fastest-growing sectors, contributing significantly to the country's GDP and employment. With a rapidly expanding middle class, increasing urbanization, and a surge in digital adoption, the sector has undergone a massive transformation over the past two decades. India's retail industryis characterized bya blend of traditional and modern retail formats, with significant scope for further growth and development. The evolution of modern retail in India from 1999 to 2024 has beenremarkable, driven by technological advancements, policy support, and changing consumer behaviors. The Indian retail industryhas undergone a significant transformation over the past 25 years, evolvingfrom a predominantlyunorganized market to a modern, technology-driven sector. The introduction of organized retail, e-commerce, and omnichannel strategies has reshaped consumer shopping behavior and business models. While challenges remain, the sector is poised for continued growth, with innovations shaping the future of retail in India This study explores the Indian retail sector's current landscape, growth drivers, challenges, and future prospects in detail.

Key words- *The retail industry, key drivers, retail transformation, Challenges & future of retail.*

RESEARCH GAP
While several studies have examined India's retail sector, most focus primarily on either organized or unorganized retail in isolation. Additionally, much of the existing literature lacks updated insights into the post-pandemic consumer behaviour shift, digital transformation, and the rise of quick-commerce and D2C brands. There is limited holistic research that integrates these contemporary trends with traditional market dynamics. This studyaims to fill that gap by offering a comprehensive analysis of the Indian retail ecosystem, including structural changes, technology adoption, and evolving consumer preferences.

RESEARCH OBJECTIVES

This study aims to:

1. Analyze the current structure of the Indian retail industry, highlighting the roles of organized, unorganized, and e-commerce segments.
2. Examinekeygrowthdrivers, including urbanization, digitaladoption, and rising disposable income.
3. Investigate consumer behavior trends post-pandemic, with a focus on digital payments, convenience shopping, and brand preferences.
4. Explore challenges faced by there tail sector, such as supply chain issues, regulatory hurdles, and rural-urban disparities.
5. Identify emerging trends like Omnichannel retailing, quick-commerce, and sustainable retail practices.
6. Providere commendations for retailers and policy makers to align with futureretail transformations.

RESEARCH METHODOLOGY

Research Design
This study adopts a **descriptive and exploratory research design** to analyze the evolving Indian retail sector, using both qualitative and quantitative approaches.

DATA SOURCES
Secondary Data was collected from:

- Reports by industry bodies such as the Retailers Association of India (RAI), Confederation of Indian Industry (CII), and FICCI.
- Government publications, including policy documents on FDI, GST, and Digital India.
- Market research reports from firms like Statista, PwC, and Deloitte.
- Peer-reviewed academic journals and articles related to retail management, consumer behavior, and digital commerce.

ISSN 2394 - 7780

- Case studies on companies like Reliance Retail, Flipkart, Amazon India, Blinkit, and Zepto.

DATA ANALYSIS

- **Thematic analysis** was used to extract key insights from qualitative data such as case studies and industry reports.
- **Trend analysis** was applied to identify market growth patterns, investment trends, and consumer behaviour shifts over the last decade.
- **Comparative analysis** between organize dandun organized retail formats was conducted to highlight structural shifts and competitive dynamics.

MARKET OVER VIEW

India's USD 1.3 trillion retail industry, the world's fourth largest, contributes 10% to GDP and employs 8% of the workforce. Unorganized retail—kiranas, small shops, and vendors— dominates with 80% share, while organized retail, including e-commerce, holds 20%. With a 12–14% CAGR, growth is fueled by urbanization, rising incomes, e-commerce, and better supply chains.

EVOLUTION OF MODERN RETAIL IN INDIA FROM 1999 TO 2024,

The Indian retail market has grown from approximately USD 250 billion in 1999 to an estimatedUSD1.3 trillion in 2024. Modern retail, including organize dretail chains, shopping malls, and e-commerce, has expanded significantly, capturing nearly 20% of the total market by 2024.

1. Early2000s: Emergence of Organized Retail-

The late 1990s and early 2000s saw the entry of large domestic players like Big Bazaar, Shoppers Stop, and Pantaloon, introducing department stores and supermarkets to Indian consumers. Shopping malls began emerging in metro cities, offering a structured shopping experience. The early 2000s also marked the introduction of private labels in apparel and grocery retailing.

2. Mid-2000stoEarly2010s: Growth of Supermarkets and Global Investments

Large retail chains such as Reliance Retail and Spencer's expanded aggressively.India allowed partial Foreign Direct Investment (FDI) in single-brand retail in 2006, paving thewayfor global brands like Zaraand H&M.The adoption ofmodern supplychain logisticsand better warehousing facilities improved organized retail operations.

3. 2014-2024: E-commerce Boom and Omnichannel Retailing

Platforms like Amazon India and Flipkart revolutionized shopping habits, contributing to the rise of digital retail.The adoption of omnichannel strategies, integrating offline and online shopping, became essential for major retailers. The introduction of the Goods and Services Tax (GST) in 2017 streamlined tax structures, promoting organized retail growth.Quick- commerce services like Blinkit and Zepto transformed grocery shopping.

CONTRIBUTION TO THE ECONOMY

The retail sector contributes 10% to India's GDP and employs about 8% of the workforce, making it a major economic driver. Organized retail grew to 20% in 2024 from 5–7% in the early 2000s. E-commerce now holds 7–8%, boosted by digital adoption and quick-commerce platforms.

SEGMENTATION OF THE RETAIL SECTOR

India's retail sector has three key segments: organized retail (supermarkets, malls), unorganized retail (kiranas, street vendors) accounting for over 75% of sales, and rapidly growing e-commerce. Driven by smartphones and affordable internet, online shopping is expanding fast. Organized retail sees rising investment from domestic and global players, reflecting the sector's dynamic growth.

GROWTH DRIVERS OF THE RETAIL INDUSTRYIN INDIA

1. Urbanization and Middle-Class Expansion

India is experiencing rapid urbanization, with over 35% of the population now residing in urban areas. This trend has led to increased disposable income and greater exposure to global brands. A growing middle-class population, expected to reach 550 million by 2030, is amajor driver of retail consumption.

2. E-commerce Boomand Digital Transformation

The rise of platforms such as Amazon, Flipkart, and Reliance Digital has revolutionized shopping experiences. Digital payment solutions, including UPI, mobile wallets, and buy- now-pay-later (BNPL) services, have enhanced the convenience of online shopping.

ISSN 2394 - 7780

Quick- commerce services such as Blinkit, Zepto, and Swiggy Instamart have accelerated the shift towards instant delivery models.

3. Government Policies and Foreign Direct Investment (FDI)
The Indian government has eased FDI regulations, allowing 100% FDI in single-brand retail and51%inmulti-brandretailthroughtheautomaticroute.Initiativeslike "Makein India,"the implementation of the Goods and Services Tax (GST), and infrastructure investments have simplified business operations.

4. Consumer Preferences and Technological Advancements
Indian consumers increasingly prefer convenience, quality products, and digital transactions. While value for money and discounts remain key, there's rising demand for premiumproducts and global brands in urban areas. Rural markets still rely on traditional retail. AI-Driven personalization, AR features, and chatbotsare enhancingcustomerexperience, making shopping more engaging and tailored across platforms.

5. Growth of Organized Retail and Shopping Malls
The development of shopping malls, hypermarkets, and branded outlets has encouraged a shift from unorganized to organized retail. International brands such as H&M, Zara, and Uniqlo have established a strong presence in India, catering to aspirational consumers.

CHALLENGES FACED BY THERE TAIL INDUSTRY

1. Competition from E-commerce and Discounting Strategies
Traditional retailers struggle to compete with e-commerce giants offering deep discounts, cashback offers, and a vast selection of products. The proliferation of direct-to-consumer (D2C) brands has further intensified competition in various categories.

2. Regulatory and Compliance Issues
Frequent changes in government policies, tax structures, and local regulations create uncertainties for retailers. Data privacy laws and restrictions on foreign investment in multi- brand retail pose challenges for global companies.

3. Infrastructure and Supply Chain Management
Inefficient supply chains, inadequate warehousing facilities, and logistics constraints impact product availability and timely delivery. The cost of last-mile delivery remains high, particularly in smaller cities and rural areas.

4. Consumer Behaviour Shifts
The rise of experiential shopping, demand for sustainable products, and preference for customized goods require traditional retailers to innovate continuously. Omnichannel retailing—integrating physical stores with online platforms—is becoming a necessity for brick-and-mortar retailers to stay relevant.

5. Competition from Unorganized Retail:
Traditional kirana stores continue to dominate, offering personalized services.

6. Regulatory and Infrastructure Bottlenecks:
Complex FDI regulations and inadequate warehousing in Tier 2 and Tier 3 cities remain hurdles.

7. Price Sensitivity of Consumers:
Organized retailers struggle to sustain margins while competing with local vendors andonline discount platforms.

THE FUTURE OF THE INDIAN RETAIL INDUSTRY
It is poised for continued transformation, driven by technological advancements, changing Consumer preferences, and an evolving retail and scape. Here are some of the key trends and factors that will shape the future of retail in India:

1. Continued Expansion inTier2 and Tier3 Cities

- **Urbanization and Rising Incomes**: With rising urbanization, increasing disposable incomes, and a shift toward more affluent lifestyles, **Tier 2** and **Tier 3 cities** are becoming key growth markets for Indian retailers. These cities are seeing a surge in demand for **organized retail** and **branded products**.
- **Affordable Formats**: Retailers will develop smaller-formatstores, hypermarkets, and affordableretail formats to cater to theprice-sensitiveconsumerbasein theseregions. These formats will focus on local preferences and convenience while also making global brands more accessible.

ISSN 2394 - 7780

- **Local Adaptation**: Retail strategies in smaller cities will need to focus on regional tastes, cultural preferences, and localized marketing to effectively reach consumers. Regional and vernacular language campaigns will also become more common.

2. Omnichannel Retail and E-commerce Growth

- **Seamless ShoppingExperience**: Omni channel retailingwill dominate as consumers seek seamless experiences across online and offline platforms. Retailers mustintegrate inventory and CRM systems to meet these flexible shopping expectations.
- **E-commerce Growth**: E-commerce in India will grow rapidly, capturing a larger retail share. Leaders like Amazon, Flipkart, and Myntra will thrive, alongside emerging quick-commerce and D2C platforms.
- **Social Commerce**: With the rise of social media platforms like Instagram and Facebook, social commerce will become a major trend. Influencers, celebrities, and brands will use these platforms to directly sell to consumers through integrated shopping experiences.

3. Technological Integration in Retail

- **Artificial Intelligence (AI) and Big Data**: AI will play a pivotal role in shaping the future of Indian retail. Retailers will use machine learning algorithms to personalize shopping experiences, optimize supply chains, and predicted and patterns.AI-driven recommendations and dynamic pricing strategies will enhance customer satisfaction and improve profitability.
- **Automation and Robotics**: The use of automation in warehousing, robotics for order picking, and AI-driven inventory management will improve efficiency and reduce operational costs. Technologies like AI-powered chatbots and automated customer **service** will also improve customer engagement.
- **Augmented Reality (AR) and Virtual Reality (VR)**: AR and VR technologies will revolutionize the shopping experience, especially in categories like fashion, beauty, andfurniture.Consumers will be able to try products virtually,interact with 3D models, or visualize how a piece of furniture fits in their living room before making a purchase.

4. Sustainability and Ethical Consumerism

- **Eco-Friendly Products and Practices**: With rising environmental awareness, consumers will favour sustainable products—recyclable, organic, and fair trade. Retailers must adopt green practices to meet these expectations.
- **Circular Economy**: The concept of a circular economy, which focuses on recycling and reusing products, will become more popular. Retailers will increasingly adopt practices like product take-back schemes, refurbished products, and recycling programs.
- **Ethical Retail**: Consumers will demand more transparency about the origins of products. Retailers will need to embrace ethical sourcing, fair wages, and responsible labor practices. This will be important in sectors like fashion, food, and electronics.

5. Quick-Commerce (Q-commerce) and Delivery Innovations

- **Instant Delivery Models**: **Quick-commerce**, which refers to the rapid delivery of everyday essentials in under 30 minutes, will continue to grow. Companies like Blinkit (formerly Grofers) and Zepto are already capitalizing on this trend, and more players will enter the market.
- **Enhanced Logistics and Last-Mile Delivery**: The Future retail will innovate last- mile delivery using drones, autonomous vehicles, and hyper local hubs to speed up deliveries, especially in urban areas, enhancing online shopping convenience.
- **Subscription Models**: Retailers may offer subscription-based services, where consumers receive regular deliveries of products like groceries, personal care items, or clothing. This model ensures convenience for consumers while offering a predictable revenue stream for businesses.

6. Personalized Shopping and Customer-Centric Retail

- **Hyper-Personalization**: Retailers will leverage customer data and AI to deliver personalized experiences through tailored recommendations, targeted ads, and dynamic pricing based on individual behavior.

ISSN 2394 - 7780

- **Loyalty Programs**: Brands will enhance loyalty programs and memberships with personalized discounts, earlysale access, and perks, usingadvanced CRM tools based on purchase history.
- **Interactive and Experiential Stores**: Physical stores will evolve into experiential spaces, offering interactive brand engagement through product demos, customization, and virtual trials.

7. Rising Importance of Direct-to-Consumer (D2C) Brands

- **D2C Brands**: The D2C model is expected to continue its rapid growth in India. This model allows brands to build a direct relationship with consumers, bypassing traditionalretail channels.D2Ccompaniessuchas MamaEarth, BoAt, and UrbanClap have already shown that Indian consumers are comfortable buying directly from brands online.
- **Brand Loyalty**: D2C brands focus on building strong customer loyalty through personalized experiences, subscription models, and quality control. These brands are likely to become even more main stream in the coming years, particularly in sectors like personal care, fashion, and electronics.

8. Cashless Payments and Contactless Transactions

- **Digital Payments**: India's shift to cashless transactions will grow, driven byUPI, QR code payments, and mobile wallets. Retailers will adopt these across formats to streamline and speed up checkouts.
- **Contactless Payments**: Post-pandemic, contactless payments like tap-and-go cards and mobile wallets have surged, prompting retailers to enhance such options.

9. Government Support and Policy Reforms

- **FDI and Retail Policy**: India's FDI policies allow greater foreign investment in retail, supporting current and future growth in organized and e-commerce sectors.
- **Incentives for Sustainable Practices**: Assustainability become sakey focusarea, the government may provide incentives for retail companies tha tadopt greentechnologies and sustainable practices.

CONCLUSION

The future of the Indian retail industry is incredibly exciting, with significant growthpotential driven by digitalization, technological innovation, consumer demand, and sustainability. While challenges exist, such as navigating India's complex regulatory environment and competing with the dominance of unorganized retail, the sector's outlook is positive. As Indian consumers increasingly demand more convenience, personalization, and ethical practices, retailers will need to adapt quickly to stay competitive. The growth of e- commerce, omnichannel retailing, and sustainability, combined with the expansion into smallercities,willcreate newopportunitiesandreshapetheretaillandscapein Indiafor years to come.

REFERENCE

1. Srivastava,R.K.(2008).ChangingretailsceneinIndia. *InternationalJournalofRetail& Distribution Management*, *36*(9), 714-721.
2. Mishra,S.(2008).NewRetailModelsinIndia:StrategicPerspectiveAnalysis.*Journalof Marketing & Communication*, *4*(2).
3. Handa,V.,&Grover,N.(2012).RetailsectorinIndia:Issues&challenges. *International Journal of Multidisciplinary Research*, *2*(5), 244-264.
4. Nagar-Haryana, Y. (2012). GROWTH AND CHALLENGES OF RETAILINDUSTRY IN INDIA: AN ANALYSIS.
5. Rahman,T.(2012).OrganizedretailindustryinIndia-opportunitiesand challenges. *International Journal of Research in Finance and Marketing*, *2*(2), 82-94.
6. Akhter,S.,&Equbal,I.(2012).OrganizedretailinginIndia-Challengesand Opportunities. *International Journal of Multidisciplinary Research*, *2*(1), 281-291.
7. Sudhakar, S. (2014). Growth of retail industry in India. *Globus An International Journal of Management & IT*, *6*(1), 1-4.
8. Sudhakar, S. (2014). Growth of retail industry in India. *Globus An International Journal of Management & IT*, *6*(1), 1-4.

ISSN 2394 - 7780

9. Gandhi, B. M., & Chinnadorai, K. M. (2017). Retail in India. *International Journal of Engineering Development and Research, 5*(1), 433-435.
10. Brar, V., Kumar, A., Patil, N. A., & Gade, S. (2017). An analysis of key growth drivers and challenges in organised sector of Indian retail industry. *Siddhant Management Review,2*(1), 29-40.
11. Vijayakumar, D. N. (2018). A Study on Retail industry in India. In *International Conference on Emerging trends in Management, ICETM* (Vol. 6).
12. Sangvikar, B., Kolte, A., & Pawar, A. (2019). Competitive strategies for unorganised retail business: understanding structure, operations, and profitability of small mom and pop storesin India. *Sangvikar, B., Kolte, A. and Pawar, A.(2019). Competitive Strategies for Unorganised Retail Business: Understanding Structure, Operations, and Profitability ofSmall Mom and Pop Stores in India. International Journal on Emerging Technologies,10*(3), 253-259.
13. Khaled, A. S., Ahmed, S., Yahya, A. T., & Farhan, N. H. (2020). The role of innovation on Indian retail industry. *International Journal of Business Innovation and Research,23*(4), 435- 452.
14. Mittal, A. (2020). Trends and drivers of growth of organized retail industry in India.*IOSR Journal of Humanities and Social Science, 25*(10), 23-33.
15. Srivastava, V., Srivastava, M. K., & Singhal, R. K. (2020). Challenges For Organized Retailing In India. *Think India Journal, 22*(14), 15584-15597.
16. Khadilkar, S. M.(2021). An overview of organized retail in India. *Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal, 12*(1), 228-230.
17. Har, L. L., Rashid, U. K., Te Chuan, L., Sen, S. C., & Xia, L. Y. (2022). Revolution of retail industry: from perspective of retail 1.0 to 4.0. *Procedia Computer Science, 200*, 1615-1625.
18. Rani,M.ANOVERVIEWOFORGANIZEDRETAILININDIA.
19. Kaur, S., & Goyal, M. (2023). Growth and Development of Retail Industry in India with Special Reference to Organized Retail Sector. *Abhigyan, 40*(4), 03-10.

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

श्री अवतार बरगालसिद्ध महात्म्य: एक अभ्यास

कु. उज्वला बाळू शिंदे

अभ्यासक

एम.ए. (समग्र मराठी) - सुवर्ण पदक २०१९

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ,

सोलापूर मो.नं. ९२७३९२६२९२

Email-ujwalashinde1496@gmail.com

• प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रभर डोंगराळ भागात धनगर समाज विखुरलेला आहे. धनगर समाजात मेंढीपालन हा मुख्य व्यवसाय आहे. धनगर समाजाची संस्कृती इतर समाजापेक्षा भिन्न आहे. धनगरांची लोकदैवते ही त्यांच्या प्रमाणेच डोंगरभागात, दऱ्या-खोऱ्यात, दगड-धोंड्यात पाहायला मिळतात. धनगर समाजात देवाला खूप मानतात, समाजात जीवन जगत असताना सुरक्षितेपोटी लोकदैवताची उपासना लोकामानसाने केल्याचे पहायला मिळते. नैसर्गिक आपत्तीपासून बचाव, गुरे-ढोरे, शेळ्या-मेंढ्याच्या संरक्षणासाठी आणि भयापासून मुक्तीसाठी मानव समाज हा देवतांची पूजा करतो.

"जीवनाच्या भौतिक आणि भावनिक गरजानुसार लौकदैवत आकारास येतात आणि त्या लोकदैवतांच्या आधाराने एक लोकधर्म ही उभा राहतो."[1]

निसर्गाविषयी आपलेपणा आणि भीती या द्विधा मनस्थितीत माणसाच्या मनात श्रध्दा निर्माण होते. यातूनच लोकभावनेतून लोकदैवतांचा जन्म झालेला दिसतो. धनगरांच्या लोकदैवतांमध्ये खंडोबा, बिरोबा, धुळोबा, म्हसोबा, भैरवनाथ, मायाक्का, भिवया इ. दैवतांचा समावेश होतो. तसेच श्री बरगालसिद्धांचा देखील समावेश होतो. श्री बरगालसिद्धांचे रूप हे डोक्यावर जटा, वाढलेली दाढी, गळ्यात रुद्राक्षांच्या माळा, खांदयावर घोंगडी असा आहे. श्री बरगालसिध्दांनी हलमत धर्माच्या प्रसारासाठी ईशान्य भागात भटकंती करून लोकोद्धाराचे काम केले.

• श्री बरगालसिध्दांची चरित्र अख्यायिका:-

श्री महिमापुरूष महालिंगराया आणि श्री गुरु बिरेश्वर कृपने महाज्योतीमध्ये विलिन होऊन, अमर झाले. श्री महालिंगराया भक्तांचा उध्दार करीत होते. भूलोकी जन्मलेल्या सर्व प्राणीमात्रांमध्ये मानवाप्रमाणे स्तन्य दुधावर वाढवलेल्याचा (हालमत) महालिंगरायानी उद्धार केला. त्याकाळी श्री महालिंगरायाचे चार पुत्र एकत्र राहात होते. ते हजारो सैन्यांचे पालन करीत होते. अशावेळी श्री क्षेत्र हुलजंतीमध्ये एक चमत्कार घडला. महालिंगरायाच्या चौघीजणी सुना नेहमीप्रमाणे तीर्थ नंदी नावाच्या ओढ्यामध्ये पाणी भरावयास गेल्या असता, चौघीपैकी एकीला म्हणजे महालिंगरायाच्या शेवटची सुन सती सोमाबाई यांच्या पोटी जुळ्या मुलांचा जन्म होतो. सगळ्या आप्तेष्टांना आनंद होतो. दोन्ही मुलांची पाचवी केली जाते. बाराव्या दिवशी मुलांचे नावं ठेवण्याच्या वेळी श्री महालिंगरायांनी प्रकट होऊन सर्वांना दर्शन देऊन मुलांची नावे 'कारल बिरमुत्या व बरगालसिद्ध ठेवावी असे महालिंगरायांनी सांगितले. मुले तीन-चार वर्षाची झाली. घरातील मंडळी कोडकौतुक करीत, वस्त्रोलंकार घालून नटवीत. कारल बिरमुत्या हे सर्व अलंकार जपत पण श्री बरगालसिद्ध कपडे आणि दागिने काढून त्यांचा चुरा करत असे. जेष्ठ बंधु कारल बिरमुत्या चुरा केलेले अलंकार व फाडून टाकलेले कपडे घरी आणत. अशा वस्तुंनी घरातील एक खोली भरून गेली होती. नंतर घरच्यांनी त्यांना कपडे व अलंकार घालण्याचे बंद केले. श्री बरगालसिद्ध दिगंबर (विनावस्त्रे

ISSN 2394 - 7780

विना अलंकार) अवस्थेत फिरू लागले. श्री बरगालसिंध्दांचे मामा हाविनाळ गावावरून बहिणीला भेटायला हुलजंतीला आले. श्री बरगालसिध्दांचे वागणे सुधारण्यासाठी ते आपल्यासोबत हाविनाळ या गावी आजोळी त्यांना घेऊन जातात. आजोळी गेल्यावर श्री बरगालसिद्ध चमत्कार करून दाखवतात. पिकावरची पाखरे राखायला सांगितल्यावर पाखरे, दगड व गोफण सर्वच आकाशात अदृश्य झाले. भाच्याची आणखी परिक्षा घ्यावी म्हणून बरगालसिद्धास मामा कुदळ देऊन पडीक असलेल्या जमिनीत हराळी खांदावयाला सांगतात. पण हराळी खोदीत असताना कुदळ भूमिगत होते. त्या दोन घटना पाहून मामा आश्चर्यचकित होतात. श्री बरगालसिध्दांनी आजोळात राहून आजूबाजूच्या परिसरात लोकांचे दुःख निवारण केले, चमत्कार दाखवले. श्री बरागालसिध्द हे घराचा त्याग करून बाभळी वनात जाऊन आजोबा महालिंगरायांच्या समाधीचे दर्शन घेतात. तिथे जवळच केवड्याचे (केतकी) वनात मध्यभागी जाऊन ध्यान करण्यास बसतात. रात्रंदिवस गुरु चिंतनात तल्लीन होतात. तीन-चार महिने केवड्याच्या वनात ध्यानस्थ असतात. त्यावेळी श्रीमहालिंगरायांनी प्रकट होऊन दर्शन दिले. त्यांनी गुरु श्री बिरोबाला अवाहन केले. श्री बिरोबा आणि महालिंगरायांनी बरगालसिध्दास गुरु उपदेश केला. ब्यळगी सिध्दापांच्या शेतात काट्यांचा फेस तुडवीतात. श्री बरगालसिध्द भाऊ बिरमुत्त्यां संगे रानात रोज मेंढरं राखतात. श्री बरगालसिध्दांनी सिद्धवा माळीणीस वरदान दिले. त्यांच्या शेतात विहिर खांदावयास सांगितले. त्या विहिरीला खूप पाणी लागले. या विहितीत आंघोळ करून श्री महालिंगरायांचे दर्शन घेईल त्यांचा उध्दार होईल. तुझ्या वंशामध्ये जन्माला येणारे सर्वजण माझे भक्त होतील असे सांगितले.

श्री बरगालसिध्द उंबरज येथे एक दिवस मुक्काला जातात. श्री महालिंगांचे वडिल तुकाप्पाराया यांच्या समाधी मंदिरासमोर भीमा नदीत अंघोळ करून ध्यानस्थ बसतात. त्यांच्या भक्तीवर प्रसन्न होऊन साक्षात तुकाप्पाराया दर्शन देतात. "त्यांचा जन्म हा तिसरा अवतार आहे, पूर्वी याच ठिकाणी तू महालिंगरायाचा घोडा दीपक या अवतारात होता व महालिंगरायाने डोणज तलावात तुला वर दिल्याचे सांगतात. तू गुरुकृपेने माझ्याच वंशात जन्माला आलास. पुढे मोघलाई प्रदेशाचा उध्दार करून जिवंत समाधी घेशील. एवढे बोलून ते अदृश्य होतात."[2] श्री बरगालसिद्ध हे भंडारकवठे येथील सोमण्णा धनगर पाटलांची भक्ती पाहून त्यांचे दारिद्रय निवारण करतात. श्री शिवयोगी सिध्दरामेश्वर व श्री बरगालसिद्धा यांची भेट होते. दोघे योगपुरुष मिळून तलावात काशीची गंगा आणतात. श्री सिद्धरामेश्वरांच्या तलावास पाणी लागले. सोलापूरमधेच महामारीचा प्रादुर्भाव होतो. त्यावर बरगालसिध्द भंडारा उधळून महामारीचा नायनाट करतात. श्री. बरगालसिद्ध समाजसेवा करण्यासाठी आणि लोकांचा उद्धार करण्यासाठी भटकंती करीत होते. त्यांनी अनेक चमत्कार करून दाखवले, अनेकांना मदत केली, संकटांतून मुक्त केले. सुमित्राबाईने श्री बरगालसिद्धांचा अपमान केल्याने ती गतप्राण होते. पण नंतर बरगालसिध्द सुमित्राबाईला जीवनदान देतात. बळेबावच्या पाटलांच्या मनोकामना पूर्ण करतात. अलदी दरबारात बादशहासमोर कापलेली घोडी श्री बरगालासिद जिवंत करतात. श्रीमान राजेलालसाहेब यांना सात राण्या होत्या. त्यांचे वैभव ओसंडून वाहत होते. पण राजेसाहेबांना संतान नव्हते. श्री बलगारसिध्द सात राण्यांना पुत्रप्राप्तीचा वर देतात. उंबरज येथे मुक्काम करून पणजोबा तुकप्पाराया यांचे चरित्र कथन करतात. श्री जगद्गुरू रेवणसिद्ध यांच्या अपेक्षेप्रमाणे वेण्णीतुरा आश्रमांत स्थायिक होतात. कल्याण नगरांत चमत्कार करून दाखवतात. कल्याण नगरात श्री बरगालसिद्धाने मेलेला घुळी (बैल) जिवंत केला. उमरगा (उंबर्गी) येथे बरगालसिद्धांची तपश्चर्या पाहून श्री बिरोबा आणि श्री महालिंगराया प्रकट होतात. श्री बरगालसिध्द यांना सांगतात की, तुमचे या जन्मातले अवतार कार्य पूर्ण झालेले आहे. असे सांगितल्यामुळे कार्तिक शुद्ध पंचमीस मध्यरात्री श्री बरगालसिध्द जिवंत समाधी घेतात.

- **महालिंगराया-बिरोबा-बरगालसिध्द यांच्यामधील नातेसंबंध:-**

"बिरोबा हे महालिंगरायांचे गुरु आहेत. बिरोबा महालिंगराया यांचा संबंध गुरु-शिष्य आहे. बरगालसिद्ध हे महालिंगरायांचे नातू आहेत."[3] महालिंगराया आणि बरगालसिद्ध यांचा संबंध गुरु-शिष्य असा आहे. महालिंगरायाने दिलेल्या वरदानामुळेच गुरुकृपेने त्यांच्या वंशात बरगालसिद्ध जन्माला येतात.

ISSN 2394 - 7780

- **मंदिर:-**

उस्मानाबाद जिल्हयातील उमरागा तालुक्यात कसगी हे गाव आहे. क्षेत्र कसगीवाडी ही छोटीसी वाडी असून कसगी गावाखाली ही वाडी आहे. ही वाडी गुलबर्गा, आळंद ते लातूर राष्ट्रीय महार्गावर असून सोलापूर ते हैद्राबाद राष्ट्रीय महामार्गावरील चौरस्तेच्या दक्षिणेस अंदाजे १३ कि.मी. अंतरावर कसगीवाडी वसलेली आहे. कसगीवाडी हे छोटेसे स्थान असले तरी श्री अवतार बरगालसिद्ध यांनी या पुण्यक्षेत्री जिवंत समाधी घेतली आहे. कसगीवाडी येथे मोठ्या परिसरात बरगालसिद्धाचे मंदिर उभारण्यात आले आहे. मंदिराच्या तळाची रचना चौकोनी असून वरचा आकार गोलघुमटाकार आहे त्यावेळी मोगलाई दरबार असल्यामुळे आणि मंदिराची स्थापना लालेसाहेबांनी केल्यामुळे त्याची रचना मशिदीसारखी पाहायला मिळते. मंदिराला कळस आहे. मंदिराची उंची १०० फूट आहे. पुढे भव्य मोठे सभामंडप आहे. मंदिराच्या मागच्या बाजूला यात्रेला आलेल्या भाविकांसाठी राहण्याची छान सोय केलेली आहे. श्री बरगालसिद्ध यांची मूर्ती पूर्वी तांब्याची होती. पण, अलीकडे चांदीचा मुखवटा पहावयास मिळतो.

- **यात्रा:-**

कसगीवाडी येथे श्री बरगालसिद्ध देवाची मोठी यात्रा भरते. कार्तिक शुद्ध पंचमीला यात्रा भरते. कार्तिक शुद्ध पंचमीच्या रात्री ठिक रात्री 12 वाजता भेटसोहळा पार पडतो. यात्रेसाठी तेरा देवांच्या पालख्या भेटीसाठी येतात. यात्रेसाठी महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र या राज्यातून मोठ्या प्रमाणात भाविक येतात. यात भंडारा व खोबऱ्याची मुक्तपणे उधळण केली जाते.

- **भेटसोहळा:-**

कार्तिक पंचमीच्या रात्री कसगीवाडी येथे श्री बरगालसिद्ध यांच्या भेटीला उमरग्याचे श्री बिरोबा, तिर्थगावचे श्री महालिंगराया, खसगी गावचे श्री हुन्नुर सिध्द (बिरोबा), केदरगावची श्रीलक्ष्मी, मटगी गावचे बिरुदेव, बंगरंगा गावचे भरमदेव, मनाळी गावचे बिरुदेव, इंगळीचे देव, सालेगावचे बिरुदेव, वोळंबगावचे बिरुदेव, झरी गावचे देव, मुळज़ गावचे देव आणि कसकी वाडीतील महालिंगराया यांच्या पालखी मिरवणूकीने भेटीचा सोहळा पार पडतो. या भेट सोहळ्याने भाविकांच्या डोळ्याचे पारणे फिटते. यात्रेत आलेले भाविक पूर्णपणे भंडाऱ्याने माखलेले पाहायला मिळतात.

- **बळी देणे :-**

यात्रेच्या दुसऱ्या दिवशी बकऱ्याचा बळी दिला जातो. अनेकजण बकरी कापतात.

- **पूजा-आरती :-**

रोज सकाळ-संध्याकाळी सातला श्री बरगालसिद्धाची आरती करतात. डफ, कैताळ, झांज्या व ढोल वाजवून आरती केली जाते.

- **उपासना वार :-**

श्री बरगालसिद्ध यांचा उपासना वार रविवार आहे.

- **धार्मिक विधी:-**

देवाला पुजेसाठी फुल, अभिषेकासाठी पंचामृत, तेल, कापूर, उद, वेगवेगळी फुले, ढोल, डफ, कैताळ आणि झांज्या असे पूजेचे साहित्य आहे. अभिषेक करताना देवाला दूध, दही, तूप, केळी, मध आणि पाण्याने पुजारी

ISSN 2394 - 7780

अभिषेक घालतात. काही भाविक हौसेने देवाला अभिषेक घालतात. श्री बरगालसिध्दांना संसार सुखाचा होण्यासाठी, एखादी इच्छा पूर्ण होण्यासाठी नवस बोलला जातो व कौल लावला जातो.

- **पुजारी :-**

श्री बरगालसिद्ध यांचे पुजारी हे हुलजंती येथील वडीयार घराण्यातील वंशजाकडेच आहे. वंशावळीतील प्रत्येकाकडे आलटून पालटून पुजा करण्याचा मान दिला जातो. वडियार पुजारी मंडळी यात्रेची चोख व्यवस्था करतात.

- **पुजाऱ्याने घ्यावयाची दक्षता :-**

श्री बरगालसिद्ध देवाचा पुजारी झाल्यानंतर परस्त्रीकडे वाईट नजरेने न बघणे, विटाळ, सुतक पाळणे, हिंसासार न करणे, लबाडी न करणे इ. बाबींची दक्षता घ्यावी लागते.

- **कसगीवाडी येथील मानकरी :-**

१) श्री भैरोबा धोंडिबा मासाळ (थोरला बुडका)

२) श्री शेषेराव माळाप्पा मासाळ (मधला बुडका)

३) श्री गुंडप्पा धोंडीबा मासाळ, (लहान बुडका)

४) श्री. दिगंबर केरबा पुजारी (देवऋषी) (श्री बरगालसिध्दांचे सिध्द भक्त)

धनगर समाज आणि सभोतालचा समाज सर्वजण बरगालसिध्दांचे मानकरी आहेत. धनगर बांधव हे सर्वजण बरगालसिध्दांचे मानकरी आहेत.

- **निष्कर्ष :-**

१) धनगरांचे लोकदैवत ही संकल्पना स्पष्ट केली.

२) श्री बरगालसिध्द हे धनगरांचे एक लोकदैवत आहे.

३) लोकदैवतांचा लोकसंस्कृतीशी असणारा संबंध स्पष्ट होतो.

४) श्री बरगालसिद्धांनी केलेले चमत्कार, समाजपयोगी कामे, लोकांचा उद्धारासाठी कामे केलीली दिसून येतात.

५) धनगर समाजात श्री बरगाल सिध्दांना खूप मान-सन्मान असाल्याचे दिसून येते.

- **समारोप :-**

धनगर समाजात देवी-देवतांना खूप श्रध्देचे स्थान आहे. श्रीबरगालासिद्धांचे स्थानही अनन्यसाधारण आहे. त्यांनी अनेक लीळा 'मधून, चमकार करून लोकांना मंत्रमुग्ध केले आहे. लहानपणापासूनच कसल्याही गोष्टीचा हव्यास न करता लोकांचा उध्दार करण्यासाठी त्यांनी ईशान्य भागात भटकंती करून अनेकांच्या समस्या सोडवल्या. आजोळी चत्मकार करून दाखवले, माळीणीच्या विहिरीला पाणी आणले, भंडाऱ्यात रोगमुक्ती आणि तारुण्याची ताकद असते हे श्री बरगालसिद्धांमुळे समजले. मृत व्यक्तीस त्यांनी जिवंत करून चत्मकार करून दाखवला. या जन्मात येऊन त्यांनी जनजागृतीचे, प्रबोधनाचे काम करून नंतर कसगीवाडी येथे जिवंत समाधी घेतली. त्यामुळे त्यांना धनगरांच्या लोकदैवतांत मानाचे स्थान मिळवले.

ISSN 2394 - 7780

- **संदर्भ :-**

1. मराठी विश्वकोश, खंड 15, 1995, पृ.692
2. श्री आडवेप्पा माळाप्पा सोमुत्ते (वडियार), श्री अवतार बरगालीसिध्द महात्म्य श्री. तुकाराम मनगेनी कुरमुत्ते (वडियार) सुक्षेत्र हुलजंती, 6 मे 2000, पृ.25
3. आडवेप्पा माळाप्पा सोमुत्ते (वडियार), वय 85 वर्षे, मु.पो. हुलजंती, ता. मंगळवेढा, जि.सोलापूर यांनी सांगितलेली श्री महालिंगयाराया आणि श्री बरगालसिध्द यांच्या नातेसंबंधांविषयी माहिती. मो.नं.9096354378

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 12, Issue 2 (V): April - June 2025
ISSN 2394 - 7780

اردو ادب اور نوجوانوں کے بے روزگاری

مقالہ نگار:۔ ڈاکٹر عبدالقدیر عبدالمنان بیجاپورے
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ اردو ا ایس۔ایس۔اے۔آرٹس اینڈ کامرس کالج شعبہ اردو، شولاپور۔موبائل نمبر۔ 8766826381

اسلام علیکم۔

اداراہ ادب اسلامی ہند، مہاراشٹر کی قومی ادبی کانفرنس کے اس عظیم الشان جلسہ پر جب میں غور کرتا ہوں اور دیکھتا ہوں کہ اس ڈائز پر کھڑے ہونے کا شرف اور عزت میرے حصہ میں آئی ہے تو بے اختیار میری روح خدا کے حمد وشکر میں ڈوب جاتی ہے اردو ادب کے اس ڈائز پر میں خود کو اردو ادب کا ایک ادنی سا سپاہی محسوس کرتا ہوں۔ میں ڈاکٹر عبدالقدیر عبدالمنان بیجاپورے اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ اردو، ایس۔ایس۔اے۔آرٹس اینڈ کامرس کالج، شولاپور۔'اردو ادب اور نوجوانوں کی بے روزگاری' مقالہ آپ حضرات کے گوشہ گذار کرنے کی جسارت کر رہا ہوں۔ اردو ادب کی مختلف شعری ونثری اصناف میں شاید ہی ایسا کوئی عنوان ہوگا جس پر طبع آزمائی نہ کی گئی ہو۔ چاہے وہ افسانہ ہو، ناول ہو، ڈرامہ ہو، مضمون نویسی ہو یا صنف شاعری نوجوانوں کی بے روزگاری کے متعلق حضرت خواجہ حسن نظامی دہلوی اپنے مضمون نوکری میں ذکر کرتے ہیں۔ جس میں انھوں نے ۱۹۳۷ء کی عام بیکاری اور بے روزگاری کی مصیبت دور کرنے اور اللہ کی مخلوق کو تکلیف سے بچانے کی غرض سے یہ مضمون لکھا۔ اور ایسی باتیں لکھی جو بے روزگار نوجوانوں کے لیے کافی مفید ثابت ہوئی ہیں۔ نوکری یہ مضمون اردو ادب کا بیش قیمتی تحفہ ہے بے روزگاری کے متعلق خواجہ حسن صاحب کچھ اس انداز سے بیان کرتے ہیں 'ملازمت کیوں کر ملے سرکاری نوکری کے لیے شرط ہے کہ باقاعدہ امتحان پاس کیا ہو کوئی اچھی ملازمت حاصل کرنے سے قاصر ہیں کہ انگریزی سے ناواقف ہیں' آگے لکھتے ہیں' مجھے ان لوگوں کے حالت پر سخت افسوس ہوتا ہے جنھوں اتنا زمانہ محض اس وجہ سے بیکاری میں بسر کر دیا کہ وہ انگریزی نہیں جانتے اتنے زمانے میں اعلی درجے کے انگریزی داں بن سکتے تھے' حصول ملازمت کا پہلو بھی اردو ادب کے اس شاہکار مضمون نوکری میں کیا گیا۔ 'جب تم کو ملازمت کی جستجو ہو اور مقامی طور پر ملازمت میں کامیاب نہ ہو تو یہ نہ کرو کہ آنکھ بند کر کے سوچے سمجھے بغیر سفر کے لیے آمادہ ہو جاو اور تقدیر کو بادبان کی کشتی پر سوار کر کے کسی طرف چل کھڑے ہو جو بے روزگار نوجوان اس طرح سفر کرتے ہیں وہ عموماً پریشانیوں میں مبتلا ہو جاتے ہیں نوجوانوں کی بے روزگاری کے اگلے پائیدان کی طرف قدم بڑھاتے ہیں اردو ڈراموں میں نوجوانوں کی بے روزگاری کے پہلوؤں کو بکثرت پیش کیا گیا ہے شہر شولاپور کی سرزمین اردو ڈراموں کے لحاظ سے بے حد زرخیز مانی جاتی ہے مشہور ڈرامہ نگار نسیم منان شولاپوری نے سن ۱۹۸۳ء میں نوجوانوں کی بے روزگاری سے متعلق ایک ڈرامہ لکھا 'ڈھلی کھاٹ' جو مہاراشٹر اسٹیٹ اردو اکادمی کے ڈرامہ مقابلوں میں پیش کیا گیا اس ڈرامے میں فضل احمد عرف فضلو کس طرح بے روزگاری کے دلدل میں پھنس جاتا ہے اس کی عکاسی کی گئی ہے مولوی صاحب اور فضلو کے مکالموں سے اس بات کا بخوبی اندازہ لگایا جاسکتا ہے کہ بے روزگاری کیا شے ہے مولوی صاحب فضلو سے مخاطب ہیں 'بے روزگاری اور بیکاری بہت خطرناک چیز ہے فضلو جب بھی کوئی بے کار ہو جاتا ہے تو نحوستیں اس کے نام کا جشن مناتی ہیں اور اس کے گھر کو چاروں طرف سے شیطانی قوتیں گھیر لیتی ہیں اور اسے بربادی کے راستے پر لے جاتی ہیں' نوجوانوں کی بے روزگاری کے متعلق صنف افسانہ پر تبصرہ کریں تو کرشن چندر کا افسانہ صرف ایک آنہ کے بی۔اے۔ ڈگری حاصل کرنے والے بے کار نوجوان پر کافی ترس آتا ہے گاڑی بنانے والے فورمین سے اس کا یہ کہنا کہ 'میرا باپ انجینیر تھا اور پھر میں کئی دنوں سے بھوکا ہوں' اور پھر فورمین کا ہنس کر یہ جواب دینا کہ 'ہم یہاں تعلیم یافتہ ڈگری یافتہ لوگوں کو ملازمت نہیں دیتے کیونکہ تعلیم یافتہ جسمانی طور پر کمزور اور کام کرنے کی صلاحیت بھی تعلیم یافتہ میں کم ہی ہوتی ہے' کرشن چندر کے افسانے صرف ایک آنہ میں اس بات کو واضح طور پر بیان کیا گیا ہے کہ ڈگریاں ہونے کے باوجود در در کی خاک چھاننا ڈگری یافتہ نوجوانوں کا مقدر بن چکا ہے اردو ادب میں

ISSN 2394 - 7780

جہاں متعدد افسانوں میں نوجوانوں کی بے روزگاری کا ذکر آیا ہے اسی طرح ناولوں میں بھی جا بجا نوجوانوں کی بے روزگاری پر تبصرہ کیا گیا ہے اردو ادب اور نوجوانوں کی بے روزگاری کے آخری پائیدان کی طرف اگر قدم بڑھائیں تو صنف شاعری کو نظر انداز کرنا مناسب نہ ہوگا ضمیر الشعراء ،امین الفن، اب المختار، حضرت طرفہ قریشی صاحب کا شعری مجموعہ 'عصر العصر' جس کی غزلیں فکر کی بلندی اور فن کی پوری آب وتاب کے ساتھ رونما ہوتی ہیں نوجوانوں کی بے روزگاری کی جھلک ان کے کلام میں صاف طور پر دکھائی دیتی ہے چند شعر ملاحظہ فرمائیں۔

بھارت کے بھلائی کے خوش انجام کے دن ہیں
سب کے لیے پابندی احکام کے دن ہیں
اعزاز کے'انعام کے 'اکرام کے دن ہیں
بیٹھے نہ رہو یوں ہی صلہ عام کے دن ہیں
کچھ کام کرو دوستو یہ کام کے دن ہیں

مندرجہ بالا شعر میں طرفہ قریشی بے روزگار نوجوانوں سے مخاطب ہیں اور انھیں درس دے رہے ہیں کہ دوستو حالات سازگار ہیں اٹھو کچھ کام کرو کہ یہ کام کے دن ہیں ایک اور شعر میں طرفہ قریشی صاحب بڑے ہی جذباتی انداز میں روزی روٹی سے متعلق اپنا اظہار خیال کرتے ہیں

پسماندہ جو طبقے ہیں انہیں سامنے لاو
ان کی گری حالت کو سلیقے سے اٹھاو
گھران کو دلادو انھیں روزی سے لگاؤ
ان غمزدوں کے واسطے کہرام کے دن ہیں
کچھ کام کرو دوستو یہ کام کے دن ہیں

اردو ادب میں صنف شاعری میں طنز ومزاح کی چاشنی ملتی ہے مزاح کا نام آئے اور زبان پر مزاحیہ مرحوم شاعر فرید انجم صاحب کا ذکر نہ ہو مثال وہی ہوئی 'ہنگامہ شادی ہے اور نوشہ غائب ہے' مرحوم فرید انجم صاحب حیدرآباد دیکھنے میں دھان پان سے دبلے پتلے آدمی نظر آتے تھے لیکن شاعری کے میدان میں پہلوان سخن نظر آتے تھے شعری مجموعہ کلام چغلیات میں بے روزگار نوجوانوں کی متعلق کافی برجستہ اشعار پیش کیے گئے ہیں جو اردو ادب صنف شاعری کا ایک بیش بہا اور قیمتی سرمایہ ہیں چغلیات میں فرید انجم صاحب نے بھوک اور بے روزگاری کو جس انداز میں اجاگر کیا ہے اس کا جواب نہیں۔ کہتے ہیں بے روزگاری اور بھوک ایک سکہ کے دو پہلو ہیں شعر ملاحظہ فرمائیں۔

بھوک توہین شرف آدم ہے
بھوک انسانیت کا ماتم ہے
بھوک اخلاق کو گھٹاتی ہے
بھوک کردار کو مٹاتی ہے
شام ہوتی ہے کوٹھے سجتے ہیں
روح بکتی ہے جسم بکتے ہیں
شاعروں کا کلام بکتا ہے
بن کے یوسف غلام بکتا ہے

ISSN 2394 - 7780

ایک بیش بہا اور یمنی سرمایہ ہیں چغلیات میں فرید ابجم صاحب نے بھوک اور بے روزگاری کو بہت ہی دلکش انداز میں اجاگر کیا ہے اس کا جواب نہیں۔ کہتے ہیں بے روزگاری اور بھوک ایک سکہ کے دو پہلو ہیں شعر ملاحظہ فرمائیں۔

بھوک توہین شرف آدم ہے
بھوک انسانیت کا ماتم ہے
بھوک اخلاق کو گھٹاتی ہے
بھوک کردار کو مٹاتی ہے
شام ہوتی ہے کوٹھے سجتے ہیں
روح بکتی ہے جسم بکتے ہیں
شاعروں کا کلام بکتا ہے
بن کے یوسف غلام بکتا ہے

نوجوانوں کی بے روزگاری کے متعلق مرحوم انجم صاحب کا ایک اور شعر ملاحظہ فرمائیں۔

کونسے ڈگریاں پو نوکری مل ری
ہنڈی دو وقت کس کے گھر جل ری
ایم۔اے۔بی۔اے۔ تو جوتیاں چٹخارئیں
آج کل سستی چیز ہی چل ری

اسی سلسلے کی ایک اور کڑی اردو ادب اور نوجوانوں کی بے روزگاری کا عکس سگار لکھنوی کے مجموعہ کلام قہقہہ بردوش میں دیکھنے کو ملتا ہے نوجوانوں کی بے روزگاری اور بے روزگاروں پر ہونے والے منفی اثرات کو بڑے ہی مزاحیہ انداز میں پیش کیا گیا ہے روزی اور شادی کا تعلق بڑا ہی گہرا ہے نوجوان + روزگار = شادی اس بات کی زندہ مثال ہے سگار صاحب کا یہ شعر ملاحظہ فرمائیں

آرزوئے دل جواں ہونے تلک
زندگانی شادماں ہونے تلک
کتنے پاپڑ بیلتا ہے آدمی
ایک بیوی کامیاں ہونے تلک

رفیق جعفر کی غزلوں کا مجموعہ 'موسم سوچ نگر کا' اگر نظر دوڑائیں تو پتہ چلتا ہے بے روگاری کاہلی سے بھی پیدا ہوتی ہے غزل کا یہ شعر ملاحظہ فرمائیں

موسموں کا مزاج کیا جانیں
کل کی باتوں کو آج کیا جانیں
وہ جو کاہل ہیں اور جاہل ہیں
وہ بھلا کام کاج کیا جانیں

غرض کہ اردو ادب میں جا بجا بے روزگاری کے مسائل پر روشنی ڈالی گئی حتی کہ یہ کہنا غلط نہ ہوگا کہ بے روزگاری کے متعلق اردو ادب نوجوانوں کے لیے ایک مشعلِ راہ ہے۔

ISSN 2394 - 7780

भोगलेल्या दुःखालाही सकारात्मकतेने घेणारी लेखिका डॉ. आशा आपराद

पल्लवी रणझुंजारे
संशोधक विद्यार्थी, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर, सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर

प्रस्तावना :-

कवी सुरेश भटांच्या एका कवितेत ते लिहतात, 'भोगले जे दुःख, त्याला सुख म्हणावे आपले'. त्या सुखाच्या शोधासाठी माणूस आयुष्यभर भटकत असतो. सुखाचा शोध हे माणसाच्या जगण्याचे ध्येय असते. संत तुकारामांच्या एका अभंगात 'सुख पाहता जवापाडे, दुःख मात्र पर्वताएवढे' जवसाएवढ्या सुखासाठी माणूस दुःखाचे अनेक पर्वत चढून जातो. काही लोकांचा जन्मच असा असतो, त्यांच्या आयुष्यातून दुःख पाठ सोडत नाही. त्यांची दुःखाशी एवढी मैत्री होते कि, दुःख त्यांच्या आयुष्यातून जाणे हेच त्यांना दुःखदायक होऊन बसते. प्रसिद्ध साहित्यिक शेक्सपिअर असं म्हणाला होता कि, "नावात काय आहे ?" भारतीय लोकांनी त्यांच्या मुलांना दिलेली नावे आणि त्यांच्या नावाचा अर्थ आणि त्यांना जगावे लागलेले जगणे, जर शेक्सपिअरने बघितले असते तर कदाचित त्याला आपले वरचे वाक्य परत घ्यावे लागले असते. अशाच एका नावाची कहाणी, 'जिचं आयुष्य प्रचंड दुःखाने, अवहेलनेणे आणि अपमान यांनी ठासून भरले होते, अशा एखाद्या व्यक्तीचे नाव आशा असावे' हा केवढा दैवदुर्विलास. आपल्या आयुष्यात आलेली प्रचंड दुःखे सहन करून स्वतःच्या सुखाचा मार्ग स्वतः तयार करून शेवटी सुखाचा शोध घेऊन आपल्या वाट्याला आलेले जगणे इतरांच्या वाट्याला येऊ नये. त्यांच्या आयुष्यात 'आशेचा प्रकाश' घेऊन जाणारी दूत म्हणजे आशा आपराद.

आशा आपराद यांचे कौटुंबिक जीवन व बालपण :-

आजपर्यंत अनेक लेखकांनी आपली आत्मकथने लिहली. त्या आत्मकथनात आपल्या जवळच्या लोकांशी झालेला संघर्ष, समाजाने दिलेला त्रास आणि एखाद्या व्यक्तीचा व्यक्तिगत संघर्ष त्या आत्मकथनातून सांगण्याचा प्रयत्न झाला. माणसाच्या दुःखाला श्रोता मिळाला कि माणूस मोकळा होता. मराठीतील आत्मचरित्रे आवडीने वाचली गेली आणि वाचकांनी त्याला लोकाश्रय दिला. मराठी साहित्यात मुस्लिम साहित्यिकांनी आपले योगदान दिले आहे. स्त्री लेखिकांचा विचार करता, मेहरुन्निसा दलवाई यांच्यानंतर मुस्लिम स्त्रिया लिहत्या झाल्या. त्यातील आशा आपराद यांनी आपली लेखणी हीच आपली ताकद मानून, प्रवास केला. एक सोशित मुलगी, बायको. इथपासून

ISSN 2394 - 7780

सुरु झालेला तिचा प्रवास अनेक अडथळे पार करून प्राध्यापक आणि डॉक्टर इथपर्यंत येऊन पोहचला. त्यांचा जन्म एका मुस्लिम कुटुंबात झाला. जन्माला येताना आईला झालेला त्रास आणि तिच्या पाठीवर झालेल्या चार मुली याला कारण जन्माला आलेली पहिली मुलगी या विकृत समजुतीने त्यांच्या आईने त्यांचा वयाच्या पंचवीस वर्षापर्यंत केलेला छळ. या सगळ्यात त्यांना सहन करावे लागले ते केवळ दुःख आणि अपमान. जन्मतःच कुरूपपनाचा बसलेला शिक्का. तिच्या पाठीवर चार मुली जन्माला आल्या म्हणून ती अपशकुनी, पांढऱ्या पायाची, पालीसारख्या तोंडाची, दळभद्री, रडकी, बिसरी, बेअक्कल अशी विशेषणे दररोज ऐकावी लागली. हा छळ बाहेरच्या लोकांनी केला असेल तर आपण समजू शकतो, पण याची सुरुवात करणारी जर जन्म देणारी आईचं असेल तर. आईने जन्म दिलेल्या पाच मुलींपैकी फक्त केवळ आशा यांचाच छळ केला, पण स्वतःच्या आयुष्यात चांगल्या जगण्याचे दिवस येतील म्हणून आशा ते सहन करत राहिली. 'एका तळ्यात होती, बदके सुरेख, होते तयात वेडे पिल्लू कुरूप' या मराठी गीताप्रमाणे, आशा त्या कुटुंबातील एकमेव कुरूप पिल्लू त्याच्या कुरूप दिसण्याला आणि जगण्याला सहन करत राहिली. आईने दिलेल्या शिव्या आणि आईची गुलामी याचे लोढणे स्वतःच्या गळ्यात बांधून घेऊन आशा यांच्या आयुष्याचा 'बोन्साय' झाला होता. त्यांची मूळ न जमिनीत जात होती, न फांद्या आकाशाला भिडत होत्या. आईचे वडील आणि घर अतिशय श्रीमंत होते, वडील तलाठी, घरात आबादी, सोने, नाणे भरपूर. सर्व्हिस मोटारीच्या भागीदारीतल्या धंद्यासाठी दिलेले सगळे दागिने, चुलत भावाकडे दिले जातात. शिकारीवर गेलेल्या आईच्या वडिलांचा मृत्यू होतो. त्यावेळी सगळे नातेवाईक त्यांना हुसकावून लावतात, यात त्यांची फसवणूक होते. श्रीमंतीत दिवस काढलेल्या आईला गरिबी अनुभवायला येते. ती घरकाम करण्यासाठी घराबाहेर पडते. कोणी चुकून तिच्या वडिलांच्या आणि माहेरच्या श्रीमंतीबद्दल विषय काढला तर ती चिढायची आणि म्हणायची, "क्या जलाने की, उनकी शिरमंती, बडेजावी ? बडा घर, पैसा, दागिना, हामना क्या मिला." दुर्दम्य इच्छाशक्ती असलेल्या आशा त्यांच्या आत्मकथनात लिहतात, 'घरच्या गरिबीने आई, घरातील वस्तू गहाण ठेवून गरज भागवायची सवय. तिने कधी भांडी, दागिने, वडिलांचा लग्नातला जरी पटका, तर कधी स्वतःच मंगळसूत्र गहाण ठेवलं. तिने गहाण ठेवलेल्या वस्तू मी सोडवत आले. मला माझ्या आईपाशी गहाण ठेवलेलं आयुष्यही सोडवून घ्याव लागलं '[i] आशा यांना त्यांची आई दुस्वास करत असताना वडील मात्र प्रेमाने वागवत होते. दिवसातून हजारवेळा शिव्या, आणि अपमान हे ती सहन

ISSN 2394 - 7780

करत असे. एकदा कोणाकडून तरी एक आणा घेतला म्हणून त्यांच्या आईने हातावर तापलेले उलथने ठेवले. आठव्या वर्षीच सकाळी लवकर उठून काम करावे लागे. जर कुचराई, कंटाळा केला तर शिव्या आणि शेरेबाजी ठरलेली असायची. कामान थकायला व्हायचं. ताप आला, गालगुंड आले, तरी प्रेमाने चौकशी नाही, कधी जवळ घेणे नाही. एकदा कोणत्यातरी चुकीमुळे चुलीच्या कोपऱ्यातले जळके लाकूड एवढे जोरात दोन्ही पायावर मारले कि, कुत्र्यासारखे केकाटत ती बाहेर ओरडत गेली. आईने अगदी कमी वयात लग्न लावून दिले लग्नानंतर आशा जेव्हा पिक्चर बघायला जातात. हि गोष्ट आईला समजल्यावर आई तिला म्हणते, "लाज लगी नई क्या गे, चिपकल के मू की, मरद संगट शिनिमा को जाने को, लगेच सोकावे गई तो"[ii] एवढा त्रास दिलेल्या आईला आशा स्वावलंबी झाल्यावर पण विसरल्या नाहीत. आपले दिवस पालटले तरी त्रास देणाऱ्या आईला त्यांनी वाऱ्यावर सोडले नाही. तिला त्या मदत करत राहिल्या. शेवटी हक्काच्या घरकुलात गेल्यावर तिथे घुसू पाहणाऱ्या 'मा' ला तिने स्पष्ट शब्दांत नकार दिला. "आता तुला इथे जागा नाही" त्या म्हणतात, "आर्थिक बाबतीत मी 'मा' ला कधीच विसरणार नाही. पण माझ्या आयुष्यात तिने पुन्हा यावे इतकी क्षमाशीलही होणार नाही" आईने आपल्या सोबत असे का वागावे. या प्रश्नांचे उत्तर ते म्हणजे केवळ एक मानसिक विकृती आहे. ज्याला मानसशास्त्रात 'अनियंत्रित व्यक्तिमत्व' म्हणतात. आक्रमक, हुकुमशाही, हट्टी आत्ममग्न, हेकट, उद्धट अशा आईच्या गुलामगिरीतून गहाण पडलेले आयुष्य त्यांनी सोडवून घेतले.

वडिलांबद्दल प्रेम :-

त्यांचे वडील इस्माईल देसाई इंग्रजी विषयात एम.ए झालेले होते. इंग्रजांकडे ते दुभाषी म्हणून काम करत, इंग्रज गेल्यावर त्यांची नोकरी जमीन सारेच गेले. एका मित्राच्या व्यवहारात जामीन झाले होते, त्याचा व्यवहार अंगावर आला आणि व्यवसाय बसला. गांधी हत्येनंतर कोल्हापुरात सुरु केलेलं सायकलच दुकान लुटले गेले. त्यांची आई श्रीमंत घरातून आलेली, वडिलांची नोकरी गेली, व्यवसाय बुडाला, फसवणूक झाली. या सगळ्यात आलेली गरिबी, त्यामुळे त्यांची आई सगळा राग वडिलांवर काढे. आशा वडिलांना 'भई' म्हणत असे.ते कवीमनाचे होते. हळव्या असणाऱ्या वडिलांचे आशा यांच्यावर अतोनात प्रेम. ते त्यांचा लाड करायचे. आईने मात्र वडिलांसोबत आशा यांचा राग करायला सुरुवात केली. वडिलांना आशा यांना शिक्षण देऊन वकील बनवायचे होते. सनातनी वातावरणात वाढलेली त्यांची आई मात्र तिच्या शिक्षणाच्या विरोधात होती. आई त्यांना

ISSN 2394 - 7780

सहज हाक मारताना पण, 'की गे कुत्ते' किंवा 'आगे ए छिनाल इधर आ' म्हणून बोलवणारी, मुलीने मदतीसाठी बघावं तर आईने त्यांचाही पालापाचोळा केलेला. सततचा अपमान आणि अवहेलना आपल्या आणि आपल्या वडिलांच्या वाट्याला का ? या प्रश्नांचे उत्तर त्या आयुष्यभर शोधत राहिल्या. वडिलांची आवडती मुलगी, आईची मात्र नावडती असते. वडिलांवर आईचा राग एवढा होता कि घरात कधी मटनरस्सा असेल तर, वडिलांच्या ताटात मात्र डाळ – आमटीच असे. वडील आजारी पडून मरण पावले त्याबाबत आशा म्हणतात, 'आईकडून होणारी उपेक्षा, छळ ते बघत सोसत आले होते. ते मुकाट राहत. भाईनी प्रेम निर्माण केलं तर आईने दहशत निर्माण केली".[iii].

शिक्षणासाठीचा संघर्ष :-

स्वतःच गहाण पडलेले आयुष्य, जर गुलामीतून बाहेर काढायचं असेल तर त्याला शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. त्यासाठी कोणत्याही परिस्थतीत शिक्षण घेणे. शिक्षणासाठी ती संघर्ष करते, यात तिच्या वडिलांचा तिला पाठींबा असतो, पण आईचा स्वकेंद्री स्वभाव, ती देत असलेला त्रास सहन न होऊन त्यांच्या वडिलांचा अकाली झालेला मृत्यू, यानंतर त्यांच्या संघर्षाला त्यांनी सहनशक्तीची जोड दिली. जिल्हास्तरीय निबंध स्पर्धेत मिळालेल्या पहिल्या क्रमांकाचा चषक घेऊन उंबऱ्यात पाय टाकताच त्याचे कौतुक करण्याऐवजी 'ऐशे टिनपाट बक्षीसा, लई देखिवा मैने, रख जा, ऐशे गलासा में हामी उद घालतीय, उद'[iv] असे म्हणून त्याचा वापर उद घालण्यासाठी करते. आयुष्याच्या प्रत्येक पायरीवर आशाला अडथळे आणून तिला कसा त्रास देता येईल एवढेच तिची आई बघत असे. तिची आई अशिक्षित, पारंपारीकतेचे भूत तिच्या अंगात घुसलेले, मुलीच्या जातीने जास्त शिकायचे नसते, या समजुतीने वडील गेल्यावर शाळेत निघालेल्या मुलीचे दप्तर हिसकावून घेतले आणि फेकून दिले, "चुल्हे में घाल तेरी शाळा" वयाच्या तेराव्या वर्षी लग्न करून संसाराला जुंपून टाकले. नवऱ्याकडे गेल्यावर दुःख कमी होईल हे स्वप्न स्वप्नच राहिले. आईने नवराच घरजावई करून दिला. त्यामुळे तिचे सासर आणि माहेर एकच झाले. आशा यांचा नवराही सासूच्या कह्यात, त्यामुळे त्याने सासूचा धडा गिरवून आशा यांचा 'छळवाद' चालू केला. वयाच्या २० व्या वर्षापर्यंत चार मुलींची आई झाली. दुसऱ्याकडे वेठबिगारीवर काम करणाऱ्या नवऱ्यासाठी उधारीवर रिक्षा घेऊन देते. स्वतःच्या आणि कुटुंबाच्या मुक्तीसाठी ती शिक्षणाचा आणि स्वावलंबनाचा मार्ग पत्करते. आपले शिक्षण सुरु ठेवते. शिक्षणाच्या एक एक पायऱ्या पार करत. अनेक ठिकाणी नोकरी करत, प्राध्यापिका बनते. त्यानंतर त्या स्वतःच्या मुलींना चांगले शिक्षण

ISSN 2394 - 7780

देतात. नवऱ्याला सासूच्या गुलामगिरीतून मुक्त करतात. त्यांना शिक्षण घेताना विरोध करणारे नातेवाईक मात्र स्वतःच्या मुली शिकवताना त्यांच्या समोर आशा यांचे उदाहरण ठेवतात. "देखो आशा भाभी कैसे कष्ट में शिखे, तुमना अब्यास करना क्या जानते हो ?'' म्हणून स्वतःच्या मुलींना शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देतात. शिक्षणाने आलेला सकारात्मक दृष्टीकोन, ज्या आईने शिक्षण घेताना दिलेला त्रास, हे सगळे बाजूला सारून आईची देखभाल करायला कमी पडत नाही. ती आई नंतर तिचे तोंडभरून कौतुक करत सगळीकडे सांगत फिरते. "मेरी बडी बेटी पोपेसर हाय. उन्हेच सब मेरा देखतिया"[v]

व्यक्तिमत्व उभारणीत मदत करणाऱ्या व्यक्ती :-

आशा या भंयकर वादळात सापडलेल्या, वाट हरवलेल्या, या वाटेत शिक्षण घेताना अनेक लोक त्यांना हात देतात. या लोकांबद्दल त्यांना प्रेम आहे, त्याची कृतज्ञता त्या व्यक्त करतात. आयुष्यातल्या वादळांसमोर खंबीरपणे उभा राहून घेतलेले आत्मशिक्षण आणि आत्मशोध यातून त्या जगण्याची लढाई लढल्या. हि लढाई त्यांना एकटीलाच लढावी लागली. ना कुणाची साथ, सोबत, उभा करण्यासाठी कोणी नाही, सोबतीला कोणी नाही, जखमी झाले तर मलमपट्टी करायला पण कोणी नाही. अनेक अडथळे कलम करत त्या अखेरीच्या कलामापार्यंत पोहचल्या. या एकट्या योद्ध्याला घराने साथ दिली नसेल पण समाजाने साथ दिली, प्रेम दिले. स्वकीयांनी पायांत निखारे पसरले असताना माझ्या पदरात मात्र फुलांच्या ओंजळी टाकणाऱ्या हातांनी मला सावरले' हे प्रेमळ हात दलितमित्र बापूसाहेब पाटील, प्राचार्य लीला पाटील, श्री रवींद्र सबनीस या लोकांनी त्यांना मदतीचा हात दिला. उठवून उभा केले. आशा यांनी केवळ शिक्षण हेच आपले ध्येय ठेवून घरातील परिस्थितीच्या विरुद्ध लढा दिला. आपल्या चारही मुलींचे शिक्षण प्रतिकूल परिस्थितीत सुरु ठेवले.

मुस्लिम सत्यशोधक मंडळामध्ये केलेले काम :-

स्वतःच्या जगण्यातील दुःख बाजूला ठेवून त्यांनी आपल्यासारखे दुःख दुसऱ्याच्या वाट्याला येऊ नये, म्हणून सामाजिक कार्याला सुरुवात केली. १९८४ साली कोल्हापुरात सुरु झालेल्या 'महिला दक्षता समितीच्या' सक्रीय सदस्य म्हणून त्यांनी काम केले. महिलांना आधार, त्यांची समजूत घालून व तडजोडीने अनेक कौटुंबिक तंटे त्यांनी सोडवले. सामाजिक कार्यात स्वतः उतरल्यावर या

ISSN 2394 - 7780

कामात पतीलाही सहभागी करून घेतले. आपल्या लेखनातून त्यांनी समाजमानस घडवण्याचा प्रयत्न केला. आपली नोकरी सांभाळून काही काळ मुस्लिम सत्यशोधक मंडळाचे काम केले. तलाकविरोधात मोर्चात सहभागी झाल्या. मुस्लिम शिक्षण परिषदेच्या आयोजनात सहभाग घेतला. कोल्हापुरातील तलाकपिडीत महिलांना दक्षता समितीच्या सचिव या नात्याने न्याय मिळवून दिला. या सर्व प्रवासात त्यांना विरोध सहन करावा लागला तरी त्या मागे हटल्या नाहीत.

समारोप :-

आपल्या आयुष्यात आपण जे भोगले, ते फक्त जगाच्या नजरेसमोर आणावे या हेतूने लिहलेली हि आत्मकथा आहे. त्या आपल्या या आत्मकथनाबद्दल त्या म्हणतात, " माझं जगण इतरांना प्रेरणा देणारे असेल यासाठी मी लिहले आहे" कारण असा आग्रह माझ्यासोबत असणाऱ्या अनेक लोकांनी केला होता. त्या हे लिहण्याच्या पाठीमागचे कारण सांगतात, "माझी जडणघडण ज्या समाजात, ज्या माणसांच्यात घडली त्याबद्दलही मला बोलायचे होते. हे सगळे मला मिळालेले वरदान आहे.

---

[i] डॉ. आपराद आशा – भोगले जे दुःख त्याला – मेहता पब्लिशिंग हाउस
[ii] . आपराद आशा – भोगले जे दुःख त्याला – मेहता पब्लिशिंग हाउस
[iii] डॉ. आपराद आशा – भोगले जे दुःख त्याला – मेहता पब्लिशिंग हाउस
[iv] डॉ. आपराद आशा – भोगले जे दुःख त्याला – मेहता पब्लिशिंग हाउस
[v] डॉ. आपराद आशा – भोगले जे दुःख त्याला – मेहता पब्लिशिंग हाउस

MANUSCRIPT SUBMISSION

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

1. Manuscripts should be submitted preferably through email and the research article / paper should preferably not exceed 8 – 10 pages in all.
2. Book review must contain the name of the author and the book reviewed, the place of publication and publisher, date of publication, number of pages and price.
3. Manuscripts should be typed in 12 font-size, Times New Roman, single spaced with 1" margin on a standard A4 size paper. Manuscripts should be organized in the following order: title, name(s) of author(s) and his/her (their) complete affiliation(s) including zip code(s), Abstract (not exceeding 350 words), Introduction, Main body of paper, Conclusion and References.
4. The title of the paper should be in capital letters, bold, size 16" and centered at the top of the first page. The author(s) and affiliations(s) should be centered, bold, size 14" and single-spaced, beginning from the second line below the title.

First Author Name1, Second Author Name2, Third Author Name3

1Author Designation, Department, Organization, City, email id

2Author Designation, Department, Organization, City, email id

3Author Designation, Department, Organization, City, email id

5. The abstract should summarize the context, content and conclusions of the paper in less than 350 words in 12 points italic Times New Roman. The abstract should have about five key words in alphabetical order separated by comma of 12 points italic Times New Roman.
6. Figures and tables should be centered, separately numbered, self explained. Please note that table titles must be above the table and sources of data should be mentioned below the table. The authors should ensure that tables and figures are referred to from the main text.

EXAMPLES OF REFERENCES

All references must be arranged first alphabetically and then it may be further sorted chronologically also.

- **Single author journal article:**

Fox, S. (1984). Empowerment as a catalyst for change: an example for the food industry. *Supply Chain Management*, *2*(3), 29–33.

Bateson, C. D.,(2006), 'Doing Business after the Fall: The Virtue of Moral Hypocrisy', Journal of Business Ethics, 66: 321 – 335

- **Multiple author journal article:**

Khan, M. R., Islam, A. F. M. M., & Das, D. (1886). A Factor Analytic Study on the Validity of a Union Commitment Scale. *Journal of Applied Psychology*, *12*(1), 129-136.

Liu, W.B, Wongcha A, & Peng, K.C. (2012), "Adopting Super-Efficiency And Tobit Model On Analyzing the Efficiency of Teacher's Colleges In Thailand", International Journal on New Trends In Education and Their Implications, Vol.3.3, 108 – 114.

- **Text Book:**

Simchi-Levi, D., Kaminsky, P., & Simchi-Levi, E. (2007). *Designing and Managing the Supply Chain: Concepts, Strategies and Case Studies* (3rd ed.). New York: McGraw-Hill.

S. Neelamegham," Marketing in India, Cases and Reading, Vikas Publishing House Pvt. Ltd, III Edition, 2000.

- **Edited book having one editor:**

Raine, A. (Ed.). (2006). *Crime and schizophrenia: Causes and cures.* New York: Nova Science.

- **Edited book having more than one editor:**

Greenspan, E. L., & Rosenberg, M. (Eds.). (2009). *Martin's annual criminal code:Student edition 2010.* Aurora, ON: Canada Law Book.

- **Chapter in edited book having one editor:**

Bessley, M., & Wilson, P. (1984). Public policy and small firms in Britain. In Levicki, C. (Ed.), *Small Business Theory and Policy* (pp. 111–126). London: Croom Helm.

- **Chapter in edited book having more than one editor:**

Young, M. E., & Wasserman, E. A. (2005). Theories of learning. In K. Lamberts, & R. L. Goldstone (Eds.), *Handbook of cognition* (pp. 161-182). Thousand Oaks, CA: Sage.

- **Electronic sources should include the URL of the website at which they may be found, as shown:**

Sillick, T. J., & Schutte, N. S. (2006). Emotional intelligence and self-esteem mediate between perceived early parental love and adult happiness. *E-Journal of Applied Psychology, 2*(2), 38-48. Retrieved from http://ojs.lib.swin.edu.au/index.php/ejap

- **Unpublished dissertation/ paper:**

Uddin, K. (2000). A Study of Corporate Governance in a Developing Country: A Case of Bangladesh (Unpublished Dissertation). Lingnan University, Hong Kong.

- **Article in newspaper:**

Yunus, M. (2005, March 23). Micro Credit and Poverty Alleviation in Bangladesh. *The Bangladesh Observer*, p. 9.

- **Article in magazine:**

Holloway, M. (2005, August 6). When extinct isn't. *Scientific American, 293*, 22-23.

- **Website of any institution:**

Central Bank of India (2005). *Income Recognition Norms Definition of NPA.* Retrieved August 10, 2005, from http://www.centralbankofindia.co.in/ home/index1.htm, viewed on

7. The submission implies that the work has not been published earlier elsewhere and is not under consideration to be published anywhere else if selected for publication in the journal of Indian Academicians and Researchers Association.

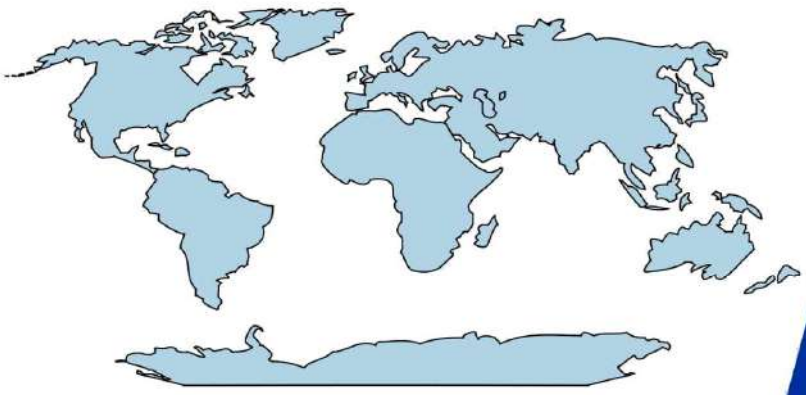
8. Decision of the Editorial Board regarding selection/rejection of the articles will be final.

www.iaraedu.com

Journal

ISSN 2322 - 0899

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN MANAGEMENT & SOCIAL SCIENCE

Volume 8, Issue 2
April - June 2020

www.iaraedu.com

Journal

ISSN 2394 - 9554

International Journal of Research in Science and Technology

Volume 6, Issue 2: April - June 2019

Indian Academicians and Researchers Association
www.iaraedu.com

Become a member of IARA to avail attractive benefits upto Rs. 30000/-

http://iaraedu.com/about-membership.php

INDIAN ACADEMICIANS AND RESEARCHERS ASSOCIATION

Membership No: M / M – 1365

Certificate of Membership

This is to certify that

XXXXXXXX

is admitted as a

Fellow Member

of

Indian Academicians and Researchers Association

in recognition of commitment to Educational Research

and the objectives of the Association

Date: 27.01.2020

Director

President

INDIAN ACADEMICIANS AND RESEARCHERS ASSOCIATION

Membership No: M / M – 1365

Certificate of Membership

This is to certify that

XXXXXXXXXX

is admitted as a

Life Member

of

Indian Academicians and Researchers Association

in recognition of commitment to Educational Research

and the objectives of the Association

Date: 27.01.2020

Director

President

INDIAN ACADEMICIANS AND RESEARCHERS ASSOCIATION

Membership No: M / M – 1365

Certificate of Membership

This is to certify that

XXXXXXXX

is admitted as a

Member

of

Indian Academicians and Researchers Association

in recognition of commitment to Educational Research

and the objectives of the Association

Date: 27.01.2020

Director

President

IARA Organized its 1st International Dissertation & Doctoral Thesis Award in September'2019

1st International
Dissertation & Doctoral Thesis Award
(2019)

Organized By

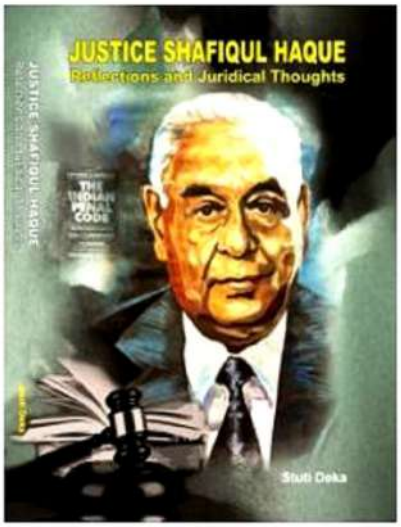
Indian Academicians and Researchers Association (IARA)

EMPYREAL PUBLISHING HOUSE

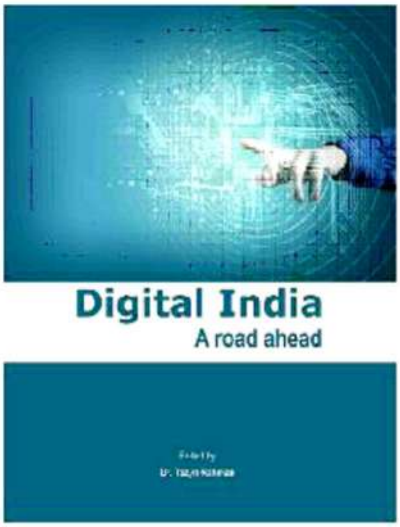
www.editedbook.in

Publish Your Book, Your Thesis into Book or Become an Editor of an Edited Book with ISBN

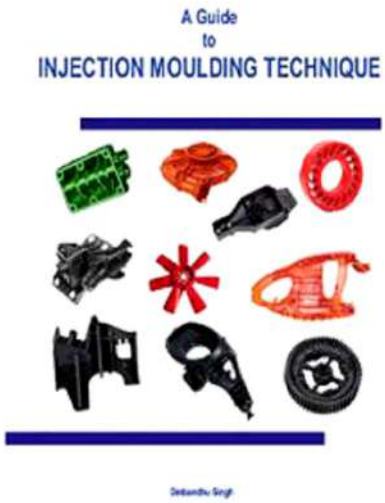
BOOKS PUBLISHED

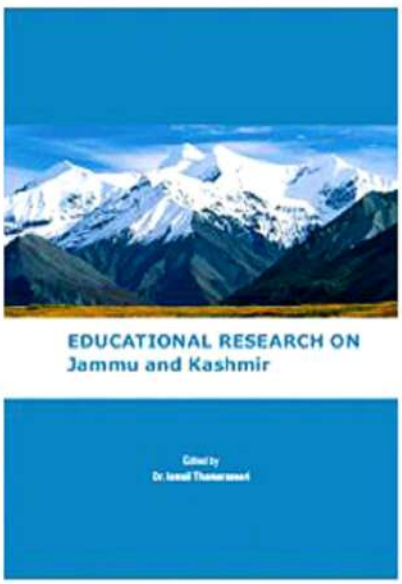
Dr. Stuti Deka
ISBN : 978-81-930928-1-1

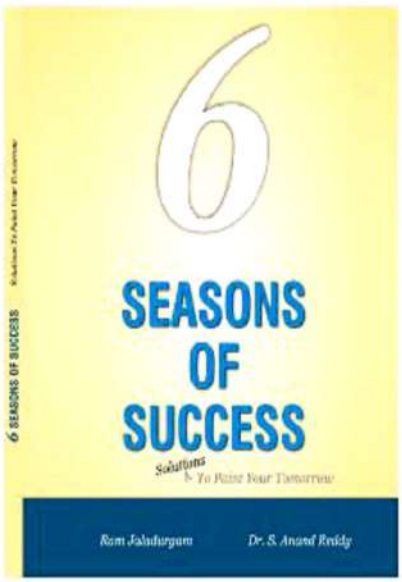
Dr. Tazyn Rahman
ISBN : 978-81-930928-0-4

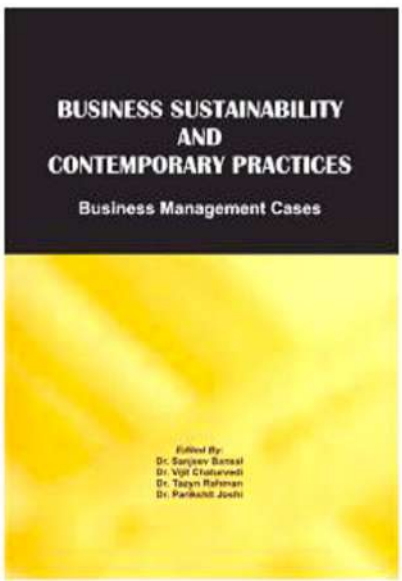
Mr. Dinbandhu Singh
ISBN : 978-81-930928-3-5

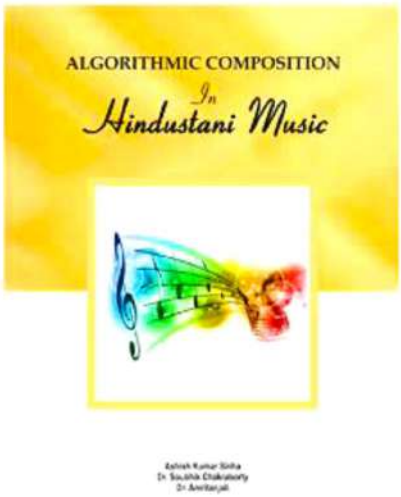
Dr. Ismail Thamarasseri
ISBN : 978-81-930928-2-8

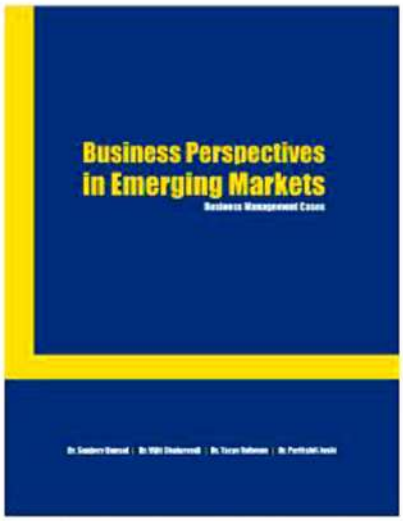
Ram Jaladurgam
Dr. S. Anand Reddy
ISBN : 978-81-930928-5-9

Dr. Sanjeev Bansal, Dr. Vijit Chaturvedi
Dr. Tazyn Rahman, Dr. Parikshit Joshi
ISBN : 978-81-930928-6-6

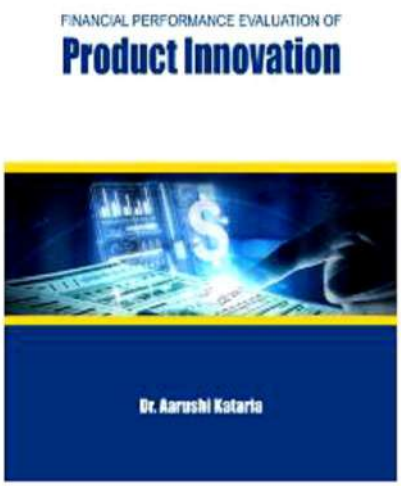
Ashish Kumar Sinha, Dr. Soubhik Chakraborty
Dr. Amritanjali
ISBN : 978-81-930928-8-0

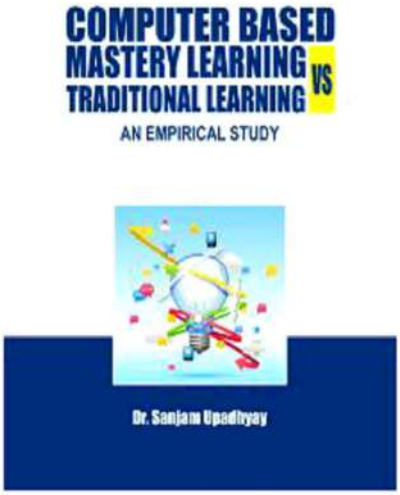
Dr Sanjeev Bansal, Dr. Vijit Chaturvedi
Dr. Tazyn Rahman, Dr. Parikshit Joshi
ISBN : 978-81-936264-0-5

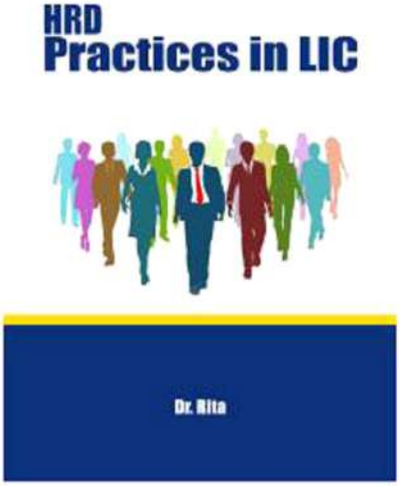
Dr. Jyotsna Golhar
Dr. Sujit Metre
ISBN : 978-81-936264-6-7

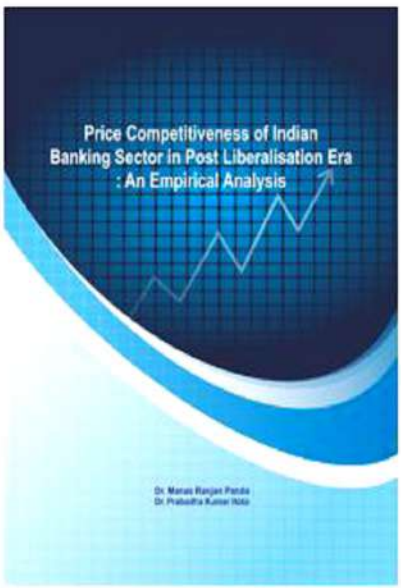
Dr. Aarushi Kataria
ISBN : 978-81-936264-3-6

Dr. Sanjam Upadhyay
ISBN : 978-81-936264-5-0

Dr. Rita
ISBN : 978-81-930928-7-3

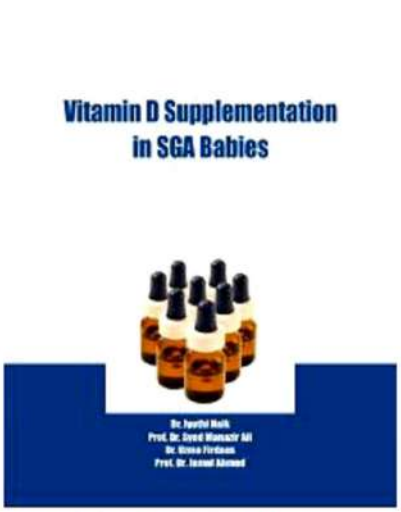
Dr. Manas Ranjan Panda, Dr. Prabodha Kr. Hota
ISBN : 978-81-930928-4-2

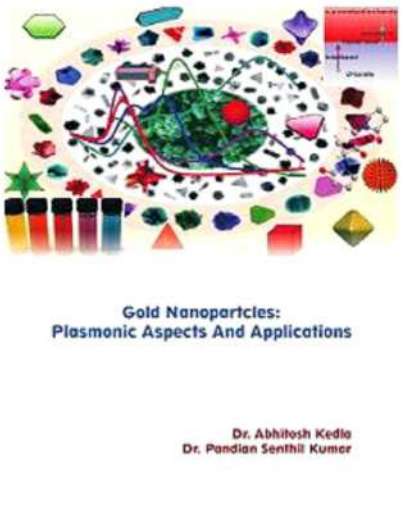
Poornima University
ISBN : 978-8193-6264-74

Institute of Public Enterprise
ISBN : 978-8193-6264-4-3

Dr. Jyothi Naik, Prof. Dr. Syed Manazir Ali
Dr. Uzma Firdaus, Prof. Dr. Jamal Ahmed
ISBN : 978-81-936264-9-8

Dr. Abhitosh Kedia
Dr. Pandian Senthil Kumar
ISBN : 978-81-939070-0-9

Dr. Vinod
S. Chandwani
ISBN : 978-81-939070-2-3

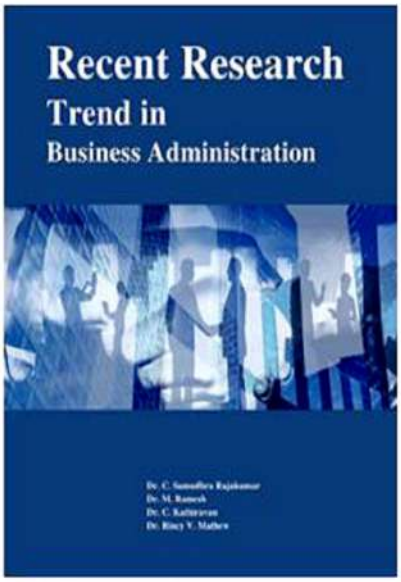
Prof. Dr. Dhananjay
Awasarikar
ISBN : 978-81-939070-1-6

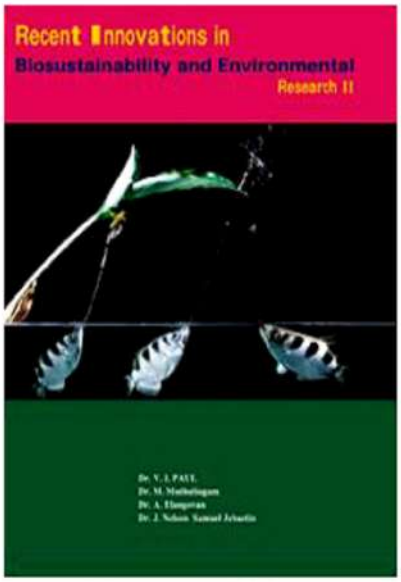
Dr. C. Samudhra Rajakumar, Dr. M. Ramesh
Dr. C. Kathiravan, Dr. Rincy V. Mathew
ISBN : 978-81-939070-4-7

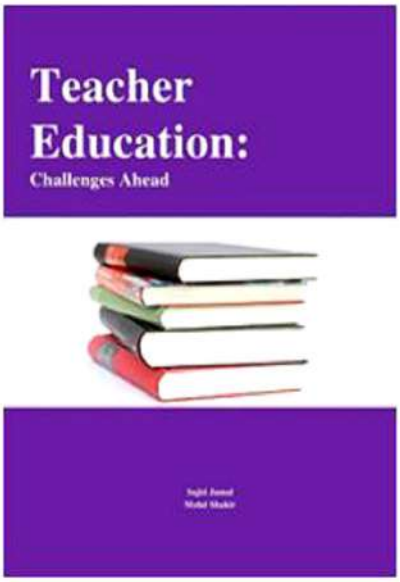
Dr. C. Samudhra Rajakumar, Dr. M. Ramesh
Dr. C. Kathiravan, Dr. Rincy V. Mathew
ISBN : 978-81-939070-6-1

Dr. C. Samudhra Rajakumar, Dr. M. Ramesh
Dr. C. Kathiravan, Dr. Rincy V. Mathew
ISBN : 978-81-939070-7-8

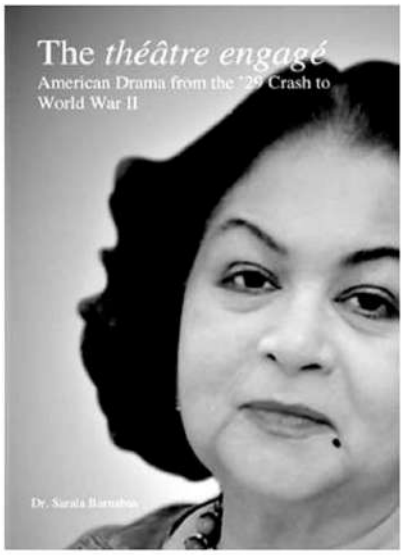
Dr. V. I. Paul, Dr. M. Muthulingam
Dr. A. Elangovan, Dr. J. Nelson Samuel Jebastin
ISBN : 978-81-939070-9-2

Sajid Jamal
Mohd Shakir
ISBN : 978-81-939070-8-5

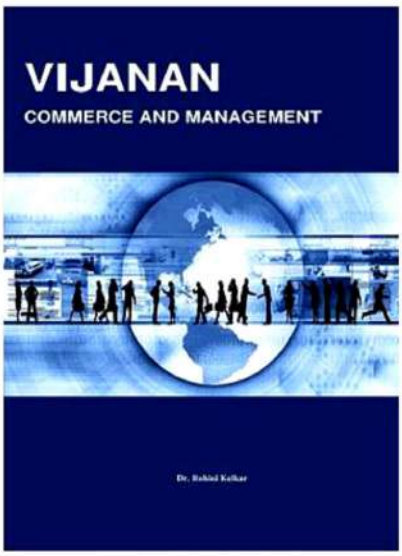
Dr. R. Emmaniel
ISBN : 978-81-939070-3-0

Dr. Sarala Barnabas
ISBN : 978-81-941253-3-4

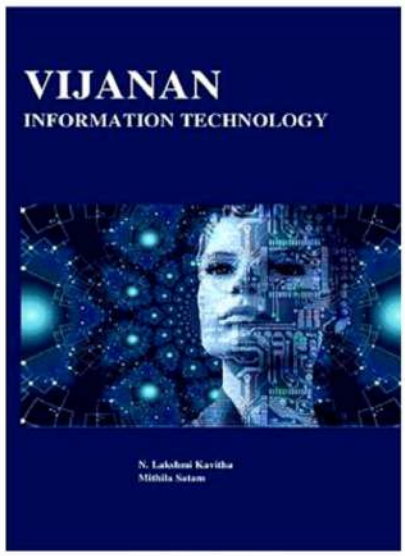
Dr. M. Banumathi
Dr. C. Samudhra Rajakumar
ISBN : 978-81-939070-5-4

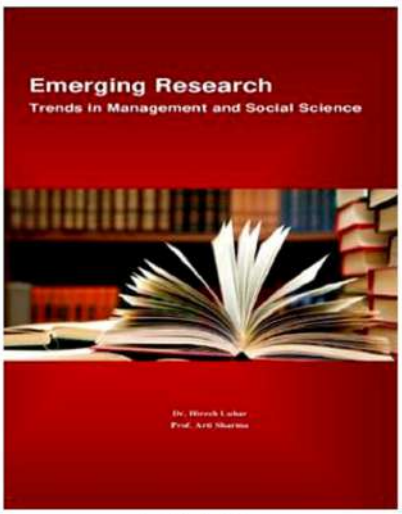
Dr. (Mrs.) Rohini Kelkar
ISBN : 978-81-941253-0-3

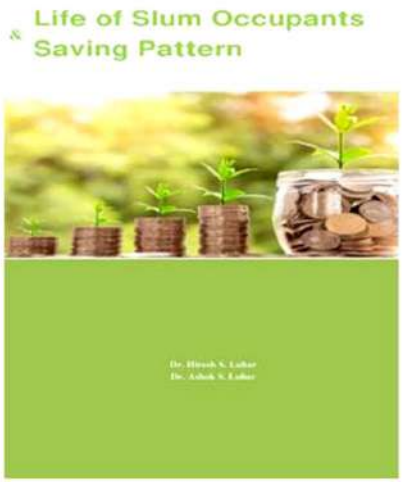
Dr. Tazyn Rahman
ISBN : 978-81-941253-2-7

Dr. N. Lakshmi Kavitha
Mithila Satam
ISBN : 978-81-941253-1-0

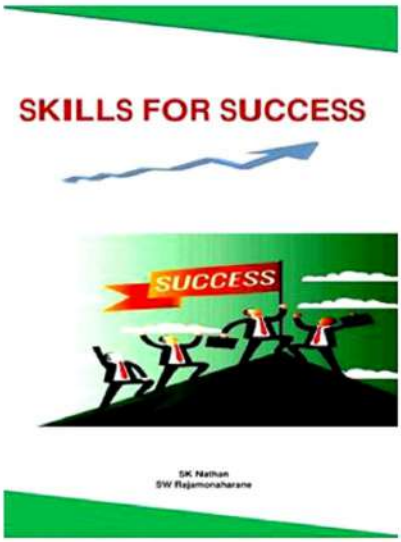
Dr. Hiresh Luhar
Prof. Arti Sharma
ISBN : 978-81-941253-4-1

Dr. Hiresh S. Luhar
Dr. Ashok S. Luhar
ISBN : 978-81-941253-5-8

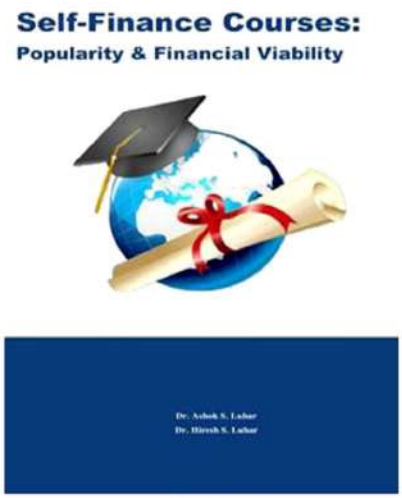
Dr. Babita Kanojia
Dr. Arvind S. Luhar
ISBN : 978-81-941253-7-2

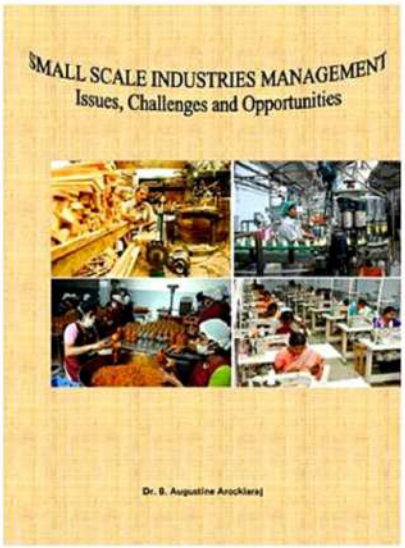
Dr. Sw Rajamonaharane
SK Nathan
ISBN : 978-81-942475-0-0

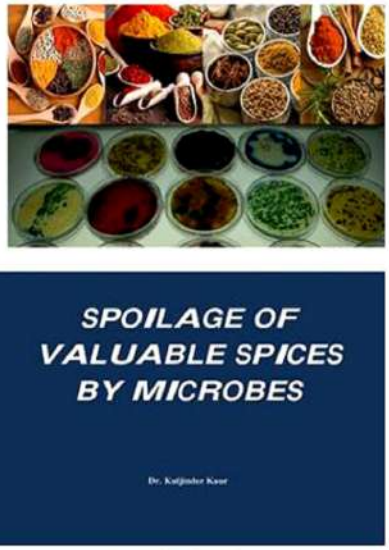
Aditi Sharma
ISBN : 978-81-941253-8-9

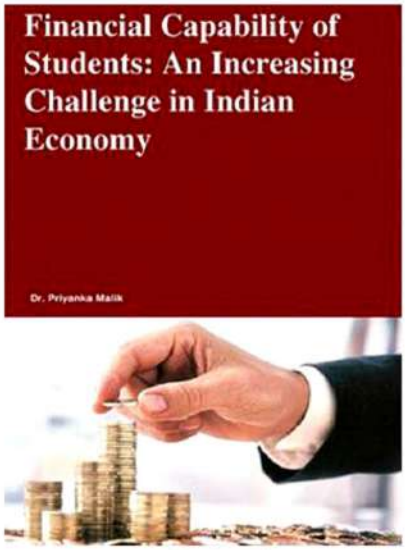
Dr. Ashok S. Luhar
Dr. Hiresh S. Luhar
ISBN : 978-81-941253-6-5

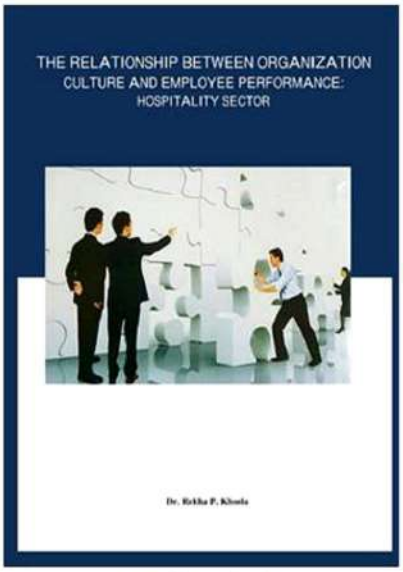
Dr. B. Augustine Arockiaraj
ISBN : 978-81-941253-9-6

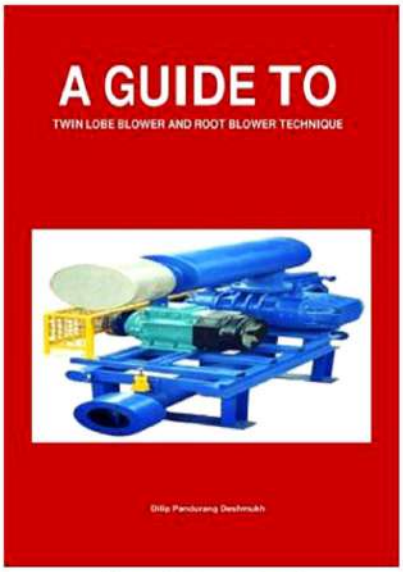
Dr. Kuljinder Kaur
ISBN : 978-81-942475-4-8

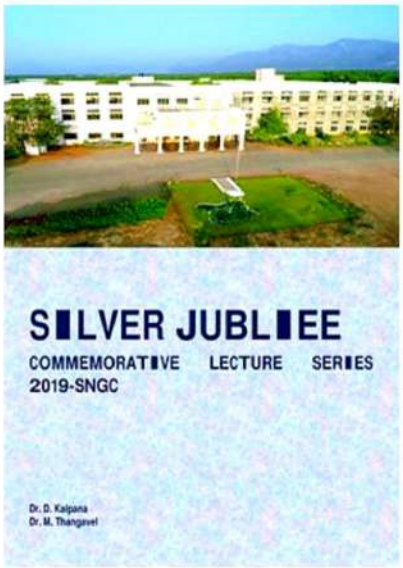
Dr. Priyanka Malik
ISBN : 978-81-942475-1-7

Dr. Rekha P. Khosla
ISBN : 978-81-942475-2-4

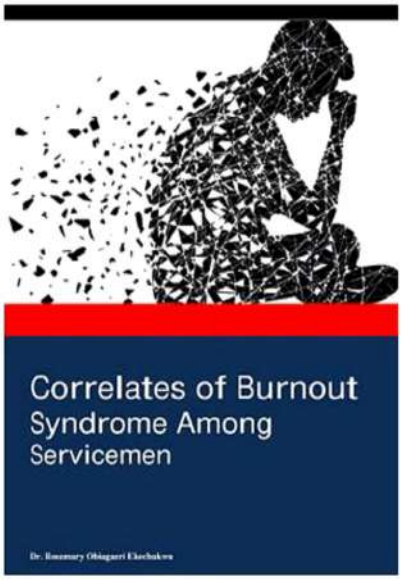
Dilip Pandurang Deshmukh
ISBN : 978-81-942475-3-1

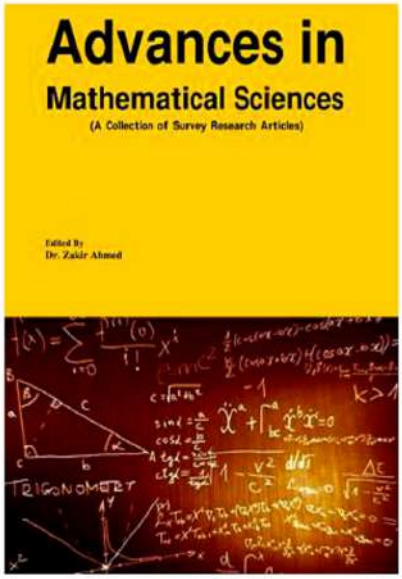
Dr. D. Kalpana, Dr. M. Thangavel
ISBN : 978-81-942475-5-5

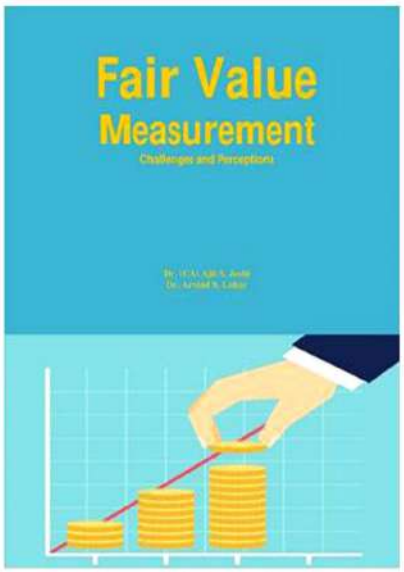
Dr. Aloysius Edward J.
ISBN : 978-81-942475-7-9

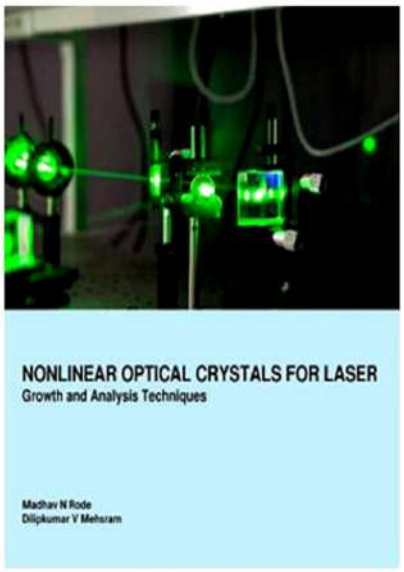
Dr. R. O. Ekechukwu
ISBN : 978-81-942475-8-6

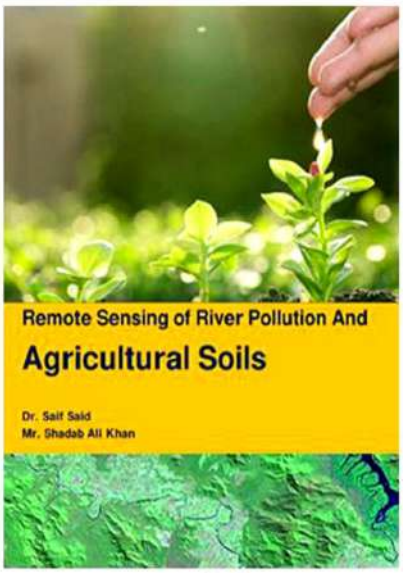
Dr. Zakir Ahmed
ISBN : 978-81-942475-9-3

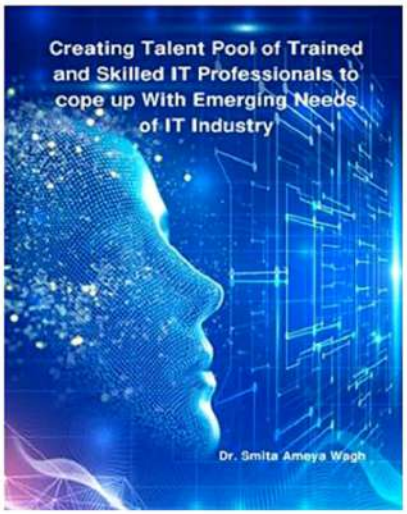
Dr. (CA) Ajit S. Joshi
Dr. Arvind S. Luhar
ISBN : 978-81-942475-6-2

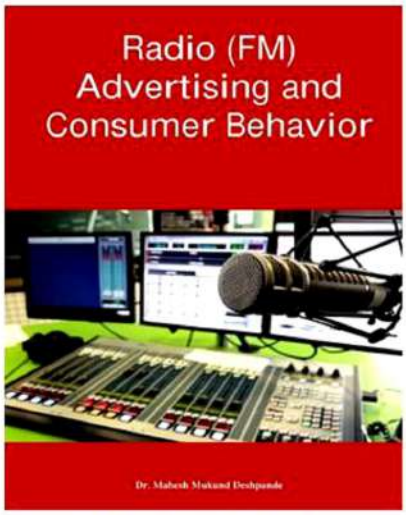
Madhav N Rode
Dilip Kumar V Mehsram
ISBN : 978-81-943209-6-8

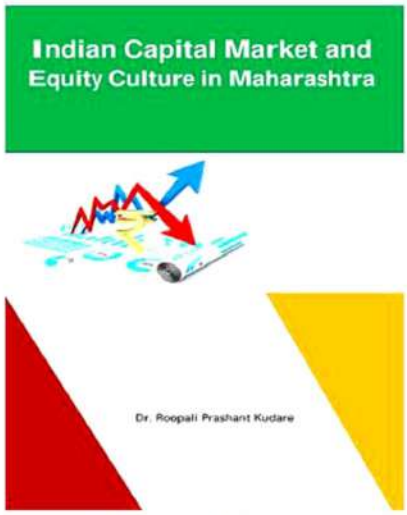
Dr. Saif Said
Shadab Ali Khan
ISBN : 978-81-943209-1-3

Dr. Smita Ameya Wagh
ISBN : 978-81-943209-9-9

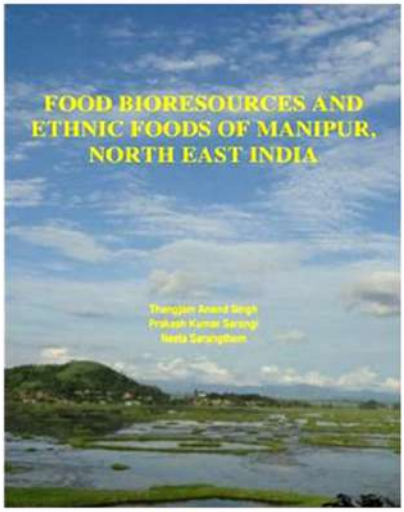
Dr. Mahesh Mukund Deshpande
ISBN : 978-81-943209-7-5

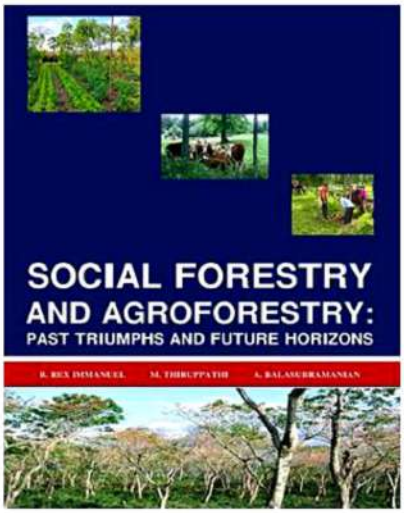
Dr. Roopali Prashant Kudare
ISBN : 978-81-943209-3-7

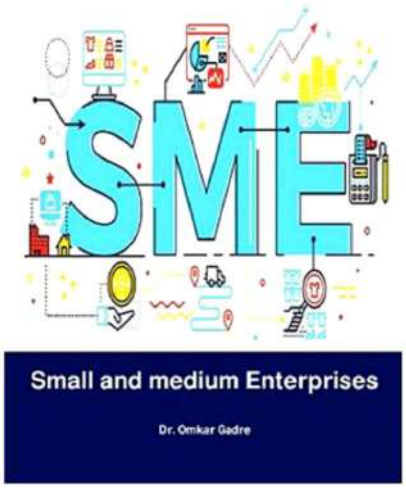
M. Thiruppathi
R. Rex Immanuel
K. Arivukkarasu
ISBN : 978-81-930928-9-7

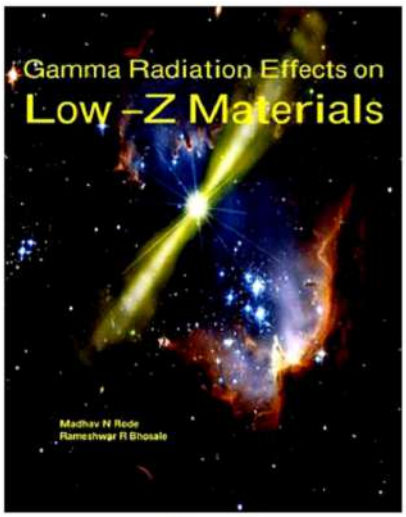
Dr. Th. Anand Singh
Dr. Prakash K. Sarangi
Dr. Neeta Sarangthem
ISBN : 978-81-944069-0-7

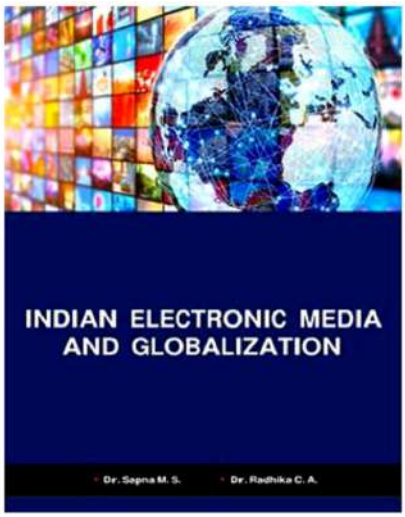
R. Rex Immanuel
M. Thiruppathi
A. Balasubramanian
ISBN : 978-81-943209-4-4

Dr. Omkar V. Gadre
ISBN : 978-81-943209-8-2

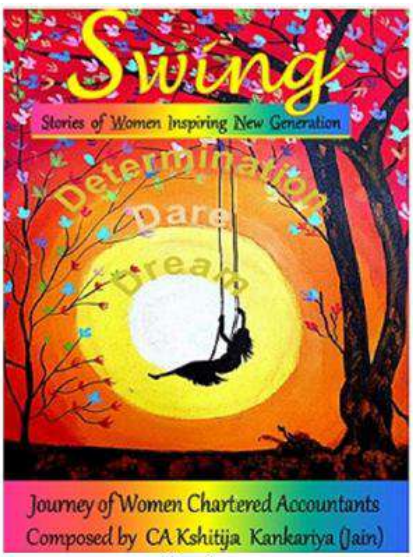
Madhav N Rode
Rameshwar R. Bhosale
ISBN : 978-81-943209-5-1

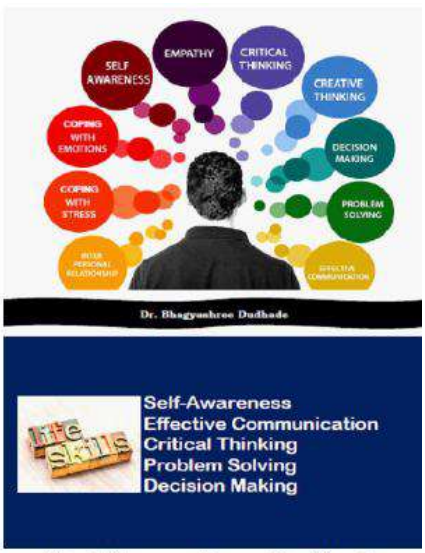
Dr. Sapna M S
Dr. Radhika C A
ISBN : 978-81-943209-0-6

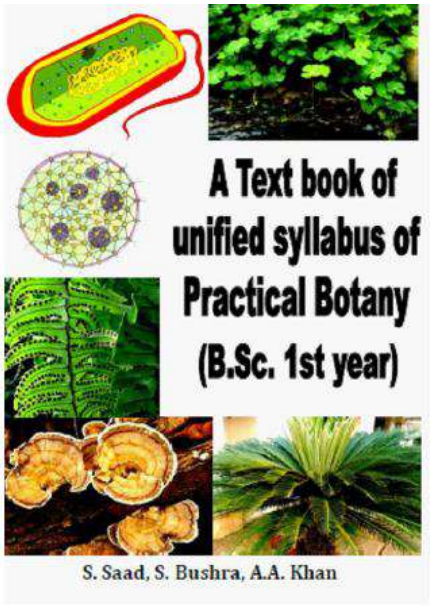
Hindusthan College
ISBN : 978-81-944813-8-6

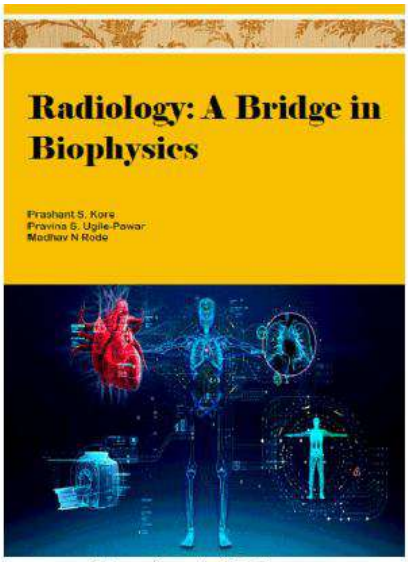
Swing
ISSN: 978-81-944813-9-3

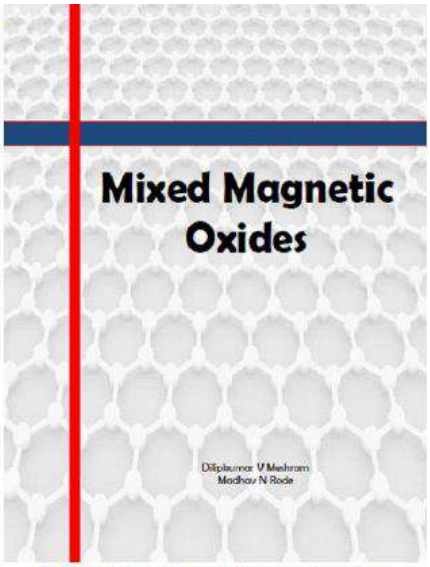
Dr. Bhagyashree Dudhade
ISBN : 978-81-944069-5-2

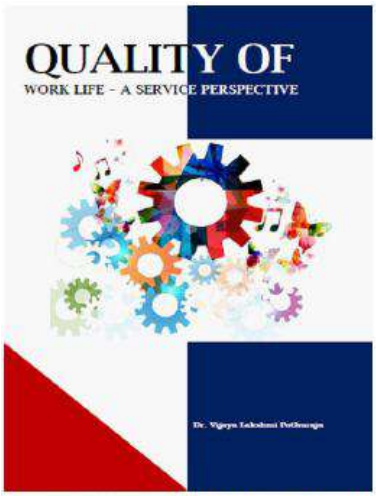
S. Saad, S. Bushra, A. A. Khan
ISBN: 978-81-944069-9-0

Prashant S. Kore
Pravina S. Ugile-Pawar
Madhav N Rode
ISSN: 978-81-944069-7-6

Dilipkumar V Meshram and
Madhav N Rode
ISSN: 978-81-944069-6-9

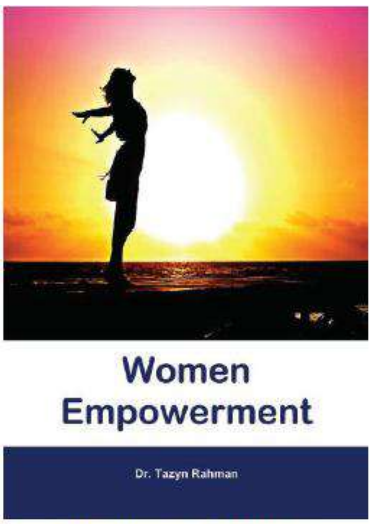
Dr. Vijaya Lakshmi Pothuraju
ISBN : 978-81-943209-2-0

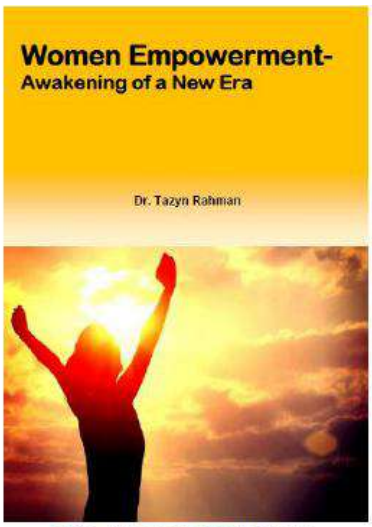
Pratibha College
ISBN : 978-81-944813-2-4

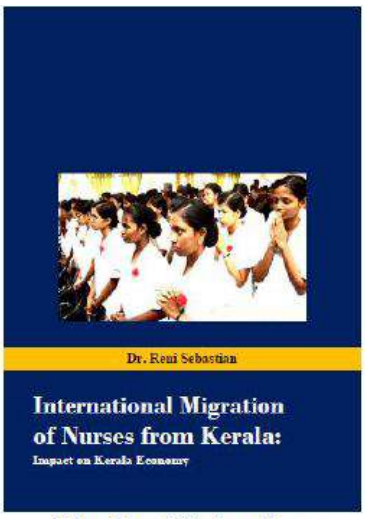
Pratibha College
ISBN : 978-81-944813-3-1

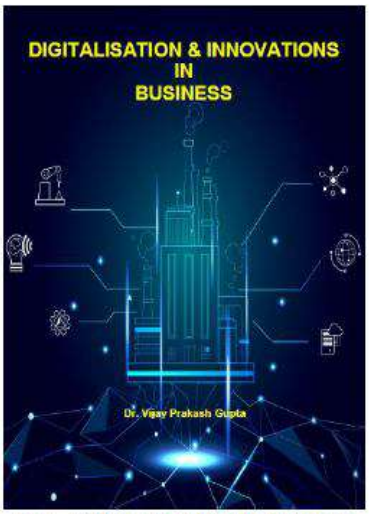
Dr. Tazyn Rahman
ISBN : 978-81-936264-1-2

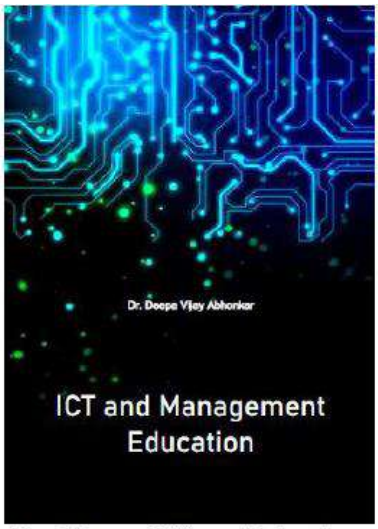
Dr. Tazyn Rahman
ISBN : 978-81-944813-5-5

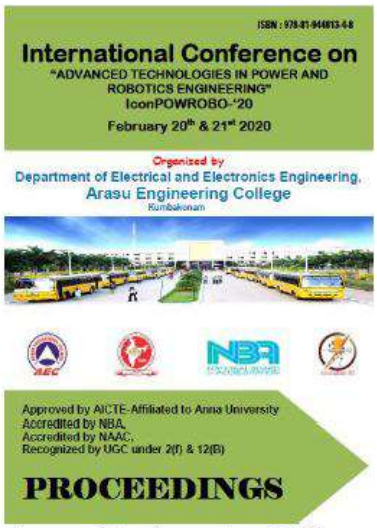
Dr. Reni Sebastian
ISBN : 978-81-944069-2-1

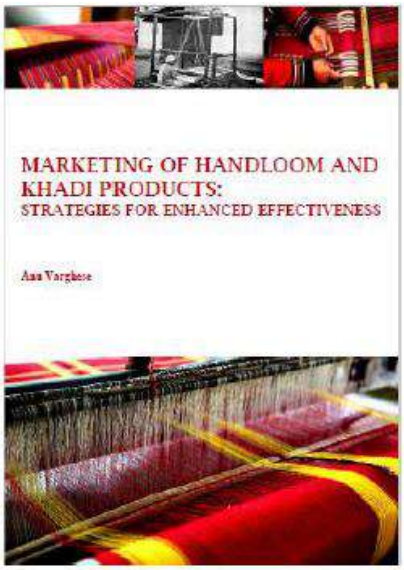
Dr. Vijay Prakash Gupta
ISBN : 978-81-944813-1-7

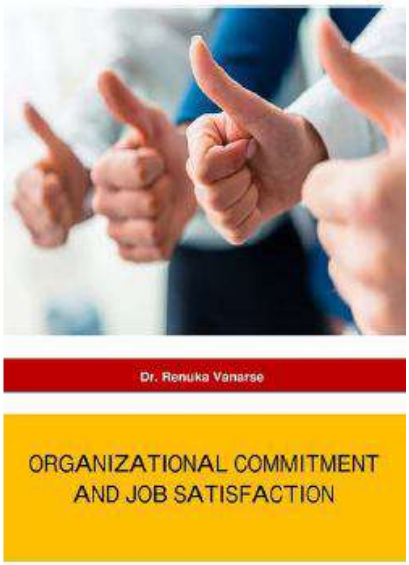
Dr. Deepa Vijay Abhonkar
ISBN : 978-81-944813-6-2

Arasu Engineering College
ISSN: 978-81-944813-4-8

Dr. Anu Varghese
ISBN : 978-81-944069-4-5

Dr. Renuka Vanarse
ISBN : 978-81-944069-1-4

INDIAN ACADEMICIANS & RESEARCHERS ASSOCIATION

Major Objectives

- To encourage scholarly work in research
- To provide a forum for discussion of problems related to educational research
- To conduct workshops, seminars, conferences etc. on educational research
- To provide financial assistance to the research scholars
- To encourage Researcher to become involved in systematic research activities
- To foster the exchange of ideas and knowledge across the globe

Services Offered

- Free Membership with certificate
- Publication of Conference Proceeding
- Organize Joint Conference / FDP
- Outsource Survey for Research Project
- Outsource Journal Publication for Institute
- Information on job vacancies

Indian Academicians and Researchers Association

Shanti Path ,Opp. Darwin Campus II, Zoo Road Tiniali, Guwahati, Assam

Mobile : +919999817591, email : info@iaraedu.com www.iaraedu.com

EMPYREAL PUBLISHING HOUSE

- Assistant in Synopsis & Thesis writing
- Assistant in Research paper writing
- Publish Thesis into Book with ISBN
- Publish Edited Book with ISBN
- Outsource Journal Publication with ISSN for Institute and private universities.
- Publish Conference Proceeding with ISBN
- Booking of ISBN
- Outsource Survey for Research Project

Publish Your Thesis into Book with ISBN "Become An Author"

EMPYREAL PUBLISHING HOUSE

Zoo Road Tiniali, Guwahati, Assam

Mobile : +919999817591, email : info@editedbook.in, www.editedbook.in

Indian Academicians and Researchers Association
www.iaraedu.com